

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ՎԵՅՆԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ ԱՆՐՈՒՆԴ

ԵԶՆԵՔ ԴՅՈՐԻՆԱՆ — ԴԱՆԻՔԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ — ԲԱՊԷԼ ԵՄԵՅԵԱՆ

ՊԷՏՐՈՒԹ — 1968

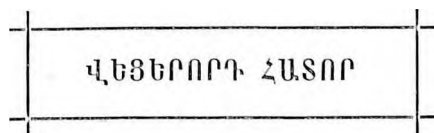

mg ✓

3. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ ՍԵՐՈՒՆԴ

ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ — ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ — ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

ՊԵՏՐՈՒԹ

1968

2003

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ ՍԵՐՈՒՆԴ

Մ Ո Ւ Տ Ք

Գէտ դարու կեանք մը ունեցող գրականութիւն մը, ինչպէս է այդ օրերուն (1900) կէանքը արեւմտահայ գրականութեան, պատմողին պիտի թելադէր որոշ ցուցմունքներ, ցեղային հոգեյատա-կը ինչպէս նոյն այդ ցեղին սպորումները լուսաւորող, քիչ շատ պայ-ծառ մթնոլորտի մը ներքեւ: Մեր բախտը ուզեց, որ այդ գրակա-նութիւնը հանդիսանայ ցեղին դերագոյն իրագործումը, շատ կարճ շրջանի մը վրայ: Այն քսանամեակը, որ կը սպառի սկսող դարու մուտքին տենդագին ստեղծման, մեծ դործերու ու հոգեկան խո-րունկ նորոգման շրջան մըն է, այնքան որ ցեղը իր ճիգէն իսկ կը թուի ազդուած: Իրապէս մինչեւ տասը տարի այդ գրականութիւնը պիտի անցընէ բաղդատական ամլութեան օրեր: Բայց այդ ամլու-թեան օրերուն իսկ պիտի կազմաւորուի ուրիշ սերունդ մը, ան որ կը սիրեմ արուեստագէտ սերունդ անուանել, հիմնուելով փաղան-զը յորինող մարդոց մօտ հասարակաց զգացողութեան մը: Ասիկա, արուեստի հանդէպ շեշտուած մտահոգութիւն մըն է, դոյ հաւասա-րապէս երկու թեւերուն ալ վրայ այդ սերունդին: Ասկէ անոնք որ Պոլիս մնալով, ծառայեցին մեր արուեստին (Մեծարեմք, Զրաքեան, Զարդարեան), ու անոնք որ տարագրութեան մէջ հասունցուցին իրենց զգայնութիւնը (Պարթեւեան, Թէքեան, Սիւսանքո, Վարուժան),

իրարու կը հաշտուն արուեստի պաշտամունքին մէջ, երբ իրենց աշխարհները անհաղորդ էին իրարու, քաղաքական ապօրինի պատճառով:

Ընելէ առաջ պարագրկումը այդ սերունդին մայր ցանկութեանց եւ իրացուցած արդիւնքին, տեղն է եւս դառնալ ու համադրող տկնարկի մը մէջ տեանել ինչ որ կատարուած է կանխող երկու սերունդներուն ճիշդովը:

Ամենէն առաջ կարեւոր հաւաստում մը: — Այդ երկու սերունդներուն գիմարիմը գրեթէ կը նոյննայ այս դարուն սկիզբը: Ռոմանթիքներու գործէն տեւականը արդէն մաս կը կապէլ ցեղային ժառանգութեան, մինչ պատահականը, պարագայականը կը սուղուի ինքնիրեն ժառանգութեան ծայր:

Այդ համայնադասակերին գիմար տհա քանի մը կարկառուն իրողութիւններ:

ա.) Մեր քնարերգութեան մէջ է, որ մեղի կը արտի հաստատել մեծագոյն ու տիրական արժէքներ: Երեք մեծ անուններ, սրունցմէ մէկը ամէն ժամանակներու մեծ բանաստեղծներու գասէն, շահուած փառքերն են արեւմտահայ քերթողութեան: Այդ բանաստեղծութիւնը, երանդուն, նուրբ, խոր, լայն դոնէ իր աւազ գէմքերուն մէջէն, ցեղային պոյնութեան սրտ լարերով, պիտի կատարեղապարծուի յաջորդ սերունդին մեծ esthète-ներուն մօտ: Սխալ չըլլար բնէ, թէ արեւմտահայ քերթողութիւնը միւս միւնակը կը հակադէմ արեւելահայ ամբողջ գրականութիւնը ու մեծ է անկէ: Եթէ մեր վէպը մեր ժողովուրդին տարողութիւնը կը պատկերէ, մեր բանաստեղծութիւնը աւելի բարձր մշակոյթ մը յայտարարած է հաւանար:

բ.) Կադմուած է մեր վէպը, անշուշտ մեր կանդունովը: Անիկա նոյնիսկ իր միջինին մէջ վար կը մնայ սեռին ընդհանուր պայմաններէն: Ս. Տիւսարի վէպերը մաս չեն կազմեր ազգային հարբատութեան: Իրապաշտ վէպը իրեւ քանակ շատ փոխ կը ներկայանայ մեր աշխին, երբ ահազին աշխարհ մը կայ սեւեռուելիք: Նոյն այդ վէպին բարձրագոյն սրակը դեռ չէ նուաճուած Երուսաղիմի կողմէ (ԱՄԲՐԱՅԻՆ ԱԳՅԻԳ ԿԻՍԻ ԿՐՈՒԻ 1905ին): Բայց տրուած են ստաջին հարուստ նմոյշները կեցեղակալի վէպին (roman de mœurs): Փորձուած է հոգեբանական վէպը, իրաւ է թէ շատ ճիշդ նմոյշի մը վրայ (ԹՈՒՂԹԻ ՓԱՌԲ, Ա. Չօպանեան): Դարձեալ փորձի ձեւին տակ՝ վերլուծական վէպը (roman d'analyse), Տիկին Սիպիլի ԱԳՅԻՅԱՆ ՄԸ ՍԻՐՏԸ Զանք մը վերլուծման: Արքիարեան, Կամսարա-

կան, Զօհրապ պիտի ստորագրեն առաջին յաջող գործերը մեր վէպին:

դ.) Կազմուած ու իր կատարելութիւնը գտած է մեր պատմութեամբը, այն օրերու բառով ֆորալէպը, իրապաշտներու գործունէութեան ամենէն մաքուր յաղթանակը: Եթէ հայ (արեւմտա) վէպը պակասուոր է ցեղային ստորոգելիներէ, կենցաղական կնիքէ, կարծի՝ գրականութիւն մը արզարացնող քանի մը մեծ նմոյշներէ (ժողովրդական կեանքի պատկերացում, տիպարներ, մտայնութիւններ տախտակող կերպընկալութիւն եւ ուրիշներ), արեւմտահայ նորավէպը, իր ծաւալին փոքրութեան հակառակ՝ մեր կեանքին որոշ գոտիները (zone) կրնանք նուաճած նկատել: Մեծ գիծերով Պոլիս մը կայ Զօհրապի փոքր վիպակներուն մէջ: Արփիարեան մտայնութիւններ սեւեռած է իր վիպակներով: Սիպիլի Կնձ ՀՈԳԻՆՆԵՐԸ հայ կիներու փունջ մը բլլալու շափ գործ մըն է, ուր սեւեռուած են հայ մօր քանի մը անմահ գիծերը: Ու ասիկա այսպէս իրապաշտներէն իւրաքանչիւրին ալ համար:

դ.) Գրական կշիռի բարձրացած է համեմատուի սեռ մը, այնքան թշուառ ծագումով, ու այնքան զփուար սրայմաններու հսկատակ բլլալուն հակառակ: Քրօնիկն է ատիկա, լրագրի խոհանոցէն, բայց անկէ շատ բարձր ճակատագրով մը: Գրեթէ մեր բոլոր մեծ անունները, մէջն բլլալով նաեւ Զարթօնքի Սերունդին առաջ գործիչները, անով պիտի իրադործեն զեղեցիկ արդիւնքներ: Ի՞նչ փոյթ, եթէ անոնք ցեղային մեծ գիծերու հարուստ յատակ մը չեն նետած մեր հաւաքական նկարագիրը սրբաբանող: Ի՞նչ փոյթ, որ մեր միաբն իր մեծ թոփշները չէ արձանագրած անոնցմով: Գէթ մեծ թիւ մը մարդոց, հարցերու, տաղնապներու, քանի մը եզական ազգային զգայնութեան (զլխաւորաբար Հրանտի ու Արփիար Արփիարեանի քրոնիկներուն մէջ) շահուած են մեր պատմութեան որքան զարուիւթեան:

Ե.) Զջմարիտ հոնճարի մը միջոցով ինքզինքը հարկադրած է մեղի երգիծաւքը. նոյն խեղճուի ծագումէն, բարձրանալով այլապէս կատարեալ վիճակի մը: Մեր քնարերգութիւնն ու մեր երգիծանքը արեւմտեան գրական ճիգի երկու կատարներն են (գիտելի է որ այս հաշուեյարդարը երկու սերունդներուն ֆանքը ունի նկատի):

զ.) Քաղաքացիական իրաւունք ստացած է գրականութեան չարտկանող սեռ մը, հրապարակագրութիւնը, անշուշտ ազդուելով բացառիկ այն հանգամանքներէն, որոնք արեւմտահայութեան քաղաքական ու իմացական ճակատագիրը կ'ընեն այնքան տարբեր,

տարօրինակ, երբ զայն փորձենք բազդատել զբաժանութիւն մը ստեղծելու կանչուած սեւէ ժողովուրդի հետ, իր հոգին վրայ, իր հոգիին ու մտքին մէջ ազատ ու ամբողջ: Այս բազդատութիւնը դարձեալ, մեզի պիտի թելադրէր ուրիշ կսկիծ, երբ կատարուէր անկա արեւելահայութեան հետ, որոնց մէջ հրապարակապէս կայ, բայց ոչ հրապարակագրութիւն:

է.) Հիմը դրուած է մեր քանասիրութեան(*):

ը.) Ուրուագիծը կայ մեր պատմութեան. ոչ անշուշտ վստահելի լրջութեամբ վաստակի մը կերպարանքին տակ: Այդ թուականին քառասուն տարիներ անցեր են արդէն ու հայոց պատմութիւն մը ընդհանուր երազ մըն է մեր մտաւորական ընտրանիին համար: Բայց 1900ին աւելի յստակ են հաւանաբար դիժերը, քան 1850ին:

թ.) Սկսած է մեր մատենագրութիւնը, չփոթ ու անկնիք, բայց կարելիութիւններով օժտուած: Զարգանէլեանէն դէպի Հ. Ղազիկեանի մատենագրութիւնը մեթոտը չէ փոխուած անշուշտ, բայց արդիւնքը առատ: Մեզք որ ոչ ոք՝ որ համարձակէր շարունակել այդ սկիզբը:

ժ.) Սկսած է մեր քննադատութիւնը:

Բոլոր այս սկսումները, ուրախալի է հաստատել, որ շատ արագ զարգացում մը չեն իրացուցած, նոյնքան արագ սպասման մը ճակատագրին վազելու համար:

Հայոց պատմութիւն, բանասիրութիւն, մատենագրութիւն, քննադատութիւն այլապէս բարդ աշխարհներ են, որոնց խուզարկումը, ծանօթագրումը առնուազն քանի մը սերունդի բարձր հաւատքովը, նուիրումովը երանելի եղելութիւններ են: Քսաներորդ դարու մուտքին դիժեր կան միայն ու խոշոր քարտէսներ: Բայց այդքանն ալ սրտապնդիչ է դարձեալ: Անկէ քառասուն տարի յետոյ, քիչ է աւելցածը ոչ միայն մեր զիտցածներուն վրայ, այլ շատ է բաժինը մեր չզիտցածին մեր անցեալէն, որքան այդ տիսիտիքներով մեզի մատչելի հարցերէն:

Ամէն սարագայի, ինչ որ քրտն է մեր ընտրանին, տաժանագին այդ շրջանին, ի հեճուկա այդքան դժնդակ արդելքներու, դուրսէն ու ներսէն (թուրքը եւ մեր ժողովուրդին ստուար զանգուածը, որ ան-

(*) Ընթերցողը քող չգարմանայ, երբ գրականութեան հետ ուղիղ աղերս մը չունենալ մտամարգմէ մը (քանասիրութիւն) իաշուի կ'առնուի հոս: Մեր մէջ, հիմ դարեքում, պատմութիւնը ինչ դեր որ ունեցաւ, գրականութիւնը նոյնը կրկնեց նոր շրջանին մէջ:

հազարդ էր իմացական ամէն կրակի)՝ զրեթէ ոչինչէն ստեղծելով զործիքն ու ատաղձը կարելի զրականութեան մը, — արեւմտահայ աշխարհաբարը, միւս միեւնիկը հակակշռող մեր մշակոյթին բոլոր պակասները (ըսեր եմ շատ տեղ՝ լեզու մը մշակոյթ մըն է ինքնին) ու ասով նուաճուած զրական ժառանգութիւնը, — արժանի է խորունկ համակրանքի: Անոնք որ այդ վաստակը այսօր կը ջանան ստուերել, չունին արգարացում այն պարզ պատճառով, որ չեն գար այդ ժողովուրդին այն պայմաններէն: Արեւելահայ արդի մտածողութիւնը զայն չկարողացած, հարկին տակն է զայն բանադրելու, քաղաքական ու ընկերային հանդանակներէ բռնադատուած: Սփիւռքի երիտասարդութիւնը իսպնիբէն միայն կը զրէ, ասլերելով ու մտածելով իրրեւ դադկացի, անգլիացի, ամերիկացի:

Աւելորդ է այս արդիւնքը ու վաստակը մօտեցնել այն միւսին, որ փորձուեցաւ Այրարատեան նահանգին մէջ, հաստատելու համար հոն ալ զրական նոյն տուրքերը, արդիւնքներու կարեւոր տարբերութեամբ մը: Հոն տիրական է լիւպը, քնարականին բացարձակ միջակութեանը դիմաց: Անչուտ արեւելահայ պոէմը աւելի ցեղաչունչ, հարազատ, բնական կը թուի մեզի, երբ կը բաղդատուի արեւմտահայ սուտ ու զրքունակ յօրինումներու հետ (Ալիշան, Թերզեան, Նար-Պէյ): Ու արեւելահայ թատրոնը չունեցաւ մեր ռոմանթիկներուն միամիտ տղիտութիւնը բեմի աշխարհէն: Չտուաւ Սեի ՀՈՂԵՐ ԷԼ կամ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ յորջորջուած անորակելի խաղեր: Բայց չտուաւ նմանապէս զործեր, որ այս ցեղին զգայնութեան քանի մը կերպաւորումները սեւեռուէին հեքիաթով լուսապրսակ, որքան իրականութեամբ պաշտպանուած: Բայց ատեն չունիմ զուգակշիռը շարունակելու:

Այս մուտքը տարապայման ընդլայնել չի նշանակեր բանալ, պարզել պայմաններու այն հանգոյցը, որուն մէջ խանձարուրուած կը ներկայանայ ինծի՝ Արուեստագէտ Սերունդին սկզբնածագ գործունէութիւնը: Անցնելէ առաջ դիմանկարներու յօրինումին, կարեւոր կը նկատեմ համադրական քանի մը բաժանումներուն դերը, հոն դետեղուելիք մարդոց հասկացողութեան տեսակէտէն: Այնքան բարդ է կեանքը: Այնքան խճող ազգականներ կը միջամտեն յօրինելու համար միջակութիւն մը նոյնիսկ, որ աւելորդ է այս համայնապատկերին նպաստը:

Քսաներորդ դարու մուտքին, արևմտահայ գրական ճակատը բաժնուած է երկու քիւն .

Ա.) Այն խումբը՝ որ կը զօրծէ տաճկական սահմաններուն մէջ :

Բ.) Միւս խումբը՝ որ կը զօրծէ արտասահմանի մէջ (Եւրոպայ, Եդիպտոս, Ամերիկա) :

Երկու հաստատմաներուն համար հասարակաց են՝

ա.) Լեզու ,

բ.) Լրագրական մտահոգութիւններ և գերիշխանութիւն ,

գ.) Խոր, ծանր, յատկանշական գործերու նիւարութիւն, երէ ոչ պակաս ,

դ.) Քիչիկ մը արուեստականութիւն (որ արդիւնք է տարբեր ազդակներու : Թրքական հաստատմին մէջ անիկա ստաջ կու գայ պետական ճնշումէ, ներքին սպառումէ : Արտասահմանի գրողներուն մօտ անիկա ծնունդ է օտար գրական ճնշումներու) :

Երկու հաստատմաներուն մօտ հասարակաց այդ գիծերուն դէմ՝ հիմնական տարբերութիւն մը ստիպին, նիւթը մշակուած գրական-նութեան : Մինչև թրքական սահմանագրութեան վերահաստատումը (1908), պարսկական հաստատմին պիտի պակսի հայ մոլալուրդը, աւելորդ ահաւոր տառապանքը, սրուն նմանը չէ վիճակուած նոր ժամանակներու ոչ մէկ մարդկային զանգումի : Թուրքերոյ ստեղծուած հայ հոգեբանութիւնը, անընդգրկելի բան մըն է տակաւին այսօր : Այն օրերուն անիկա պարտաւոր եղաւ արաւայայտուիլ անորակելի մարդոց անկանդներ թշուառութեանը պատկերոյ : Գրաքննութիւնը ոչ միայն արդէր էր մեր կեանքին մուտքին մեր գրականութենէն ներս, այլ և քաջայեր՝ որպէսզի խաթարուէր անոր իրական ալ ըմբռնումը : Զուր աւելը չէ որ «ՄԻԱՄԻՏԻ ՄԸ ԱՐԱՄԵՆԵՐԸ» անուանուած թերթին մը, այսինքն «ՄԱՅՏԱՅ»-ին աւելի ողորմելի ոչնչութիւն մը, վերածուեցաւ գրական մեծ իրողութեան, այնքան որ ժամանակին տիրուած գեղարվեստ-քննադատներ՝ փառք սկսեցին այդ կոթողին տըջելու հետապնդիմ խումիկ ծխել : Ու մեր բանաստեղծութիւնը երկուց բաներ (կնիկի միտ և նմաններ), սրտնք կանխողները կը կարմրեցնէին, պարզագոյն բմբռնուած իմացական պատկառանքի մը դիմում : Ինչ որ իբրեւ բոլոր ինկած էր սեւեւման, ամբողջ Տաճկահասարակութենէն, մէջն բլլալոյ Պոլիսը, այդ տասը ու աւելի տարիներու ընթացքին, ճղճիմ է չափադանց :

Պոլսէն դուրս (կ'անարկեմ Տաճկաստանէն դուրս) մեր գրականութիւնը այլապէս դժբախտ է : Անիկա գաղթայիմ է նախ : Ըսել կ'ուզեմ՝ հարկադրական վերաքաղ մը յուշերու, հեռուն զգացուած

սպասարութեանց հանդէս մը: Տաղանդները, հաւատակ իրենց վաւերական մեծութեան, անպաշտպան են ձգուած օտարութեան բոլոր սպասումներուն դիմաց: Անիկա յեղափոխական է, հասկնալի պատճառներով: Այն սերունդը, որ Եւրոպայի մայրաքաղաքներուն մէջ չունէ ու երազ վառնեց ազգային դատին պաշտպանութիւն, վեր է մեր հանդարտ կամ լսոյժ, հերձուածող չափերուն հասարակեանէն: Առնչուած անդարեւելութիւն է սպասելի: Ձարկարեանէ մը հոգեբանական խորութիւն մեր բարբերու վերլուծման մէջ, երբ այդ բարբերուն ամենէն սրտառու խաւերը կ'իյնային թուրքով պայմանաւոր մասնակի վիճակի մը մէջ: Ու թուրքը հիմա միայն կ'արհամարհեն Փարիզ նստած մեր դրողները, որոնց հայրերը իրենցմէ աւելին գիշակին այդ թուրքին մասին: Ու սովետական գլուխ-գործոց մըն է Խորհրդային Հայաստանի քննադատական վճիռը մեր դրականութեան այդ շրջանին մասին: Չեմ լսոյնար, անօգուտ բլլալուն:

Այս քննահարցը ցուցմունքներէն յետոյ, կ'անցնիմ աւելի հանգամանօրէն վերլուծելու երկու հատուածներուն մէջ տիրական հոսանքները:

Պարսահայ գրականութիւնը — գաւառն ալ տոգք անկէ ներս — իբրեւ հաւաքական արտայայտութիւն, կու գայ առաջին գիծի: Անիկա տոնուածն նորոտոր ունի երկու միլիոննոց հայ զանդուածի մը, տարադիւտած անխմանալի կայսրութեան մը բոլոր խորշերուն, բայց քանի մը նահանգներու մէջ, աւելի հոծ ու ամփոփ:

Այդ օրերուն ալ, ինչպէս առաջ, կեդրոնը, ուղղութեան, կազմակերպման օֆիսները միշտ Պսիխն է որ կը ներկայացնէ:

Ի՞նչ է պատկերը այդ Պսիխին, 1900ին:

Հատար մը քիչ պիտի գար այդ հարցումին իրը պատասխան: Բայց քանի մը գիծեր տւելորդ չեմ կարծեր:

Տաղանդներուն փախուստը արտասահման, հրապարակը ձգած է յրազրողներու, վարժապետներու, տաղաչափներու: Իրապաշտենքու արիւ, հաստատուր ուղևորութիւնը խղզուած է արեան մէջ: Անոնք որ Պսիխն չեն հետացած, Ձօհրապ մը, Հրանտ մը, Պէրպէրեան մը, անշուշտ, այդ իսկ իրողութեամբ չեն ջուրի վերածած իրենց տաղանդը: Բայց կայ այլապէս ուշագրաւ չարափոխում մը, որով պիտի վիրաւորուին նոյնիսկ Ձօհրապի մը ստեղծումները: Այդ չարափոխումը՝ սլարաքն է, զոր տաղանդը կու տայ, յարմար-

բերու համար նոր պայմաններուն: Օրաթերթի մը զլուխ, Գրիգոր Զօհրապուր, կողքին ունենալով ՄԱՍԻՍի հին ընկերը (Հրանտ Ասատուր) ու վաւերական գրող մը՝ Սիպիլ, պիտի անցնի գրեթէ անընդմար, առանց ակօսի: Ու խորհիլ, որ այդ խումբը 6—7 տարի առաջ գրական զսլոց մը հիմներ էր: Ու մանաւանդ խորհիլ, որ հոն ուր Զօհրապ մը պիտի վրիպի, կեսարացի մը (չունիմ նկատի Բիզանդ Քէչեանը, այլ այն միւսը, որ ՄԱՆՁՈՒՄԷ օրաթերթը կը հրատարակէր) պիտի իշխէ, բաւական ազմուկով: Տիգրան Արփիարեան տուն պիտի տայ հայ գրականութեան: Ու աւելի տխուր անուններ այս էջերուն վրայ սրբապղծութեան մը պէս զիս վիրաւորող, պիտի չափեն, ձեւեն, կոտրեն, թափեն ու քրմանան: Այդ թուականէն չորսհինգ տարի առաջ, մենք ունէինք սակայն ճշմարիտ, եթէ ոչ կատարեալ գրականութիւն: Ու չէք մոռնար, որ մեր իրապաշտութիւնը պատիւ մըն է մեր գրականութեան: Եթէ ՓՈՍԹԱԼԸ 1900էն վերջն է որ լոյս կը տեսնէ, բացառութեան մը փաստը բերելու չափ, Զօհրապի տաղանդին արտակարգ առաձգականութիւնը կը պարտադրէ: Մեր նորավէպը ենթարկուած է խորունկ անկումի մը: 1900էն վերջ չատ մը անուններ պիտի երեւան աւելի կամ նուազ անտանելի պատմումներու ներքեւ: Նմո՞յշ, — «ՄԻԱՄԻՏԻ ՄԸ ԱՐԳԱՆԵՐԸ»: Մեծաբե՞ռ, Զրաֆեա՞ն, Տիկիմ Եսայեա՞ն: Անշուշտ: Բայց այս անունները հայ գրականութեան յղացքին հետ հաշտեցնելու համար, պարտաւոր եմ չափազանց ընդլայնել զայն, այսինքն այդ յղացքը, վճռանդի մը զինով, որ գրականութիւններուն բռնարարման կ'ընկերանայ յաճախ: Ո՞ր հայ ապրումին, ապրումներուն արձագանդն եղան այդ անունները: Մտածեցէք ու պիտի տառապիք, այդ մեծ դործերը փրկելու ձեր ճիւղին մէջ: Ու պիտի կառչիք ուրիշ արժէքներու, որոնք համամարդկային տախտակներու կը վայլեն: Բայց այնքան նիհար կը կշռեն հոն:

Վաւերական գրողներու չարափոխում, նորերու ալլաւերում (այդ նորերն էին որ ՆՈՐ ՏԱՂԵՐԸ չամէջան կոյանոց որակելէ), դրաքննական սարսափին զայրազնումը կ'աղօտին սակայն միւս մեծ, անպարադրելի իրականութեան դիմաց, որ մեր ժողովուրդի պատկերն է այս դարու սկիզբին: Եթէ կը փորձուիմ մեր իրապաշտութեան յաջողանքը կապել այն խանդավառ հոգեբանութեան, որով թրթռուն է եղբրական տասնամեակը սպանդէն առաջ (1885—95), չեմ ալ դըժուարանար հաստատել երեւոյթին հակադարձը, նոյնքան աղիտալի արդիւնքներով: Զարդերը միայն չմարեցին սրբազան հուրը մեր ժողովուրդին մէջ, չփճացուցին միայն հայ երիտասարդութիւնը ու

տնտեսութիւնը: Այլ ըրին աւելի ահաւոր բան մը.— անիկա թունաւորումն է մեր հոգիին, փտախտը մեր իմացականութեան: Յեղին ողիէն ներս սողոսկեցան սերմերը տարակոյսին, ամէնքէն լքուած ըլլալու ստուգութեան ու ասոր հետեւանք յուսահատութեան: Ստորնութիւն, մատնութիւն, հոգեփոխութիւն՝ վնասեցին մեր մէջ դարաւոր զաւրանքի կրակին, որով զիմաւորած էինք մեր ներքին դոսացումները: Ու աւելին: Հրապարակը պիտի մնայ այն մարդոց, որոնք (զրոյ կամ ոչ՝ տարբերութիւն չի բերեր իրողութեան կշռումին) թուրքերուն հետ յարմարելու գիտութիւն մը ստեղծեցին բոլորովին տարբեր իրենց պապերուն կողմէ փորձուածէն: Գրականութիւնը կրեց հալածանքներուն ամենէն դժխեմը: Ու հայ հոգին, մօտաւորապէս ուրիշ տասնամեակ մը (1898—1908) իր ամենէն տաղանդաւոր արտայայտութեանց մէջ իսկ (Մեծարենց, Չրաքեան), պարտաւորուեցաւ ապաստանիլ ինքիւրմէն դուրս: Մեծարենց մը բռնութեան փափկանուշ ու սրտառուչ երգիչ մը միայն պիտի ըլլայ, հարկադրուած ու պիտի արգելուի երգելէ իր ցեղին անհուն ողբերգութիւնը. Չրաքեան պիտի պտըտցնէ իր տաղանդը կայքերու, պահերու մէջ, որոնք ամենէն անայցը կրնային ընդունուիլ զրաքենութեան պառականիէն: Տիգրան Արփիարեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Պէրպէրեան սպառած անուններ են:

Այս պայմաններուն մէջ դիւրին է արհամարհել կարգ մը մարդոց մեծխօսիկութիւնները, աղմուկը ու բացասական տաղանդները: Այդ արհամարհանքը արդար պատիժի մը վերածեց արդէն 1910ի սերունդը, մոռնալով անվերադարձ այն մարդերը, որոնք նիզակ կը ճօճէին 1905—1906ին ու պատգամ կ'որոտային: Այս պայմաններուն մէջ, արհամարհանքէն տարբեր կեցուածք մը կ'առնեմ 900ի Պոլիսին դէմ, որ հակառակ բոլոր փոքրութեանց, անկումներուն, միշտ կեդրոն մըն է իմացական կեանքին: Արդարեւ, իր մամուլին ձեռքն է միշտ մեր աշխարհաբարը, նոր նրբացուցած է, կոկելէն ու «դարմանելէն» վերջը ու կը վերածէ արտայայտութեան սքանչելի գործիքի մը: Այդ օրերուն է որ կը կաղմաւորուին, իրենց ինքնութիւնը հարկադրելու աստիճան, Տիկին Եսայեան, Ռ. Որբերեան: Պոլիսը օրրան է դարձեալ նոր հասնող ուրիշ երիտասարդութեան մը, որմէ եթէ մոռցեալիք տրցակ մը անուն զատած ու նետած ենք այսօր մոռացման ծովը, ունինք սակայն Մեծարենցը, Չրաքեանը: Ստեղծագործ երկունքի, չունչի ու կորովի, հորիզոնի ու հեռանկարի, կարճ՝ գրականութիւն մը մեծ, կատարեալ ընծայող քանի մը տոկուն արժանիքներու պակասը, որ 1900ի մարդոց պակասը չէ մի-

այն, այլ եւ գրեթէ մեր բոլոր իմացական շարժումներուն, չեմ փաթթեր մատի, տապալելու համար այդ օրերու Պոլսը: Բաւ է կանց ասնէլ յարզանքով փաստին առջև, որ եղական է որքան սրբատառ: Ընդգլխմ աշխարհ մը արդէրնեւ, բնդգլխմ թուրքին ու ախարժականութեան, փրկուեցաւ կայծը: Գրականութիւնը չէր մեռած:

Պոլսէն դուրս, Թուրքիոյ շրջանակին մէջ Խովսրէպ Նահանջի մէջ է: 1900ին հոն կ'ապրին ստուերները այն մարդոց, որոնք պահ մը այդ քաղաքը մըցորդը բերել էին Պոլսին: Մամուրեան պիտի մեռնի 1901ին: Բայց իր թերթը մեռած էր իրմէ տառջ: Ու չի գործեր հոն տպարանը, որ Լոթմանաճական, ութսունական թուականներուն դէշ աղէկ, բնթերցումի նիւթ էր հայթայթած զանդուածներուն: Ոչ մէկ գրող կը յայտնորեւրի՝ Արեւիկեան Մամուլի քառասունէ աւելի տեւոյ կեանքին բնթացքին:

Իր պատեանին մէջ ստիպուած է քաշուիլ զաւառը, որ իրապաշտներուն օրով իրբեւ կեանք, ցանկութիւն, զործադրութիւն եղեր էր այնքան ուշադրու: Կը ծանրանամ, հոս, անդարմանելի կորուստին միայ մանեցի Շաքարեանին, որ անմահ էջեր է ձգած տրեւմտահայ գրականութեան: Նոյն գիծէն ուրիշ ցաւ՝ խոճապահար փախուտը Կ. Տոցրամաճեանին, որ Նահատակ մահուամբ մը 1902ին պիտի փակէ իր այնքան սխրայի տապալէզը հայեցի զրոզի, Պոլսոյ քիթին: Թիկաթինցին անուն մըն է, իր տաղանդին լիութեանը մէջ, բայց Լեթակայ պոլսական ամենապէտ լրագրութեան յոգուածախտի: Մուշի Գեղամը անխնամ պատմող մը: Արտաշէս Յարութիւնեան՝ տարտամ տաղաչափ մը ու պատեհապաշտ զատող մը (որ իր խորունկ, անկեղծ էջերը ունեցաւ Նոյն առեւ), Յովհաննէս Գաղանճեան՝ անորակելի միտքի բանուոր մը: Ռուբէն Չարգարեան տէրն է իր տաղանդին, բայց ի՞նչ նուազումներու, տկարութեանց գինով: Բոլոր այդ անունները, գուառէն, խտորէն կը հալածուին: Խրթմեան—Սրտանձառնեաց տանդութիւնը լքուած է քաղաքական պատճառներու հարկադրանքով: Վաղուան զրականաւթիւն յշտցըր, միակ լուսաւոր, սիրտարար տարազ, լրագրական քննադատութեան մը ծոցը կ'աւաղաւթի, տառնց գործի մերածուելու: Ու այդ գաւառէն եկած լեզուի, բարբի դեղեցկութեան մթերքն ալ կը մնայ ձիւզ, Բրակէպի գիրք կազմէր պոլսահայ գրականութեան գիրքերուն դէմ:

Ինչ որ կը փորձուի արտասահմանի մէջ (այդ օրերուն այս բառին տակ կ'ընային Եւրոպան, Ամերիկէն, Ամերիկան), ճշմարիտ

գրականութիւն մըն է, իբրեւ յղացք սրճան զործադրում: Անշուշտ եւրոպական ոտաննները փոխադրուած պիւն պոլսական է ամէն բանէ տառջ, ըսել կ'ուզեմ՝ հարուստ, անոր ամենէն աղետական առաքինութիւններով(*): Ու անակնկալ է նոյն ատեն միւս բացիկը: Կ'ակնարկեմ ձեռքի ալ ենթարկուած չրջափոխութեան: Անշուշտ ի սկզբանէ կար տալանդը: Բայց Պոլսոյ մէջ տնիկա ամենէն չատ Ձօհրապ մը կրնար սակզծել: Նոյն այդ տաղանդը, եւրոպական մեծ մշակութիւններու չփութով (որ հետազոյեցիկ, գրասենեկային տպաւորութիւն մը չէ, այլ ուղղակի սպրումին անփոխարինելի նպաստը, ա՛ն՝ որով արուեստը կը տարբերի իմացական ուրիշ արիւնքիւններէ: Կըրնանք սորվիլ չատ բան.՝ գիտութիւն, իմաստասիրութիւն, աստուածարանութիւն, բայց ոչ արուեստ) պիտի ստանայ կատարելութիւն մը, որ Պոլսոյ մէջ տնիկա պիտի բլլար: Այս է պատճառը թերեւս որպէսպիսի, արտասահմանի մեր գրողները, հակառակ պայմաններու պակասին, հերքող դասաւորման, տան մէկի կատարելալ գործեր: Յեղիւն ՍԻՐՏԸ կը յօրինուի Եւրոպայի մէջ: ՀՐԱՇԱԼԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ՝ նոյնպէս: Այս anomalie-ն ուշադրաւ է չափազանց: Ինչպէ՞ս ըմբռնել Սիւրտանիւն, աշխարհի ամենէն խաղաղ բնակարաններով օժտուած երկրի մը վրայ: Ընդհանրացուցէք հարցումը անուններու վրայ, որոնք կը կոչուին Թէքէեան, Պարթեեան, Չօրանեան, Բաշալեան, Կամսարական, ու զուր գտէք պատասխանը:

*
* *

Այս մեծ հաստատումներէն յետոյ, մանկէ առաջ Արուեստագէտ Սերունդի գիմանկարներու սրբարանը, ինծի կը մնայ քանի մը ընդհանրացումներ վերբերել. Ա.) գրական ուղղութիւններէ, Բ.) գրական սեռերէ: Այս աշխատանքը նկատի ունի երկու հատուածներուն մէջ ալ փորձուածք:

(*) Վազուան գրականութեան տեսարանները յայտնի արժեքակալ մը են՝ քարկած են այդ առաջինութիւնները, ապահովաբար ազդուած իրենց օրերուն պոլսական գրականութեան մէջ ղիտուած փոքրութիւններէն: Չունէին ատոր իրաւունքը: Պոլիսը աւագանն էր իսկ իողիմ, քանի մը հարիւր տարիներու վրայով: Ու իբր այդ՝ իր մէջ կը պարունակէր այս ցեղին ամենէն մուրք, իրաւ, հաստատ, խոր արժէքները: Ինչո՞ւ փայլակի մը անտանելի գրականութեան մեղքին մէջ կախել մոյմ ատեն Մեծարեմք մը:

Ա. ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ի. դարու սկիզբը մեր զրականութիւնը դարձուածք մը կը փոխէ, գործածելու համար զէշ բացատրութիւն մը: Ան ունի իր ետին իր կէս դարը: Իրաւ է, թէ անհասարար արդիւնքներով, հայրենի հարստութեան դանձարանին համար: Բայց, նոյնիսկ այդ պահասաւորութեամբ ալ անհամեմատօրէն իրաւ, կենդանի, հարազատ իրրեւ ըմբռնում ու իրագործում, քան ուրիշ որեւէ շրջանի ըմբռնուածն ու իրագործուածը, այս ժողովուրդին երկու հազար ու աւելի տարիներու ընթացքին: Չայն չհաւնիլը ապացոյց է մեր պատմութեան զգացումէն ինչպէս զգայարանքէն դուրկ ծնած ըլլալու: Այդ գրականութիւնը ազդեցութեան տակն է իրարու հակասող ուժերու, արեւելքին ու արեւմուտքին անվախճան բախումին (ինչպէս է արդէն կեանքն ալ զայն ծնող ժողովուրդին): Եւր վիզին փաթթուած դարաւոր մեղքերուն ու քանի մը շատ բացառիկ պայմաններու, փառաւորալ բայց իրաւ: Ով որ կը կարգայ մերիմները մինչեւ 1900, կ'ապշի այն ահաւոր փաստին առջեւ, որ այդ դործերը եղած, երկնուած՝ անըմբռնելի դերութեան մը խորը, մեր գլխուն ունեանալով թուրքին կրունկը: Առանց ազատութեան, արուեստը անկարելի է ոչ միայն հիմա, այլ նոյնիսկ Աթէնք, հին դարերուն: Ազգային անկախութեան սա պակասը աւելի քան տիրական ազդակ մը՝ որով մեզի պիտի սրկաին մեծ դործեր: Ուրիշ նոյնքան կարեւոր ազդակ մը ընտրանիին խայտաճամուկ նկարագիրը: Կաթոլիկութիւն, բողոքականութիւն, տաճիկ սլաւոնկութեան նուիրուած երիտասարդութիւն, բժշկական, փաստաբանական կարիքներու համար մեղմէ խըռուած մտաւոր ուժեր:— Բոլորը իրարու կը միանան որպէսզի տկարանայ, նիհարի մեր մշակոյթը սնուցանելու սահմանուած ցեղին մեծ տնտեսութիւնը, անտեսանելի այն տնօրինութիւնը, որով ժողովուրդները կը վարուին, շատ անգամ իրենց հասողութենէն վեր մընացած կարգ մը յարգարանքներով՝ կրօնք, իմաստասիրական դպրոցներ, դադթային կայսրութիւններ, աշխարհակալում եւայլն: Այս մտածումներու լոյսին մէջ ինչ որ տուած է մեր ժողովուրդը այդ յիմնամեակին, ոչ միայն իր ուժերուն թաքուն արժէքն է փաստած անոցմով, այլ արժանի է կեցած իր բոլոր դարերուն:

Ամէն զրականութիւն շրջանէ շրջան (որուն տեւողութիւնը միօրինակ չէ: Երբեմն սերունդ մը, երբեմն երկու: Ֆրանսացիներուն դասականութիւնը երկու դար, ռումանքիզմէ իրապաշտութիւնը՝ խորհրդապաշտութիւնը՝ մէյմէկ սերունդ տեւեցին) կը փոխէ

իր դադափարարանութիւնը (idéologie) : Մերը բացառութիւն պիտի չկազմէր : Քսաներորդ դարու մուտքին ահա քանի մը հաստատումներ :

ա.) Անհետացող իրապաշտութիւն : Բացի մեր քաղաքական պայմաններուն ու ջարդերուն մեղի հարկադրած նոր ուղղութենէն, չըջանի եւրոպական հոսանքներն ալ պատճառ են որ մեր գրագէտները 1900ին, այլեւս ձեռնթափ ըլլան հաստատ, ասպհով եղանակէն, որով մեր ժողովուրդին կեանքը, դայն յուզող խոր տագնապները, ասոնց դարմանումին համար մեծ զոհողութեանց հանդէպ մեր ինքնանուէր յոժարումը կ'ըլլային իւրեանց մեր զրոգներուն : Ասիկա աւելի էր քան արեւելահայերու պարզունակ, անհորիզոն օգտապաշտութիւնը : Մեր իրապաշտութիւնը 1900ին արդէն աւանդութիւն մըն է : Ըսի քիչ վերը թէ Զօհրապը Պոլիս է տակաւին : Բայց կաթողիկոսի մը պէս, որ տարին անգամ մը միայն կը պատարագէ : Անկիւ վերածուած է տօնական զրագէտի մը, հետեւաբար մաս չի կազմեր մեր զրական կեանքին տագնապներուն : Ու ողջ են փաղանդին միւս մեծ միութիւնները, բայց տարտղնուած, իրենց ժողովուրդին անտես, բայց այնքան անհրաժեշտ պաշտպանութենէն զուրկ, դառամած իրենց ճակատագրէն ու իրենց տագնապէն՝ ի սպաս դրուած աղղային դատին : Եւրոպայի մէջ, դիւանէ դիւան, մուրացկանութենէ մուրացկանութիւն : Ոչ մէկ ղէմք Պոլսոյ մէջ : Նոյնիսկ Սիւլիլ, Հրանտ Ասատուր դադրած են իրենցմէ : Հազիւ քանի մը անուններ, դաւառէն հասնող, եւ որոնք, բախտին տարօրինակ մէկ քմայքովը, փոխանակ իրենց ուժերուն լաւագոյնը իրենց ժողովուրդին պատկերացման նուիրելու, եւրոպական այլափոխուած ազդեցութեանց (*) զբօշակիրները եղան ու զրեցին բաներ, որոնք ուղղակի չա՛ մը չեն մեր հաւաքական հարստութեան աւելցող : Զարդարեանի ԿԱՐՏՆԵՐԸ փոխանակ մեր երկրին կեանքը մեղի բերելու, այդ կեանքին շուրջը կեցող ղեղեկութեանց դրուատումը կ'ընեն : Որբերեանի ԾՓԱՆՔՆԵՐԸ ուրիշ վրիպանք : Իրապաշտութեան ընկերակումը չէ որ պիտի փութացնեն այս ճաշակները : Պոլսոյ մէջ իրենց անունները սկսող զրոյները (Արամ Անտոնեան, Եղուարդ Գօլանճեան, Միսաք Մեծարեւնց, Զրաքեան, Զապէլ Եսայեան, յիշելու համար քանի մը տիպարային ղէմքեր) կը կրկնեն զաւառացիներու այդ

(*) Որբերեան, Զարդարեան մմոյշներ եմ այդ աղմատուած ազդեցութիւններով ռգեւորուած գրողներէն : Պայրենիզմը եւ սէնտրիզմը միմեծ եարբերող ու Մալաթիա՛, ուրիշ կերպ կարեւորէր արդէն :

նկարագրվեցին: Զապէլ Եսայեանի ԱՇՈՒԴԸ նմոյշ մըն է ըմբռնումի ինչպէս իրագործումի: Դժուար է այս արուեստը որակող հարադատ տարազ մը որդեկրել: Ոմանք գոյն ուղեցին խորհրդասպաշտ պիտանով մը գլխադարգել:

բ.) Սկսող խորհրդապաշտութիւն: Բայց որակումը ինծի կու գայ թէ կը հպատակի պատրանքի մը: 1900ին, եւրոպական մեծագոյն զրական հասկացողութիւնը, խորհրդապաշտութիւնը (symbolisme) իր լրացուցիչներէն մէկը կը նկատէ իրապաշտութեան հանդէպ իր ժխտական դերքը: Ստոյգ է որ այս դարու սկիզբը տապալուող խորհրդապաշտութիւնը, իր կարգին ազդած է մեր պոլսական ինչպէս արտապոլսական գրողներուն վրայ հաւասարապէս: Ստոյգ է նոյն ատեն, որ անիկա հակազդեցութիւն մըն է զինքը կանխող դպրոցին դէմ, մանաւանդ ասոր քիչ մը շատ գիտական յաւանդութեանց դէմ: Մեր մէջ շարժումը հեռի եղաւ վարդապետական սալընթեանէն: Ոչ ոք միտքէն պիտի անցընէր Զօհրապը հարթել, ինչպէս պիտի ընէին աւելի վերջը ուրիշներ, ուրիշ հանդանակներու մարտկոցէն: Անիկա նորոգման ճիգ մըն է, առաւելապէս քերթողական պարունակէն, ու ատիկա պղալի է: 1890 ու 1900ի տասնամեակին մէջ բան մը փոխուած (*) էր: Մեծարենց ու Զրաքեան անկարելի էին 1890ին: Բայց այս երկու հեղինակներուն մօտ այս նկարագրվեցին աւելի ճիշդ պիտի չըլլա՞ր արուեստի զգայարանով մը բացատրել, քան թէ եւրոպական ըմբռնողութեան մը փոխադրումը ընդունիլ մարդոց մէջ, որոնք ատոր նպատակը չունէին, երբ սկսան իրենց դործը: Արդարեւ, ինչ ալ ըլլայ արժէքը մեր իրապաշտութեան, անիկա պիտի չկրնայ արդարացնել իր արհամարհանքը արուեստի զգայարանքին (**):

(*) Այդ փոփոխութիւնը իր բարձրագոյն արտայայտութիւնը կը գտնէ Յուլի Եր (Սիպիլ) հատորին մէջ: Տիկին Սիպիլի ժանեակներ՝ իրապաշտ ոգին ու աւելի վերջը ընդհանրացող ճաշակին խոնարհողը կրնանք նկատել:

(**) Մեր *Խոսքի լեզու*ի հանդէպ իր սարսափովը, ինչպէս մեր կրտսեր *Խոսքի* կնիքուն (Ռ. Պերպերեան, Սէքեան, Թերզեան) այնքան հանելի հոտորութեան դէմ ու եղիայի անիրական, օղակառոյց նարտապաշտութեան համար իր խիստ կեցաւածովը, մեր իրապաշտութիւնը իր գրական գաղափարագրութիւնը երբ կը պարտադրէր մեր հրապարակին, չէր անդրադառնար, որ արեւելահայերու հաստ, անհորիզոն օգտապաշտութիւնն էր, որ կը փոխադրէր մեր մէջ, գլխաւորաբար յանձին Արփիար Արփիարեանի գրականութեան: Ասկէ դէպի արուեստի յղացին չարափոխումը դժուար չէր ճամբան, զոր այնքան անպատասխանատու լրջութեամբ մը առին արեւելահայերը, ուրանալու համար արեւմտահայ գրականութիւնը: Զիւր ըսեմ թէ իրապաշտները արուեստագէտներ չեղան: Առանց ար-

դ․) Արուեստի զգալարանքը պարկեզտ ու իրական տարազ մըն է զէթ իր սկսնակած օրերուն, ու կ'արտայայտէ հակադեցութիւնը ընդդէմ իրապաշտներու գոնաա, անթօրէ, մանաւանդ աներանդ ուճին: Անիկա կը տեղափոխէ ծանրութեան կեդրոնները: Քիչ քիչ իրականութիւն կը դառնայ բան մը, որ կանխող սերունդին խոր ատելութիւնը պիտի արժէր, դրով ըմբռնուած պարտքին զէմ իր անտարբերութեամբը: 1900ին սովորական էր հանդիպիլ գրութիւններու, որոնք չքեղ բառակոյտեր էին ու այդքան միայն: Ստեղծուած էր դպրոցը, որ միայն բառեր բառերու կասկելով կը հաստատար արուեստ ըրած ըլլալուն: Աւելին: Իրեն կու տար իրաւունք արհամարհելու կանխող հանդանակը, որ արուեստի զործին համար նախապայման կ'ընդունէր կեանքի իրական հաստուած մը, մարդոց տառապանքին հանդէպ կարեկցուն հոգի, տառուազն հանրային սպաս մը: Այդ օրերուն էր, որ պիտի ծագէր արեւմտահայ գրականութեան մեծագոյն մեղքը, Բորը, եթէ կը ներուի այս տղեղ բառը: — Արձակ քերթուածը, ատիկա, իրապաշտներով փոխադրուած մեղի, բայց չուտով ինքզինքը պարտադրած: Չեմ գրազիր երեւոյթին պատճառներով: Բաւ է զիտել տալ, որ 1900էն յետոյ գրիչ բռնող ամէն մարդ, տաղանդաւոր որքան անտաղանդ, պիտի գրէ իր արձակ քերթուածը: Այս դառածութիւնը, դոյնին ու ձայնին ի ինդիր, տոյժով խորքին, յոյզին, չի կրնար արդարանալ այն միւս փաստով ալ, որ արուեստի զգալութեանց սպասն է մեր արձակին մէջ... Առանց անոր՝ անկարելի պիտի ըլլային քանի մը անուններ — փառքերը այդ սերունդին, ինչպէս արեւմտահայ գրականութեան: Պէտք չկայ անոնք անդամ մըն ալ կրկնելու հոս: Այդ մարդերը մեր արձակին պիտի տան մանր, իրաւ, «որ մը տպրուածէն» տառուած զգալութիւններուն նպատար, ջիղը, համն ու արիւնը: Ինչ փոյթ որ անոնցմէ ումանք իրենց այդ տաղնապը պիտի վերածեն ճշմարիտ տանջանքի: Տիրան Չրաքեան ուճի տաղնապը մը զոհը ըլլալուն չափ, ախոյեանն է այդ զպրոցին, որ քանի մը բան մէկ անդամէն բառերուն կը բրդնադրէ, ձայն, դոյն, իմաստ: Այս տողերէն յետոյ, եւրոպական խորհրդակալաշտութենէ մը խօսիլ, մեր մէջ, 1900ին ու աւելի յետոյ, պիտի ըլլար աւելորդ: Թէքէեանի, Մեծարեւոյցի, Չրաքեանի կենդա-

նեստի գրողէտ մը անիմաստութիւն է իմքին: Բայց արտայայտութեան խնամք մը մահացու մեղք մը չէ: Ու Արիիարեան այդ խնամքն էր որ հալածեց: 1900ի սերունդը այս գրականութեան ցէմ է որ կ'ընդվզի: Ու իր ընդվզումը կը տանի սահմանէն անդին, իր կարգին վերածուելու համար ուրիշ փորձանքի մը: Ատիկա Արուեստագետ Սերունդին մեղքը պիտի ըլլար:

նադրերուն մէջ կը ճշգրտւի ճիշդ հայ խորհրդապաշտութեան:

դ.) Նոր հռետորութիւն, որուն մէկ փոփոխակն է Պոլսէն դուրս յեղափոխաշունչ հռետորութիւնը: Ձայն կը տեսնենք պոլսական գործներու քանի մը դործերուն մէջ, գլխաւորաբար անձնապարտ արձակ քերթուածիմ պատմութեանով: Անշուշտ իր ծիծաղելիէն չէ աղատած բարւոյն, նշմարելիմ եւ գեղեցիկիմ անուայ երրորդութիւնը, Պէրսիէրեանի անտաղանդ աշակերտներու բերնին մէջ ու դրչին վրայ: Ու իննեակ իմաստասիրական որակուած հռետորութիւնը (Յ. Գ. Մամբեան) փայլուն է բաւական, որպէսզի մարդիկ այդ բառակոյտը շփոթեն մտածումին սրբազան խորութեան ու պարզութեան հետ: Հռետորութիւն դարձեալ, ամենէն անսպասելի անուններու ետին, Չրաքեանին՝ երբ լոյսին սքանչելի վերլուծումը պիտի սուղէ ու թաղէ մեծ դրութիւններու տողանցին մէջ ու պիտի կարծէ համադրել, երբ բառ մը միայն կաղայ: Հռետորութիւն՝ Պարթեւեանը, դրեթէ մամոզլ ու անտանելի անով, որ մարդկային տարրին վրայ պիտի աշխատի: Ու Չօպանեանին արձակ քերթուածները, մէջն ըլլալով հռչակաւոր ԳեղՕնը, ձօնուած հայ լեզուին: Հռետորութիւն ՅԱՅԳԱՆՈՅՍԻՆ կէսէն աւելին (որ դուրսէն է Պարբերդ ու արտասահման), հռետորութիւն նոյնիսկ երանելի Թլիատինցիին մէջ, բայց մտածման: Այս հաստատումները շարժումէն քառորդ դար ու աւելի յետոյ, մեղ չեն զարմացներ: Բայց անոնք սրբապղծութիւն պիտի նկատուէին պատերազմէն առաջ: Արեւմտահայ դրականութեան սա ձախողանքը, այդ օրերուն, ուղիղ արուեստէն, կը ծանրանայ ուրիշ ալ փաստով մը: Յեղափոխական հռետորութիւնն է ատիկա: Չդայնութիւնը (ատոր) հասարակաց է արտասահմանեան բոլոր մեր գրողներուն, ինչպէս եւ արտայայտութեան կերպ, մօթիք: Այդ է պատճառը, որ մեծերու անդիտակից, քիչ մը հանդիսական, խոշորցուած զգայնութեանցը հետ, նորերու (Վարուժան, Սիամանթօ) ձայնը ըլլար այնքան ուժգին, կատաղի, արիւնոտ:

ե.) Նրբամուտութիւն, զոր իր լրումին պիտի տանին Սիպիւի աղբիւրներէն չարափոխուած կիներ ու երիտասարդներ, 1900էն վերջ դրիչ բռնող: Այս մարդոց հետ զբաղում մը հոս՝ իրենց պատիւ մը պիտի ըլլար: Անոնք իրենց փառքը ապրեցան այնքան առատ ու երջանիկ, որ իրենց մոռացումը չի կրնար պատժել զիրենք: Կեղծ զգացումով բոլորովին նիհար այն էջերը, որոնք մինչեւ 1908 պիտի փառաբանուէին մեր պոլսական մամուլին մէջ, տիրական տարրը կը կազմեն դրական արտադրութեան: Զգամարիտ տաղանդներն իսկ տըպաւորուած են այդ նորոյթէն: Մեծարենց, Չրաքեան, Տիկին Ե-

սայեան, Արտաշէս Յարութիւնեան, Զարդարեան, Թլկատինցի, յիշելու համար քանի մը անուններ, կը տառապին՝ անոր ընծայարեւելու համար իրենց տուրքը: Եղան ըսողներ, որ այս նրբացման ստոյգ աշխարհէն խուսափման մէջ դեր մը ունէր այդ օրերուն գրաֆնաւքիւնը: Զճմարաութեան որոշ բաժին մը կայ անշուշտ այս վերադրումին մէջ: Անուրանալի է դրաքննութեան կշիռը խորքի հարցին վրայ, քանի որ մեր ժողովուրդին հոգեյատակով զբաղելը նիւթալէս անկարելի էր դարձած: Գրողները հարկադրուած, իրենց աշխարհը ենթարկեցին այդ լուծին: Ու կատարուեցաւ անմրոնելին: Մեր գրականութեան ամենէն անառարկելի տաղանդները, Մեծարենց ու Զրաքեան, մեղի կը ներկայանան աշխարհով մը, որ չէր դոք է, առնուազն ապաղլային: Ու ասիկա զպրոց պիտի կազմէ: Խրիմեանով ու Սրուանձտեանցով բեղմնաւորուած, ու մեր իրապաշտներուն մօտ հաստատ կեանքի ուսումին, ասոր արտադրումին, ասոր վերլուծական վերյօրինման վերածուած շարժումը քայքայուեցաւ, առանց իր պոտենցիները տալու: Ոչ միայն զուտ ազգային խորքը, ան՝ ուր կը զործէր թուրքին սուրը, անոր անդթութիւնը, անոր նախատինքը, արդիւրեւ զօտի մըն է մեր զրազէտին համար, այլեւ այն խաւէ՛րը, որոնք իրապաշտներուն մօտ այնքան եռանդուն հետաքրքրութեամբ մը պեղուեցան ու մեր գիրին ստեղծուելէն ի վեր առաջին անգամ մեր իրական ժողովուրդը մտցուցին մեր արուեստին ներս: Աչքէ անցուցէք նորայիշակեր: Ձեր գտնելիքը սեռային զառաժումներուն, անիմաստ նրբացումներուն պատկերն է, ըլլալու տեղ այն հարազատ, յուզիչ, խորապէս հայ կեանքը, որ Հրանտի մը, Արփիարեանի մը, Զօհրապի մը վիպակներուն, նոյնիսկ քրոնիկներուն մէջ փրկուած է ընդմիշտ: Այս մէկը պիտի էջեր յատկացնէ մեռնող ձիւ մը տեսարանին: Այն միւսը կիները պիտի երգէ, միսերու կոյտի մը վրայ նստած մարդու մը հաստութեամբ: Որ մէկը պիտի անդայտանայ ձիւներուն էջքը նկարագրելու յիմարութեան մէջ մրցելու աստիճան ձիւնին իսկ ոչնչութեան հետ: Հրապարակը բանուկ է առուտուրովը ժանեակին ու ճառագայթին: Արշալոյսը, վերջալոյսը, թրքուհիները, Մօսան, Շոփէնը, Մոցարդը, աշուղը ու Վոսփօրը ընթացիկ նիւթեր են այդ սերունդին համար: Ու կը պակսի այդ դրականութեան՝ ինքը, հայ ժողովուրդը, որ այդ օրերուն կ'ապրի ամենէն ահաւոր իր ցայգալոյսը՝ խորքին սա վրիպանքին չափ ծանր է մանաւանդ նանրացումը ձեւին: Միշտ եղան ըսողներ, որ դրաքննութեան աչքէն կարգ մը զգացումներ փախցնելու համար մեր արուեստը, մանաւանդ ոտանաւորը ստիպուեցաւ ըլլալ նրբա-

հիւս, աշխինքն բառերու պերճանքով մը ծածկելու ձգտող խորքին վառնդաւոր տարրերը: Բայց ի՞նչպէս բացատրել այդ նախաքաղ ներքամութիւնը նոյնիսկ Պարթևեանին, Չապանեանին մէջ, որոնք զերծ էին այդ լուծէն: Առանձին նիւթ մըն է այս գաղափարը, արժանի լուրջ ուսումնասիրութեան:

դ.) Գաւառական գրականութիւնը արդէն իրականութիւն է 1900ին: Անիկա հաւատարմացէս կը տառապի ի՞նչ՝ զրաքննութենէ, թէ պոյսական ճաշակէն: Ըսի վերը, թէ լրտած է Խրիմեանի աւանդութիւնը: Անկարելի է իրապաշտ հանդանակին գործադրութիւնը, այդ գրողներուն համար, քանի որ զրաքննութիւնը հայկական հարցը վերածած է ընկերային հարցի մը եւ մեր ներքին, գոտ ընկերային պայքարներն ալ կ'ախորժի ներկելէ իրր պատապարական խմորումի տանող շարժումներ: Բայց հակառակ այս ամենուն, դարձեալ խորքերուցի երկու գրողներու՝ Թիկատինցիի եւ Զարգարեանի սեւեռումներն են մեր բարքերէն, որ կը մնան շահուած մեր գրականութեան: Մեզք որ Պալիսին աղղկցութիւնը ծանր կերպով կը հարուածէ նաեւ այս հայրենաւանդ ժողովուրդինը: Նմանութեան պարզ գիծ մը չէ որ իրարու համադր կ'ընէ Արտաշէս Յարութիւնեանի ձեքձեքուն ու նրբամայ արձակը, Թիկատինցիի մանուածապատ նանրութիւններէ ախորժող ոճը, Թ. Զարգարեանի արձակ քերթուածներուն շողջողուն, փնտռում, պոռոտ ճարտարապետութիւնը: Այլ աւելի վեր բան մը, քանի որ ինչպէս զիտել տուի քիչ վերը, նոյն այդ մեղքերով վիրաւոր է ԱՍՅ-ԲՈՆ, Պարթևեանի կողմէ գրուած, եւ որուն նիւթը այնքան խելացնոր կերպով մը հայ ալ է:

Գրական ուղղութիւններու ու ձգտումներու սա ամփոփ պատկերը կ'ամբողջանայ, երբ վերլուծման արազ փորձով մը աչքէ անցընենք նաեւ Գրական սեռերը, որոնք այդ օրերուն կը գրաւէին մեր տաղանդներուն ոյժն ու կարելի չնորհները:

Բ. ԳՐԱԿԱՆ ՍԵՌՈՒՆԻ

ա.) Բնաբերգութիւն: Ուշադրաւ է, որ կանխող շարժումը (իրապաշտութիւն) յայտնաբերած չըլլայ ոչ մէկ հարադատ բանաստեղծ: Պէտք չէմ զգար անհանդիստ ընելու համբաւներ, որոնց դորձը մեռած է անվերադարձ (Նար-Պէյ, Թերզեան, Մ. Աճէմեան, Թ. Պէրպէրեան, Զեբաղ) հակառակ անոր որ այս մարդիկը քերթողական խառնուածքէ դուրի չէին ծնած: Այս անուններուն կապուած գոյախնութիւններ այլևս կը պատկանին գրականութեան պատմու-

թեան մասնագէտ ուսուցիչներուն: Ձեմ կարծէր, որ այսօր կարելի ըլլայ աւարտել ընթերցում մը Յ. Ալթեանի որեւէ մէկ քերթուածէն: Այս կոտորածը կրնայ հետեւանք ըլլալ շատ մը պատճառներու: Ամենէն առաջ, պատասխանատու են ատոր իրենք՝ հեղինակները: Մեր քնարերգութեան մեղքը պիտի ըլլար չփոթել ստեղծումը եւ չափարեքումը, որոնք այնքան տարբեր բաներ են: ...Չօպանեանով մուտք գտած նրբութեան, պատկերի, փոխաբերութեան ճաշակը, ինչպէս եւրոպական կաղապարներ (տաղաչափութեան), չեն պարզեւած մեզի մեծ գեղեցկութիւններ: Իրողութիւն է, որ մեր քնարերգութիւնը դժուար կը հանդուրժէ Արշակ Չօպանեանէն որեւէ քերթուած, մէջն ըլլալով համբաւաւոր ՕՐՕՐԷ: Փաստ մը ասիկա, աւելի՛, թէ թեքնիքը, բարը, դործը միշտ պիտի չբաւեն, երբ խառնուածքը անապահով է ծնունդով: Կը յիշեմ անգուցակաւ քերթողուհին, Սիպիլը յիշած ըլլալու համար: Բանաստեղծը չծնած մեռաւ այդ տիկինին մէջ, ու հակառակ անոր որ իր դէրը մեր քնարերգութեան շրջափոխման մէջ ըլլայ տիրական, իր դործը պիտի չանցնի մեր քնարերգութեան: Իրապաշտութեան եւ նկարչամոլութեան իր դրոյցները արդէն իսկ դաճաթափ արձաններու կը նմանին: Լեւոն Սեղրոսեանի քերթողութիւնը պիտի մնայ իր զարտուղումին արժանիքին մէջ միայն, ու պիտի չբարձրանայ մաս մը, չըջան մը, զրական ուղղութիւն մը պարտադրելու մեզի, ինչպէս ընելն է ճակատագիրը բոլոր վաւերական քերթողներուն: Դուրեանները կ'ընեն ատիկա: Մեծարենց, Թէքէեան, Վարուժան պարզ անուններ չեն, այլ զրական շրջափոխութեան երիզներ: Յետոյ, Զարթօնքի սերունդին անմիջական յաջորդ Կրտսեր Ռամանթիքներու շրջանը (1870–1900), քերթողական մարզին վրայ չի պարզեր աւարտած գործերու փառք մը, որուն առջեւ կենայինք: Միշտ պարագայական, զրքունակ ոտմանթիզմն է, անձէ անձ քիչիկ մը փոխուող, զոր իրապաշտութիւնը պիտի ջանայ զվեանել, պիտի ընէ առնուազն ծիծաղելի: Զօհրապ մը 1887ին, բանաստեղծութիւն դրած ժամանակ, ճիշդ ու ճիշդ Ալթեանն է որ calquer կ'ընէ: Այս ընդհանուր ցուցմունքներուն նպատակը՝ պարզելն է արուեստագէտ սերունդին ճշմարիտ ստեղծագործ դերը մեր քնարերգութեան վրայ: Դուրեանէն Մեծարենց ուղղակի կամար մը, որքան դժուար ընդունելի, բայց բանական է նոյն ատեն: Մէջտեղը դրէք բոլոր մեծ ու պզտիկ անուններուն յաւակնոտ կամ պարզուկ կոռոյցները (ԺՊԻՏ եւ ԱՐՏԱՍՈՒՔ, ԱՅԳԵԿՈՒԹ, ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐԵԻՔ, ՅՈՒՋՄԱՆ ԺԱՄԵՐ, ՅՈՒՔԵՐ, ՅԵՇԱՏԱԿԱՅ ԵԱՎԿԵՐ, յիշելու համար քանի մը նշանաւոր դիւանները այդ օրերու

քերթողութեան) : 1900ի սերունդին է վիճակուած շարունակել այս քշուառ աշխատութիւնը (որ պիտի տայ այդ չրջանին ամենէն անտանելի արդիւնքը) ու նոյն տանն ճամբայ բանան զէպի իրական մեծ արուեստը : Պատահեցաւ որ քնարական վաստակի այս երկու կողմերը երեւնան մէկ անձի ալ վրայ : Մեծարենցի տաղերուն ձախորդ մասը կու գայ 1900էն :

բ.) Վէպը : Ըսեր եմ, իրապաշտ շարժումին մեծագոյն ու արդար վաստակը կ'իյնայ այս կալուածին : Ինչ որ արեւմտահայ գրականութիւնը կը պահէ այդ օրերէն, գործն է տալիս շարժումին պարալուելներուն : Երեք-չորս հատ յաջող վէպ, հարիւրը անցնող թիւ մը նորավէպերու, մեր միջին ու խոնարհ գոտակարպին ուրուագիծը թեյադրող գրուագումներ, որոնք մինչեւ այսօր կը պահեն իրենց յատկանշական կշիռը իբրեւ սակզծագործութիւն, որքան բարձր տախտակ : Անշուշտ չէ կարելի ծածկել արդիւնքին նիհարութիւնը, երբ քանի մը միլիոննոց դասը դասածի մը քնդունարանն էր այդ վէպը : Կը ճշդեմ շահագործուած ըլլալը շատ ճիշդ մէկ մասին այն ամբողջէն, որ մեր կեանքն էր, ահաօր ու իրար հերքող պայմաններու անուշաբքին մէջ քրիկ քրիկ : Կը ճշդեմ շուռնոյլ գործերու վրէպը, ինչպէս պակասը : Իրողութիւն է, որ շարժումին գլուխ-գործը՝ ԱՄԻՐԱՅԻՆ ԱՂՁԻԿԸ, պիտի գրուի 1905ին : Բայց պիտի մնայ առանձին, դուրս ըլլալով իրապաշտներուն շրջանակէն, որքան ժամանակէն : Յաջորդ սերունդը մինչեւ պատերազմ գրեթէ բան չ'աւելցներ նախորդին նուաճումներուն : Արդիւնքին առջեւ այս վրիպանքին, աւելորդ է հետեւիլ փորձել վէպին շրջափոխման, որ պատերազմէն վերջ պիտի գտնէ ինքզինքը ու սփռութիւնը գեհնին մէջ, առաջին անգամ ըլլալով եւրոպական լայնքով ու տարողութեամբ կառուցումներու փորձը պիտի գլխաւորէ, աւելի կամ նուազ բարեբաւտ կերպով մը : Իրապաշտներուն հետ, մեր վէպը, գրական ճամբարիտ սեռ մըն է, իր հասարակաց մթնոլորտովը, հանդանակներովը, մտահոգութեանց ու թեքնիքի պարունակներով, այնքան որ շարժումը կը ծածկէ իր վրիպանքը քիթքոյակնիմ մէջ, ու կը դառնայ ամենէն համակրելի արդիւնաշատ ճիգը մեր նոր գրականութեան(*) :

(*) Պարզ գոյադիպութիւն քէ աւելի խորունկ նշա՛մ մը. պարագան, որ կը մերկայանայ մեզի, դարձեալ արեւելահայ գրականութեան տարեգրութեանց մէջ : Նոյն քուակամներուն հոն ալ իրապաշտ տեսութիւնը կը ստեղծէ լայնօճ ու ծաւալով պատկառելի առաջիմ համադրումը հայ կեանքին : Ամբողջ քաղքեմիմ, մեծ չափով գեղջուկ խաւեր մուտք ունին Մուրացանի, Նար-Ռոսի, Շիրվանզադէի, Բաքմիի գործերուն մէջ :

դ.) Քրոնիկ: Երկու սերունդի համար այս սեռը ունեցաւ լայն ձգողութիւն: Իրապաշտներէն առաջ անիկա յարգի կերպ մըն է գրելու, լրագրական ու որոշ կողմերով ալ զրական: Այսօր մենք աւելի համոզեալ կը թզթատենք Մամուրեանի, Օտեանի, Պէրպէրեանի քրոնիկները, քան նոյն այս մարդոց վիպային, քերթողական յօրնունները: Իրապաշտներուն հետ քրոնիկը գերաճուն նկարագիր մը կ'առնէ, վտանգելու չափ բուն իսկ զրականութեան զարգացումը: Զոջ անուններ չատ շէտուած նախասիրութիւն մը ցոյց տուին անոր հանդէսը:

Կամսարականի սրտկերները (ՅԱՐՕ, ՀՈՎԿՈՒԼ, ԼԵԱՂԸՆ) քրոնիկներ են, արուեստին հանուած, ու հազիւ կերպարանափոխ: Արժիւարեանի տաղանդին պոնուպոյն տարրը Երեսուն տարի պիտի սնուցանէ զայն: Ու առիկա աշակէս բոլոր իրապաշտներուն համար: Վէպի ԼԵ նորափէպի վարպետները իրենք ղիւրենք աւելի աղատ կը զգան անոր մէջ, թերեւս այն զլխաւոր պատճառով, որ կու գայ զրադէտին աշխատանքին իսկ պայմանէն: Օրը օրին ապրող մարդոց զրականութիւնը: Անշուշտ: Ու ժամանակին հարցը, որ մեր զրոգներուն համար այլապէս ահաւոր իրողութիւն է: Ու գրաքննութիւնը: Ու մեր ժողովուրդը, որուն համար ընթերցումը ժամանց է տակաւին: Ու արուեստը, մեծ, խոր ընկղմումներու կապուած կեանքի մը Երեւէջները, քաղաքական տաղնապը, բոլորը իրարու կ'օգնեն որպէսզի զրոգը սպասի իր երկու էջին վրայ ու հրաժարի վէպէն, որ միշտ քրոնիկէ մը կը սկսի: Այդ օրերուն, ներքի աղատութեամբ մը, մեր զրոգները կը սիրեն վերցնել մեր կեանքին (Արժիւարեանը անցեալն ալ կը շահադործէ մեծ ճարտարութեամբ, հակառակ գրաքննութեան արգոսեան աչքերուն) զանազան երեսները ու մշակել զանոնք կէս զրական, կէս հրապարակադրական միջոցներով: Օրուան իրադարձութեանց սա ընդլայնումը՝ դէպի զանգուածներուն լայն հետաքրքրութիւնը, երբեմն քաջքուլով, երբեմն զայրոյթով, զրեթէ միշտ տաղանդով, փորձ մըն է նոյն ատեն այդ իրադարձութեանց ծնունդ տուող կեանքը սեւեռելու: Իրապաշտներու նուիրուած հաստորը կ'ըսէ չափը անոնց յաջողութեան: Անշուշտ խոցելի է սեռը, այն մեծ փաստով, որ ամբողջովին կը կոթնի այժմէութեան: Ու դէպքը, դրուագը քիչ անգամ մեծ համադրումներ են, մանաւանդ մեր կեանքին մէջ, որուն դժբախտութիւնը պիտի ըլլար տարտոնումը ու զուր տեղը չէ որ զաղթական ժողովուրդ մը եղած ենք: Բայց պէտք է յիշել, որ իրապաշտներու ստորագրած քրոնիկները յիսուն տարի վերջն ալ կը պահեն համ մը, ձգողութիւն մը, որ արուեստին

չնորհն է տնոնց յօրինաւածութեան: Հաստնարար: Յաջորդ սերունդին մէջ քրտնիկը պիտի տոնէ ուրիշ նկարագիր ու գրական, երգիծական տարրեր պիտի շահաւործէ փոխանակ կեանքի միջին հեղումներուն, որոնք այնքան հաճելի չաճերն են հայ գրականութեան, իրադարձուած իրադաշններուն տալանդով: Զօպանեանի գրական քրտնիկները, Օտեանի (Երուսնոյ) Էրզիճականները, Ջրաքեանի և Թորոյժ Գուշակեանի մէծ գործերը (ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ, ՀՆԴԻԱԶԱՅՔ), Տիկին Զապէլ Եսայեանի փոքր պատմամանրեր այդ սեռին կը պահեն իր համբաւը:

դ.) Բնագիտութիւն: Զայն հիմնողն էր, տեսանք տտիկա, Արշակ Զօպանեան, որ մինչև Պարսկն իր փախուստը պիտի ստորագրէ սեռին առաջին յաջող էջերը: 1900էն յետոյ անիկա պիտի կատարելագործէ իր թեքնիկը, յրադրական թուղթիկ նկարագրէն դաշն աղտակելով, ու պիտի նուիրուի համադրական մեծ կառուցումներու: Իր մեծ հատորները, ԱՆԱՀԻՏԻ մէջ իր գիմանկարները կը պատկանին իր Էրզրորդ շրջանին, որ Արուստագէտ Սերունդին կեանքը կ'ընդգրկէ: Բայց նոյն տուն 1900էն Էտքը Պարսոյ մէջ պիտի շարունակէ զարդը, աւելի կամ նուազ ծիծաղելի յաւակնութիւններով: ԽԱՆՕԹ ԴԷՄՔԵՐ (Գ. Զօհրապ) տարազը պիտի չարափոխուի անխնայ: Պիտի ունենաք ԴԻՄԱՍՍՈՒԵՐՆԵՐ, ՃԱՆՁՈՒՐ ԴԷՄՔԵՐ, ՎԱՅՐԿԵՆԱԿԱՆՆԵՐ (ins-tantané). Նշմարներ օտար զրոյներու մասին (Սիպիլի կողմէ ստորագրուած), ու խել մը նկարներ: Արտաշէս Յարութիւնեանի վարկը իրր գեղագէտ բնագիտ, բացառելի կ'ըլլայ այս բաժանումին ընդմէջէն: Իրողութիւն է որ քննադատութիւնը կը դառնայ մեր մէջ իր կարելի դերին, — քրտնիկին, այն մեծ պատճառով թերեւս, որ չի կրնար ապրիլ: Քննադատութիւնը գրականութեան մը վրայ մակարոյժ տարր մըն է: Ու արեւմտահայ գրականութեան նիւթաւորութիւնը չենք կրնար ծածկել բոտերով: Անկէ կը սնանի շատ շատ՝ քրտնիկ մը: Ու այդ եղաւ Արուստագէտ Սերունդին ալ քննադատութիւնը:

Զորս այս գլխաւոր սեռերուն հետ չեմ կրնար յիշել քաղաքներ, վասնզի զրաքննութիւնը մճապէս արցիլած է հայերէն լեզուով որեւէ ներկայացում: Բայց Լեւոն Սեդրոսեանի (Շանթ) տրամները 1900էն յետոյ է որ կը կողմակերպուին: Ու այդ օրերուն է որ գիւղի մը անկիւնէն, տաղանդաւոր վարժապետ մը՝ Յովհաննէս Յարութիւնեան (Թլիւստինցի) իր գարդաղական հանգէտներուն համար պատրաստած տրամախօսութեանց ճամբով պիտի արկածախնդրէ դէպի Թատերական կառույցները: Այս փորձերը կ'անուանեմ ու կ'անցնիմ: Առանց թատրոնի՝ թատերական գրականութիւն մը վարաստօք մըն

է : Ու ԵՆՎԻ ԳԵՄԵՆԻՆ համար չոսյլուած զովեստն ալ՝ ձրի խօսք :

Տխուր բառեր միայն ունիմ արձակ քերքուածիմ համար , որ Ա. Զօպանեանի մեղքն է մեր գրականութեան :

Ահա ամփոփ միշտ այն խմացական բարեխառնութիւնը , որուն մէջ կանչուած է ապրելու ու գործելու արուեստագէտ սերունդը : Այդ բարեխառնութիւնը իբրեւ ներքին իրականութիւն ունի մեր կեանքը , մեր յեղափոխութեամբ կրակուած ու մեր ազդեանքովը դժոխայնացած : Մեր ժողովուրդին համար տրուած է ամենէն ահաւոր վճիռը , զոր ան ըլլայ յառ իր պատմութեան ընթացքին : Իր Լաւրդին խորտակման կսկիծը անխեղ պիտի մոռնայ զրեթէ միւս ահայնտը տաղնապին մէջ , որ լինելու-չլինելու ճակատադրական հարցը ստեղծած է իր մէջ : Թուրքին մեթոտներէն աւելի՝ իր ծրագիրն է որ կը բռնանայ անոր վրայ : Անխեղ կը զգայ բնաջնջման քաղաքականութիւնը , հետզհետէ աւելի յառակ : Իր բնազդական պաշտպանութեան մէջ , անխեղ պիտի մոռնայ այն զեղեցիկ բաները , որոնց մասին լսեր էր կանխող երկու սերունդներէ : Իրեն համար զոյութեան տաղնապը կու գայ առաջին մակարդակի : Այդ է պատճառը թերեւ , որ մեր գրականութիւնը մինչեւ 1910 մեր ժողովուրդին չուրի մէջ ըլլայ երկնուած , անկէ զուրս : Ու Պոլիսը իր մեծագոյն անուններով օտար է այդ տաղնապէն : Արուեստագէտ սերունդը այս տարօրինակ հոգեբանութեան գործաւորը եղաւ : Գրեց , ստեղծեց , պայքարեցաւ ցայգալոյսիմ մէջէն :

Երկու խօսք , այն ազդեցութեան ալ մասին , որոնք կրեց մեր գրականութիւնը , այդ օրերէն քիչ մը առաջ ե վերջ : Սովորութիւն է եղած ուրանալ ինքնատուութիւնը արեւմտահայ գրականութեան , ասոր մէջ հաստատելու համար աւելի կամ նուազ սաստկութեամբ օտար ազդեցութիւններ : Այս հարցը , ինքնին չահեկան , չի վերածուիր սահայն գրական տաղնապի մը : Մեր ժողովուրդը այդ ազդեցութիւնը կրէր է զիս հինդերսդ գարուն : Իր Ոսկեգարը թարգմանութեան շրջան մըն է՝ ստեղծման շրջան մը ըլլալու տեղ : Եւ սակայն հոն երազած զեղեցիկութիւնը աւելի քան հայեցի կը ներկայանայ մեզի : Այս փարատաճը անչուտ բան մը կ'ապացուցանէ : Ու հարցը հանելով մեր գրականութեան փոքր պարունակէն , երբ տեանք օտարներու մօտ , մեր զոնկիքը նոյնն է դարձաւ : Ռոմանսըր կու գայ հիւլէնէրէն , բայց փրանսացի առաջին բանաստեղծը ըլլայէ չի դադրիր : Արեւմտահայ գրականութեան մէջ անբական ազդեցութիւնը , ոչ ոք կը կասկածի ատիկա սակայն , թրքական ազդեցութիւն մըն է : Ձենք նշմարած ատիկա , տարուած կրկնէրեւոյթին մէջը մեր քանքերուն՝ մեր

լեզուն ու արուեստը անկէ ապառազրելու: Հալածած ենք զայն մեր լեզուէն, առանց անդրադառնալու որ մեր հողին, մեր մտածողութիւնը ամբողջովին ողողուած էին անով:

Հետեւելու համար աւելի սովորութեան մը, քան թէ ըսելու՝ խորունկ ու վճռական բաներ, կը կենամ այդ ազդեցութիւններէն կարեւորներուն դիմաց: Ապահովարար անոնցմէ ամենէն զօրաւորը ֆրանսականն է: Առաջին ակնարկով մեզի այնպէս կը թուի, թէ Փրանսական ազդեցութեամբ միայն հասկնալի կը զատնան մեր ոռոմանթիքները, մեր լրագրական լեզուն, մեր իրապաշտները, մեր քննադատութիւնը: Բայց պատրանք մը կայ այս վարկածին տակը: Ջայն երևան բերելու մէջ դեր մը ունի թերեւս մեր նոր գրականութեան կերպարանքը, որ առաջին լրջութիւնն է, դարաւոր անփութութեանց, սանձարձակութեանց, սոցիալութեան, խեղճութեան վարժուած, ասոնք իբր անխուսափելի: Թերեւս միակ կարելի եղանակ մը ընդունող մեր միաքէն, ու նոր տեսնուած: Ինչ որ հայ մատենագրութիւն կը կոչենք, ուրիշ բան չէ, խորքին մեղադատուի արժէքին վրայ, եթէ ոչ այս անտրակելի արտայայտութիւնը, որ ռմն է մեր գրականութեան, տակաւին վեցերորդ դարէն: Ի՞նչ տրամութիւն, որ, մտածման մատենաներ կը թարգմանենք ու կը ստեղծենք լեզու մը (Արիստոտելէն եւ Պլատոնէն թարգմանութիւններ, Է. ԺԱ. դարեր), զոր ոչ ոք կրնայ հասկնալ: Այսպէսով է որ մեր մէջ եռամեծ փիլոսոփոս կ'անուանուին մարդեր, որոնք իրենց գրածը չէին հասկնար հաւանաբար: Ու երբ 1860ին մեր մէջ կ'երևին վէպերը (թարգմանութիւն), որոնք բան մը կ'ըսեն մեզի, քերթուածներ՝ ուր բառերը իրարու կը կապուին առանց փորձանքի (Նարեկացին կարդացող մը ճիշդ կը գնահատէ այս փորձանքը), լրագիր՝ որ կը պատմէ աշխարհին լուրերը ոչ անշուշտ «քերթողաբար», ինչպէս կ'ախորժէր ինքզինքը սրակէլ մեր մէկ կաթողիկոսը (որ իր ժամանակներուն դէպքերը առաջադրած էր պատմել, բայց չէր կրնար ատիկա ընել ուղղակի), մեր զարմանքին մէջ արդիւնքը կը վերադրենք օտար Փրանսական ազդեցութեան մը: Այլապէս Արիշանի, Պէշիկթաշեանի մէջ ոչինչ՝ որ յիշեցնէ Փրանսական քերթողութիւնը 1830ի: Մեր Դուրեանը: Նոյնիսկ Եղիա՞ն: Ջրաքեանը: Մեծարե՞նցը: Ջօհրա՞պը: Թէքէեանը: Եթէ ուղիղ կամ զունաւոր արտայայտութիւնը սեպականութիւնն է Փրանսացիներուն, չունիմ ըսելիք: Բայց այս յատկութիւնները կը պատկանին ամէն պարկեշտ կամ ուժով մարդոց: Նոյնիսկ այդ ազդեցութիւնը կամաւոր կերպով մեր մէջ տարածելու առաքելութեան մէջ փառասիրութիւն մը հետապնդող Ա.Ջօպանեանը չէ կարելի ենթարկել Փրանսական այս կամ այն

գրողին: Ուրիշ բան, երբ խոր մտայնութիւններ, զգալու եւ արտայայտելու շատ մասնակի, շատ շեշտօրէն ուրիշներ յիշեցնող եղանակներ ուղենք նկատի ունենալ, օտար ազդեցութիւնները դատելու ատեն: Մեր յունարան դպրոցը, ունիթոռներու գրական դաւանանքը, 18րդ դարու մեր լեզուն՝ նման հասկացողութեան մը փաստ կրնան ծառայել: Եւ սակայն արեւմտահայ գրականութիւնը, նոյնիսկ իր ամենէն նիւսար օրերուն (1900—1908) այդպէս ստրկական հետեւողութեան մը չենթարկուեցաւ: Մեր գրականութեան թերիները, — մեր փառամուրութիւնը, ծանծաղութիւնը, իմաստէ աղքատութիւնը, ուռուցիկութիւնը, նրբամուրութիւնը, հասարակութիւնը, տափակութիւնը — չեմ կարծեր ծնունդ ըլլան օտար ազդեցութեանց: Ատոնք մերն էին: Են: Փրանսական ազդեցութեան մասին խօսելու ատեն, մեր միտքին պէտք է ներկայանան Սրուանձտեանցի եւ Բաշալեանի արտայայտութեան կերպերը: Առաջինին մէջ՝ անոր պակասը: Երկրորդին վրայ՝ անոր կնիքը: Բայց չմոռնալ նոյն ատեն, որ այդ պակասը չէ պատճառը որպէսզի սիրենք Հայաստանցի այդ վարդապետին զեղումները: Ի՞նչպէս նեղուինք երկրորդին շատ կանոնաւոր, ցուրտ գրականութենէն (Լ. Բաշալեան ունի շքեղ էջերու հետ թիփիկ հետեւողականութեամբ մը վիրաւոր շատ մը կտորներ: ԿՐԻԱՆ նմոյշ մը այդ վերջիններէն), ուր այդ ազդեցութիւնը աւելի քան ի դօրու է: Ասոնցմէ դուրս է հարցին ծանրութեան կեդրոնը: Երկու գրողներն ալ ենթակայ են իրենց ցեղին ձայնին, ամէն բանէ առաջ: Ու հոն՝ ուր այդ ձայնը անոնք կը զգան խոր ու իրաւ, հոն մեզ կը յուզեն, հոն ուր այդ ձայնը տարտամ է, դրաղէտները չեն հասնիր մեզի:

Այս ընդհանուր խօսքերէն յետոյ, արդարութիւն է որ մեր լեզունին մաքրագործման վաստակին մէջ բաժին մը տանք Փրանսական ազդեցութեան: Մեր լրագրական լեզուն իր ոճը, ինչպէս բառամթերքը, իր համաձայնութեան կարելի պարզութիւնը ձեւած է ձեռքովը մարդոց, որունք Փրանսական մշակոյթը իւրացուցած էին: Բայց լեզուն մը գրականութիւն չէ, անկէ աւելի ըլլալ կրնալով հանդերձ: Գրական սեներու շրջափոխութիւն մը մեզի համար արդիւրած յըղացք մըն է դեռ: Ա՞յն ատեն: Ո՞ւր է սա Փրանսական որակուած ազդեցութիւնը: Արեւելահայերը զայն պոնել կը կարծեն մեր արտայայտութեան տարապայման խնամքին մէջ, որուն դէմ իրենց մեղանքը պարտկելէ անդին չ'անցնիր իմ կարծիքով իրենց դատաւարատութիւնը: Եթէ երբեք գոյութիւն ունենար կաթոլիկ հայ գրականութիւն մը, տարբեր անկէ որ մեզի ծանօթ է Միխիթարեան Հայրերու կողմէ մշակուած իր կերպովը եւ ոչինչ ունի Փրանսական, թերեւս

մեղի տար պատեհաթիւն՝ խօսելու այդ ազդեցութենէն, քանի որ այդ կեանքին հայ ընտանիքներու վրայ զերը պարզ է ամենուն համար: Օտարացումն է տալիս: Ու արեւմտահայ գրականութիւնը օտարացած չէ, նոյնիսկ Չոպեանի մէջ:

Պրանսականէն վերջ, անակցի է թերեւս գրագիր ռուսական ազդեցութեամբ մը, թէեւ պատճառներ կան բաւական զօրաւոր, նման վարկած մը արդարացնող: Եթէ երբեք արեւմտահայ ընտրանին խաչակրութեան է մղուած ընդդէմ թրքական ազդեցութեան, արեւելահայ ինտելիկեցիքն ամէն միջոցներով պրոպագանտը կ'ընէ ռուսական ազդեցութեան: Ու բախտին կարգադրութիւնը այն կ'ըլլայ, որ Կոմիտասի մէջ ալ ռուս մտածողութիւնը արեւելահայ գրականութեան վրայ որեւէ զեր չունենայ: Բայց անոր քաղաքական, ընկերային ըմբռնողութիւնը հիմնովին ենթարկէ իրեն: Արեւելահայ գրականութեան մէջ ոչ մէկ հետք ռուս հոյակապ վէպէն: Ասիկա կ'ըսեմ, վասնզի այդ գրականութեան բարձրագոյն ճիւղը վէպին մէջ կը կերպարանաւորուի: Ու այդ վէպը ուղղակի կը հետեւի Իլիադեան թարգմանութեանց ակօսին: Արեւելահայ վիպասանները իրենց ջրին տակ, անտեսած են հսկաներու հսկան՝ Տոսթոևսկին, ենթարկուելու համար Իւթիւճեանի, Չիրինկիրեանի թարգմանութեանց, Փրանսական ռոմանթիքներէն: Այնպէս որ, անկարելի տարր մըն է ռուս ազդեցութիւնը անոնց վէպին մէջ: Բայց այդ ազդեցութիւնը անուղղակի կերպով մը անդրադարձ մը ունեցաւ արեւմտահայ գրականութեան վրայ: Մեր իրապաշտութիւնը, Փրանսական հանդանակներու հպատակելով հանդերձ, անդիտակցարար մղուեցաւ դէպի մեր ժողովուրդին խոնարհ, զրկուած խաւերուն պաշտպանութիւնը, շատ հաւանաբար իբրեւ արձագանք մը՝ ռուսերու վաղածանօթ սկզբունքներուն: Դէպի ժողովուրդը առաւելապէս ռուսական լոգումք է: Դիտելի է, որ Արփիար Արփիարեան կ'անդիտանայ ռուս գրականութիւնը, ինք որ իրապաշտներուն մէջ ամենէն տիպոսուած դէմքն է արեւելահայերը ճանչնալու աւսակէտէն: Արշակ Չօպանեան, զէթ մինչեւ իր Պոյսէն փախուստը, լսած է միայն այդ վէպին մասին ու չէ անցած այդ տարատմ ծանօթութեան սահմանէն (արուեստի դործ մը խորութեան կենդանակերպին կը հպատակի): Լեւոն Բաշալեանն է որ, ռուս վէպին առիթով յօդուածաւարք է հրատարակած «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ (1890-96), որ ընդհանուր հարցերու թոհուրոհին հետ անցած է աննշմար: Ռուսական ազդեցութեան մը վրայ խօսել՝ արեւմտահայ գրականութեան շրջափոխումը պատկերող փորձի մը մէջ հեռանալ է յրջութենէ:

Նմանապէս ոչ մէկ հետք ազդեցութեան անկիւօտօման ցեղերու գրականութեան, արեւմտաճայ գրականութեան մէջ: Այս հսկայ իրողութիւնը անոր համար տարօրինակ է, մասնաւորապէս ոչ ոք մեծ հաստատութիւն մը կը վարէ Պոլսոյ մէջ: Ամբողջ կէս դար, ամբողջ երկրան կրթական մեծ վառարան մը, Ռուսերը զոյգն, իրեն քաջաց մեր քաղաքներ, ունենոր դաստիարակին կարելի ուժերը, անոնցմէ ստեղծելու համար ամենէն անպէտ անունները, առհասարակ լրացորող մեր գրականութեան: Երբորդական, չորրորդական մարդեր ասոնք, որոնք թարգմանեցին, լրացրին, քննել մը ազդեցին, բայց գրական որոշ արժէքով ոչ մէկ դործ ձգեցին մեզի: Որբերանի պայքարնիզմը կեղծ է, անգլիական ազդեցութեան արծաղանդ մը ըլլալէ առաջ: Նոյնը կրնանք ըսել գերմանականին համար, որ 1895ին Նորոյթի մը պէս խանդավառաց մեր ընտրանին: Միքայէլ Շամտանձեանը, որ այդ մշակոյթը պիտի ներկայացնէր այնքան ձախորդ կերպով մը, չունի իր անունը ազատող դործ մը: Լեւոն Սեդրոսեանը եւ աւելի տխուր՝ տոքսոլոնք Եթէ իրար կը հերքեն իրր հայ մշակոյթի վաստակաւորներ, գերմանական ազդեցութիւնը կը վարկարեկեն աւելի, քան թէ անոր մասին վկայութիւն մը կը զտոնան:

Բոլոր այս բարձր ազդեցութիւններէն անկախ է սակայն Բրեքսլանը, որուն վրայ հիմա է որ կը մտածենք: Չեմ յառաջանար, ամբողջ զգայութիւն մը արհամարհելու աստիճան, որովհետեւ մենք կ'ստեղծենք զայն: Իրողութիւն է, որ արեւմտաճայ գրականութիւնը նոյնքան օտար է թուրքը զգալով կերպին, որքան արտայայտութեան: Բայց այդպէս ահաւոր իրողութիւն է, որ մեր բոլոր գրողները այդ թուրքը ապրած են իրր սարսափ, մշտաւանջ, իրենց զգայարաններուն մատուցուող անգրանիկ ողբերգութիւն: Վերջուցէք թուրքը այդ գրողներու հողիններէն: Ու պիտի ունենայիք ուրիշ պատկեր մը, այսօր ձեր աչքին տակ, արեւմտաճայ գրականութիւնը համադրող: Մեր գրականութեան ձախողանքը հոս է որ մեզի հասկնալի կը դառնայ: Գիտութեան վաստակ մըն է ան: Մեր տէրը թուրքն էր:

Ու վերջացնելու համար՝ ըսել քանի մը խօսք նաեւ արեւելաճայ ազդեցութեան վրայ: Գրաքննութեան խորացումէն առաջ (1890), Բաքիին ունի թափանցում, բայց ընթերցողներու բանակի մը վերայ: Անիկա անգոր հզաւ գրողներու հանդէպ: Մերիններէն ոչ մէկը, որ մեզի տայ վաստակ այդ ազդեցութեան (իմ կարծիքով, նման ազդեցութիւն մը պիտի ըլլար բարբարոս): Յետոյ պէտք չէ մոռնալ, որ գրական ազդեցութիւնը մշակոյթի բարձրութեան մը համանիշ է:

Ու այդ օրերուն Թիֆլիսը Փարիզէն աւելի հեռու կ'իյնար քան Պոլիսը : Զարթօնքի սերունդին օրերուն երկու հատուածները իրարու աւելի հաշտ են , նոյն խոչալներուն սպասարկու , վստիկ կը կենան իմացական նոյն մակարդակին վրայ : Աւելի վերջը արեւմտահայ մակարդակին խոնարհումը արեւելահայ բարձրացումին առջև , պիտի ըստեղծէ տարօրինակ երեւոյթը զրական արագ յեղաշրջումին : Արեւմտահայերը շատ շուտ պիտի ընտելանան զրական բարձր յղացքներու , թերեւս իմացական իրենց համեմատութիւնը ծածկելու ճիգէն ստիպուած : 1900ին մեր զրական բոլոր սեռերը եւրոպական կադապարներու արտաքին բոլոր պայմանները կը յարգեն : Արեւելահայ ճիգը միայն վէպին մէջ կը հասնի սեռին միջինին :

Աղղեցութիւններու յատկացում այս քիչ մը լայն փակագիծը նպատակ ունի ճշդելու տարողութիւնը այն մեղադրանքին , զոր կը բռնաձեռն արեւելահայերը (կ'ակնարկեմ պատերազմէն առջի սերունդին դատաստաններուն : Յետ-հոկտեմբերեան քննադատութիւնը քաղաքական ափք մըն է , քան թէ արուեստի կեցուածք մը եւ հետեւարար դուրս մեր հասողութենէն) արեւմտահայ զրականութեան դէմ : Անոնք մեզ կ'ուրանան ա.) մեր լեզուին նքատմով յօրհնուածութեամբ , բ.) գործերուն մէջ մեր ժողովուրդին անմշան դերին համար , այս մեղադրանքները հոս չեմ վերլուծեր(*) :

Աւելի ճիշդ պիտի չըլլա՞ր մեղադրանքը բարեփոխել ու մեր միջակութիւնը (այս անգամ արեւելահայ ճիգն ալ առնելով ներս դատումէն) հասկնալ ջանալ գրագէտին իսկ կարցով , որ հիմնական է , որքան չենք կասկածիր : Ի վերջոյ արուեստագէտն ալ մարդ մըն է , թշուառ կծիկ մը ջիղերու , ձգուած հեղեղին դէմը աշխարհի չարքներուն : Ի՞նչ ենք տուած այդ para-ին , որպէսզի մեզի արտօնենք հպարտ չտեսութիւնը անկէ ուղելու բաներ , որոնք կ'իյնան տուչութեանը մեծ ժողովուրդներուն :

(*) Ըսեր եմ ատիկա առանձին հատորի մը մէջ. — խօսուած իբր դատ : Զեմ գիտեր , պիտի տրուի՞ ինձի պատեհութիւն վերջնական խմբագրումի մը եմքարկելու այդ գիրքը , որ կը կոչուի *ԶՈՒԳԱԿՇԻՐ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՐՄԵՄՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ* : Հոն աչիւ անցուած են մեր ընկերային , կրթական , բաղաժանեմ , գրական պայմանները , փորձուած սեռերը եւ նուաճուած արդիւնքները : Ու լայն լոյսի եմ ձգուած այն տարբերութիւնները , որոնք այսօր նկարագիր են դարձնար արդէն : Արեւմտահայ եւ արեւելահայ յղացքները մտացածին ու սնտոյի չեն , ինչպէս ներքին է երբեմն կարծել : Նոյն լեզուն , նոյն ժողովուրդը : Այո՛ : Բայց պայմանները՝ որոնք արամադրուեցան այդ լեզուն ու ժողովուրդը արուեստի միզին , երկունքին համեմու համար : Բայց մարդե՞րը՝ որոնք այդ միզին ու երկունքին սպասը պիտի ընեն :

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

1900 — 1915

ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արուեստագէտ սերունդ բանաձեւը արտայայտման դիւրութեան մը համար զործածուած տարազ մըն է, քանի որ արուեստի հասկացողութենէն ու զխտութենէն զուրկ մարդեր չեն պատկանիր գրականութեան ու ասոր պատմութեան: Ան կը ձգտի թելադրել զրողներու խումբի մը մօտ զրեթէ հասարակաց մտահոգութիւն մը, արուեստին հանդէպ մասնաւոր հողածութիւն մը, որ իր ըստը իմաստը կը դնէ երբ համեմատուի իրապաշտներուն մօտ հասարակաց միւս մտահոգութեան, — խորքին ալլամերժ արժէքին, ձեւին հանդէպ թոյլ, չըսելու համար արհամարհոտ անտարբերութեամբ մը: Արդարեւ, բացի Զօհրապէն, Զօպանեանէն ու ձախող Սիպիլէն (իբր նրբացման մէջ մոլորող մը), իրապաշտները մտապիւր Լզան իրենց կառոյցները պաշտպանելու կեանքով, որ կը բաւէր իրենց: Արփիարեանի արհամարհանքը Եղիայի մը արուեստին դէմ, ուրիշ բան չ'ապացուցաներ: Յաջորդ սերունդին համար արտայայտութիւնը կը բարձրանայ առաջին սիւնի: Բացի Տիկին Եսայեանէն, որուն առաջին էջերը ծանր կերպով վիրաւոր են այդ ոգիին ծայրայեղութենէն (ԱՇՈՒՂ, ԵԱՇՄՈՒՔ), 1900էն յետոյ հրապարակ իջնող բոլոր անունները պիտի տառապին արտայայտութեան հսկայ տառապանք մը: Ալէքն ալ գրեւ զիտեմ: Ըսել կ'ուզեմ լեզուն կը զրեն, առանց քերականական սխալի: Բայց այդ պարզ հաւաստումէն դէպի արուեստ բարձրացում մը ծիծաղելի պիտի ըլլար: Այդ իսկ կասկածով պիտի ջանան դարմանել զգայնութեան ահաւոր տաղնապը, ու պիտի նրբանան, զարգարուին, ժանեկուին, բառերու կրկէսի մը վերածելու աստիճան զրականութեան սպասը: Տեսակ մը կրկնութիւն երեւոյթին, որ զիտուած էր 1870-90ի

չըջանին, ուր մարդիկ զեղծաներ էին զարձևայ, յանուն արուեստի: Հոն ալ տաղնապը զգայնութեան տաղնապ մըն էր անշուշտ, ինչպէս է պարագան բոլոր արուեստի տաղնապներուն համար: Բայց մարդերը ռոմանթիզմ մը սենէին իրենց գահաւորակ: Ու անոր կռնակէն երգեցին յուսինն ու զեփիւտը, պրպուն ու անիրական հայրենիքը, ու բոլոր սնտալքը, որոնք զպրոցներուն սորվեցնել կըցած միակ առաքինութիւնները կ'ըլլան թշուառ մարդոց:

Արտայայտութեան սա տառապանքը եթէ հասարակաց է բոլորին, որոնք արուեստապէս սերունդին մեծ անունները պիտի բլլան, կը պաշտպանուի սակայն նոյն տունն զօրաւոր ալ խառնուածքներով (*): Այն սերունդը, որուն պատանութիւնը հանդիպեցաւ անգրասիկ խանդին իր նոր պատանութեան պատմութեան, երիտասարդութիւնը թաթխուեցաւ մեր արիւնին մէջ (անգրանիկ փողոտամները) եւ որուն ողբերգութիւնը պիտի լրանայ կամ տխրաւորայի եւ կամ 1915ի խեղաշար ողջակէշին մէջ, այդ սերունդը վեր է իր բոլոր մեղքերէն: Անհատաբար, թերի, երբեմն ուռուցիկ, աւելի յաճախ ինքնակործան, անոնց զօրծր անարժան չէ սակայն կանխողներուն: Անիկա նախ իրապաշտներէն ժառանգած է ասոնց ամենէն արի առաքինութիւնը, — գրականութիւնը ազատագրելն է ատիկա անձնական հեշտանքներու միջոց իր գերէն: Հանրային հետաքրքրութիւնը անոնք պիտի պարտադրեն գրողներուն, իրր տիրական պարտականութիւն: Երկրորդարար անոնց արտասահմանեան թեւին մէջ պիտի չքեղանայ նոր մեր օրերուն հօրապոյն զգացողութիւնը, պատապրութեան հոյակապ պատրանքը: Այս զգացողութիւնը, որուն առաջին արծարծիչները նորէն իրապաշտները կը նկատմ, հոգեյատակը կը յօրինէ արուեստապէս սերունդի աւազ զէմքերուն: Բացի քանի մը անուններ

(*) ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐՈՒՆԵՍԱԳԷՏԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ընդհանուր տիտղոսին ներքեւ իմ հետապնդածս մասնադիտական նպատակ մը չէ, ուր մեր գրականութեան մէջ միջակ ու նոյնիսկ տանիլի գիրքերու եւ ասոնց հեղինակներուն շուրջը կենսագրական գիտելիքներու տեղ պիտի տրուէր: Կը գրադիմ միայն վաւերական տաղանդներով, գիտնալով հանդերձ որ գրականութեան մը պատմութիւնը երկրորդ գիծէ մարդիկ կը յօրինէ, քանի որ յաճախ վարիչ դիրքերու վրայ կենսալուծն առաջին պայմանը այս իսկ հանգամանակ կը վերածուի միջակութեան մը լուսապսակին: Ժամանակը, գերագոյն դատաւոր, անշուշտ կը միջամտէ ի վերջոյ: Այս մտածումով է որ այս աշխատութեան ընթացքին ես կը լռեմ մեծանուն մարդոց մասին, որոնք 1900էն յետոյ տէր էին մեր գրական հրապարակին ու այսօր երջանկայիշատակ անուններ միայն, իրենց փառքին մէջ վարչամակուած ու արդարութեամբ մոռցուած: Անոնք՝ այդ անուններէն որոնք դեռ ողջ են, ցաւելու պատճառ մը պէտք չէ փնտռեմ այս զանցումին մէջ: Թող նային իրենք իրենց, ու ատկա քաւ է արդէն:

րէ (*), որոնք Պոլիսին կապերուն մէջը կ'իյնան (Մեծարենց, Զ. Եսայեան, Զորաքեան), միւսները, եւրոպական ոստաններու մէջ ապրելու, տառապելու բայց չմեռնելու ճակատադրուած, չփռմի կու գան եւրոպական արուեստի իրական գոյալարանքի մը հետ: Եւրոպական ըմբռնումով գրելու ձեւ մը պայմանն իսկ է գրականութեան: Արտասահմանեան այս նորոգումը անուղղակի պիտի անդրադառնայ Պոլսոյ գրողներուն ալ վրայ: Մէկէ աւելի են այն տաղանդները, որոնք 1900ին նուէրներն են մեր հաւաքական հարստութեան: Եթէ գեղչենք յեղափոխական, ազգայնական լարը (անկարելի՝ Պոլիս), ղիւրին է երկու թեւերը համադրել արուեստի սա հասկացողութեան մէջ, որ փոխեց նկարագիրը մեր արձակին:

Դպրոց մը չէ տարկա, բառին եւրոպական առումով, ոչ ալ այն նեղ, պարապայական խմատով, զոր ներելի է դործածել իրապաշտ դործունէութիւնը երբ փորձենք համադրել այդ կարգի փափաքներով: Զէ անիկա խմբակ մը նոյնիսկ, որ իրարու հաշտ միտքեր, իրարու հետ զործելը չարհամարհէին: Ոչ մէկ հանգանակ, ոչ մէկ կադմակերպուած դործունէութիւն: Ռուբէն Զարգարեան, Սուրէն Պարթեան, Առոմ Եարճաճեան, Դանիէլ Վարուժան, Զապէլ Եսայեան, Տիրան Զորաքեան, Միսաք Մեծարենց, Եղիշէ Դուրեան, իրենց խորքին, խառնուածքին, նախասիրութեանց մէջ այնքան տարբեր իրարմէ, իրենց արտայայտութեան մէջ կը պարզեն հասարակաց լար մը, զոր կ'անուանեմ պաշտամունքի արուեստին: Այս հաւաստումը բաժնէ արդարացնելու տարազը: Կ'ենթադրեմ:

Գրական ամէն սերունդ, ըսեք եմ, աշխարհագրական միութիւն մը չէ, իր յստակ սահմաններով: Անոր սկզբնաւորումը կը կորսուի յաճախ իրեն նմանող երեսօթիներու ծոցը: Ոչ մէկ կասկած որ տակաւին 1890ին Մեծարենցի ԴՈՇՈՇՈ-ն զոյլութիւն ունէր՝ Սիպիլի ԺԱՆԵԱԿՆԵՐԸ քերթուածին մէջ: Ու ինչ փաստ նոյն այս մտածումին

(*) Իրապաշտներէն ուսման արտասահմանի մէջ պիտի աւարտեն իրենց տաղանդին շրջափոխութիւնը: Զօպանեան պիտի ամբողջացնէ ինքզինքը: Բաշալեան պիտի նուագի: Արփիարեան պիտի տանի իր տաղանդը մինչեւ իր վերջնական գաղափարները, ու առանց մուգաման պիտի իջնէ գերեզման: Սիպիլ մեռած է արդէն 1900ին: Հրանդ Ասատուր, Զօհրապ պիտի շարունակեն իրենք գիրքով քերթողութիւն: Զօհրապի լաւագոյն էջերը կ'իյնան 1908—1915ի օրերուն: Հրանդ 1900էն յետոյ ոչինչ ունի ըսելիք:

այն միւս իրողութիւնն ալ, իրապաշտ վէպին բացարձակ յաջողանքը՝ ԱՄԻՐԱՅԻՆ ԱՂԱԿԻԸ պիտի զրուի 1905ին :

Բայց կան զիճեր :

1900ին մեծ է թիւը սկսողներուն : Անոնք պիտի կազմեն յառաջիկայ տասնամեակին ամենէն մաքուր փառքերը, ինչպէս արեւմտահայ զրահանութեան պատմութեան համար հաստատ տուեալներ : Անոնցմէ ամէն մէկուն հետ ալ զրահանութիւնը պիտի արձանագրէ նուաճումներ, որոնք նոյն տառն հոգիի երեսակներն են մեր ժողովուրդին : Ինչ փոյթ որ անոնցմէ ոմանց մօտ ի զօրու ըլլան դարձեալ կանխող երկու սերունդներուն մեծ մեղքերէն բաժիններ : Տիկին Զ. Խսայեան շուտով պիտի հրաժարի ծերածեղուն արձակէն : Բայց պիտի ինչայ հակադիր ծայրայեղութեան մէջ, զրկու համար փայլուտ, կամաւոր զօրութեամբ մը դարնուած իր սճով, իր վիպակաները, հոգ տանելով անոնց հոգեբանական շահեկանութեան : Պարթևեան մը պիտի փոխադրէ երկրէ երկիր Արփիարեանի խանդը ու հուսարութիւնը Զօպանեանին, շինելու համար իր պատմութեանքերը ու չտեսնելու համար ահաւոր վրիպանքը իր թաւրոնին : Կարելի է այս ճշգրտները երկարաձգել հոս աւելորդ կերպով մը : Կ'անցնիմ : Ու չաղբաւ է ստեղծել ըրոր սկսողներուն մօտ յանդիմութիւն մը, ձեւին նորութեան, ինքնատուութեան ի խնդիր, յանդիմութեան տատրճան անընդունելի արդիւններու : ՆԵՐԱՇԵՆԱՐԷԸ ԵԼ ԾԻԱԾԱՆԸ իրենց շնորհներէն մէկ մասը կը զանրեր 1900ի ընթացիկ ճաշակներէն : Աւելի չափով մը՝ իրենց մեղքերը դարձեալ պարտական կը մնան նոյն ճաշակներուն :

(Թող ներուի ինծի, որ չգրապիմ սարի՛ ալ սկսողներով, որոնք այդ փառքով միայն մնացին ու չանցան իրական զրահանութեան : Կիներ, տսոնք, առաւելապէս : Որոնց զօրծը աւելի թշուառ է քան իրենց անձը, սիպիլեան սնտոքին մէջ իրենց սեթեւեթ արժեւորելու հետամուտ : Ոչ մէկ զիրք այդ կէս երկվեցեակի մօտեցող զրահիտուհիներէն : Ու չեմ զրադիր նորէն ալ խումբին այլերով, հակառակ այն մեծադազակ զօրծունէութեան, զոր այս մարդերէն ոմանք ունեցան, հրապարակելով պարբերաթիւրթ, զիրք եւայլն : Երկուքին ալ մեղքը՝ լեզուին վրայ իրենց հսկայ յանձնապատասխանութիւնն է : Այս նանրամասութեամբ անոնք ստեղծեցին զպրոցը, որ 1900-1908 օրերուն ստուերեց բուն զրահանութիւնը իր սնտոքին տակ) :

Բայց սկսողներուն քով կայ փաղանդը շարունակողներուն : Անոնք կը պատկանին հաւասարապէս Կրտսեր Ռոմանթիքներուն, որքան Իրապաշտներուն, սպառումը, ծերութեան որքան հոգեկան տաղ-

նապեղերու հետևանք, կը դարնէլ զանոնք: Ինչ փոյթ որ Թովմաս Թերզեան պիտի ուշանայ իր գերեզման էջքը, «սիրելիներուն մօտ հանգչելու համար», որոնց կտրօտէն կը հալի անիկա, ինչպէս կը պատմէ թշուառ քերթուածի մը մէջ (ՎՄ ԿԵԱՆՔԸ): Իրապաշտներու կազմաւորման օրերուն անիկա արդէն դողրած էր ապրելէ մեր բանաստեղծութեան համար: Նոյնն է պարսպան Մ. Աճէմեանին, Յովհաննէս Այվազյանի համար: Այս խմբակը պիտի վերապրի իրապաշտութեան ալ կործանումէն վերջը, բայց ոչ արուեստին համար: Ռ. Պէրպէրեան հազիւ կը կենայ սօքի, բայց իր բոլոր դպրոցամուտութիւնը ետին տափելու իմաստութեամբ մը, փրկելով իր անունը տանելի չարքով մը քերթուածներու, ինչպէս դատումներու: Բռն իսկ իրապաշտներէն Զօհրայ, բոի արդէն, տօնական զրադէտ մըն է, իբրեւ վիպոյ: Բայց իր մտածումները, աշխարհահայեացքը, զրադէտի ճշմարիտ գերին իր գիտակցումը մեզ կը դռնեն, իրենց ամբողջական փառքովը, լիութեամբը 1908էն սուրբին: Մինչև իր մահը անիկա պիտի ապրի իր արուեստին բարձրագոյն խոտեթեանը հետ: Արտասահմանական իրապաշտ մեծ անունները գերծ չեզան մեզ հարուածող ազդեցիկ անգրադարձումներէն: Բաշալեան մինչև 1903—4 պիտի չարունակէ հաւատալ իր մեծ զրադէտի վարկին, առանց զգալու, որ լքուած էր իր ժողովուրդէն: Կամսարական, ամենէն արագ դասալիքը խումբին, պիտի առնուի «գործի» պահանջներէն ու պիտի փաթթուի քաղքենի իր ախորժակներուն, չմոռնալով սակայն մօտ քառասուն տարի, թէ ինք գրական մեծ շարժումի մը մարդն էր եղած, ու տօնական իր հանդամանքը պիտի արժեւորէ միշտ խոհուն, ազնւական իր միտքը չխնայելով մեր կարիքներուն, բայց մաս չառնելով բուն իսկ գրական իրողութեան, որ միակ հաշուուող բանն է զրադէտի մը օրերէն: Այս վերջին թէյին հաւատարիմ է Արփիարեան: Զօպանեան պիտի անցնի արուեստագէտներն ալ ու պիտի հասնի մեր նեմատեսանին, յետպատերազմեան մեր քաւարանին, միշտ կանգուն, զրեթէ միս մինակ, չհասնալով իր շրջապատը, քիչիկ մըն ալ ինքզինքը: Բայց զիտիկ է, որ վերջին երկու անունները իրենց ծանրութիւնը կը դռնեն 1900էն վերջը: Ու ասիկա պարզ գիտողութիւն մը չէ հոս: Իրապաշտներուն հետ սկսող ուրիշ անուններ՝ Թլկատինցի, Զարդարեան կը պարզեն հասունութեան իրենց շրջանը:

Այս ընդհանրութիւնները չեմ կրնար ծանրաբեռնել ուրիշ մանրամասնումներով, այս անգամ թերթերէ, հանդէսներէ, զրական ձեռնարկներէ, թէեւ անհրաժեշտ են անոնք, լուսաւորելու համար շրջանը, պարզելու համար զաղտնիքը կարգ մը վրիպանքներու: Գրա-

կանութեան պատմութիւն մը տւելի բնդարձակ միջնորդա մը ունի, քան որեւէ ուրիշ պատմութիւն, վասնզի պարտաւոր է գրադիլ երկու աշխարհներով ալ: Ասոնցմէ մէկը գրողին սեպհական աշխարհն է: Ու հայ գրագէտին աշխարհը Աստուծոյ միայն թափանցուելիք բան մըն է: Միւսը՝ իր դործերուն աշխարհը, որուն վրայ միայն կրնանք հիմնուիլ: Ի՞մ ուժերը անբաւական կը զգամ ջանքը տանելու զոյգ աշխարհներն ալ նուաճելու փափաքով: Մենագրութիւնները, որոնք կը հետեւին, կը շահագործեն միայն դործելու աշխարհը: Անոնց ծաւալը արժէքներու համեմատականութիւն մը պէտք չէ թելադրէ ընթերցողին: Անոնցմէ ոմանք ինձմէ առած են հատորներ (Չ. Եսայեան, Չրաքեան, Մ. Մեծարեան, Չարդարեան): Անոնցմէ ուրիշներ զիս գրադէցուցած են իրենցմով տրուած հարցերուն հաշուոյն: Արուեստագէտ Սերունդը մեր գրականութեան ամենէն յորդ շրջանը կը ներկայացնէ, չըլլալով սակայն կատարեալ: Իր բախտն է ասիկա:

ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ

Եղիշէ Դուրեանն անունին տակ կիսադարեան բարդաւաճ ու արդիւնաւոր գործունէութիւնը իր լայնադոյն մասովը մշակութային զբաղանք մըն է, տարազին տալով արդար իր լայնքը: Երբ կ'ապրէր, անիկա կը խտացնէր մէկէ աւելի յղացքներ, այդ մշակոյթին բազադրիչ տարրերէն, ու իրր այդ կը վայելէր հասարակաց հիացում մը, քիչ մը շատ ընդհանուր, վտանգելու տատիճան Սրբազանին ճշմարիտ սաղանդը: Յետոյ ան չնմանեցաւ ուրիշներու, որոնք իրենց նուիրագործումը շատ դանդաղ կ'իրացնեն. լայն ընկրկումներով, նահանջներով, ու կամքի, գործօնութեան մեծ վատնումով կը սրբադրեն արդեւքները իրենցմէ թէ զուրակն: Անոր անունը, շատ մատաղատի մարմնի մը վրայ իսկ, յաղթանակ մըն էր ու ասիկա հակառակ այն ճիղճ չրսելու համար ձախող բարիքին որ մեր երիտասարդութեան նուէրն է մեր տաղանդին: Երեսունի դուռներուն Եղիշէ Վարդապետ Դուրեանն քանաւորեց մըն է (մի հարցնէք թէ ի՞նչ է զրա՞ծ բացի տաժանագին թարգմանութիւններէ եւ անտանիւի, միջակէն ալ վարպետումներէ, ինչպէս է, օրինակի մը համար, ՆԱՅԻՆԻ ՊԱՏԱՆԻՆ), պատմագիր, (առանց այդ տիտղոսը արտայայտող ուէէ լուրջ մաստակի), քննադատ (1884-ին տպուած իր ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ տժգոյն ընդօրինակութիւնն է գէշ գիրքի մը, Հ. Գ. Ջարպահանէլեանի կողմէ հեղինակուած), քանասէր ու լեզուագէտ (տիտղոսներ, որոնց արժանաւորութիւնը Դուրեանն Վարդապետ հետու էր ընդգրկելէ, վկայ իր ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ յօդուածը Մախիսի մէջ, ուր անիկա անբաւարար իր պատրաստութիւնը ծածկել կը ձգտի աժան ընդհանրացումներու ետին ու առաւելապէս հաստատ, չափազանց լայն, մեթոտիկ կերպով ամբարտուած ծանօթութեանց մթերքի մը հակադրուող խմայական տխրիւրին մը կամովին կը շփոթէ հետաքրքիր խոսքարկուի մը անպատասխանատու խօսքերուն): Միշտ այդ երեսունի դռներուն, անիկա կը ստանձնէ արեւմտահայ միակ ու բարձրագոյն կրկրանոցին մէջ չափազանց զժուար պաշտօն մը. — ուսուցչութիւն, ընտրեալ երիտասարդներու վրայ իրաւործելու կազմաւոր-

ման ու ստեղծման սխրագլին զեր մը, սերունդ հասցնելու ալլապէս բազմապահանջ, ծանր ու փորձանոտ առաւելութիւն: Ատիկէ առաջ, սղոյաւմերձ զիւղի մը մէջ անիկա վարեր էր տեսչական, վարդապետական ուրիշ ալ պաշտօններ:

Ի՞նչ որ սակայն, այս ամենուն մէջ, կը ծածկէ այս տնրաւարարութիւնը, Վարդապետին իմացական անհուն արժնութիւնը ու հոգեկան շատ բարձր պարկեշտութիւնն են ատոնք: Աւելցուցէք նոյնքան անհուն աշխատանքի կոյտ՝ ու իրական խառնուածք մըն ալ բանաստեղծի: Այս շնորհքներով պաշտպանուած, եղիշէ Վարդապետ պիտի ընէ իր ճամբան, քիչ քիչ ընդլայնելով տարողութիւնը իր ցանկութեանց: 1900-ին, այսինքն Երեսունէն տասը տարի վերջը, Դուրեան Սրբադոյն մշմարիտ բանաստեղծ մըն է, յանկուցիչ, ոգեւորիչ, ահօս բացող ուսուցիչ մըն է, որ էջը կրնար դարաշրջան բանալ անշուշտ, բայց որուն քանի մը յատկութիւնները (զժրախտաբար մարդոց ամենէն տկար յատկութիւնները ամենէն շատ ու շուտ կ'իրաքցուին ուրիշներէ), հետաքրքրութիւնները պիտի բարբառաճին, բայց իրեն աշակերտողներուն մէջ մնան իրենց նախնականութեամբ: Ան պիտի վարէ առաջնորդական ընթացք, պիտի բազմի երկու պատրիարքական դահերու (Պոլիս եւ Երուսաղէմ) ու պիտի դրոյշ իր աչքերը, իր Երիտասարդութեան ճարած հիացումը բերեղացած փառքի մը նման գերեզման տանելով:

Իր մահով չի դադրիր անիկա: Իրմով լեցուած մարդեր պիտի խանդավառուին իր գործերով:

Այս արագ զիծերը անոր համար, վասնզի չունին նպատակ կենսագրելու մարդ մը որ ամբողջ յիսուն տարի հասարակաց փառքի մը պարտադրած լայն ժողովրդականութեամբը առարկայ եղաւ շքեղ զնահատումներու: Մեծազիր երկու ձեռնարկ, ՄԵԱԿԻ ՈՒ ԻՐ ՎԱՐՁԸ իր քահանայութեան յիսնամեայ յորելեանին առթիւ, կազմուած համալրային զնահատման ու հիացման զգացումով, և ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ, իր սրտակից աշակերտին եւ իր դործը շարունակողին կողմէ հրատարակուած (Թորգոմ Գուշակեան), ըրած են ճշդումներ Դուրեան Սրբազանի գործունէութենէն: Երկու հատորները կը ցոլացնեն խորհուրդն ու յուզումները որոնք այդ անունին անբաժան մասը կազմեցին: Եւ սակայն երկուքն ալ կը կրեն անձին անհուն, խոռվիչ հմայքը ու յարգանքի յիշատակարաններ են, իրր այդ ենթակայ անհրաժեշտ, անխուսափելի չեմ ըսեր շփացման, այլ բարեմիտ, անգիտակից համակրանքին ընկեր լայնամիտ զնահատման: Քսան տարիներ ձգուած են հիմա ընդմէջ այդ գերեզմանին եւ սա դատումին: Այս

տողերուն հեղինակը տարի մը (1899-900) ապրեցաւ անոր վարած կղերանոցին մէջ (Արմաշ), զինքը ունեցաւ պաշտօնակից, Պօլիս, բարձրագոյն կրթարաններուն մէջ, վայելեց անոր մտերմութիւնը ու միտքին շնորհները: Ու երբ կը համարձակէր մօտենալ այդ փառքին, այցուած է խոր տապանակներէ, որոնք, կ'ենթադրեմ, շնեղեցին Թոր-զոմ Սրբազանի միտքն ու հոգին: Թորզոմ Սրբազան կը գրէր իր սիր-տին ձայնէն թերագրուած: ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ պատմիչը չի կրնար միշտ հպատակիլ այդ ձայնին: Տղայութիւն է անշուշտ, նման առիթներու յիշել Արխատտեղը (Պղատոնը երբ կը դատէ), պաշտ-պանելու համար զգացական շիջումներ որոնք անխուսափելի են, տե-ւողութեան պարունակի մը համար, քիչիկ մը լայն բռնուած: Յի-ստն տարի չմաշիլը աստուածներուն իսկ քիչ անգամ շնորհուած բարիք մըն է: Յետոյ, մեղմէ վեր է ուժը մեր իրադրածած արժէք-ներուն: Կա՞ր աւելի չքեղատարած փառք մը, քան ան որով պատ-կաւոր գերեզման իջու անհունափաստակ ծերունին որ կը կոչուէր Ալիշան: Քառասուն տարին բաւ եղաւ որ այդ փառքը վարչամակող բառերը տառապին իրենց ընկերքէն ու Ալիշանը մասամբ կենդանի, այժմէական ընծայելու իրենց ճիւղին մէջ, ստիպուին ծանրանալ զրազէտ յղացքին հետ տարտամ աղերսներ պարզող ուրիշ յատկու-թիւններու, — Խմուռքիւն, խանդ, Խայրեհմաթիւն, աշխատան-քի անհուն կորով, իրենք իրենց մէջ արի ու գեղեցիկ տուրքեր բայց որոնք տարտամ են ու հասարակաց մանաւանդ ամէն աշխատաւորի: Այդ տուրքերը բոլորը մէկ կարող են պենետիկտէն մը արտադրել բայց անբաւարար գրող մը ազատելու: Ու իմ գրածը պատմութիւնն է արեւմտահայ գրականութեան:

Ա.

Կ Ս Ր Գ Ը

Գրականութեանց պատմութիւնը երբեմն կ'ընէ շեղումներ, կանգ առնելու համար աւելի քան անհրաժեշտ մարդոց առջեւ ու-րոնցմէ ազդային հարստութեան ինկած ժառանգը ճիշդ է յաճախ, չըսելու համար անկէիս, բայց որոնց դերը ուրիշներու գործին կազ-մաւորման ու զօրացման մէջ հսկայ: Այսպէս է որ իր ԱՐՈՒԵԱՍ ՔԵՐ-

ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ԷԼ ԱԱԿԻՐՆԵՐ տափափուկ, տաղաշափուած քննադատութեանց աւելի քան այսօր անկշիռ մթերքին հակառակ, Պուլաօ մեծ անուն մըն է Քրանսական զբաղանդութեան մէջ: Կ. Լանսոն անոր նուիրած է էջեր, որոնք իր ծաւալ առնուաղն հաւասար կու գան Ռասինի և Փասպալի վրայ իր դյուխներուն: Իմաստը այս անբնականութեան (քանի որ պարզ է թէ Ռասինի և Փասպալ այսօր ալ ընթերցումի անմահ աղբիւրներ են): — Ան, թէ մարդերու գերն ալ երբեմն արժանի է՝ ընէ զերենք իրենց պարծին, լայնօրէն հակակշռելով ասոր անբարարութիւնը, թէկուզ վրիպանքը:

Ըրի այս գիտողութիւնը, վասնզի կը մտածեմ թէ կանխող դաբու վերջին և սկսողին տառջին քառորդները չունին անուն մը որ, այդ տեսակէտով, իր ուղղութիւն ու պատգամ, իրբեւ խորհուրդ ու թելադրանք ըլլար ազգած մարդոց խումբի մը վրայ, կազմակերպութենէ մը ներս ու ձգած մեղի լայն արդիւնքներ: ԱՐՄԱՇԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ իրբեւ իմաստ, իրբեւ զործունէութեան պատգամ ընդարձակ ու զեղեցիկ շարժում մըն է (տեսնել մանրամասն վերլուծումը Թորքում Գուշակեանի նուիրումը զյուսին մէջ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐՅԻՄՍԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՐՈՒՆԵՍԱԳԷՏ ՍՆՐՈՒՆԴ) և անոր մղիչ ուժը ԳՈՒՐԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ:

Յետոյ իմացական շարժումներէ անկախաբար, երբեմն մարդիկ խորունկ համադրութիւններ են, ծփուն, թափանցող, արթուն ու կենսազործող իրենց շնորհներովը լայնօրէն բարեփոխելով շրջանը ուր կ'ապրին, շրջանակը ուր կը պարծեն, երեւան բերելով իրենց հետ զգալու և մտածելու ամուր, երկարակեաց կերպեր: Զէք անգիտանար անշուշտ մեծ անձնաւորութեանց կնիքը, դերը անյարիր խմորին վրայ որ դանդուածն է: Առանց չափազանցելու Դուբեան Սրբադանի ազդեցութիւնը իր շրջանին վրայ, պարտաւոր եմ կենալ իր անդրադարձումին իր ժամանակին վրայ: 1880ին, մեր մէջ եկեղեցականը չեմ ըսեր նաեմ, բայց ոչ պայծառ իրողութիւն մըն է: Զարթօնքի Սերունդը խրամատ չէր բացած անշուշտ ընդմէջ հայ հուելորականութեան և հայ զբաղանդութեան: (*)

(*) Շատ եմ պատճառները: Թէեւ համալսարանական, այդ սերունդը իր մեծ ներկայացուցիչներուն մէջ կը մնար շարունակողը 1848-ի լամարքիմեան ժեյսմե-ին: Գ. Օտեան, ամենէն ազնուական դէմք սերունդին, աւելի քաղցր կ'ազօքէր քան *Խրիմեանը* որուն եկեղեցականի հանգամանքը չափով մը կը ճնշէր լիսեփն տարողութեան: Անհաւատ ու յառաջադէմ Ռուսիմեանին դէմ քանի որ հայ եկեղեցւոյ դարաւոր յաջգը կը ջանային փոխակերպել ու արդիացնել: Զմոռնալ շատ ալ զօրաւոր ազդեցութիւնը Միսիթարեան ռգիի որ 1880ին տակաւին

Բայց բրած բան մը, ու ասիկա՝ գրականութեան սպասին վճռապէս աշխարհայնացումն է թէ՛ իրրեւ ուղի, թէ՛ իրը գրականք։ Պէ՞տք է զործածել տարազը չըջուող գեղերուն։ — Ձեմ կարծեր։ Իրողութիւնն այն է որ, մինչեւ այդ թուականները, մեր միտքին սպասը ստանձնող կրօնականներուն վրայ կ'աւելնան ուրիշ, աւելի լայն խաւերէ առատ ուժեր։ Իր ժողովուրդին օգտակար ըլլալու զգացումը լայնք կու տայ բոլորին ալ իմացականութեան։ Ու իր կրօնքին, ասոր պարտադրութեան մ'իտյն հետամուտ մարդերէ երեւան կու գան ուրիշ ալ կարելիութիւններ։ Կրօնաւորը պիտի չվարանի ինքզինքը նուիրելու միտքի սպասի մը ուր իրեն չվերապահուի պարզ գերը կրօնական պարտականութեան յանձնաճումին։ Այսպիսով է որ հայ գրականութեան նորագոյն գիմալեղումը մեզ պիտի չվժան զնէ մեծարժէք, սրտառուչ երեւոյթներու հետ, — գրական, պատմագիտական, գուտ բանասիրական մարգի վրայ, երեւոյթներ որոնք կրօնականներ ունին իրենց զսպանակ։ Ասոնք, նորոգեալ ու արժանաւոր մատահութեամբ մը կը շարունակեն իրենց աշխատանքը (Երեւմն անհուն ու անպին), ինչպէս է Սրուանձտեանցի մը մեզի ձգած ժառանգութիւնը, ու ազգային եկեղեցւոյ, քաղաքական կեանքին պատկանելուն չափովը կը պատկանին գրականութեան ալ պատմութեան(*)։

կ'ապրի շքեղ վերջալոյս մը, դառնալով գրական, պատմական, մոյնիսկ քերթական պարապմունքներու առաջապետական ոտան մը. ուրիշ տարուէ տարի նոր ուժեր, ընծիւղներ կը նետուին մեր գրականութեան սպասին։ Հայ հոգեւորականութիւնը իր մեծ ժամի մը դէմքերով, *Նրիմէան*, *Սրուանձտեանց*, միտքի մարգի վրայ կը շարունակեն առաքելութիւնը մէկ ու նոյն, որ Զարթօնքի Սերունդին ամուլը պիտի պաշտպանէ տեւաբար։

(*) Քիչեր ետաքրքրուած են իրողութեամբ մը որ ուշագրաւ է սակայն, իբրեւ միտքի արտակերպում, մեր նոր գրականութեանց կարն շրջափոխութեան մէջ։ Գիտեմք որ 1850—էն առդին (մեկնումի կէտ արեւելահայ ու արեւմտահայ գրականութեանց) արեւելահայ գրականութիւնը չէր տուած ոչ մէկ հոգեւորական դէմք, միջակ կամ ատկէ քիչիկ մը վեր, որուն գործը որեւէ ձեռով արժէք մը ըլլար, ոչ թէ մահէն վերջը, այլ մոյնիսկ իր կենդանութեան, ինչպէս կ'ըսեն։ Զեմ ուրաքար ազգագրական համդէսի մը խմբագրութեան մէջ քահանայի մը անունը։ Եւ սակայն չեմ ալ տարագանջ չափով մը ընդարձակեր սա հաւաքչական վաստակը։ Միւս կողմէն, հայ յղացքին ու ոգիին գերագոյն կեդրոնը կը մնայ միշտ աւ միշտ Մայր Աթոռը։ *Ճեմարանը* պատմութեան հաստատարի ու արդի միտքին ընդդէմ լայնամիտ բարձրագոյն հաստատութիւն մըն է, չըսելու համար հայ հոգիին ճշմարիտ վառարան։ Զեմ մոռնար Ներսէսեանը, կազարեանը։ Ու կ'աւելցնեմ որ հոգեւոր ուսմանց համար սահմանուած այդ աշակերտութիւնը արժա-

Բայց հոգեւորականին վրայ սա նահանջը, արեւելահայ մշակույթին մէջ լայնորէն պիտի փոխարինուի ուրիշ կողմերէ շահուած արդիւնքներով զորս կը պարտինք այս անգամ աշխարհականներու։ Արեւելահայ բանասէր գաղտցը, չեշտ ու չփեղ ճիղի մը մէջ, կը հաստատրի նոյնիսկ ժառանգիտացած Վիեննայի, Էրբեմն զայն գերազանցելու համար։ Արեւմտահայ հատուածին մէջ Գուրեան Սրբազան, պարզ ու համեստ իր միջոցներով, պիտի աշխատի աւելի ընդարձակ հայկացիներու օգտարկործումին։ Իմաստի ամէն մարդիկ համար, նախակրթութիւն իսկ չտեսած այս Էրիտասարգը, ինքզինքը պիտի արձակէ մեծ նուիրումով։ Չեմ երթար տաջ ալ ճիղը ոսկեղօծելու աման վաստիւր պատանքին։ Մեր պատանութեան զրկանքները ընդհանրապէս կը մնան անխօսարինիլ ու կեանքը անգամ մըն ալ չի դառնար ետ, առնելու համար մոռցուածը, չտրուածը։ Բայց կը հաստատմ թէ Գուրեան Սրբազանի անունին հետ արթնցող մասպատկերը ազնիւ է ու չլացուցիչ, թեւադրելու չափ Վերածննդեան շրջաններու գէմք մը, մեր օրերուն։

Ճացաւ յանախ մեծ ալ բարիքի մը, — համալսարանական կրթութեամբ մը պսակելու իր կոչումը։ Բանից զուրս Եկածը ուրիշ է սակայն։ Այս բարձր միջոցները, պետական շեշտ պաշտպանութեամբ մըն ալ երբեմն, ունեցան տարբեր արդիւնք։ Աշխարհական գրողներ, գործիչներ, ուսուցիչ, երիտասարդութիւն առին սոյն ուսումին կնիքը, զայն բարեփոխեցին, ու երեսն քերթն փաղանգը արեւելահայ մըտքին սպասարկունքուն։ — բոլորն ալ բացառապէս աշխարհական, մինչ զմեզալօրէն կը պակսի Եկեղեցական զրազէր, քէկուզ միջակ տարողութեամբ։ Չեմ կըրնար խանդավառուիլ Շահնագարեան վարդապետով քէն բանասիրական, մանաւանդ պատմա-հետազոտական լայն հետաքրքրութիւններ շեշտ կերպով կը սրեն այդ մարդուն ղեմքը իր ժամանակին ընդմէջէն։ 1880-էն առդին երեսոյքը ղիմած է իր անխուսափելի հետեւանքներուն։ Արարատի ոտին, մեր ամենէն բարձր հոգեւորական կեդրոնը շիջած է ինք իր փառքին մէջ ու հայ հոգիին, հայ միտքին սպասը անկերպարա՞ծ ելած է հայ հոգեւորականութեան պարունակէն, հիմնովին ենթարկուելու համար աշխարհիկ տարրին։ Ասդին, այդ բուականներուն մեր ամենէն արդիւնատու գրգռելուքին մէկն է ապահովարար Գ. Սրուանձտեանց։ Այդ բուականէն վերջ պիտի հիմնուի Արմաշը։ 1900-ին Դուրեան Որդազան մեր քնարերգութեան մէջ անունէ մը աւելին է։ Ու Օրմանեան քէն անկարող Լեւոն հակաշեշտ, համադրութեան իր ճիղովը հետաքրքրական ղեմք մըն է։ Չեմ գիտեր, տե՛ղն է խօսիլ Միխիարեան մահանջին վրայ, ստեղծագործ մարգին մէջ, երբ 1880-էն առդին մեծերու շուրհին փառքուած միջակութիւններ կը յամառին փոխարինել ապրումին իրականութիւնը։ Նոյնիսկ Վիեննան գառածած է ինքիրմէ, չոր, անհորիզոն հետաքննութիւնը, հաւտումը հանելով առաջին փլաններու, մոռնալու ստտինան թղիին զիտը որով միայն կը մերուին մեզի մեր մուկիւրուն ու սպառումը անցեալին մեռելաստանէն ներս։

Եղիշէ Դուրեան լա՛յն, աղի՛ւ ու, ինչպէս կ'ախորժին ըսել՝
 Ժրի, տնչահախնդիր հետաքրքրութեանց զեղեցիկ հանդէս մըն է,
 տեսակ մը հաշտ, յազմահարուած խորհրդանշանը վիճակի մը ու-
 բուն երազովը տառապելը է մեր միտքը, դարերով: Դիւրին չէ պարզ
 տարազներու վրայ առարկայել վորձէլ այդ մտադրացքը, քանի որ
 ատելիա արտահանումը պիտի նշանակէր մեր իմացականութեան մեծ
 ու անալլայլ ստորոգելիներուն: Կը դոհանամ ձեր ուշադրութեան
 յանձնելով թէ անիկա, մեր մէջ խուլ, հեշտողին ըզմաւորութիւնն
 է, կարօտը նախ՝ գիտնալու ամէն ինչ որ կը շահադրդոէ մեր անց-
 եալը — հմտութեան, երաշխաւորուած ստուգութեան հաստատ
 գլխահմելը (որ չըլլայ սակայն միւս միտակ, իրեն համար միայն ապ-
 րող ցտնկութիւն, զի այն ստեն զուք կ'ունենայիք վիճնական զըպ-
 րողը), խառնակութեան, մշուշին մէջ ապահով գիծերու դրութիւն
 մը: Դիտական, փառալի տարադով géométrique իմացականու-
 թեան սա յրապը անհրաժեշտ է բեղմնաւորել ուրիշով ալ. — այդ-
 պէս գիտցուածը, ճարտածը զնկու ձեւի մը մէջ, կերպադրելու
 ոգիի մը ընդմէջէն որոնք մարդ մը, խառնուածք մը, զգայնութիւն
 մը թերադէշին, այսինքն պատկանէին գիտութեանն անդին ու վեր
 իմացական տիտիւլիին մը: Կը վախնամ մեծ բառերէ: «Արուեստը»
 զոր այնքան ամանցուցած ենք ճշմարիտ չտեսութեամբ մը, դործա-
 ծելով բառը իր ստուերին, կեղծութիւն ալ տեղը: Բայց, Դուրեան
 Սրբապանի հետ, թերեւս անանգութիւն է այդ վախը (*): Վասնզի,

(*) Ինչպէս անկերբորութիւն պիտի ըլլար զլանալ տարագին բարիքը ՊԱ-
 ՊԻԿ ԵՒ ԹՈՒՆԵԻԿ-ին, հասարակ ամենէն աման տեսակէն բարոյաստութիւն որուն
 ետեւը գրագետ մը կ'ապրի սակայն: Մեծագոյն նմայը այդ կերպ գեղեցկութեան
 մը, ապահովարար կու գայ գործէն Սրտամտեանցի որուն ռճը, անխում, գրեթէ
 կործանարար մեղեքու հակառակ, զարձեւ' արուեստի գործիք մըն է ու իբր
 այդ կը պաշտպանէ գործը: Աղարես, հայաստանցի վարդապետին որ էջը որ բա-
 նաք, պիտի գգաք համ մը, անորակիլ սարսուտ մը որ նուէրներն են արուեստա-
 գետ զգայնութեան: Հարիւրներով տուն կայ այդ հաւաքումները աւելի գի-
 տական, աւելի ամուր տունակներու վրայ իրագործող, բայց մէկ հատիկ իսկ ոչ*
 այդ համը, զգայնութիւնը մեզի փոխանցող: Հոս է անախարքին բովանդակ զործ-
 բայտութիւնը: Հարիւր տարի կայ որ վիճնայի մեր պատուական, գիտուն վար-
 դապետները կը գրադին այն ամէնով, որ մեր ժողովուրդին ամբողջական կեանքը
 կ'ընդգրկէ, անցեային վրայ շեշտ նախաիրութեամբ մը: Բայց հագիւ քանի մը
 գիրք, որոնք հորիզոն բանային այդ մաշկութիւնները պարագրիկելու, տեսնելու:
 Դասական հայերէնի ազնիւ յղացքը անոնք տրտում, վարժապետական, քերականա-

իմացական ամէն շեշտ հետաքրքրութիւն, թէկուզ մասնաւորութեամբ, թէկուզ ենթացկալ՝ պատմարանասիրական գոյցէ անճաշ տարադին, չի կրնար ինքզինք օտար ընել, տարադրել յոյզի, սարսուռի, անշահախնդիր սպրտմաներու հանդէսէ մը, իր ամենէն խոր ու աղնիւ իրականութեան մէջ: Բանասիրութիւնը պատմութեան վէպն է, քննալիքաբարձիւնն է, եթէ կը ներուի այս յանգուզն փոխարեւորութիւնը, երբ դոյն ուղեւոր տեսնել իրր կեանքի գիտութիւն մը: Այսպէս ըսելու արտօնուած ենք չքեղ փաստին ստջեւ պիտեբու, որոնք քաղաքակրթութիւններ վերակազմեցին, սանկ դարու մը ընթացքին տեղերու մէջ ուր անուններ միայն կը մնային կառուած:

Գիտնալ, գիտցուածը կենսագործել: Այս երկու մեծ եղբերը համապարհ, միաձուլել: Այս է կզած կարգախօսը մեր օրերու հետաքննական օրէնքին: Գուրեան Սրբապան անշուշտ չկրցաւ այս երկու տխրիւրիւններուն լիակատար համադրումը իրագործել: Ասոր համար թերեւս պարտաւոր էր նետել վրայէն սքեմը ու հազնիլ հրահայտելու սլապէս արտում պարեպօրը: Բայց իրմէ ստորագրուած ամենէն չոր պատուիրը, լեզուարանական, ստուգարանական, պատմաքննական օրէնքէ հատուած, կ'արտարուէ այն քաղցր արմը, որով կը դանդաղանուի արուեստը հմտութենէն, թիւ ու տոքթում դիտութենէն, յատուկ անուններու լարիւրինդոսային մթութենէն: Բանասիրական սո պարապմունքները դիտեմ որ չեն շահագործեր զրականութիւնը լայց վաւերական զրադէտի մը քով երբ կու դան երեւան, կը ծառայեն խառնուածք, ճաշակ, երբեմն արուեստի նկարագիրներ իսկ պարզելու: Մտքէ չեմ անցուցած մեծ ու պատուական Այսրնեսանը ներս առնել արեւմտահայ գրականութեան պատմութենէն: Բայց զրադած եմ Այիշանի մօտ հիմնովին վրիպած բանասէրով:

Գուրեան Սրբապան զրադած է հայոց պատմութիւնը հետաքրքրող մեծ հարցերով: 1860ի ողիին մէկ ուրիշ կերպաւորումն է այդ փախաքը, վիճանայիններու կտրովի օրէնքին տակ ինքզինքը հե-

կան հեշտամբի մը վերածեցին ու կանոնաւոր շարադրութեան մը փաստը ոչ թէ իր ժամանակին մէջ քանցեցին շահագործել, այլ ելան անով գրե՛լ յաւակնելու, պարզելով տղայամտութեան անբացատրելի պատկեր մը: Դասական հայերէնը անհուճօրէն տարբեր համադրութիւն մըն է մեր մտքին մէջ, ոչ թէ համաձայնական օրէնքներու code մը: Զի այդ մարդոց մէջ լուռ էր արուեստին զգայարմէր, որ կեանք փոխադրողն է անցեալին:

տըղհևոյն կազմակերպող: Ասելի անդին, յատուկ զլուսի մէջ ես պիտի փորձեմ դատել պատմութեան ճիշդ, արեւմտահայ զրականութեանն ներս, Դուրեան Սրբազանի առիթով: Հոս սղիի, խառնուածքի, նկարագրի յորինման հանգչսի մը մէջ, իմ փնտռածը անձնաւորութեան այն դիմն է, որ հաշտ ըլլայ դէմքին ամբողջութեանը, առնուազն ոչ աննկրդաշնակ անունով նուիրաւործուած յղացքին ընդհանուր տարողութեան: Զենք կրնար խորէն նարպէյէն պատմողի ստորոգելի մը պատուրտել փորձել, թէև մեզի ծանօթ է անոր զբոյժը Հայ Եկեղեցւոյ պատմական արժէքին շուրջը, ինչպէս չէ կարելի Մաղաքիա Օրմանեանի զրարար կամ Սուրէն Պարթևեանի աշխարհարար ոտանաւորներէն բարձրանալ այս անուններուն ետին քերթողը փնտռելու միաժողութեան (քանակը կշիռ չունի հոգ, երբեմն երկու երեք քերթուած մեզ կը հարկադրեն այդ փակագիծը: Թշկատինցի երկու յաջող քերթուած միայն ունի. բայց այդ մարդուն ետին բանաստեղծի բոլոր յատկանիշները կը մնան ի գործ):

Արդ, պատմական զգայարմէք, Դուրեան Սրբազանի զրակաշուքեան մէջ զրեթէ համահաւասար տարողութիւն մը կը պարզեքաւասիրականիմ: Ասկէ՝ հարկը պատմիչը որոշադրող նկարագրիչներու արտահանման: Ու կու գան բառերը: Հմտութիւն, ուրիշ խօսքով՝ լայն, բացարձակ, մանրամասն համատեսութիւնը նիւթին, ըլլայ ասիկա իրողութեանց հանգչս, ըլլայ զազափաբներու հոսանք, ըլլայ մարդերու շարան կամ հարստութեանց դուշար: Դուրեան Սրբազան չէ յանդգնած հայց պատմութեան լիակատար ընդգրկումին, թերեւս վախին մէջը ճիշդին: Բայց քանի մը շրջաններու (Հիմերը, Արշակունիք, Բագրատունիք) վրայ անիկա կեցած է հաստատ հմտութեամբ, տեսնելու նոյնքան հաստատ կերպովը: Ու կու գան բառերը: Թափանցում, ուրիշ խօսքով՝ կեանք ներշնչելու կարողութիւն այն շրջաններուն, որոնց ընդգրկումը առաջադրեր ենք: Դուրեան Սրբազան, հակառակ արուեստի մեծ իր տուրքերուն, ինքզինքը դրած է որոշ չորութեան, որոշ վերապահութեան վիճակներու, սարսափին մէջը հաւանական ուժանթիւն, զոր վնասակեան զբոյժը, զխաւորարար յանձին Ալիշանի (ՅՈՒՇԻԿԻ), պիտի չփոթէր ճշմարիտ պատմութեան հետ, պատճառ դառնալով որ յապաղի, առնուազն կէս դար, հայց պատմութեան մեծ դիմերուն ուրուադրումը դէթ ներկային համար: Ու կու գան բառերը: Քննադատում, ուրիշ խօսքով՝ փաստերը հասկնալու, կշռելու, արժեւորելու մէջ խիղճու կարելի չափով քիչ սխալմի: Դուրեան Սրբազան լայն պատրաստութիւն ունէր ժամանակագրական, համաշխարհիկ պատմութեան

կարգ մը ստուգումներուն շուրջ վիճելի հարցերու վրայ: Փոխադրեցէք այս շնորհները մասենադրական կնճիռներու: Դուք պիտի ունենաք թերեւս այն մէկը հատիկ գէմքը արեւմտահայոց մօտ, որ կարող ըլլար հայ մատենագրութեան սլաւոմութիւն մը իրադործելու: Իր վերնահարկը, հոս, արդիւնք է ոչ թէ շնորհներու դաւաճանութեան (ինչպէս կ'ըսեն), այլ հապկան ուրիշ զրոյթեան, զոր պիտի ջանամ լուսարանել, երբ իրեն յատուկ տեղի մը մէջ անդրադառնամ այդ հարցին:

Պատմիչը որոշադրող սա մեծ տուրքերուն հաստատումին հետ դժբախտութիւն է որ չըսէ՝ դահուկութիւնն ալ իրադործումներուն, — որ արիչ պարագայ է ե քիչիկ մը հասարակաց ալ Դուբեանի սրբապառն արդիւնքներուն: Ամէն նկատում մէկդի, Դուբեան Սրբադանի գէմքին վրայ սլաւոմողի առաքինութիւն մը դարաուղի կամ նուազիտ փայլ մը չի կազմեր երբեք: Օրմանեանի անունը պիտի չանցնի հայոց զպրութեան գիւտինն ոչ անոր համար որ պատմելու ձիրքեր կը պահուէին այդ մարդուն, այլ, վասնզի՝ կեցուածքը իր աշխարհին դէմ դուրս էր արուեստի զգայարանքին: Զի հմտութիւն, թափանցում, պատրաստութիւն, նոյնիսկ յայտնատեսական ճշմարիտ տուրքեր անբաւական կու դան արուեստը հակադռնելու: Ու արուեստը հոս ո՛չ բանաստեղծութիւն է, ո՛չ ռոմանթիզմ, ո՛չ ալ աժան ընդհանրացում, այլ զուսպ ու խոր յուզում, որով մենք կը փոխադրենք անցեալը մեզի, կամ զմեզ կը տարբարաշխենք այդ անցեալին հետ:

Անձնաւորութեան յորինումը չի տառապիր մանրամասնութիւններէ, որոնք թէեւ սեղանի չեն կապուած զրականութեան, բայց ինչպէս բանաստեղծութիւնը, պատմութիւնը, իրը խառնուածքի յայտարար կողմեր, լոյս կու տան տիպարին: Այս մանրամասնութիւններու կարգին կը դասեմ կրօնաւորը, ուսուցիչը, որոնք անիկա եղաւ երբեմն մեծ արժանաւորութեամբ, միշտ՝ պարկեշտութեամբ: Իր գէմքին սա երկու յեղումները ամենէն աւելի ուսումնասիրուածները. այդ իսկ պատճառով քիչ պատեհութիւն կ'ընծայեն ինծի խորացման: Փափաքողները կը զրկեմ երկու յիշուած հատորներու (ՄՇԱՅՆ ՈՒ ԻՐ ՎԱՐՁՔԸ, Եղիշէ Պատրիարք Դուբեան), ուր բոլոր դիտելիքները պիտի գտնեն խմբուած: Քանի մը խօսք միայն իմ կողմէ, որոնք անհուշտ աւելի չեն քան հատորները, բայց որոնք անձնական վկայութեան մը հանգամանքովը կրնան իրենք զիրենք արդարացնել:

Իր յորերևանին առթիւ, իրեն դրուած նամակի մը մէջ ես յայտնէի էի, թէ ինչ խռովիչ դիւտ մըն էր ինծի համար այն ստուգութիւնը, որ զոհացում կու տար իմ հետաքրքրութեանը: Դժուար եղած էր ինծի ճիշդ կերպով հասկնալ բառը, որով նուիրագործուած էին մեր պատմութեան մեծագոյն դէմքերը: Սուրբ Սահակ, Սուրբ Մեսրոպ, Սուրբ Վարդան, Սուրբ Սանդուխտ...: Դժուարութիւնը այս դէմքերուն մէջ դատելն էր, դանելն էր այն կասկէս, խորապէս, իրապէս մարդկայինը, որով Մեսրոպի նման խորապահանաւոր հալածիչ մը, մարդիկ չարհարելու արարքը դրութեան վերածող մը, նոյն ատեն կը նկատուէր մարդկերը վարդով խոկ ծեծելու խղճահարող տիպար մը — որ կը տարապուի մակղերով: Կրօնական, եկեղեցական իր տարողութենէն անդին հաւանաբար կար բան մը, այդ բառին ետին: Ու խորհէր էի մարդկային ալ շնորհներու, գլխաւորաբար այն քանի մը պարզ, սրտառուչ, համեստ առաքինութեանց, որոնք ապրելուն ցաւը մեզ կ'ընեն տանելի, աշխարհին աղտին դիմաց քանի մը անկիւն կապոյտը կը պահպանեն աշխարհէն անդին ու մեզ կ'ընեն հաշտ մեղի հետ: Այս ամէնը խառնիխուռն անցեր էին իմ մտքէն: Գուրեան Սրբապանի յորելեանը, կատարուած Շնորհալիի դարուն, ապահովաբար պիտի լուսապսակուէր սրբազան մակղերով: Վասնզի ինչ որ բառը կը թելադրէր իր մարդկային պարունակէն, — յիշուած բարիքներն ու տակաւին քանի ուրիշներ, ես գիտէի որ կային անձին մէջը եղիչէ Պատրիարքին: Արդարեւ, իբրեւ կրօնական ու ուսուցիչ, անոր մեծագոյն դերը եւ սրբագոյն դասը ամենէն առաջ իր անձին օրինակն էր: Սպասարկեց իր եկեղեցւոյն, իր տաղանդին, գրական ձիրքերուն ամբողջ փայլը, օգուտը եւ թարկելով ասպարէզին: Եպիսկոպոսութիւնը շեմ վերլուծեր: Բայց Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ անիկա կը պարզէր քիչ մը տարադէմ կողմեր, սանկ չքեղ, ապարանային հանդամանքներ, աղատ սեղան եւ որ ի կարողին: Հանդէսներու եւ հաճոյքներու պարունակը (չեմ իջնէր աւելի անդին): Գուրեան Սրբապան կ'ապրէր Արմաշի մէջ, բաժնելով մեր սեղանին որդիստ բակլան եւ ոսպը, առանց դժկամութեան, չըսելու համար հաճոյքով: Ու չէր անոր խօսքը խտեռանդն, սաստկակոծ ու փայլաւ, որպէս է ըլլալ պարտքը գերադոյն կարիքներու անուանով խօսքերուն: Կրօնականը իր մօտ համազօր էր սրբութեան, պարզ, իրաւ, գրեթէ ժպտուն արժանիքներու այն հանդէսին, որով կարգ մը մարդեր կը գլխաւորեն աշխարհէն անկումները եւ փառքերը: Ան որ պիտի կենայ վայելքնիւր եզրին (երբ իր հասողութեան մէջն էին անոնք) ու պիտի գոհանայ քիչով, համբու հետամուտ ոչ

թէ կուշտ, յափրացումի հասնող տխուրժակներ հալածելով, հաւանարար սուրբ մբն է: Ստատկացուցէք սա վերադաճութիւնը, դուք պիտի տննադր ազուհացի ասպետները, որոնք պիտի չհասկնան սակայն արարքին անդթութիւնը ու պիտի դաւեն անդդալարար իրենց խել երգելն: Ան որ պիտի կենայ փառքի եզրին (Էրբ բոլոր կարելիութիւնը ունի անոր գաղաթին նուաճմանը) ու պիտի գոհանայ սրգար փունջովը սրարդ զնահատման ծագիկներուն, փառքին յղացքը վերածելով ուրիշ արմէքներու. բնդհանուր կաղապարին.— ու պիտի չսպաննէ ինքզինքը, իրմէն պահանջելով անլուր գրկանք ու գոհողութիւն, ուրիշներէն՝ նուազացում, կեղծաւորում, չոգումի պարտք եւ որ ի կարգին, անիկա միտքի սուրբ մբն է հաւանարար: Ան որ պիտի կենայ տալմապնիսու եզրին ու պիտի տանի զանոնք մարդկային իրենց պարունակովը, զոսյշ մնալով զանոնք խորանարդէյ, բայց պիտի չփարանի իր բաժինը առնելէ հասարակաց զբժրախառութենէն, կրկնով տարկա լրջութեամբ, առանց ցոյցի, զանցումի, տալով օրինակը այլ տալմապնիսն խել մարդկային բնելոք, սուրբ մբն է հաւանարար: Մօտենալ ուրիշներու ցաւին ու հաճոյքին, ոչ՝ ասոնք եղծելու կամ զիցապնելելու. զբաւան նանրամտութեամբ, այլ զգալի բնելու թէ ալլ ամէնը ծիրին մէջն իսկ են սահմանին: Ինքզինքը չափել, բայց ոչ ալլ չափին ուրիշներէ բարձրութիւնը գտնելու. սրգար հաճոյքով, ալլ իր պակասին լիալի տեսութիւնով ինքզինքը սրբադրելու համար: Աշխատիլ անդդալար, ոչ թէ զիղելու համար զիցելի տխուրոններ, ու ասոնց հայթայթած մարդկային բարիքներուն ի խնդիր, ալլ, աշխատանքին խել սրբութեանը զխաղցութեամբ, ալլ մտայնութեանը մէջ տիեզերական օրէնքին որ կարգադրած է, բաշխած է մեր մեքենան ու աշխարհին ուրիշ զրուութիւնները, որոնց համեմատ ծառ մը պիտի աշխատի, ջուր մը պիտի աշխատի, միջատն իսկ պիտի աշխատի, որպէսզի քալեն կարգերը, մեղմէ վեր նորատակներու զործադրումին: Ու Խալմեստանալ, ալլ սինքն ալլ ամէնը կատարել, որպէսզի մեր մէջը հաճին ուրիշ, տխուր սերմեր զոր մեր բարքերը կը ծնանին, ժանդին մէջէն իսկ մեր արժանիքներուն: Կը մտածեմ որ կ'ջեր անբաւական պիտի զային սպանելու երանդները սա մայր գաղափարին:

Գրեցի իրեն թէ իրմէն մերձ մեր պատմութեան ալլ առեղծուածային տարադով յուսադասկաւած գէմքերը քիչիկ մը պարզ էին ինծի, եթէ ոչ բոլորովին: Կը հասկնայի որ մարդիկ կարենային պատուել Ծնորհալի մը զործունէութիւնը կախարդական մակդիրով ու կ'երեւակայէի երանելի հայրապետը մարդ մը, որ քսանի դռն-

րուն կեցուց ինքզինքը իր մէջ իրեն համար, որպէսզի անկէ հանէ ինչ որ ուրիշներուն է սահմանափակ: Կ'երեւակայէի այդ երիտասարդին մէջ անհուն տրամադրութիւններ, չըջապատին տառապանքը դիմաւորելու: Միւս կողմէ կը դգայի անոր հոգին, որ կը խորանար քանի տարիները իշխային իր ետեւը ու քանի մարդերու ցաւերը գիշուէին ետին ու առջին: Ներսէս Կլայեցին ունէր իր ապահով հոգեկան ալ կեցուածքը աշխարհի դէմ: Անիկա զօրաւոր պաշտամունքի վալրկեաններու թեւադրանքին տակ կը մտնէր իր խուցը, կը թաթխէր փետուրը թանաքին մէջ ու մաղաղաթին վրայ կը կերպարանուէր քերթուածը, անուշտ քիչիկ մը նիհար (զի իր երազը, զգացածը անհունապէս խոր էին), բայց նորէն հրեւոտի մը՝ լայն, խոր ապրումներու: Օրուան հաղարարուր չարիքներուն ընդդէմ, իր հոգիին պահերը փրկելու սա զերպանց փոյթը չէ՞, ինչ որ արուեստ կը կոչենք: Մօտեցուցէք պատկերը Դուրեան Սըրադանին: Դժուարութեան մէջ չէ՞ք հանդիսութիւնը դատելու:

Այլապէս բարդ բայց միշտ չքեղ է ուսուցիչը անոր մէջ: Դուրեան Սըրադան սխրայի, բարձրորակ նուաճում մըն է (պիտի տեսնենք տակիւ) իր դէմքին լայր հեղուամներուն համար ալ: Այդ նուաճումը ան սկսած է մեր մէջ ամենէն բմբոստ տարրին, անմաւորութեան նուաճումովը: 1880-ին, եկեղեցական ասպարէզին ինքզինքը նուիրելը անուշտ բարձրագոյն արարք մըն էր, քանի որ իր տաղանդին դիտակցութեանը ելած երիտասարդ մը շատ մը միջոցներ ունէր տրամադրութեան տակ, այդ տաղանդը շահարկելու: Որքա՞ն շատ թիւը՝ հասարակաց եղանակներուն: Ու կը մնամ քիչ մը երազուն, այն խուլ ու անճշգելի յուզումներուն իրական տարրոգութեանը վրայ, որոնք այդ քանամենի վարժապետին հոգին ալեկոծեցին ու դայն դրին ամենէն ծանր տագնապին առջեւ: Չեմ երթար առաջ, Ռընանի հրաշակաւոր հոգեպայքարը յիշելու իր առիթով: Բայց կը համարձակիմ խօսիլ Պոլսէն, Իւստիւտարէն, իր վերջալուստային աղջիկներէն ու 1870-ի այն խոփիչ ոսմանթիլմէն, որ մահով ու սէրով դուռաւոր՝ բարեխառնութիւն մըն էր ոչ միայն իր տունին, այլ թերեւս ամբողջ քաղաքին: Հաւատքի տապնապ մը, Ֆրանսական կարծի սեմիների մը մէջ, ամուր ու շատ խիստ աւանդութիւններու ճնշումին տակ աճած իմացականութեան մը համար, տառամթիւ է անուշտ: Սրտի տապնապ մը, աղբեցութիւններուն տակ այն ամէն անուշտութիւններուն, որոնք երգուած էին իր եզրօրը կողմէ եւ որոնք նոյն չափով ալ իրական էին իրեն համար, մահաւոր ծանրաբեռն յիշատակներուն ընդմէջէն, ու ամբողջ երիտասարդութեան խուլ ձայներուն հա-

մար յարդարուն սրբազան քնար, — որքա՛ն աւելի տաժամութիք: Դուրեան վարդապետ նուաճած է իր անձին աճնուանելին: Ու ատիկա մի մոռնաք: Դուրեան վրդ. պիտի նուաճէ ուրիշ ալ նուաճում մը, համեմատաբար աւելի զիւրին երեցող, լայն խորքին մէջ զուցէ աւելի տաժանելի: Վասնզի ան որ իր մէջ կը չլթայէ անձը, յաճախ կ'ընէ ատիկա ի հաշիւ ամբողջական կործանման: Միտքը նուանելը պայմանաւոր է միայն ու միայն մեղմով: Հոս պիտի կրկէս իջնեն բացառապէս անձնական ոյժեր: Ու անոնք որ ըրած են ատիկա, իրենց խեղճուպատառ միջոցներով, յիշք են ամէն զնահատանքէ: Չեմ լայնեմ փարակիրաֆը, հաստատելու համար, թէ 1880-ին Պոլիսը ինչ կրնայ տալ իրր իմացական սնունդ, խանդ ու երազ քսանամենի տղու մը համար, որ տաղանդ է բերած իր հետը: Կը զոհանամ արագ քանի մը ճշդումներով: Այդ թուականներուն արեւմտահայ միտքը անցնելու վրայ է իր յատկանշական շրջափոխութիւններէն մէկ քանին: Զարքօնֆի Սերունդին բարենորոգչական սալստանքը զտած է որոշ հաւասարակշռութիւն: Արեւմտացումը (մտքի) իրականութիւն է դէթ թուղթի վրայ, քանի որ ազգային սահմանադրութիւն որակուած անորակելի կազմակերպութիւնը ինքզինքը պարսաղորած է ազգային վարչական, իմացական, դրական մարմիններու վրայ: Կազմակերպուած են, համաձայն այդ հանգանակին, բոլոր առաջնորդական թեմերը: Հիմնուած՝ կարելի դպրոցները: Անշուշտ ոչ մէկ բարձրագոյն հաստատութիւն, որ դերը տար իրեն իմացական մեքենան վարելու: Ու սերունդի ճիշդ, գրական մարզի վրայ, հասած է աննախատեսելի արդիւնքներու: Մեծ բանաստեղծներու ստուերները, առաւել քան հզօր, որքան տառապած ըլլալու են ետին այն անպատմելի, անտարազելի դառածումին, որով կը զործեն շրջանին երիտասարդ տաղանդները: Վաւերական երբեմն սմուր ալ խառնուածքով տղաք են անոնք որ 1875-էն վերջ մեր մուսաները կը դարպասեն. — Զերագ, եղիա, Պէրպէրեան, Թերզեան, Սէքեան: Այս տղաքը սլարտքին տակը չէին իրենք զիւրենք իրազործելու: Կարդացէք իրենցմէ մեզի եկածը, իրենց երիտասարդութեան դարունքէն ու մի ցաւի՛ք: Ինչ տրամութիւն է որ կը վարակէ հոգին, երբ կը հետեւի մանկամարդ կիներու (Սիպիլ, Տիւսար) հերարձակ ոտմանթիւմին: Ու ինչ տրամութիւն է որ Դուրեան վարդապետ ըլլայ ատիպուած Հիւրմիւզ, Բաղրատունի, Այիշան (կ'ակնարկեմ զբարբար տաղերու) վերածանելու, կազմելու համար իր դրտիկան ճաշակը: Միւս կողմէ Վիեննայի հայրերով ստեղծուած բանասիրական շահագրգռութիւնը ըլլայ գրքունակ, զուրկ՝ հիմնական քանի մը հզօր դադափարներէ, ու

բռնցմով միայն կարելի է գլխար մեծ քաղաքակրթութեանց։ Եւրոպաո՞ն։ — Շաթուրիան, Հիւկօ, Լամարթին։ 1880-ի՞ն։ ... Դուրեան վարդապետ պիտի տշխատի։ Ասիկա անդուլ լարում մըն է, էր իր մօտ։ Պարտիզակէն մինչեւ Երուսողէմ անիկա պիտի ջանայ դարձանել աղէտը, զոր դարբներ էին իրեն իր պատանոթիւնը եւ առջի երիտասարդութիւնը, երբ կը դրնային անոր ուժերուն յարմար միջոցներ, իրենք գիրենք իրադարձելու։ Այս ուսուցումը ամէն գետնի վրայ պիտի միջամտէ, անշուշտ կըցածին չափ, մեղմիկ ճակատագրին վճիռը, բայց մնալով անբաւական անոր տաղանդը առաջնորդելու տոյն արժանաւոր բարդաւաճման, փառքին, բարիքին, որոնք աշխարհ կը փախնի։

Մարգի մը վրայ սակայն անիկա գրեթէ լիովին իրագործեց ինքզինքը։ Բանաստեղծութիւնն էր ատիկա։ Իր տեղին, եւ լայնօրէն պիտի վերլուծեմ այդ բանաստեղծութեան մեծ չնորհները։ Հոս, անձին յօրինմանը պահուն, նօթ մըն է ասիկա։ Մարդերը ե՞րբ բանաստեղծներ են։ Ա՞յն ատեն՝ երբ իրենց զրքերը կը խլուին ձեռքէ ձեռք, կ'արթնցնեն հոգիներէն ներս անտակի արձագանգներ, կը պատմեն իրենց ժամանակին խռովքները, վարթամ, չլացուցիչ տարադներով։ — Ձեմ գիտեր։ Ու կը հարցնեմ։ «Մարդերը ե՞րբ բանաստեղծ են»։ Ա՞յն ատեն՝ երբ իրենց երգը կ'ըլլայ օրակարգ մը նոր աշխարհի մը, գգալու նոր զրութեան մը, կառուցուող նոր արժէքներու ցուցարան մը։ — Ձեմ գիտեր ու կը հարցնեմ։ — «Ե՞րբ բանաստեղծ է մարդ մը»։ Թերեւս ա՞յն ատեն, երբ իր միտքին մէջ կը ճանչնայ յոյզեր որոնք միայն իրն ըլլային։ Իր սրտին մէջ լսէ հեծքեր որոնց մասին ինք միայն ըլլար պատասխանատու։ Կ'ըսեմ թերեւս, վասնզի բանաստեղծը մէկն է այն տարադներէն որոնք առիթ են տուած այնքան ներհակ զգայութիւններու։ Դուրեան Սըրբազանը կը ճանչնամ 1900էն։ Գարնան, իր սեւ վերարկուին մէջ կը տեմայի անոր թափառիլը ժանկազարդ ճամբաներու երկայնքին, ոսկի արչալոյսներու եւ արիւն վերջալոյսներու պահերուն։ Այն ատեն վեղարը կը բարձրանար իմ միտքին ըլլալու չափ խորհուրդը հեռու լեռան մը։ Պարեպօտը կ'ընդարձակուէր, գերծելու իր բանտէն իմ ուսուցիչը ընթեւ, իրաւ, արդար, զուարթ, տրտում, որ դարերն ու ազգերը իրարու կը խառնէր ու պուտ մը համեմատ վայելքին դէմ կը բռնէր աշխարհին ամենէն հռչակաւոր կայսրութիւնները։ Կը մօ-

տենայինք իրեն, վախով, տարելու վախով մեր մէջ զոյաւորուող սրբազան պահը: Անիկա ծագիկ մը ցոյց կու տար ու կը յիշէր Աստարանին խորունկ տոգոր լեռներու շուշանին համար որուն չափ չէր կրցած հազուիկ Սաղաման արքան: Բանաստեղծ մըն էր անիկա երբ այդ ծագիկը կը կարէր բունծէն: ...Երբեմն կը կենար իր աթոռին, զուարթ կամարին տակը Չարխախանին: Պիտի խօսէր: Կը նայէր ձայնէն առաջ, սանկ վերերը, հաւանարար կապոյտներէն անդին, բանալու համար խորհուրդի ակ մը: Կը հասէին բառերը, մեր զիտցածները բոլորն ալ, բայց ահա անոնց ազմուկը կը վերածուէր անպատմիկ յուզումի մը, իրմէն դուրս ու մեզմէ ներս: Խօնչ կ'ըսէին ալլ բառերը: Մտքէ չէի անցրեր ատոնք հասկնալ: Բայց երբ դադարը դար, ինծի համար խորացոյն հեշտանքն էր ալլ մարդուն հետ բաներ մը զղալ, տարբեր, օտար մեր ամէնօրեայ ապրումներուն: Քանի մը բեկ սարսուռներ որոնք տակաւին կ'երկարածուէին լուսթիւնն ի վար հազիւն: Ըսած է բան մը դոր չես հասկնար բայց կը հաւատաս թէ տարբեր է քու զիտցածէդ: ... Ու ասիկա այսպէս կարելի է շարունակել: Դուրեան Սրբազան նորէն, անցեալին մարդը եղաւ: Ու բանաստեղծութիւնը չի կրնար այս յատկանիւնները չդասել, շարժւորել իբր ընտրելագոյնները իր սառնորդիւններուն: Կեանքի սա ցոյցմունքներէն մինչեւ այն բիրտեղեայ աշխարհը որ Դուրեան Սրբազանի քերթողութիւնն է, երկար է ճամբան. բայց ոչ անկարելի: Անիկա կեղծ, յարկարուն տապալափ մը չէր, թէեւ այսպէս կը թելադրէ իր շատ խնամեալ թեքները: Զինքը մօտէն ճանչցողները ամենէն աւելի հրապուրուած են սա զեզումովը իր շնորհներուն, ամենէն անհաճախող իբր, անդալտը, բայց անմոռանալին նոյն ատեն:

Դուրեան Սրբազան անուշիկ մարդ մըն էր:

Կրնայիք յոգնեցնել զինքը իմաստակութեամբ, չղիտցած բաներուդ վրայ խոշոր ու փցուն վճիռներովդ, դատ տալ յաւակնիլ իրեն, այն դորձերուն զէպքերուն մասին որոնք իր խորագոյն մտերմութեան եկած էին: — Զէր նեղուէր: Մտիկ կ'ընէր, ժպտաչուրթն, ու կը թողուր որ պարզէիւր յիմարութեանդ պատկերը, լրիւ: Քիչ անգամ իր հեղնութիւնը պիտի զգայիք, նուրբ՝ մանաւանդ իմացաւան շտեմութեանց զէմ: Ոմանք դայն կամովին կը շփոթէին լայնամտութեան, ներողամտութեան վիճակներու հետ, որոնք, առաւելապէս քաղաքական, ընկերային կացութիւններու շուրջ ազնուու-

թեան, բարոյական բարձրացման դասեր կը դառնային: Իր վստահութիւնը իր արժանիքներէն զինքը կը պահէր անդորր ուղարգութեան մը մէջ զոր ոչ զերբքը, ոչ տխրոյսները, ոչ խակ քաղաքական մեծ տապալակներ կարող էին վրդովել, սեթեւեթել: Կրնայիր մօտենալ իրեն սիրտը մտերմութեամբ մը, միշտ սպասով այն զիւր զգացմամբ որուն հետ ընտանի ենք հարկ մը մարդոց մօտ:— Իրենց ըստձեռնութեան հետք կեցողներ, իրաւ, անկենդ, թիւրեւտ անընդունակ ծնածներ: Մեր ընկերութեան բոլոր զիրքերը գտան զինքը, ինքնադրարար: Թաղային վարժարանի մը ուսուցչութենէն մինչեւ բարձրագոյն ակումբներ հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան, անկաւեղաւ մարդ մը որուն կը վստահէիր, աւելի ճիշդը կը հաւատայիր: Կէս դարու իր սպասը, իր ժողովուրդին, սրապոյց աշխատանքի — վստայի չեղտօրէն իմացական ու հոգեկան — միակողմէ քանդակ մըն է, որուն օրինակը այնքան հազուագէտ կը դառնայ մեր ժողովուրդին սպասարկողներու ցանուած շարքերն ի վար:

Ըսի թէ խորհրդանշական անձնաստիճան մըն էր: Ըսել կ'ուզէի թէ անխառն, քիչիկ մը ետամոյլիկ գրադանքներու աննահանջ տապալ, անկաւ կերպը գտած էր մեր օրերուն կարելի ընելու տիպարը որ պիտի կատարելագործէ ինքզինքը, բայց մնալով զիժին վրայ, ահօսին մէջը հասարակաց շահերուն: Իր նուիրումը եկեղեցական ասպարէզին բոլորովին տարբեր հոգեբանութեան մը ծնունդն է թերեւ: Անոր մէջ հաւատքը, խոնդը, երկինքը չունին այն խորունկ խոռովները որոնք իր ժամանակակիցներէն ոմանց մօտ այնքան իրաւ են ու ընկրուող: Ոչ փառասիրութիւնը, ոչ կոչումը, ոչ ալ հոգեկան հոգը մղումներ կը միջամտեն իր որոշումին մէջ: Իրը քաղցրութիւնն էր հոգիի, նկարագրի, երազի որ առաջնորդեց զինքը նուիրման: Իր յիսնամեայ քահանայադրութիւնն ալ չզատուեցաւ բացառիկ կողմերով: Խօսք, զիւր, գոյութիւն: Ըրաւ երեքն ալ, մէկ ու նոյն անկեղծութեամբ, մարդոց միջինի մը շեմար իմ պատկերին կարծես ինքզինքը արամադրելով: Ու հոս է թերեւս գաղտնիքը իր համբաւին ու հրապրելին: Անիկա անխառն սիրտած էր ամէն դասակարգէ, ամէն իմբակցութենէ: Այն մարդիկ որոնք զինքը վար առին Պոլսոյ պատրիարքական աթոռէն, չխղճահարելով անկէտ ոչընչութիւն մը իր տեղը դնելու նոյն ալի գահին վրայ, կը տատապէին քաղցրութեան ալի աստիճանէն: Դուրեան Արքայան նկատուած է թոյլ, անարի, անվճռական մարդ մը, մինչ քաղաքական կիրքը ճիշդ հակառակին յատկանիշներ կը հետապնէր ու կը ստեղծէ: Անոնք չէին հասկնար թէ քաղցրութիւնը, շնորհը, լայնամտութիւնը, ի վերջոյ

կը գտնէին եղբեր անցում, կորովի նկատուած առաքինութեանց հետ, հերիք է որ ժամանակը խօսէր կիրքերու զոյգ ալիքներուն ընդմէջ: 1912ին, երբ մեր իմացական մեծ տօները տեղի կ'ունենային Պոլսոյ մէջ, պատրիարքական պահուն վրայ հոյակապ թշուառութիւն մը լացնելու չափ տխրեցուց ազգային ժողովի այն անդամները մանաւանդ որոնք ամենէն աւելի աշխատած էին «քաղցր մարդը» զոհելու «զործօն» ստուերի մը հետ որ զիսկ մըն էր:

Այս քանի մը գիծերը, իր անձնատուրութեան սեւեռումին համար անհրաժեշտ, բոլոր մը չեն սա էջերուն վրայ: Դուրեան Սրբազան մեր Գրականութեան Պատմութեան կ'անցնի իբրեւ «քառասունեղծ»: Ու իբր այդ նկարագրի սա ճշգրտները կրնան բացատրել իր զործը: Կարելի էր բնականօրէն սա կենդանագիր (portrait), անցնող դարու վերջերուն մեր մէջ այնքան սիրելի սեռի մը հաշտոյն: Կը զգուշանամ այդ քաղցր հաճոյքէն զլիաուրաքար այն պատճառով որ, իր բանաստեղծութիւնը, իր կեանքը հեռու գունաւորելէ, զայն հերքող ուրիշ խորհուրդ մըն է, վկայութիւն մը այն անխառն էակէն (ինչ գէշ բառ) որ ապրեցաւ մարդոց միջինին մէջը, մօտ իրաւ կապերու հանդուց մը իբրեւ, հասաւ շատ մը կարիքներու եւ պահանջներու, բայց պահպանեց իր ներքին խկութիւնը, ամբօխէն վեր ու անկախ, իրեն համար միայն ու տուաւ անկէ ծուկներ: Դուրեան Սրբազանի քերթողական զործը գերազոյն հրաշքն է այդ խորհրդաւոր անձնատուրութեան:

Այդ իսկ հանդամանքով կ'ընեմ կարծ սա ընդհանուր նկարագիրը, ծանրանալու համար քանի մը կողմերու որոնք իր անունին բացայայտիչները եղան երբ ողջ էր: Որոնցմէ ոմանք թառամած են արդէն: Որոնցմէ մէկը կը գիմանայ, մաքուր ու գեղեցիկ, հետզհետէ աւելի պայծառացող:

Բ.

Ի Խ Մ Ա Ն Ի Ս Տ Ը

Աւելորդ չեմ նկատեր սա օտար վերադիրը, քանի որ Դուրեան Սրբազանի իմացական զործունէութեան մէկ շատ ընդարձակ ու կարեւոր երեսը արդարօրէն պիտակող, լուսաւորող բացատրութիւն մըն է: Բայց աւելորդ՝ զայն մեկնարանելու փորձ մը: Մեր

միջին բնթերցողին շատ բնասնի այդ տարադր, մաշեղ վերջ անխընայ դործածութեամբ մը, այսօր վերստին հնոց է մտած : Քսաներորդ դարու կիսուն, եթէ երբեք կարելի ըլլայ փրկել Արեւմտեան քաղաքակրթութեան մեծ նուաճումները իրեն սպառնացող վտանգներէն, բոլոր պիտի վերադառնէ ճշմարիտ տարողութիւն մը, ընդգրկելու առակ՝ իմացական բարձրագոյն կրթանքները, հակադրօրէն մեքենա-պիտական ու գորութեան կրթանքներու, ըլլալով դրօշակ մը, հասկնալի խորհրդանշան մը մարդոց միջեւ որոնք միտքի վերադառնց լայն, հոգիի նոյնքան ներող բնդարձակութիւն մը ու մեր թշուառութիւնները (որտի ու հոգիի մանաւանդ) ամօքելու հետոմտ քաղաքական ու բնկերային բարենորոգումներու խոր պահանջ մը պիտի դիմանա հաշտեցնել այժմու դրամատալատ, ստոր, շահագործող կարգերուն դիմաց :

Փոխադրելով դայն հայկական իրականութեան, կը մնամ կըրկին վերադառնալ : ԺԷ. և ԺԹ. դարերուն բանաձևին տակ կենդանի յղացքները, զլխաւորաբար միութեան առաքելութեամբ մեր բնաբանին սեփականութիւնն էին արդէն ու են տակաւին : Քիչ վերը թերագրուած կողմերէն ոմանք ցանցառ մարդոց մօտ դժուար չէ հաստատել : Ու մէկ երկու եթէ ոչ նոր, լայց մեր իրականութեան համար այդպէս անցնող կողմեր, Դուրեան Սրբադանին անձին ընդմէջէն, ևզան տարադրելի Արդարեւ, կեանք մը չափելու և դայն ըստ այդ չափերուն տարիք ինքնին չի՞ յիշեցնէր համալուար մարդերը որոնք նոր ժամանակներու մուտքին կոնակ վարձուցին տիրական կեցուածքներու ու որոքին, ապանդին, մոլեռանդ տղիտութեան թատերալայր եւրոպայէն հաւատացին երեւան բերել նոր քաղաքակրթութիւն : Իմաստին, բանին այս նոր առաքելները մեծ մասով պարզօտ կը հաղնէին Դուրեան Սրբադանին նման : Ու անոնց աշխատանքին ևզանակը շատ ալ չի տարբերի անկէ որով յատկանշուած է կիսադարեան վաստակը Երուսաղէմի Պատրիարքին : Ու նախաբութիւններ : Ու իմացական կեցուածք : Բոլորը, մօտիկ յատկանիշներ ևւրոպական յղացքին, անշուշտ յապագուն, քանի որ 2—3 դարեր մեղ կը բաժնեն արեւմտեան մեծ իմանիստներու ուրաղէն : Բայց ըսի արդէն, ԺԹ. դարու կէսերէն իսկ յղացքը ընդարձակած է ինքզինքը, ընդունիլ կարենալու համար մտածման զրութիւններ ու զգացութեան կերպեր — ծնունդ մեր ժամանակներու, առաւելապէս գիտութեան յաւակնութեանց ու յանդիմութեան — որոնք նորոգեցին մեր մէջ ամէն բան : Ու ասոնց կարգին գրելու զատական կեցուածքը : Պոսիւէ որ շէր առաւաղեր պատմութիւն գրելու տուն, անհուն այն

տաղնադներով, տարակոյս-խղճահարու թիւններով որոնք Ուրնանի մը դործը բրին աշխարհն եղերական վկայութիւն մը: Նորութիւն մը չեմ յայտնէր երբ բռնեմ թէ Յրանապի երկու մտածողներն ալ իմանիստներ են:

Մխիթարեան իմանիցմը կը պատկանի պատմութեան: Մեր մէջ Դուրեանի անունին հետ ի՞նչ է աւելցած յղացքէն ներս: Աւելի պարզ ըլլալու համար, կը չըջնեմ հարցումը ու կը գրեմ — Ի՞նչ գըլ-խաւոր խնդիրներ^(*) կը պատկան Դուրեան Սրբապանի դործին առջեւ:

Այս հարցերէն ամենէն շահեկանն է սոցաճախարար Հայ բաւնասիրուք իւնը: ասոր սպար, մեթոտները, ուղին, հորիզոնը: Պատմական, լեզուաբանական, մատենագրական, քննադատական, աղբադրական, քննարկային հետադոտութեան շուրջ այդ մարդէն վատնուած մտածակիւն^(**) կշիւոր, իրացումը արդիւնքին տարողութիւնը:

Իրողութիւն է որ Դուրեան Պատրիարքի ամբողջական գործերուն վեցերորդ հատորը որ ութածալ ու մանրատառ 575 էջնոց գիրք մըն է, իրեն ենթադրադրա ունի «ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՔԸՆՆԱՒԱՏՈՒԹԻՒՆՔ» անունը, ու բացառիկ ալ ճակատագիր: Զայն կը կարգան մատենագրան կազմելու հետամուտ գրասէններ, այդ կարգէ նիւթերու համար զաղջ հետաքրքրութեամբ մը տաղտուած, ինչպէս անոնց մէջ խորացած մասնագէտներ: Երկու պարագային գիրքը չի տատակիր: Առաջինները զայն չեն անարգեր: Վերջինները անկէ օգտուելով հանդերձ կերպը կը պահեն վերէն նայուածքին, մանրագին արմէքը տասանորդոյ հոգեբանութեամբ մը: Բայց ահա տւելին: Զայն կը կարդան, այս անգամ խանդավառ հաճոյքով, իմանիստ խորքէ մարդկը ալ, երբեմն, որոնք իմաստի ամէն հեղումնե-

(*) Զփորձեցի տաղանդի երեսներու արտահանում, վասնզի իմանիցմը միտքի ձև մը է ոչ Է տաղանդ: Դուրեան Սրբապան յանձնարած մըն է, այսինքն մէկը անոնցմէ որոնք միակ կողմով մը իրենք գիրքն կ'ազատագրեն: Ու այդ կողմը — այս անգամ ամբողջ տաղանդը — Դուրեան Սրբապանի մէջ բաւ է ինքնիրեն: Եւ սակայն Դուրեան Սրբապան նորէն այն միակ մարդն է, որուն գործը բազմաթիւ ու տեսակ հարցեր կը դնէ դատողին առջեւ:

(**) Դուրեան Սրբապանի մատենագրամը սրտառու օրինակ մըն է գոհողութեան, բառին տալով կարելի ընդարձակութիւն: Կ'ըսեմ այսպէս, աչի առջեւ աննախով բանասիրական հատորներուն քանզի գիրք (որովհետեւ քիչ է իրենց tirage-ը) ու Սրբապանին նուրբակն միջոցները: Այդ պայմաններուն տակ, անկիւ կազմած էր արեւմտահայոց մէջ իր մամըն չունեցող իր գրքերու պալատը: Բայց

բու համար բաց միտքեր են, կը պատկանին միտքէ շանցած աստու-
րէզներու (բմիշկ, հասաուս, իրաւարան, եկեղեցական, պետական
պաշտօնատար) ու երբեմն ալ... պրազէտ են: Այս վերջինները ճշ-
մարիտ բարեկամները կ'ըլլան ողիւն: Նոյն ազգ ամբողջական գոր-
ծին առաջին հատորը կը կոչուի «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՄԱՏՆԵԱԳՐՈՒԹԵԱՆ»:
Ձեմ կարծեր թէ կարիք կենալ բացատրելու հատորին հրապոյրը ըն-
թերցողներու լայն խաւի մը վրայ, այն առաջ բարիքին համար, որ
քննադատական պրազուսն է միջին ուղեղներու: Ուրիշ հատոր մը,
նոյն չարքէն, «ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ», իր կարգին խանդավառիչ նիւթ
մը ուր ընթերցողը կ'ենթադրէ հանդիպել ամենէն հօգր պոպուլմներու
բարիքին: Ուրիշ մը՝ կը կոչուի «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿՐՕՆԻՅ» որուն մէջ լայն
տեղ ունի հայոց հեթանոսական աստուածաբանութիւնը (théogonie):
Կը յիշեմ դուստ պոպուլական ձեռնարկներու չարքէն «ԱՅՐ ՈՒ ԲԵՆՔԸ»
որ ճշմարիտ գննադատական վկայութիւն մըն է լեզուական յեղաշր-
ջումի տեսութիւնը լայնօրէն լուսաւորող: Արմէշտի գործերու սա
ցանկէն դուրսը մնացածը:

— ՍՐԻԱՏԱՆ ՔԵԱՐ որ կը հատաքէ Դուրեան Սրբապանի չափա-
բերաւ վատտակը, ինքնապիւր եւ թարգմանածոյ, նախնաաց թէ ար-
դի բարբառով:

Իմ^ատար, ոս ուսումին:

— Ան՝ որ Դուրեան Սրբապանի գործը, գէթ իբր քանակ (կ'ա-
ւելցնեմ նաեւ՝ որակ) կը պատկանի իւմանիտ կալուածին:

Ու հետեանք՝

— Ի՞նչ է տարողութիւնը այդ ձիւղին:

սիւս աւելին: Այդ գիրքերը անոր համար հիւշեր կամ *արձաններ* չէին: Անկիւս այդ
Լիլիբուտեան հսկաներուն հետ գրերէ ամէն ժամեայ յարաբերութեան մէջ էր:
Ու ճեզմէ քիչեր ծանօթ եմ րէ ինչ կը նշանակէ յիմար ընդօրինակիչի մը սխալը
նշոյիլու համար երբեմն տառնով, քանով քանի մը լեզուներէ կարդալ ու կարդալ,
ու մտածել, կտակածը վարդապետելու նիզին մէջ սպտեղով ամենէն քիչ քանը կեան-
քի մը.— ժամանակը: Խալ. հեշտանքի զգացումը այդ մշտալար ջանքին մէջ կը
վերածուի տանջանքի: Յետոյ աւելին: Տարիներու քրտինք արժող գործ մը յաճախ
կը զիմարդէ անփառունակ ալ փակատագիր մը, վախճան մը: Դուրեան Սրբապանի
գործը չլիշուեցաւ արժանաւոր լրջութեամբ: Ասպարէզէն րանսերմերը չէին հա-
ղութներ այս վարժապետին կտորը որուն կը պակսէին մագպարները գերման հա-
մալսարաններուն: Միջին ընթերցողը չէր յանդալաւ Սրբապանին շատ նուրբ մը-
տածման զնայքէն: Թերեւս իր ալ պայծառ *գառութ* իր գործին վրայ, քանի որ
լուսանցքէն անդին չախորժեցաւ յանդգնիլ ու մանր իրերու — հիմա կ'ըսեմ ման-
րուկ — տեսակ մը հաւաքիչ դաւանելու ինքզինքը: Համեստութիւնը երբեմն տա-
ռապանք մըն է:

— Խոնջ կը մնայ անկէ :

— Կրնա՞նք գրականութեան պատմութեան մը մէջ տեղ տալ այդ փաստակին :

Պատրաստ եմ անմիջապէս աւելցնել հաս թէ իմանիստական ամէն կարգի հարցեր, յաջողութիւններ ուղղակի չեն կրնար չահապրուել գրականութիւնը (եւ հետեւաբար՝ իր պատմութիւնը) որ մասնակի տխրութիւնն^(*) մըն է, իր տշխարհայր, մեթոսովը, ճրգտումներովը տարբեր անկէ : Սակայն մեր գրականութեան արդի վիճակը, իր արժէքներուն փոքր թիւը, յետոյ, իմանիստ երանդին տակ ստեղծագործ աւելին հոծ ստուգութիւնը պատճառներ կը կազմեն որպէսզի ներքեմ ինծի յայն շեղում մը, գրադելու համար յաջաքին հետ տրուող մէկ քանի մեծ հարցերով : Գուրեան Սրբազան բաւականէն աւելի տուած է ինծի ապահովութիւն՝ զրոգի մեծ իր տուրքերէն : Իր հմտութիւնը զուտ գրական հարցերու շուրջ ուշադրաւ էր, միջինէն շատ վեր չափով մը : Իր ընթերցումները ժամանակակից մեծ գրականութիւններէ (վէպ, թատրոն, բանաստեղծութիւն) իրենց զանազանութեամբը, լրջութեամբը, արժանաւորան ա-

(*) Նոշոր ու ոչ բոլորովին լուծուած վեճ է նկարագրել այդ տիսփիլիմին : Գաղտնիք չէ որ ժամանակակից քննադատութիւնը յայտնի հանդէպ, չըսելու համար չարամիտ յաւակնութեամբ մեղցուցած է տիսփիլիմի մարդը, անկէ դուրս ձեռքով մէկէ աւելի կըրքամներ, որոնք նոյնիսկ դար մը առաջ կը ներկայացնէին գրականութեան քարճարգոյն սեռեր : Այսպէս Ժ. Գարսե շատ յատկանշական կեցուածք մը որդեգրեց *պատմութեան դիմաց*, զայն գրականութեան վտարելու իր բռն խաչակրութիւնը պաշտպանելով հզօր փաստերով : ոչ ստեղծագործ կըրքամք մը միայն տեսնելով աշխատանքի մը մէջ՝ որ դարեր շարունակ մերժնչման, ոգեւորման քեմ մըն էր հանդիսացած արեւմտեան մեծ ազգերու մշակոյթին մէջ : Ան, արդի քննադատութիւնը չէր կրնար անշուշտ տապալել անուններ, որոնք կը կոչուին Միշլըլէ, Ռեման, Թեմ, Սենթ-Պէտլ, Մագօրիլ, Մոմսքն, Քարլայլ, յիշելու համար քանի մը խորհրդանշական դէմքեր : Բայց զիտեցիք հարկու որ այս մարդերը միայն չեն *պատմած* : Անոնք մոտծողներ ու համադրողներ են մոյն ատեն : Երբեմն վիպասանէ մը աւելի լաւ գիտեն իրենց պատմումը կենսաւորել ու տառաքիւք գործողութիւնները կը վարեն քատերագիրէ մը աւելի տագնապով : Ասանց տաղանդովը պաշտպանուած, պատմութիւնը գրականութեան կը պատկանի, ոչ իր նիւթով այլ նիւթը շահարկելու կերպով : Ուրիշ օրինակ՝ ճակատագիրը *բարոյախօսութեան, պերճախօսութեան*, որոնք առանձին առանձին անմասնացած են մէկէ աւելի անուններ (Տեմսքենէս, Կիկերոն, Սենեկա, Լապրիլիէր, Պոսիւլ, յիշելու համար քանի մը համբաւներ, գրեթէ խօսքի եւ ինքնակամ վերաբերման կրկէսէն մեզի հասած) բայց որոնք այսօր չեզոքացուած են, չըսելու համար ընդմիշտ վտարուած գեղեցիկ դպրութեանց մարգերէն : Եւ սակայն ոչ ոք կ'անգիտանայ մեր օրերուն մէջ խօսքին ուժը որով կայսրութիւնները կը լատակերտուին : Ու չկայ ընթերցումի համար այնքան խոսովիչ նիւթ որքան հոգեգէն խորհուրդը մարդ-

բխութեամբ (ձէյմս ձոյս, Մարսել Փրուսա, իրեն համար հաճոյքի տղբիւրներ էին) կը պաշտօնանէին իմ այս գիջումը: Դուրեան Սրբազան, նոյնիսկ բանասիրական կալուածին վրայ, հոն ուր Ակինեան մը չէ, յաւակնոտ լայց անխելք, մխրճուելու համար խնդրական, սոսկածուածային եղելութիւններու յաւակնոտ ու անխելք բացաւորումին: Բռնի ստեղծուած կնճիռներու քմահաճ ու միշտ անխելք լուծումին: Ինչ որ աւսած է այդ անցեալէն, ատիկա լայն դնուած թեան մը զոյգ ըստէն անցող լայց ալ անվերածելի մատուցում մըն է, կշիռ է, վճիռ մը: Այդ իսկ պատճառով, իր դրա-քննադատական տեսութիւններուն, սկզբունքներուն հանդէպ արդար վերապահութիւն մը պէտք չէ տարածուի իր բառաքննական, ստուգաբանական, հին ընտղիւրները ուղղելու իր փորձերուն ալ վրայ, որոնք աւելի դոհապում կու տան միտքին քան աս ու ան եղջերուադրային ենթադրանքները, որոնցմէ չբեղօրէն անխմատ նմոյշ մըն է Եղիշէի շուրջ ստեղծուած վէճը Հ. Ն. Ակինեանի կողմէ:

Կը կենամ, իւմանիստ Դուրեանի ստորոգելիներէն, ամենէն ատալ, բանասէրին զիմաց:

ԺԹ. դարուն, հայոց իին պատմութեան, կրօնքին, լեզուին, մատնագրական վաստակին, բնագիւրներու ուսումնասիրութեան,

կայանացող ճիգը: Այսպէսով է որ իրենց ազդեցութիւնը ունեցան միտքերու Խ. Խոզինքու վրայ Կիւլյո, Նիցչէ, Քեյզերլինկ — մարդեր որոնց գործին վարժ պայմանաւոր է հոգեբանական խոր վերլուծումներով: Ընդմիջտ մեռած է, արտաքսուել վերջ, *դրական-իմաստասիրական* որակուած որձեւէզ խօսքը, որ, սակ 1850-ի դոներուն ամբոյսներուն, պատանիներուն, լրագրի ասպետներուն ընդմէջ ջուր կը վազցնէր, յարդարելով անըմբռնելի համբաւներ (Վ. Քուզնէ, բարիին եւ գեղեցիկին ծիծաղելի տրիբունը, Հէկէլ՝ պատմութեան անգոյ փիլիսոփայութեան մը անկարելի տեսարանը, Վ. Հիւլօ, մտածելու արարքին հիմնովին անատակ մարդու մը խրատելակը) գրականութեան մը: Իրբեւ նախապայման ու անհրաժեշտ տարր, *ստեղծութեան* կը կազմէ գրական տիպիփիին ամենէն կարեւոր ազդակը: Գրական է, հիմա, գործը ուր fictionը, imaginationը կուտայն ցկարագիր: Այս հիմնական տեսակէտը կ'արտօնէ վէպը, քատրոնը, բանաստեղծութիւնը (իր բոլոր տեսակներով) ու անսպասելի կերպով մըն ալ *քննադատութիւնը* (իր բոլոր տեսակներով) որ գիրքերու շուրջ հինքերու բարոյախօսութեան մորթեցալ մէկ ձեւն է քերես: Դժուարութիւնը կը ծագի այն ատեն երբ հմուտ պատմող մը, նոյն ամօթ մէջ կը պաշտպանուի նոյնքան հզօր ստեղծագործ շունչէ մըն ալ: Մեր մէջ Դուրեան Սրբազանը կը մնայ ամենէն սիրելի նմոյշը այդ գիծէ մարդոց: Ու ասիկա կ'արդարացնէ այս փարակարափը:

մեկնաբանական փորձերու, գրողներու վերյօրինման մասին ի դորձ դրուած լայն աշխատանքը ու ձեռք բերուած արդիւնքները, լսի անդամ մը, չպատկանելով հանդերձ մեր նոր գրականութեան պատմութեան, երեւոյթներ են որ չեն կրնար անտարբեր թողուլ իմաստով հետաքրքիր միտքերը: Այս ուղղութեամբ, զփուար չէ հաստատումներ ալ կատարել: Ունինք այս կրթանքներուն նուիրուած երկու դըլսաւոր գտնուողներ — ա) Արևմտեան (Իտիթարեանները, մասնաւորաբար Վիննան, և Լարսպական բանասէրները, զլիսաւորարար՝ զերմանականը) և բ) Արեւելեան (Թիֆլիս և Ռուսիա): Տարակոյսէ վերէ արժէքը այս գոյլ գործունէութեանց, ու պատուարեք՝ անոնց բերած նիւթին միտքը ի նպատակ հալոյիտական ուսումնարար: Ամբողջ ԺԹ՝ դարուն այլ գտնուողներ, հիւնադի յարաւեութեամբ մը, անհամար խոչընդոյ ընդմէջէն շարունակած են իրենց սերբազան առաքելութիւնները: Եթէ երբեք հարկիւր տարի վերջը ԲԱՁՄԱՅԷՊի հրատարակման թուականէն, ոչսոր մենք չունինք լիակատար հասկացողութիւնը, մտաւեական ստուգութիւնը մեր ժողովուրդին, իրր օրկանիցմ ու անոր յեղաշրջման իրրեւ պատմութիւն, պատճառը թերեւս նիւթին իրթնութիւնը, աղբիւրներուն անբաւարարութիւնը ու ջանքին անհաստեան հանդամանքները կու տան: Եւ սակայն այսօրուան գտնուողներ քիչ մը աւելի հաստատ ու իրաւ բան մը գիտէ այլ հարցերուն շուրջ քան ամենէն ծիրանեփառ քերթուը, Այլեւան: Երկու գտնուողներն ալ, ուրեմն, կատարած են մարդկօրէն կարելին: Նոյն ատեն ուշադրաւ է դարձեալ որ այս ընդհանուր ճիւղին՝ Պոլիսը — որ ամբողջ արեւմտահայութիւնը կը ներկայացնէ — բլլայ մասնակցած գանցաւելի շտիով մը: (Ձեմ քններ պատճառները): Քիչ շատ խորհող միտք մը պիտի դոհանայ Պոլսոյ գերը տեմնելով իր ուժերուն շտիին մէջը, յատկացուած աւելի կենսական կարեքներու սպասին: Դուրեան Սերբազան, այլ Պոլիսէն, միակ անունն է որուն դործը անարժան չէ հասարակաց արդիւնքներուն:

Պէտք կա՞յ արդեօք ենթարկելու, քիչ մը կանխահաս տրադութեամբ, այդ գտնուողներուն դործը, եթէ ոչ հաշուեյարդարի, զէթ հաշուեկշիռի, երեւան բերելու համար տալահով, բնդմիշտ շահուած միտք մը զէպքերու, որոնց շուրջ բլլար բաժ տարակոյսը և տիրած՝ ստուգութիւնը: Ձեմ կարծեր: Դիտել կու տամ որ արեւմտեան գտնուող, պատկառելի, պատրաստ գիտուններու իր շարքին հակառակ (ուր կը մտնեն արեւմտեան մեծ ազգերէ ակադեմիք ալ անճաւարութիւններ) չէ յաջողած հրապարակ նետել գաղափարներ,

որոնք ի դորու ըլլալին փոխակերպել կարգ մը պատրանքներ, ոսկոր, չէնք, առնուադն ուրուադիմ ճարէին ամուրփ վիճակներու, մէջտեղ դնէին մեր միտքին չըջափովման մեծ դարձուածքները. մեր մտածումի պատմութիւնը, հոգ չէ թէ ամփոփ, բայց ընդունելի նկարագիրներով. կարճ՝ ըլլալին սպառած քանի մը տարբական անստուղութիւններ: Դեռ գրողներու ծննդեան թուականներէն անդին չէ համարձակած անցնել մեր մատենագրական քննադատութիւնը. վը-կայ՝ Խորենացիին դժբախտութիւնը: Ոչ մէկ հին մատենագիր վեր-լուծուած է, բառին տալով գիտական տարողութիւն մը, ու վերած-ուած(*) իր բազմաբնուէրուն: Ըսի վերը, հարկը տարին քիչ բան է, Երբ նկատի առնուին նիւթերուն նորութիւնը, մթադնութիւնը, դանոնք նուաճելու համար տրամագրելի ուժերուն, միջնորդներուն ան-բաւարարութիւնը, որքան անկազմակերպ նկարագրերը (պետական գանձէն չի պաշտպանուէր հայագիտութիւնը): Բայց ուրիշ չէ եղած ճակատագրեր ուրիշ ազդերու մօտ ալ, այդ կարգի նիւթերու վրայ աշխատողներուն: Դիտենք թէ ինչ խեղճ պայմաններէ մեկնեցան, կանխող դարու առաջին կիսուն, այն մարդերը որոնց ձեռքով պատ-մուք-իւնը (ասոր մեթոտները, ուսումը) եղաւ այն ինչ որ է այսօր, այսինքն ամենէն ազատ, ընդարձակ, խոր ու մարդկային կրթանքը, հերիք է որ խելք մը, Զգային գրութիւն մը, տեսնելու, հաւաքելու եւ գտնելու արարքները պահէ իրենց համեմատական փոխարարե-րութեանց միջինին վրայ: ԺԹ. դարէն առաջ ալ կը գործածուէին հնուք-իւն, արեւելք, միջին եւ նոր ժամանակներ բացատրութիւննե-րը, քանի մը հազար տարիները պիտակող մարդկային ընդհանուր տարրումին: Բայց, ամենէն խելացիին մօտն իսկ այդ պատմողներուն (առէք Վոլթերը) այդ տարադները կը տառապէին հեքիաթին մշու-չովը, կամ դատաւորուած էին դատական կրօնական կարիքներու ի սպաս, ու իրը այդ կը մատուցուէին տղոց յիշողութեան, ըլլալով՝ ամէն բանէ առաջ, զոց սորվելու յարմար կտորներ: Ամէն աշայ, որ պատերազմէն առաջ հասած է դատելու տարիքին, իր դպրոցական

(*) Կը յիշեմ եզնիլը, որ ամենէն առաւ նիւր, վեճ, բառ ու ցերմութիւն քիչադրող անուն մըն էր: Եւրոպացի գիտուն մը Լ. Մարիէր գտաւ սակայն այդ մարդուն ազնիւրները ու վերջ դրաւ մէկէ աւելի պատրանքներու: Ինձի համար եզնիլը քարգմանութիւն մըն է, ու այդքան: Մեր իմ մատենագրութեան ամենէն ականաւոր գիրքը Երբ կը գտնէ իր ճշմարիտ պատկերը պէտք չէ յուսալք գլեմ: Թարգմանութիւն մը ազգային արժէք չէ անշուշտ: Բայց այդ դարուն մեր միտքը իրերը տեսնելու ուրիշ եղանակ չունի: Ու մեր բանասիրութիւնը մեր միտքին սպասը միայն պարտաւոր է հետապնդելու:

ուսումներէն միտայն պահած է Սրբազան Պատմութիւնը ու ասիկա անշուշտ բան մը կը նշանակէ : Անցնող դարուն ֆրանսացիները նորոգած են պատմութիւնը(*) : Ու նորոգած՝ քանի մը տիրական դադափարներու լույսին ընդմէջէն : Չեմ կրնար լայննալ, արձանագրելու համար այդ իսկապէս կենսադարձող մեթոտին քանի մը զիծերը : Անմիջապէս կ'աւելցնեմ, որ մեզի համար այդ նորոգումը չունեցաւ ակնկալելի մեծ բարեքները, վասնզի անոր դորձաւորները մտածողներ, տեսանողներ, կենսադարձողներ ըլլալէ հետեւ, էին չոր, մեթոտիկ, պարզիչաւ հաւաքողները դարձեալ : Աւելի հմուտ, աւելի բողոքաւոր, աւելի սրտաւոր, աւելի ընտելի ճանաչող expert, բայց քիչ կամ բնաւ թափանցող, կեանք ներշնչողներ : Այս է պատճառը, որ հայոց հնարանութիւնը (մերձաւորը անշուշտ : Սկստալալին յաւելումները այդ զիտութեան վրայ հարցը աւելի հեռացուցած ըլլալ կը թուին) կը մնայ հոն ուր ձգած են զայն վեհափառական հայերը ժԹ. դարու վերջերսն : Անձանթ չենք անշուշտ պատմութեան այն մեծ հոլովոյթներուն, որոնք մեր ժողովուրդին դարերը եղան : Բայց հիմնովին կ'անդիտանանք այդ ժողովուրդը այդ դարերուն : Պատմիչներ, քրոնիկներ, սրտչ չափով արուեստի դորձեր (նկար, ձայն, զիծ, քար, քանդակ) մեծ չափականութեամբ աւերակներ ուտաններէ, տաճարներէ, ու տեղադրական առաւել կամ նուազ խելքով դորձադրուած սեւեռումներ բոլորը մէկ, նոյնիսկ արդի լուսաւոյն աշխատողներու ուսումնասիրութիւններովը յուսարուած զեռ չեն զօրեր փարատելու(**) մշուշը մեր մտքէն : Ու ասիկա տխուր է

(*) Նմանութիւնը ժամանակով ու ոգիով կը պատշաճի մեզի ալ : Զուտ հաւաքչական նկարագիրը ժԹ. դարու Մխիթարեան ճիզին, յաջորդ դարուն կը փոխուի, կը նորոգուի քերեւս անգիտակից մնշումին տակը տիրող մտածողութեան, արեւմտեան մեծ ուստաններու մէջ : Վիեհնացիները որդեգրած են դերը, ու առաջին անգամ փորձը ըրած հաւաքումներէն բարձրանալ ընդհանուր գաղափարներու : Հայ լեզու, դասական հայերէն, հայ պատմութիւն, աշխարհաբարը (իբր լեզու եւ շրջափախութիւն), հայ գրողներ, կը վերածուին մասնագիտական յղացքներու : Դժբախտութիւնը հոն էր որ այդ տարազները գործն էին չնորոգուած, չփոխուած մարդոց : Լեզուն անոնք վերածեցին քսան-քերեսուն տարիներու շրջանի մը ու ստեղծեցին տակաւ հայերէն հեքիաբը : Հայոց գրականութիւնը մատենագիտութիւն մը դարձաւ, հեքիմակներու կենսագրութեամբ ու գործերու յիշատակմամբ :

(**) Ինչ աւելի տպաւորիչ օրինակ սա վիճակէն քան այն անհուն աշխատանքը, զոր Արշակ Զօպանեան մուրաւ է մեր հին մատենագրութեան մէկ որոշ մարզին. — Ժողովրդական գրականութեան՝ գլխաւորաբար կազմուած աշուղներու տաղերով, երգերով : Հաւաքուած հսկա միւրը՝ ասոր : Թարգմանութիւնները (ֆրանսերէնէ) տասնէի, հեքիմակներու շուրջ ծանօթոյքը՝ թաւաբար : Բայց երբ հաւաք-

անոյ իսկ, որ այդ սպասին անձնուէր պիտեւրները տակաւին չեն կտակածիր իսկ ուզողսթեան թերիչն(*) :

Դուրեան Սրբապետ, բսի, միջին մըն է այդ մարդին վրայ : Ու անոր բանասիրական վաստակը, լայն հմտութեամբ մը պաշտպանուած, հասած է միայնի մօտ արդիւնքներու, նախանձը չարժեքու տատիճան որեւէ համարարանական միւթարեանի : Այդ իսկ տարո-

տէք իր La Roseraie d'Arménie եռաստոր գործը. ձեր մտքին մէջ չի գոհանար այդ ամէնը քիչադրող անմահ խմորը. այդ ժողովուրդը : Արշակ Զօպանեան քանակը մը չէ (քէն վիճմանցիները զինքը չարաչար պատուեցին այդ տիտղոսով), ըսել կ'ուզեն *ամուլ հաւաքիչ* մը. քանի որ ստեղծագոյծ միտքի որոշ տիպոր մը եղած է իր լայն ասպարէզին որոշ շրջաններուն : Եւ սակայն իր վրիպանքը չի պաշտպաներ Հ. Ն. Ալիմեանի այլապէս անկանգնելի կորսմէն. նոյն այդ հարցերուն նուիրուած հատարներուն մէջ : Զի երկու ուղղութիւններն ալ կ'անգիտէին հիմնաւոր պակասը իրենց աշխատանքին :

(*) Հոս, պարտաւոր կը զգամ ինքզինքս արձանագրելու անճանկան վկայութիւն մը : Տարիներու յամառ աշխատանք (որ կ'ընդգրկէր մեր բոլոր պատմիչներուն ընթերցումը), ժի՛. դարու անջատ ձեռնարկներու մանրամասն վերլուծումին ընդմէջէն, զիս անկարող ըրած էին *մեր պատմութիւնը զետեղելու իմ մըտքին*, այն պայծառութեամբ, ամուր գիծերով ու կարկառներով, որոնք կ'ընէին *հին Թուրքիայի, Հոգիմը, Ֆրանսական Միջին Դարը*, զնել իմ միտքին մէջ, այնքան իրաւ, հաստատ, պայծառ բան մը : *Կրպոյն, Ֆիւսթէլ տը Բուլանթ, Օ. Թիւրի* իրենց ճանի մը հատորներով իրագործելու էին այդ իրաւքը, ուր հոյոց հարկաւոր պատմիչները վրիպած էին : Ու տառապանք էր ասկիւ : Գահիրէ, բուն խօսակցութիւն մը վերջ, ուր իմ գաղափարները կը ստանար յուսահատութիւն. Թարգման Սրբազան ինքի քիչադրող կարգով Մորկանի *ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ* : Այդ հեղինակը մասնագետ մը չէր *հայ ժողովուրդի գիտութեան* մը : Հատորը ծնունդ էր Հայկական դատին շուրջը ելուտական հետաքննարկութիւն ստեղծելու պրոպանդանտի : Հեղինակը չէր ըրած լայն, խոր ընթերցումներ. ծանօթ չէր մեր լեզուին : Չէր անցած մեր մատենագիրներուն խորհրդաւոր մեղեդարութեանց բաւիղներէն : Բարեկամներ, համառօտագրութեանց ձեռով, իրեն հայրաքաղաքէն անտարբեր պրոպանդանտի հատորի մը : Այս մանրամասնութիւնները յատկանշական են չափազանց : Կը խոստովանիմ քէ հատորին առաջին 100 էջերը յայտնութեան մը չափ խոսովիչ էին ինքի համար : *Ես տեսնէի իմ ժողովուրդը*, իր դարերուն մէջէն, իր հոգեւունք վրայ, իր անկատարները կրունկներուն ներքեւ, այնպէս իրաւ, այնպէս համոզիչ որչափով որ իրաւ էին Գալանթի յոյները իմ միտքին մէջ : Անշուշտ յաջորդող ճանի մը հարկեր էջերը տոգոյն էին, նման իմ կարպացածներուն : Բայց շուտով բացատրեցի այդ վրիպանքը անով որ բնագիտներու, ժամանակի, լուսաւորման, լեզուելու անբաւարարութիւն մը տարբեր արդիւնքի չէր կրնար տանիլ Մորկանը : Բայց առաջին հարկեր էջերը իմ մէջ վստահութիւնը ամբարացուցին մեր ժողովուրդը ռուսմանսիրելու սա եղանակով : Յետոյ, Մորկան ոչինչ գիտէր Թ. Դարու հայագիտութիւնը ներկայացնող ընդարձակ աշխատանքին, աշխարհէն : Բայց գիտէր աւելի բան մը, — մարդոց, ազգերու պատմութիւնը, որոնք ասիական էին իմ ազգիս հետ, ճովը, հնքակայ հաւանական ազգայններու, հաւանական տագնապներու : Ու պարզ այս գիտութիւնը անա կը լուսաւորէր ամբողջ շրջանը ու

զուժեամբ անիկա բև մը չէ հայոց գրականութեան, ոչ ալ իր յիշատակին: Չայն կը կապեն զուտ բանասիրական եռանդով aride մասնագիտորէն գործողութեամբ անջատ աշխատասիրութիւններ, բը-

կ'ըլլար, նոյն ատեն հայոց պատմութիւն մը, գիտութիւն մը: Մորկան *կեցում փռուէր* եւրոպական մեծ իւմանիստներուն: Ու այսօր: Համեմատութեամբ, մերձեցումներու, հետեւեցնելու մեթոդին գովքը չէ որ կ'ընեմ այս դրուագը հոս յիշելով: Կ'ազնւոյն որոշապէս արտայայտել, չըսելու համար պոռակ՝ իմ ցաւը Վիեննայի դպրոցին չոր, անգաղափար, տառասլաշտ, հաւաքածոյ կազմողի մոլուցքին (passion) դէմ: Կը հաւատամ քէ Մորկան, այդ երանելի հայրերու սեմին տակ շատ քան կրնար փոխած ըլլալ սա ստեղծողին, յամատուրեմն որ կեանքը հասկնալու կերպը վերածած է անոր կոնակ դարձնելու կրկնեքեռոյթին եւ հպարտ ստեղծելով իր նիւթն ու աշխարհը, այդ իսկ ցանկութեամբ, կարծես ուրիշ նիւթի մը, աշխարհի մը համար, սանկ սրեւէ ժողովուրդի մը: Վիեննական հայրերու պատկառելի մատենադարանին մէջ (կ'ակնարկեմ ազգային մատենադարանի շարքերուն) ուսումնասիրութեամբ երբորդ սեռի ժողովուրդ մըն է կարծես, որուն հետ ընթերցողներու կապը կը տառապի, յաճախակի, այլուրուրեւամբ մը, անձկութեամբ մը, քերես գիտական սմուլ, բացարձակ կեցումածի հետեւանքէն: Ու կու գամ կարելորդին: Պատմաբանասիրական մոյն այս չեզոք ուսումնասիրութիւնները, կարծես կախարդութեամբ, կը տաճան ուրիշ նկարագիր, այս անգամ ջերմ, հաղորդական, ոգեւորիչ, երբ գործն են արեւելահայ դպրոցին (հորհրդային Հայաստանի համալսարանին մէջ կատարուած աշխատանքը անհունօրէն շահեկան է, ինքը իր մէջ, առանց բաղդատուելու): Ըրի փորձը *Գրիգոր Մազաբարսի* վրայ: Վիեննայի շատ պատուական. գերիմուտ, վարդապետ ու վաստակաւոր հայր մը շատ խանդավառիչ մտածումն է ունեցած Գ. Մազաբարսի մէկ էջոց մամակի մը բացատրութիւն հատոր մը մուրիւր: Կը գգանք քէ որքան յուզիչ շահագրգռութեամբ պիտի մտնէ հատորէն ներս: Կանխապէս գրաւուած համոզումէն, որ այնքան docteur վարպետ մասնագետ մը, անշուշտ առիքը պիտի օգտագործէ, այդ մարդուն մէջէն նուաճելու մեր միջնադարեան գոնէ քանի մը յատկանշական կողմերը, պիտի տայ զրակն այդ օրերու հասկացողութեան պատկերը, պիտի յօրինէ մեր գրականութեան ամենէն խռովիչ մէկ անճանարութեան լիակատար կենդանագիրը, ու այս ամենուն հետ անշուշտ հայ ժողովուրդը որ ԺԱ. դարերուն կ'ընէր իր գիտութեան այնքան դժխտ իր սպասը, չքիզ վայելիք սա գգացումը: Առաջին էջերը, հարկադրեալ չորութեամբ մը, կը հակադրուին մտաւայելիքն ու կը դիմանան մեր իսկ զիջումին: Բայց քանի կ'ստուգանա, նոյն համեմատութեամբ կ'անի ձեր անհասկացողութեան: Հատորին քառորդին արդէն պարզուած է գրողին նկարագիրը: Պատուական Մխիթարեանը մոռցած քէ մէկը կայ զինքը կարդացող, մը մոլորի իր նախասիրութեանց կախարդական քաւիզներն ի վար ձեր անհամարժեքութեան, յուսահատութեան յուսահատեցնող չափով մը անտեղեակ: Ու գիրքին կէսին արդէն գայրոյթի մէջ էք, որ խորունկ մեկամաղձութեան պիտի վերածուի հատորի վախճանին: Երանելի Մխիթարեանը, կարծես հաւատաճննիչի մը մոլեռանդութեամբ, կը տառապի իր պարտէն դուրս — մէկ էջ նամակի մը բացատրութեամբ — ամէն սրբապիղծ տաճարէն: Անիկա արդէն իրքեւ գիտուն, հպարտ էր լռեցնած ըլլալուն, գգացումը իր աշխատանքին, մեզի համար տարօրէն անփառունակ՝ բայց վարդապետին համար եղբարկանօրէն բարձր ու այլամբժ: Չնիւր մեկնումի դասական պարտէն դուրս ուրիշ հետաքրքրութիւն: Ու տալ երկու հարիւր էջ, որ-

Նաղիրեներու քննութիւնն, ու սրբազրուած(), վերականգնուած(**), ուսումնասիրութիւններ(***) , քննադատական տեղեկադիրներ(****) մատենախօսական ճշմարիտ կտորներ որոնց մէջ բանասէրը կ'երկրորդ-*

պէսզի յիմար անպարարի մը ծարրութիւնը վերածուի մեր օրերու աշխարհարարին, ու մեզի ըստի քէ այդ *գամայտական* եղջերուաբաղ յանդիմանութեան գիր մըն է, յոյն ֆախանայի մը ուղղութեամբ, անոր տղիտուքիւնը խարանդոյ: Կարելի՞ է ասկէ բարձր հաճոյք երեւակայել: Պատուական հայրը կարծես մտցած էր, քէ մարդ մը կար այդ հանելուկին հոսին: Գրող մը: Իշխան մը: Այսինքն յղացներ, որոնք այնքան լարեալու հանգոյցներ են մեր մէջ: Կը հասկցուի քէ ինչ դառնութեամբ առի կոստանդեանցի կրտսերակած համականին, գործ Գ. Մազիստրոսի, որ հոչակաւոր մտաւել իր էջը ունի ուրիշներու մօտիկ: Արեւելահայ բանասէրը (թող օրինուի յիշատակը) 60-70 էջնոց յասակամ յառաջարարին մը մէջ ինծի տուաւ ազգատոհմ մը, մարդ մը, ժողովուրդ մը, ֆաղափալքութիւն մը, երկիր մը, շըրջան մը այն պայծառ, իրաւ, հաստատ գիծերով, որոնք զգացեր էի Մոսկուի մօտ: Ու այս հաւաստումը հոս վեր է պարզ ցաւէն: Որեւէ վիեճակ տեսակ մը ար-համարհամք կը սնուցանէ այն ամէն բաներուն պէտք, որոնք կեանք կը քննադատեն ու պաշտամունք՝ այն գրքունակ կոտորեալ, որ մեզի պիտի բերէ առեղծուածային փաստը 200 էջ վաւերաւոր, պայմանաւ որ գաղափար մը, կեանքի կրակ մը չանցնէին այդ էջերէն:

(*) Երուսաղէմի հատորը (2. Հատոր, *ամբողջ. գործեր*), մօտ ֆառատուն տարիներու մտածման ու պրպտումի յիշատակարան. կը քելադրէ բազմազան զգացումներ: Առանց իիացման դուք չէք կրնար կարդալ մանրակալ թաղապուման. խոր ու ճուրք թափանցումի այն էջերը, որոնք կը խօսին ձեռքի իմ բնագիւղներու շուրջ. բայց բախտով մը, որ զանգեմ կ'ազատէ վիեճակամ դպրոցի չորութենէն, ֆանի որ գաղափարը, մերք ըմտանի, մերք բարձր, միշտ կը պաշտպանէ զանոնք:

(**) *Վերթահէն Քերթուղի* կողմէ հատի մը վերականգնուել. «ՅԱՂԱԳՍ ՊՏ-ԿԵՐԱՄԱՐՏԻՑ» եւ գլուխներ (նոր գտնուած) Սիրաքի իմ թարգմանութենէն:

(***) Ահա ֆանի մը անուններ, *ԵՂԻՇԷ ԵՒ ԲԱՐԺՈՒՄԱ, ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԵՂԵՆՅԱՆ, ԵՓԵՍՈՍԻ Ա. ԺՈՂՈՎԸ, ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՂԱԶԱԺՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ*: Անոնք երեւոյթներու, հոսանքներու շուրջ չափազանց շահեկան, կենդանի վերլուծումներ են ու կը պահեն իրենց թարմութիւնը, նոյնիսկ այն պարագային. երբ արդի բնական-դաստիարակները հերքել այդ արդիւնքները: Անոնք հարցեր կը լուսաւորեն, կը ձգտին զանոնք լուծել, հմտականին չափ ձգեկան ալ ուղղութեամբ:

(****) Որոնք իզմիլեանց գրական մրցանակին ներկայացուած աշխատասիրութեանց վրայ, գեղեցիկ, ու ինչու չըսել՝ մագիստրոսական փորձեր (essais) են առողջ, արդի, իրաւ, իւրաքանչեւ ֆնանդատութեան: Անոնք կը յայտնեն տարբերութիւնը Դուրեանի Սրբազանի նորատար *Խմանքի* ղեկ, ուժը անոր խմացականութեան, ընդարձակութիւնը անոր լայնաջան հետաքրքրութեանց, հարցեր տեսնելու, դասակարգելու իր չափանիշներուն: Ու կը յայտնեն այս մասին տարբեր ալ առաջինութիւն մը. — Ոնիմ շնորհը, արտայայտման իւրաքանչեւ դիւրութիւնը ու վաշխշխութիւնը, միշտ յանկուցիչ մնալու գիտութիւնը, կարճ՝ *գրադէտ* որ այնքան սրբազան վախան մըն է այդ նկարներուն վանդակամ նկարագրին ընդդէմ: Լաւագոյն բանասէրին հոսին մեծ գրագէտ մը կալ որ չունի պարսպ, նեղող, գոեհիկ մախադասութիւն մը:

դուրս դրադէտով մը: Հաճոյք մըն է ինծի խոստովանիլը որ արեւմտահայ դրախօսականին դրաբանութիւնը եւ արեւելահայերու շատախօս կրկնապատմութիւնը մնան օտար, խոտելի այդ էջերուն վրայ: Նոյն ատեն մենք զգանք լրջութիւնը ողիւն, անկեղծութիւնը համոզման. բացարձակ անկողմնակալութիւնը տեսակէտին, որոնք զատելու արարքին կը դարձնեն իր Լորեմնի (կ'անհարկեմ ժԹ. դարու Երկրորդ կէսին) ծանրախոհ կերպարանքը: Դուրեան Սրբազանի որեւէ կտորէն, ըսի անգամ մը, չի պակսիր մտածումը: Բայց մատենախօսականներու մէջ այդ մտածումը ինքնին առանձին բարիք մըն է: Երբեմն դատողի մը անձնասիրութիւնը կը թաղէ զատումը: Կորուստ մը: — Թերեւս: Բայց ահա յատկանշականը: Պիտի զգուշանաք կարգալէ դիրքեր որոնց մասին դէշ վկայութիւններ կը պըտըտին: Դուրեան Սրբազանի քննադատութիւնը առարկայէն վեր է ու ատով ինքզինքը կը հարկադրէ (յիշէ՛ Ս. Պարթեւեանի պարադան): Գաղափարի դէմ սա զիջումը չնորհն է Դուրեանի քննադատութեան: Օրինակ մը բաւ. պիտի գար բացատրելու սա երանդը: Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի «Հին ՀԱՒԱՏԻ ՀԱՅՈՑ» գրքոյկին վրայ, պատմորիկ մը մէջ (Զ. հատոր, ամբողջ. Երկեր, էջ 569) Դուրեան քննուշ գառնութեամբ մը կը կշռէ պատկառելի վիճակիկանին նկրմանութիւնը երբ Ալիշան, մոռցած թէ զիտութիւն կ'ընէ, կը դանդաղօրէն հեթանոսական կրօնէն, առոր ուրանալով բարոյական տարրողութիւն մը, ու վրան թափելով հազար տարիներու գործածութեամբ մաշած argument-ները՝ որոնք ծառայած էին Բ.-Գ. գարերու քրիստոնեայ ջատագովներուն: Նոյն նպատակով: Ալիշան կը սփռայ հայոց հեթանոսական կրօնէն, մոռնալով անմտանային. — Իր պարտքը որ պարզումն էր այդ կրօնքին դանադան երեսներուն եւ ոչ թէ իր քրիստոնէի զգացումներուն արժեւորումը: Դուրեանին (այն օրերուն վարդապետ) դառնութիւնը ներքին իմաստութիւն մըն է, լայն, բարի, քանի որ կ'առաջնորդէ մարդկային սկզբունքի մը: Ամէն կրօն ունի իր բարոյակամը, որ կը համապատասխանէ քաղաքակրթութեան որոշ աստիճանի մը, միտքի կազմի ու բնկերային կարգուսարքի: Այո, ինքնին պարզ, հանրամատչելի մտածումը՝ երեսնամենի եկեղեցականի մը զրչին տակ, ուղղուած 80 տարիներու ու նոյնքան մը մեծատարած հատորներու վտատակովը փառաւորութեամբ ազգային համբաւի մը, Ալիշանին աւելի քան պարզ վկայութիւնը: Դուրեան վարդապետ, առանց Վիեննա կամ Պոլիս թարթափած ըլլալու, խեղճուկ մը զիւղի մը ժամէն ներս, նոյնքան խեղճուկ պայմաններու հանդէսով մը դրոժմ էր կերպը իր միտքը լայն բանալու

ԺԹ. դարու ազատ քննադատութեան, մանաւանդ այն իմաստուն շարժումին որ նորոգած է սրբազրական ուսումներուն արժէքը, զեղ-
չած հեքիաթին ու անբանութեան բաժինը Սուրբ Մատեանին շուրջը
կուտակուած կիրքերուն ու հիացումներուն, աստուածայինին քով
է վախցած աւանդի մարդկայինը։ Այս լայնամասութիւնը ահա նը-
կարագիր մըն է, որ քիչ թէ շատ իմաստասէր հոգին կը մատնէ։
Այս լայնամասութիւնը բարիք մըն է, նոյն ատեն երբ կը պահէ իր
կորագրիձերը ամբողջ, առանց դառածելու ոչպի սովեւատութիւնը,
քանդումին ետանդը ու զխտական կեցուածքին այլասէս ծիծաղելի
նանրամասութիւնը։ Տարածեցէք սա տրամադրութիւնը կրօնականէն,
սոստուածաբանականէն անդին հարցերու վրայ։ Պիտի տեսնէք որ
բան մը փոխուի պիտի այդ հարցերու էութեան իսկ ծոցը (զի շատ
անգամ հարցերը, իրենք զիրենք բլլալու շարժումը եւ աւելիովը անձ-
նականութեան գրութիւններ, կարծրացումներ, թնճուկներ են, որոնք
եզան տարիկա, զիրենք օգտադործող մարդոց կիրքերուն հեղումովը։
Ամէն հերձուած դադափարի բղկտում մը ըլլալէ առաջ ջգային դու-
թեան մը գրգռութիւն է, առ ու ան ազդակներու երեսին)։ Այս
լայնամասութեամբ է որ Դուրեանի տեղեկագիրները (Իզմիրեանց
գրական յանձնաժողովին ներկայացող հատորներու մասին), կը
զատուին սովորական, կոկիկ, ուղղափառ, յաճախ անկնիք խօսքե-
րու շարքադատում ու նոյնքան հետեւակ մտածումներու հանդոյց մը
բլլալու ընթացիկ բախտէն, ու կը դառնան շլացուցիչ կառոյց մը
իրարմէ աւելի խոր, նոր դադափարներու որոնք կը մարմնանան
գուսող, հիմնականէն երբեք չբամնուող բայց նոյն ատեն անձին ալ
ջերմութեամբը թրթուուն ոճով մը, միամէնակը բարձր բարիք՝ մար-
դի մը վրայ, ուր ձանձրոյթը, յոյնութիւնը, օտարութիւնը դարա-
նակալ կը սպասեն ամէն ոչ ուղղափառ, այսինքն փարախէն դուրս
ընթերցողի։ Անասելի հաճոյք մըն է զեղջուկ դպրոցի մը դասա-
տունէն կարգալ այնքան մեծատարած հմտութեամբ գործադրուած
խորացումներ. — առ ալ անշուշտ բարիքը՝ իր անհուն ընթերցում-
ներուն։ Անասելի հաճոյք մը դարձեալ, այդ դադափարներուն, մե-
թոքին օգտադործումը մեր պատմութեան, լեզուին, կրօնքին, զը-
րականութեան, կարճ՝ մեր մշակույթին մարդէրուն վրայ, այնքան որ
սոսնք առաջին անգամ մեր մէջ բանաձեւի ինկած, ճաշակ մը, եր-
ջանիկ սկիզբ մը պիտի կրնային նկատուիլ արդաւանդ, վերանորո-
գիչ շարժումներու. — թերեւս՝ մեղի յուսահատութեն պակասած մեր
մշակույթին արդար ու իրաւ համապատկերը ստեղծող — վերած-
ուած էր ճարտարապետման տիրական օրէնքներուն, պարզուած օ-

տարրերի խառնուրդ, , դասած կենդանի մեր ժողովուրդին, ինքն իր մէջ, այնպէս դրուած «քնդմէջ երկրի եւ երկնի», բայց մեղադարտական, հաւանաբար մեր չտարբեր, աշխնքն քիչիկ մը պղտիկ, բայց չզգալ-բող մեր սիրտը խռովելէ (յիշեցէք մեր երգին՝ Կոմիտաս Վարդապետի կողմէ մաքրուած՝ առթած անհուն հայութիւնը, որուն հանդէպ պատրաստ եղան պատկառ մնալ մեծ երգերը արեւմուտքին), եթէ երբեք քաղաքական ազդեցներ իրարմէ սրտալուռ ու անպարտադիր չընէին տակնուվրայ մեր հողին, մեր հողերը, աւելլու աստիճան մեր անցեալը երկրէն ու սրտէն: Այսօր Սփիւռքի տնտեսներու րախտը կ'ուզէ որ շարժումը ըլլայ վերայած (*): Մշակներուն պակասը՝ անդարմանելի: Հինկրուն դատածումը՝ ուղիղ, կենսագործող մեթոտին: Նորերուն աշխուրթիւնը այդ ամենէն: Ու մեր ամենուն անընկալուչ

(*) Հայագիտութեան ի քաջալեր հոս ու հոն երեւցող ժեսքերը (հայոց պատմութեան համար նախանիւթերու հաւաքում, հանդէսներու կրտսարակում. Revue des Études Arméniennes, Սուրբ Թարգմանչաց Դուրեան մրցանակ եւայլն) անշուշտ քեզիքիչ են բաւական, վտանգը յայտարարելու տեսակետէն: Խանդավառ եմ ես, Հայաստանի համալսարանին աշխատանքներովը. բայց մանուկ մը չեմ ինքզինքն բաւարարելու ցարդ իրագործուածով վասնզի *Էղան տակ հորթ փնտռելու համահիշ* է մեր երկրին մէջ Մարտիստ տունեալներու ապացուցումը հետապնդել, մանաւանդ անցեալն ի վար: Հայոց ժողովուրդը սրտաւուչ յղացք մըն էր: Ու Դուրեան վարդապետի մտապատկերը այդ ժողովուրդին ուսումնասիրման կարելի էր իր գործադրած մեքոններով: Իրմէն յետոյ ունեցանք Աղոնցը որ շատ գեղեցիկ փորձեր ստորագրեց ու ջանաց շրջաններ լուսաւորել (ինչ որ տպուած է իրմէն Ամերիկայի «Հայրենիք» հանդէսի տոմարներուն մէջ, քանկագին է իբրեւ խելք որքան օգտագործուած նախանիւթ): Արեւելահայ քառորդ աւանդութեան այդ վերջին ներկայացուցիչը, Յ. Մանանդեանի, Հ. Անտոնեանի շփոթումը սա վերջալուսային օրերուն ուրախութիւններն են ինծի: Բայց խոր տրտմութիւն ամոնց վաստակը դիմաւորող անտարբերութիւնը: 1890-ին, այս մարդոց ձեռով երեսն բերուած արդիւնները ինքնաքերաքար կը տարածուէին որոշ զանգուածներուն վայելումը դէպի: Այսօր, մեր չտես, աղքատ, բան չհաւնող երիտասարդութիւնը (կ'ակնարկեմ մտաւորական շրակուածին) այդ ամէնը կը նկատէ ապայքմէ, անօգուտ, խոտիլ: Սփիւռքը, ինքնին իբր հոգեբանութիւն, կը կրէ ծանր, տարրալուծող ազդեցութիւնը կեանքի պայմաններուն: Ու սերունդը որ 1880-ին երկիր իջաւ ու նորոգեց հայ կեանքը շատ մը գետններու վրայ, հիմա լիւրած փառք մըն է: Ու մեր ժողովուրդին *գիւրը* անպայման ժամանակով յետաձգուած: Հիմակուան վեհ, նետիկը չենք հասկնար, երբ կը ջանայ դատել հայոց եկեղեցւոյ սպասաւորները (Թորգոմ եւ Դուրեան պատրիարքներու հաւատքը գերեզմանէն դուրս կը քաշեն մարդիկ, խարուկելու համար): Վիեննան ցուրտ, խիստ, մասնացած պրկումներու կամ օգային կառոյցներու կրկէս: Ի՞նչ կրնայ շահիլ հայագիտութիւնը երբ եղիւ-շէն փոխադրուի ի. կամ Բ. գարերը: Եղիւշէն ժամանակէն դուրս է որ արժէք կ'ըլլայ:

հոգեկան տրամադրություններ որ կը մերժէ յարդարել ինքզինք ամէն բանի դէմ որ թիւ չէ, վայելք չէ, ձեւ չէ :

Կը մնայ խօսիլ սուր, առողջ, շահեկանութիւն ստեղծող քա-
վանցումէն (ինք պիտի ախորժէր որակել ներհայեցական թափան-
ցումէն) որ մատենագրական, բնագրական, թուագրական ու ընդ-
ուարանական մանր խնդիրը ներսէն կը լուսաւորէ, կը զատորոշէ ու
կ'ընէ յստակ, քիչ խնդրալիւս: Դուրեանի մօտ այս կարողութիւնը
թերեւս մէկ գանալն է իր բնդհանուր խառնումը: Խոշոր բառ
մը, բառաստեղծալիւս, չեմ կարծեր որ անտառի ըլլայ պատկերելու
սա մտափիճակը որ ստեղծագործ երեւակայալիւս տարալին տակ
ծանօթ է գիտութիւններուն և սրուն համեմատ փոքր հրետակ մը բաւ
է թերադրելու ամբողջ չէնք մը ալոյ մարդոց միտքին մէջ (յիշեցէք
Քիւլիլէն և իր տեսութիւնը): Դուրեան վարդապետին համար յա-
ճախ ալոյ կարգէ հրետակ մը, բառ կամ աւանդութիւն, երջանիկ
պողոտայ մըն է անհուն մթաւքն ի վար տեսողութեան: Անիկա պի-
տի քակէ ալոյ խելորին բոլոր խաւերը ու պիտի տեսնէ ինչ որ չի-
ջած բայց չէր մեռած պատեանէն ներսը: Անկախաբար խոր հաճոյ-
քէն որ ամէն անակնկալ լոյս կը պատճառէ մեղի, ալոյ թափանցումը
նոյն տուն ախրական՝ չբռնու համար իմաստասիրական սեւեռում
մը կ'ըլլայ, մեքսոս մը որ կ'ստանջորդէ պիտերու, վերականգնում-
ներու, տարօրինակ բայց թերադրական, լոյսօրէն փոխարինող՝ աշ-
խատանքը: Բնագրական ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԵՐ ԵՒ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ
տիպոսուած էջերը, Զ. հատորին մէջ աշխարհ բացառիկ, այս սեղ-
դութեամբ կը կալմեն դարմանախառն մերձեցումներու, ճշդումնե-
րու, անցումներու հրաշխիւ մը, որ ալոյ տպաւորէ, տպելախտ
նիւթերը վէպի մը չափ քաղցր, շահեկան ու իմաստառելի կ'ընծայէ
ու մեզ կը կապէ անոնց հաւանական ալ բարիքին, վասնզի կը խան-
դափառէ դէպի անոնց ուսումը մարդեր: Բոլոր այս կարգ հաւա-
քումներուն, ձեռնումներուն, զատուորումներուն inherant անպա-
տեհութիւնը Դուրեան Սրբապան կը հակադրէ իրապէս իմաստասի-
րական (բառէն զեղչելով զստական կրթանքը և տարով անոր խառ-
տիլն քարեխառնութիւնը) կենցաղածքով մը որ մեր բանասիրական
զպրոցին մէջ կը ներկայացնէ եւրոպական մեծ աւանդութիւնը, հրմ-
տութենէն, հաւաքումէն, Վերածննդեան իմաստեղծէն անդին նոր իւ-
մանիքմին: Ո՞րք է սակայն բանալին որ բանոր սա զադանիքը: «Հար-
ցումը տարօրինակ», պիտի բացադանչեն վիճանացիները: Լուրջ է
սակայն անիկա: Գրադէտի՞ տուրքեր: Որքան անկնիք զրուին կարդ
մը բաներ — տեղեկապիւններ, օրինակի համար — աշխարհ աւելի կը

Համարուին կատարեալ: Հմտութեան քանակ: Միջին դարդացման վիճենացի միտթարեան մը իր նախասիրած ճիւղին մէջ աւելի գլխակի քան միւսները: Այն առեօն: Պարտաւոր եմ կանգ առնել անոր միտքի տեսակարար կշիռին առջև: Երեսնամեան, Դուրեան վարդապետ գրած է ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ վերնագրին տակ ուսումնասիրութիւն մը, առաջին անգամ լայն տեսած 1893ի ՄԱՍՍՍՍին մէջ: Ու այդ կարճ էջերուն մէջ անիկա յաջողած է կադաստրել արդի բանասիրութեան ամենէն հզօր մէկ քանի ձգտումները, բարերար վարկածները որոնց հեղինակը ինքը չէ անշուշտ: Բայց իր՝ արժանիքը, փառքը զանոնք փորձարկելու մեր իրականութեան վրայ, վասնոր իր իրազեմութեամբ արդիւնք էր իր միտքի ձևին, նորին հետամուտ, քննարկուեալ յոռւոյն: Այս է պատճառը որ անիկա (որ մեր բանաստեղծութեան պիտի ծառայէր... Նոր-Պէլլին հետեւելով) բլլայ զտած սեփական ճամբայ աշխարհի առեւ մը երբ Վիլհելմին Միտթարեանները «ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱԹ»ի հիմնումով հզօր արքայականութիւն մը կը հաստատէին մեր հրապարակին վրայ, պարտագրելով իրենց լմբոնողութիւնը, ճաշակը, աշխատանքի զբաղմունքը, ճիշդ ինչպէս կէս դար առաջ բերէր էին Վենետիկցիները, այս անգամ պատմութեան եւ բանասիրութեան կալուածներուն մէջ: Այդ ճամբան յստակ է այդ յօդուածին մէջ որ կերպով մը կը համառօտագրէ ԺԹ. դարուն երկրորդ կէսը յատկանշող քննադատական (մանաւանդ բանասիրական մարդի) բոլոր ամուր կողմերը: Այսօր մեծ զարդներ — գերմանական, անգլիական, Ֆրանսական, ռուսական — հաշուէյարդարի կ'ենթարթարկեն ծերացած իմանիքմը ու կը ձեռնարկեն նորին որ պիտի սահմանաւորուի քաղղառական ընդհանուր կրթանքի մը զգուշաւոր ցուցմունքներով ու պիտի վտարէ իրմէ ամէն ի յառաջագունէ մտազրութիւն: Մալղը, նիւթը այս նոր իմանիքմին: Անշուշտ: Բայց ոչ այն, զոր ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերը լատակերանցին երկու ներհակ մը տայնութիւններ (զատական եւ արեւելեան) իրարու հաշտեցնելու դժուար ձեռնարկին մէջ վասնելով անհուն կորով ու ժամանակ: Այլ մեր օրերու մարդը, որ անշուշտ կապ ունի գետ իր մէջ քան դարեր առաջ ապրող էակէն, բայց որ ինքն է նախ, ափրիկեան խորհրու պաշտպանութեան մէջ անաղարտ պահելով կէս-անասունի իր հոգին, Միջին Ասիոյ տախտատաններուն վրայ պտտեցնելով Թերեւս հոգիի ծուկները նախապատմական հորդաններէն: Ափրիկէի, Ասիոյ, Աւստրալիոյ շահարկումը օրակարգի վերածեց այդ խուլ անկրկններուն անմատչելի թափառաշրջիկները: Ու աւելի պարկեշտ մտածողութիւն մը ջանաց իրարու հաշտ ընել քաղաքակիրթ որակուածն

ու վայրին: Այսպէս ընդարձակուած, այս պայթիւնը տպրող կակէն պիտի անցնէր տպրելէ դադրած բաներուն ալ կեանքին, իմաստին, փաստերուն վերլուծութիւն: Ու պիտի առնէր իր դնումի պարունակին մէջ ըսորը տառնդները հին, ծեր, խաղուած քաղաքակրթութեանց, պիտի կամրջէր պատմութեան մէծ խրամատները ու պիտի յաւակնէր փրստին յօրինել մէծ յղացքը մեծ ու մէկ մարդուն, բայց ի յետազուէ: Երբոք տարր չայ վարդապետը կը զգայ մեծփայլելու զեղեցիկութիւնը ձեռնարկին: Ու իր յօրինածին մէջ յաջողակ բանաձևերով կը զնէ փոքր, ծանր արժանաւորութիւնը այս նոր կրթմանքին, որուն տարողութիւնը մէկ հարուածով կ'ապտտարէ անփառունակ, ստերջ, դիակ հմտութենէն, ամուլ, աննպատակ, սնտիկ հետաքրքրութենէն, սրով զինուոր մարդիկ յիշատակարան կ'օրինակեն, բայց ոչինչ կը սորվին անոր տակ թաղնուած իմաստէն, ու կու տայ անոր իրը սահման ու գեր դործօն, լայն, կենդանի թափանցումը, բաղդատական կիրքով ընկու համար զիւր հայ հոգիին, իր արտայայտմանց բաղդատեալ արդիւնքներուն ընդմէջէն: Ու թող ներսի ինծի քանի մը ցուցմունքներով բանալ տարազին չքեղ տարողութիւնը: Ըստ այդ տեսութեան հին մատենան մը միշտ արժէք մըն է, հերիք է որ զիսնանք կերպը այդ արժէքը կորզելու անկէ: Ամենէն աննշան նշան մը, անոր մէկ կէտին, օր մը ապրած իմաստ մը պատրանքն է թերեւ: Ինչ սիրազին, երկիւղած տարսուտով մեր օրերու հնարանութիւնը կը հետեւի քաղաքներու պատերուն կոշտ զիծերուն, որոնք ինկած են նախապատմական արուեստագէտին մատուրներէն եւ կը պատմեն անկէ, ինչ որ զիրքերը չեն սորված: Այդ ճամբով է որ բիւր մը դարեր առաջուան քաղաքակրթութիւններ յարսութիւն են առած: Ու մեր թանգարանները կեանքի վկայութեան հանդէսի մը վերածող սա շարժումը մասն է այդ քննադատական ոգիին: Ամենէն ընդհանուր դործածութեան առարկայ ձեռագիրն իսկ նիւթ կու տայ մեր պատմութեան, առնուազն լուսանցային ճշգրտմանով, յաւելումներով: Ու ամենէն շատ իր այնքան տարօրինակ, այնքան թերադրական յիշատակարաններով: Ըստ այդ տեսութեան, բառերը բառարանի բնակիչներ ըլլալէ առաջ, իրաւ արարածներ են, որոնց ուշադիր զննողութիւնը մեղ կարող է առաջնորդել մեղմէ այսօր մոռցուած բայց ստեղծին մեղ պատկանող եղանակներու՝ զգացումի, մտածումի, երազի: Միշտ ըստ տեսութեան, արձանագրութիւններ, փշրանքներ, աւերակներ աւելի քան պերճ վիաներ են, պատրաստ լեզու առնելու, հերիք է որ ինչպէս չունենն տակը կախարչներուն, որոնք միայն օձերը չեն հմայեր, այլ

դարերը գիտեն խօսեցնել: Այդ յօրինումն մէջ, պատի՛ւ այդ երկ-
տասարդ վարդապետին, կը խորանուի սխալը, որով մեր մէջ իրարու
դէմ զիրք կը բռնեն գրադիտութիւնը (այն ժամանակ կը գործածուէր
այսօրուան գրականութեան տեղ) եւ բանասիրութիւնը, զիրար ար-
համարհող, հարածող: Տարածեցէք սա կարճ նկատողութիւնը իր
կարելի լայնքին: Այն ատեն Վենետիկի հաստ, անկնիք, մթերք մի-
այն ըլլալ ձգտող հաւաքումները պիտի վարձատրուին, բայց ըստ
էութեան, այսինքն իրենց հում-նիւքի ոչ նուազ մեծ արժանիքով,
բայց պիտի գաղբին իրբու հարադատ գիտութիւն, արդար աշխա-
տանք իրենք զիրենք պարտադրելէ երբ ատաղձը ատաղձ է միայն,
ամէն տեղ ու իրր այդ միայն կարելու: Այն ատեն, Վիեննացիներուն
նեղմիտ, յաւակնոտ, այլամերժ մասնակցացումը պիտի վիրաւոր-
ուի աւելի լայն, աւելի պարկեշտ, աւելի ընկալուչ համայնացումով
մը ու ամէն արուեստի մէջ կական նկատուող խելքը, intuition-ը
պիտի չհալածէ, քանի որ հում նիւքը այդ գինով միայն կը բարձրա-
նայ արժէքի: Դարերով հողի երեսին պատկող ժայռ ունէր անշուշտ
տարբեր կախարդական այն ուժին, զոր կ'արտայայտէ անիկա Պար-
թենոնի վրայ: Բայց մերժեցէք իրեն խելքը, որ իրմէ հանցեց այդ
հրաշալիքը ու դուք քարի հաստամետ մը պիտի ունենայիք մինչեւ
այսօր, նման այն բիւրաւորներուն, որոնց կը հանդիպի ձեր նայ-
ուածքը, ամէն օր, Աստուծոյ վայրի աշխարհին մէջ...: Այն ատեն
տափակ պրպոտումը, յիշողութեան միայն հաւատացող հաւաքումը
պիտի տառապէին իրենց թշուառ յոխորտանքին մէջ, ու, թիւերու,
թուականներու, ձևերու, լեզուներու, բառերու ու ասոնց կերպա-
րանքները պիտի գաղբէին պերազահ հոգակելէ, աշխատանքի միակ
արժանի մրցանք, ու պիտի ընդունէին այս ամէնը իրր միջոց մէկ
կրթանքի, մէկ նպատակի, այդ ամենուն տակը ծուարած, մրտտած,
անճանաչելի ըլլալու աստիճան աղաւաղուած ու պարզ աչքերու ան-
մատչելի խորհուրդին, հոգիին գիտին, ու ասոր արտաբերման:
Դուրեան վարդապետ այդ պղտիկ էջերուն մէջ ըսած է այս ամէնը:
Կատարեալ իմաստասիրական կեցուածք մը, ըմբռնողութիւն մը ի
յայտ կու գայ այդ էջերէն, անշուշտ արեւմտեան մտածողութենէն
անդրադարձ, բայց քաղցր՝ անով որ խեղճուկ գեղի մը մէջ, ամէն
պատեհութիւններէ լքուած ու միայն իր իմացական կորովի դրամա-
գլուխը ունեցող վարդապետէ մը բանաձևուած է առաջին անգամ:
Ոչ Վենետիկը, ոչ Վիեննան, ոչ 1848ի Փարիզին նուէրը եղող ու-
մանթիւր Պոլիսը, այդ օրերուն (1890), չէին իսկ այցուած այդ խուլ,
խորունկ ճշմարտութեանց ստուերէն: Պարտիզակի մէջ իր դասերը

սովորական ազդեց մտևարդակին պահելու համար իսկ տառապող այս ուսուցիչը, ո՞ր հրաշքին միջամտութեամբ, պիտի աշակերտի այնքան բարձր, հեռահաս ճառագայթում մը թևադրող վարդապետութեան մը: Հարցուցէք ու լրջութեամբ պորտիլ եկէք ձեր ներսէն այն ամէն խոնարհ բայց օր մը զմրէթ նետելու ընդունակ ուժերուն, որոնք կը քնան ձեր ամենուն այ մէջը: Որոնք երբ պաշտպանուին կամք ըստած ուրիշ յուսութիւնք մը, պիտի բարդաւածին: Դուրեանին գիծը ինքն է ամէն բանէ առաջ: Վերջի մը, բանաստեղծ մը անկարելի երևոյթներ չեն այդ կողմերուն համար: Մեր գրականութիւնը հարուստ է այդ կարգի օրինակներով: Բայց երրօրական լայնքով իմաստասէր-բանասէր մը: ...Դուրեան մարդապետ բաժն է այդ յօդուածին մէջ հիմնականը բանասիրական կրթանքին շուրջը: Ու ըստ միջոցական արիւթեամբ մը, տիրող դպրոցին ընդդէմ նուրբ *humeur*-ով մը, որ իր անձնատրուութեան ամենէն յանդուցիչ մէկ մասը տուած: Յետոյ, միշտ այդ յօդուածին մէջ, անիկա թելադրեց բանասիրութեան կապուած ուրիշ ալ կրթանքներուն ընդարձակութիւնը, զանազանութիւնը: Ամէն մէկ բառի, նախադասութեան ետին՝ բանակ մը զէպք, գիտողութիւն, փայլակնաձև ապրում, մըտածում ու մերձեցումներ: Այս հանդանակին հեղինակը սակայն մահացու մեղքը ունէր միշտակ, երիտասարդ(*) ըլլալու: Ու մնաց առանձին: Դուրեան մարդապետ, ապա կոխկոյտ, հուսկ ուրեմն պատրիարք, պիտի չդառնար սակայն իր առաջին երիտասարդութեան սա կրակոտ պատգամներուն: Կարգացէք իր վերջին՝ պատրիարքու-

(*) Դուրեան վարդապետ Արմաշի մէջ իրեն ընկեր ունէր համալսարանական Օրմանեանը: 1900-ին իմ առջեւ դրին յուսահատեցնող ծաւալով բուրք մը տետրակներու, որոնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութեան դասերը կը պարունակէին, պատրաստուած Օրմանեան Սրբազանի կողմէ ու պիտի ընդօրինակուէին: Առաջին իսկ տետրակին ստեղծած սարսափը չէ անհետացած իմ մէջէն, տակաւին այսօր: Անհուն այդ տափակութիւնը անով զարիւրելի էր, վստմի գրուած էր Արմաշի մէջ, այսինքն իստատուութեան մը մէջ, որ Դուրեանի ոգին (որմէ ձգուած էի Արմաշի արկածախնդրութեանը) տիրական էր, ըլլաւ էր, եղած էր, կը մտածեմ, ինքնիքն: Օրմանեանի բոլոր խելքը անօգուտ էր գետնի մը վրայ, — ասիկա ստեղծագործ գիտութեան, *intuition* կառուցման գետնն էր: Երկտասարդ վարդապետին մարդիկ չներեցին այդքան իմաստութիւն ու մեր կրապարակը շարունակեց երգում ընել վեներեկով ու վիեմնայով: Ուրիշ ալ իրողութիւն որ իր շունչին մէջ կազմուած սերունդը անհաղորդ մնաց Դուրեանի գերագոյն բարիքին: Թող ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄը գրուէր Դուրեանի քննադատ ոգիովը, մենք կ'ունենայինք անմահ մատեան մը, որ կրնար յեղաշրջած ըլլալ Հայց. եկեղեցւոյ ըմբռնումը:

թեան չըջանին ստորագրած իր պատասխանները «ԱՅՈՒՆ» հանգչսին մէջ: Բառերու վրայ իր գործողութիւնները խմտաներու հանդույցներու վերածող մարդն է միշտ: Դեմիկի բնագրին վրայ իր թելադրած սրբապատիւները (պարագան կ'ընդգրկէ բոլոր նման աշխատանքները) ոչ միայն ողջմտութեան, բանականութեան փաստը ունին իրենց հետ, այլ սրեւէ գրուած բան յրեղեւորութիւն, յիմաստն հասկընալու մասնաշատուկ զգայարանքի մը շատ ապահով վարկը: Ընթերցումը(*) ահա մէջ հաւաքումի մարդանք մը չէր: Այլ՝ այս զգայարանները մշտապէս սնուցանող, զօրացնող պարտք մը, քաջութեամբ, հեշտապէս համակերպութեամբ մը բնութեամբ, զհոգութեան ալ լայն հարկադրանքներով: Գիտած է բոլոր իր զրբերը: Իր մտանադարանին ահարկու բնագործակութիւնը զխուս պտույտ կու տար այսցելուն: Այս վիճակը վախի կը վերածուէր, երբ մօտէն տեղեակ ըլլայինք թէ ինչպէս հաստատուր, հսկայ այդ հատորներէն հարիւրաւորներ մարտուած էին, ինչպէս կը թելադրէն յուսանցային հարցականները, զրեթէ ամէն էջի, զարմացականները երբեմն ուրակոծման մը շտի առատ, առաքումները, իրարմէ հետու զբականութիւն-

(*) Մեր մէջ ամենէն շատ ու լաւ կարդացող մարդը եղաւ: Ոչ ոքի համար գաղտնիք է քէ այս է մահւ կեպը, զնացքը յոյր մոլութիւններուն: «Քամեարաքաղցի» մեղադրանքը պէտք է սրբագրել այս դիտողութեան ընդմէջէն: Կէս դար ու աւելի, անկա կարդաց, հեշտագին ու իւրանդ ըսուելու չափ սարսուռն հոգեբանութեամբ մը: Իր կիբը կարդայն էր, այս ամէն ուրիշ կիբէ գեք մարդուն մօտ այնքան հոգ տիրապետութեամբ մը: Բայց ահա տարբերութիւնը: Իր ահաւոր, սարսափ ստեղծող յիշողութիւնը, որ գիմէր կարող կ'ընէր մտքին մէջ բաց տալտակի մը մամն պահելու գրքին էջը, ընթերցումէն քառորդ դար յետոյ, չէ վնասած անոր իմացականութեան, որ գատ պաշտուն լոգտիւն մըն է մեր ուղեղէն: Այդ յիշողութեան գերաւորմին անկա իսկեց ուշադիր, իր միտքը չվերածելու համար համայնագիտարաններու վոշերաքալս մակատագրին: Թէեւ, ըսի, կրնար որեւէ բառի տեղը էջովը, տողովը բռնել մտովի եւ իրամցնել: Բայց երբեք իր ընթերցումները չենթարկեց միտքային մակատակներու: Իր ուղեղը քանգարան մը, մոյն ատեն կեմդանի տանջարան մը եղաւ իրեն համար: Գերազանցապէս համադրող միտք, այդ ընթերցումները կատարեց միշտ օր մը կարելի կառոյցներու ի խնդիր: Ու եքէ երբեք ամբարուած առաջին անկունութիւնը խոտոր կը համեմատի իրագործուած կառոյցներուն հետ, պատասխանատուն քերես ուղեղն է դարձեալ որ ինքզինքն իսկեց, շարունակ, պատուհանելու մշտապատաստ, սանձելով ամէն խնդրական, անբաւարար, փխրուն յորիմուք, մարդի մը մէջ, ուր այնքան դիւրին էր գաղտնութիւնը: Ամբողջ հայ ինն մատենագրութիւնը գրուած տախտակ էր իր ուղեղին մէջ: Ու իր ասպարէզին հետ կապ ունեցող արիւղ գիտութիւններ, գրականութիւններ՝ նմանապէս: Այսպէս անցան իր տարիները: Մարմինը կը տկարանար: Իր աչքերը կը ցաւէին: Անկա կ'աշխատէր պատանիի մը հոգեկան աշխատանքովը: Պատրիարք Երուսաղէմի անկա չէր խոնարհար իր

ներու տարբերուն ու նիւթերուն: Հեշտանք մըն է իր զբերուն մէջ սոս ցոտար: Քանի մը զոյնով մատիտներ են, որ կը կոտարեն կաթարդ առաջնորդութիւն մը: Այդ անկիւնէն զիտուած, ընթերցումը կը դառնայ ոչ թէ կրասուր, հասմուլ, ծոյլ զրաղանք, այլ յարձակողական արի կեցուածք մը: Որեւէ զիրք իրեն համար անհրաժեշտութիւն մըն է, ինչամի կամ բարեկամ, բայց միշտ մարդ մը, դրուքիւն մը, փաստ մը, որուն զէմ անիկա կը ներկայանար հաւասար զէնքերով: Ըսի, զանոնք կը կարգար ոչ տափակ հեշտանքովը ուրիշներու տշխտտանքը վայելցի, իմաստներու հաղկատակին, այլ արու ողիմով՝ անոնք զէմ պայքարին: Լուսանցքներու վրայ իր գիտողութեանց, նկատողութիւններուն օգտագործումը նորութիւն պիտի կրնար բերել իր իմացականութիւնը ուսումնասիրողին: Այսպիսով է որ կարգալը կը վերածուի ներգործական զրաղման, վասնզի այն քիչերէն է որ արտնք կը զգան, գիտեն, գրաւածէն անդինը, կ'այցուին անորակելի այն տարուածէն որ վայելի մը լոյսին նման կը սլաւածէ իմաստին ու միտքին յաճախ մոռալ հորիզոնները եւ մեր առջեւ խեղճուկ էջը անհունական արաղութեամբ մը կը կապէ նորանոր բազազրումներով (combinaison) հաղարով տարի առաջուան ու իրարու կը նետէ հիմնովին հակադիր վիճակներ, զանոնք վերածելու համար մէկ ու նոյն բանէն տարբեր երեսակներու: Այս զգալարանքին զինն է ահա իր ԱՅԲՈՒՐԵՆՎՈՐ որ բանասիրութիւն չէ անշուշտ, ինչպէս զայն սովոր են հասկնալ Վիեննացիները, երբ բաղդատուի այդ

ալ շիջած աչքերէն պահանջել իմչ որ երեսնամեկի իր ուղիղը (իր ամբողջ ուժը պահած հօրանատունին ալ) տուի էր իրեն: (—7 լեզուներում ամենէն մուք մատահաններում մէջ քաւաղդ տխալները (բնագրական. ընդօրինակման, աւերման) աւելիակ կը գնդասիէր (ինչպէս կ'ըսեն գաղղիացիք) ամոնցմէ կորգելու համար իրենց իրական զիմացիծը: Ու երաշք: Այս ամէնը միշտ ի խնդիր իմաստին, միշտ նշանին տակը (sous le signe) իմաստին: Ընթերցումներու լայնատարր սս ծաւալը, բազմերակ գանգաղը ամենէն ապահով, մեծատարած փաստերը կը մնան սնոր ուղիղին էապէս իմաստաւէր տարողութեան (ըստին դարձնելով իր հին առումը, ըստ որում 25 դար առաջ իմաստասիրութիւնը համադրում էր բոլոր գրքուած բաներուն): Ընթերցումը իր մոլութիւնն էր, ըսի տակա: Բայց չէր վնասած սնոր մէջ ոչ իմաստի դրութեան, ոչ ալ գգացական աշխարհին: Համեքու խորը տարիներով աշխատողներ ալ չեն կրնար լոյսին ապրիլ, կորսնցուցած ըլլալով իրենց աչքերում կարգ մը յարմարանքները (adaptation), որ տեսնելու գործողութեան գաղանակները կը կազմեն: Ուրիշ չէր բախտը հնաբանութեան խուզարկութիւնը: Գուրեան Սրբազանի բնարական ստեղծումները շէիդ հերթումն են տեսութեան: Աւելին՝ նպաստ ալ քաղցի անիկա իր գրքերէն իր կարգ մը բերքուածներում համար:

կարգէ նիւթերու չափը հաստափոր ձեռնարկներու (traité), բայց կը վկայէ գասակու, մերձեցնելու, համադրելու, տրուածէն չտրուածը գտնելու իր կարողութեան: Կարծեմ իմաստասէրը զատող մըն է՝ որ քիչ բանով կը տարբերի սա գործողութեանց թելադրած կրթանքէն: Ահա թէ ինչու անիկա հաւատարիմ մնաց իր ուղեղին:

Իմաստասէր-բանասէր տարապը բնդարձակ յղացք մըն է: Զայն կազմող ստորագիծներէն կը ծանրանամ քանի մը հատին վրայ միայն, վախճանով չափէն աւելի բնդարձակել այս լուսանցքը, գրականութեան պատմութեան մը մէջ: Կը խօսիմ հմտութեան վրայ որ առանձին յիշակ մըն է Գուրեան Սրբապանին մէջ. դարմանք, գրեթէ վախ աղդող dimension-ներով: Խոր ու գտնապանակ է անիկա: Ու դիւրին չէ ճշդել թէ երկու կիրքերէն — բնթերցում ու հմտութիւն — ո՞րն է որ վարած է այս կրթանքը: Ըսի ձեզի քիչ մը բան իր մատենադարանին տարողութենէն: Հասկնալի է որ բանասիրական, եկեղեցա-պատմական, աղգային-մատենադրական հարցերու չափը զիրքերը ըլլան կարելի չափով ամբողջ: Բայց բնդհանուր պատմութիւն, գրականութեան պատմութիւն, իմաստասիրութիւն ու իր պատմութիւնը, ամբողջ գասական գործերը ներկայ էին հոն: Ու աւելին: Մեր մէջ առաջին մարդն էր որ Ռոմէն Ռոլան ու Մարսել Փրուստ ունենար, իրենց ամբողջական գործերով: Այլ էիմ խօսիր գրական, քննադատական օտար գործերէ: Այս ամենուն մի՞տք բանին: Ան որ Սրբապանը կարգացած է ինչ որ քանի մը կրթանք կը պարտադրեն իրենցմով գրողդին, առանձին առանձին: Ու արդիւնքը անհուն բնդարձակութեամբ հմտութիւն մը եղաւ: Գիտէր ամէն բան այդ կրթանքներուն չափը: Ու գիտէր մէկը քանի կրթանքներուն չափ մադիստրոսարար: Պարտքը ունիմ յայտնելու որ այդ հմտութեան մէկ նկարագիրն է չըլլալ հմտութիւն հմտութեան հաւաք որակուած ուրիշ մեծամտութիւն մը որ յաճախ կրաւորական ժամաօճառութիւն մըն է: Հ. Ղեւոնդ Այիջան անշուշտ գիտէր անկէ աւելին մանաւանդ հայրենի հողէն, պատմութենէն, յիշատակներէն ու նշխարներէն: Բայց գիտէր գիտցած ըլլալու համար ու տեսնելու իր հորիզոնը շանցաւ իր առջին գրուածէն: Պատուական պենետիկալէնին մեղի ձգած վաստակը այդ մասին սերճ որքան տրուեմ վկայութիւն մըն է: Անիկա կը վախճար իսկ գիրէն, գրուածէն, դէպքէն, աւանդուածէն անդին անցնիլ, թերեւ քիչիլ մը շատ բարեմտութեամբ, թերեւ միտքին իսկ նկարագրով: Ու իբր արդիւնք, ծովածաւալ այդ հմտութիւնը, նոյնիսկ բանասիրական մարդին վըրայ չհասաւ նորողող անդրադարձ: Իբրեւ հում նիւթ, հաւաքուած

միժերք, տեղադրութիւն, պատմում, հակադասական իր համադրումը Կիլիկիայէն, ՍԻՍՈՒԱՆ, թուղթ է այսօր, այսինքն անարձագանդ ամայք մը որ երկներ էին օր մը հին յիշատակութիւնները այդ ամենուն չուրջը ու մեռած է, ընդմիջաւ, վասնզի ոչինչ ունէր իր աչքին առջեւ տրուածէն աւելի ու այդ Կիլիկիայէն մասին մենք այդ ամէնը կըրնանք գտնել իրմէ առաջ որեւէ տեղ գրուած : Ընթերցողը կընայ մըտածել աներեւոյթ բանի մը — նորութեան պէտքին, գերազանցապէս հին, հնութիւն նիւթի մը շուրջը : Բայց նոր նիւթ հնարելը վէպերուն արտօնելի ազատութիւն մըն է : Քիչեր գիտեն թէ նիւթը, այն որ իբրեւ հին ինկած է գետի պատանքին տակ, չէ այն դոր սփորեր ենք ճանչնալ : Թէ իրարու միայ շարուած աւերակներուն տակ իրարու հետեւող բայց իրարմէ տարբեր քաղաքակրթութիւններ ապրեր են : Թէ ամէն փշրանք իր սեպհական իրականութիւնը առեր ու պառկեր է դարերով : Թէ դէպքերը որոնց նշխարանքն են մեր արձանագրութիւնները, տեղի են ունեցեր ոչիւր մը, առամաթիք զործողութեանց ընդմէջէն, բոլորովին տարբեր մեր պիտցածէն, ենթադրածէն : Ասոր համար է որ երկու հազար տարիէ ի վեր կը զըրուին յոյներու եւ հռոմայեցիներու պատմութիւնները ու այդ գիրքերը իրարու չեն նմանիր, վասնզի նիւթը տեսնելու կերպը կը նորոգուի, նիւթին անայլայլ մնալուն հակառակ : Կը զիմանայ այն դործը որ նիւթը տեսնելու անփառունակ արարքը պաշտպաներ է intuition-ին ալ բարիքով : Դէպի արուեստի դործը ուրիշ չէ ճամբան : Բայց ահա հիմնականը : Ծշմարտութիւնը բանասիրականին համար ճակատադրական է : Միշըլէ պիտի օլտադործէ Ալիշանին չափ ու աւելի հին նիւթ (իր առջեւ բաց էին Ֆրանսայի բոլոր կարելիութիւնները), պիտի դրէ Ֆրանսացիներու միջնադարը, մեկնելով դիւաններու նկուզներէն, պիտի շինէ իբրեւ պատմական կառոյց բան մը որ կը յիշեցնէ անշուշտ «Սիսուան»ի, «Սիրական»ի, «Ալլարատ»ի ճարտարապետութիւնները, միակ տարբերութեամբ մը սակայն, էական որքան բախտորոշ : Ասիկա՝ կեանքն է, զայն տալու, զայն վերականգնելու ուժը որ գրողին, գրադէտին շնորհն է այս անգամ : Կրնաք Միշըլէի կառոյցին մէջ գտնել խրամատներ, թերեւս սխալ թուականներ, անորոշ շրջաններ : Բայց չէք կրնար որեւէ էջի վրայ կեանքի պակաս մը հաստատել : Նոյնն է պարադոքս Ռընանի : Ծշմարտութիւնը, Պիտութեան պայման, չէ սպաննած կեանքի պայմանը վերեւ յիշուած հեղինակներուն մօտ : Ալիշանի խնամքով ճշդուած թուականները, բոլոր համայնադիտարաններէն հաւաքած տեղեկութիւնները իր ուսումնասիրութիւնները չիրկեցին զործին կտրանքը, զի այդ ամե-

նուն և տին վարել է ուժը համար իւնը միայն եղաւ։ Ու հմտութիւն մը միտ միտակը միշտ տրձաղանդ մըն է, որ մը պատահած բանի մը վիպարութիւն։ Ստեղծագործ է հմտութիւնը երբ տեսնելու նոր կերպի մը կ'առաջնորդէ։ Դուրեան Սրբազանի մօտ հմտութիւնը յաճախ իր և տեղէն տնի տղ ըրբիքը։ Եզնիկի (ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՆՆԵՐ, Զ. հատոր, 406—416) վրայ իր նշմարները մեր մըտքին մէջ ծնունդ կու տան բազմաթիւ ինքնազարթոյթեանց ու հակառակ հին նիւթէ մը մեկնելուն, մեզի կը թուին առաջին անգամ զգացուած։ Հմտութիւնը նորոգումի մը պայմանը կազմեց հոս։ Ու ահա շահը այս մեթոտին։ Եզնիկի վրայէն ստեղծեցք սա տեսնելու կերպը սմբաղք մեր հին մասնադրութեան։ Դուք կը հասկնաք թէ ինչ մեծ վախճան է ըրբիքի մը հետ պիտի ըլլար մեր չփոխուի։ Ըսի անգամ մը, ըրբ որ տղ ինքնազարթոյթները կընտրին հերքուիլ (ինչպէս հերքուեցան Ռեյնանի բանասիրական տեսութիւնները բայց անմահ են տղ տեսութեանց քովն ի վեր այս կախարդին վերադարձած կեանքի պատկերները, իտալացիացի ոգեղէն աշխարհները), բայց պիտի չկորսնցնէին իրենց ուժը, զի ըրբիքը, հմտութիւնը կեանքի կըրթանքի մը վերածելու, կ'անցնի շատ անդին քան տարողութիւնը բանասիրութեան։ Դէպի վերականգնութիւն, զէպի համադրական նուաճումը հայ գործութեանց։ Աւագ, Դուրեան Սրբազան չէր հաւատար հայ գրականութեան ներդրակի արժէքին ու ասիկա իր դժբախտութիւնն է։ Այդ մասին քիչ անդին։

Սա նշմարներէն վերջ, կարելի՞ է Դուրեան Սրբազանի մեզի ձգած բանասիրական արդիւնքէն հանել տիպար մը աշխատաւորի, երրորդական տարողութեամբ (Մ. Միւլլեր, Հիւրըման, Ռեյնան, Միւլլեր, Գառիէ)։ Չեմ կարծիր։ Կարելի՞ է, միշտ այս նշմարներէն մեկնելով, կենալ Դուրեան Սրբազանի յիշատակին առջեւ իմացական այն հաղորդութեամբ, պատկառանքով, զորս չենք տակաւիկեր երբ կը մտարեկենք անունները Այստեանի, Տաշեանի, Պալաթեանի։ Դարձեալ կը վարանիմ։

— Առաջին շարքի անուններուն հետ մերձեցում մը պիտի նշանակէր ուրանալ շատ մը անհրաժեշտ, բախտորոշ ազդակներ, կրթութիւն, մասնադրական նուիրման ձեռնառն բազմադիմի պայմաններ (որոնք զմեզ ահա իրականացան Դուրեան Սրբազանին), թերեւ իմացականութեան տեսակարար արժէքն ալ։ Այս տողերը մեզ պէտք է դարձնեն մեր իրականութեան ողբերգականին։ Վերջին կէս դարու ընթացքին Եւրոպան ծիծաղելի ընող մեր համարաբանական կապիկները մեզի սխալ գաղափարներ պարտադրեցին, գաղափարներ

Հիմնովին անարգար ու մեզ կսյր ընող եւրոպական կրթանքներուն խոր տարողութիւններէն: Ծիծաղելի բանակ մը իմաստակ դոկտորներու (ի պիտութիւն, յիմաստասիրութիւն, ի զպրութիւն) պատասխանատու է այդ տրտում դառածութիւն: Ըսի Մորկանին պարագան: Ֆրանսացի բանասէր մը տեսաւ Հայ լեզուն: Գերման լեզուագէտ մը գրեց Հայերու քերականութիւնը: Դուրեան Սրբազան չէր կոթնած ոչ Փարիզի, ոչ Լոնտոնի, ոչ ալ Պերլինի մեծ մատենադարաններուն: Ան Հայ եպիսկոպոս մըն էր ու իբր այդ մէկը պարտաւոր էր մտածել նաեւ ապրուստին: Առանց անկախ, անհող կենցաղի ու մանաւանդ, ոստանային մատենադարանի բանասիրութիւնը դաւառացի վարժապետի մը գրազումը կ'ըլլայ յաճախ:

— Երկրորդներուն հետ մերձեցում մը անիրաւ կը կարծեմ, Այտընեանի մագիստրոսական վաստակը միակտուր, բացարձակ նըւերման մը ծնունդ, լեզուական է, այսինքն մահաճակաւն: «ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԴԻ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻՆ»-ի հեղինակը անխառն լեզուաբան մըն էր, ուշադիր, պրպտուն, օրէնքներու հետամուտ, առանց իմացական ալլ կարգէ Հաճադրդութեանց: Տեսաւ պոտուական Միխիթարեանը Հայոց լեզուն, մանաւանդ բարբառային իր կեանքը, անշուշտ դարերու մէջէն, սեւեռեց երեւոյթներ ու հաւատաց ընդհանուր լինելութեանը այդ լեզուին, մտքէ չանցնելով որ այդ լեզուին տէր ժողովուրդ մըն ալ կար: Այսօր այս պակասը, տիրական վիճակ, մեզ չի նկեր: Ֆրանսացի քերական մը բրաւ նոյն բանը Փրանսերէնին համար: Զգլիւիչ ընթերցում մըն է Պրիւնոյի հատորներուն շարքը, զի քաղաքակրթութեան պատմութիւն մըն է, զոր կը մատուցանէ, քանի որ լեզուին փոփոխումները, չըմփոխութիւնը մէկ կարեւոր երեսը կը կազմեն այդ լինելութեան: Բայց ստիչ անկախաբար Այտընեանի գործը կը մնայ իր մտադրութեան իրացումը: Դուրեան Սրբազան մեր լեզուէն մասնակի որեւէ չըմտած իրեն ուսումնասիրութեան առարկայ: Կ'ընդունիմ: Բայց այդ ժողովուրդին հոգին հասկնալու աշխատանքին մէջ իր որեւէ պատուելիք ահաւոր չափ կը բերէ: Նոյնն է պարագան Տաշեանի վաստակին: Պատկառելի Միխիթարեանը համադրական միտք մըն էր անշուշտ: Բայց կնիքին տակը՝ հիւսակաւն: Ան ալ չէ այցուած կեանքի տալնապէն, զիւրքերուն ետին մշտապոյն այն ոգիէն որուն հասկացողութեանը կը ծառայեն բոլոր մեր ջանքերը, ծառայելու էին: Փաստ է որ երկուքն ալ իրենց իրադրածումները կը պարտին իրենց հետաքրքրութեանց մասնաւորման: Անոնք աշխատանքի ալ մասնադէտներ եղան: Ու շունեցան իրենց հորիզոնէն անդին որեւէ նայուածք: Դրականը, ի-

մատասիրականը, իրենց բոլորով՝ վարկադարպի կրթանքներ էին իրենց համար։ խառնուածքի սա տեսակը գիրենք կ'ընէ վճռական բանասէրներ, մեր մէջ ընթացիկ տնտեսական ընտրելագոյն նմոյշներէն։ Գուրեան Արբագան մէկն է մեր բանաստեղծներէն։ Ահա թէ խնուանճիւղ պիտի ըլլար գնահատման նոյն կշիռով մօտենալ իրարմէ տարբեր խառնուածքներու (), թէև գրազանքի արտաքին նմանութիւններ արտօնէին ստիկա։*

Իմանիստական գրազանք մըն է զարձեայ մատենագրական պատմութեան չաւրջ ամէն աշխատանք։ Գուրեան Արբագան գեղ

(*) Մենք վիշեան, Գալմեքեան, Գարագաշ, Կոզեան, Հացունի անուններ եւս սա կրթանքին մէջ իրենց անպէտ իրաւունքովը։ Բայց բոլորին ալ հասարակաց՝ միտքի չորութիւնը, մասնագիտականին մանրակրկիտ պաղուքիւնը, մանաւանդ գրելու շնորհներէն անդարմանելի անմասնութիւն մը։ Բայց այս տարագները դրժքախտ երեւոյթներու հանդէս մը կը յօրինեն երբ վերլուծուին։ Չունիմ ատոր ժամանակն ու տեղը։ Ասեմին մեր մէջ անգործ մնացող խանութպանը կը դառնար։ Այսօր բնիլի չունեցող լեզուագէտը՝ բանասէր։ Ինչ որ Գուրեան Արբագանին դէմքը կը գտնէ այս խումբէն, բանասիրականին իսկ մէջը, *խելքին, իմաստին, ներհայեցման*, գգաստ պաշտօնը, սլաշտամունքն է որ առանց վտանգելու գործին այլապէս արժանաւոր ծանցութիւնը կու տայ ասոր ագեղէն որոշ քաւեխառնութիւն։ Միայն ձեր տրամաբանութիւնը չէ որ կը լիանայ Գուրեանի ճշմարեանքուն մէջ, այլեւ ձեր իմացականութիւնը կը ջերմանայ, առնուազն չի տառապիր երբ հարիւրաւոր առաւումներու ստեղծած անհամգատութիւնը չէ՛ք գգար, իր հետ։ Ձի գրելը, ասոր գիտութիւնը գգայարանքներու *fonction* մըն է յաճախ։ Հացունի ձեւերու գիրք մը գրած է (*ՊԱՏՄԱՌԻԹԻԿԸ ՀԱՅ ՏԱՐԱՂՁԻՆ*) առանց տառապելու անուան ճանճորոյրէն որ քուռւմ ըսուած գործողութեան մեղքն է էջին մարմնէն ներս։ Ուրիշ մը *գրելու արուեստին վրայ* հոս ու հոն հանդիպած ձեռնարկներ համախմբած է ու կազմած զստագիրք մը որ պիտի ստղծեցէ՛ք պատահական յիմարներու ինչ որ հիւր կը բերենք, գոր աշխարհի բոլոր համալսարանները անխորոյր են դիմաւորելու։ Այս ամէնը, անշուշտ ձեռագիրի՝ երբ կը կատարուի մարդոց կողմէն որոնք գուրկ ծնան գրելու գգայարանքէն։ Հ. Ակինեան գրագէտներ կեանսագրած է, գիրքեր զատած, առանց կասկածելու քէ գրագէտն մը մեզի համար կենդանի բանը *գործն* է, ասոր աշխարհը, ոգին։ Գիրքի կազմը չորրորդաբար մեզ կը շահագրգռէ։ Անկէ մեր փնտռածը, սիրածը գեղեցկութեան, յուզումի, կեանքի բաժնիներն են ամենէն առաջ։ Գրագէտին կեանքը *Հետաքրքրութիւն* է լոկ։ Ահա քէ ինչու հոս յիշուող անունները — իմ յարգանքն անայլայլ կը մնայ անոնց խորհրդանշած աշխատանքին, կորովին, հաւաքմանցը օգուտին վրայ — ուրիշներու շուքին համար միայն կրնան մուտք ունենալ գրականութեան պատմութենէ մը ներս։ Այս նկատումներով է որ Գուրեան Արբագանի բանասիրական վաստակը ինծի քիչադրեց վերի գլուխը։ Այդ վաստակը իմաստի կրթանք մը մանաւանդ, չէր կրնար չեզոքացուիլ իր ընդհանուր արդիւնքին արտայայտմանը նուիրուած խօսքերու քովէն։

1884-ին ալյուում է այդ հետաքրքրությունն հրատարակելով ՊԱՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՄԱՏԻՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ գրքովը, որ յառևճառներով դտած է «ամբողջ... երկերուն» առաջին հատորին ծառայել:

Թէ հայոց գրականութեան յիսկատար պատմութիւն մը որեւէ բանասէր-խմաստասէր-գրողէտ միտքի մը համար գերազանցապէս արժանաւոր փառասիրութիւն կը կազմէ, — չունիմ առարկութիւն: Թէ երբեակ սա հանդամանքները իր վրայ միացնող քիչ անձերէն մէկը մեր մէջ Դուրեան Արբաղանն է, զարձակ դուրս է կասկածէ: Թէ բնագիրներու ճշգրիտ թափանցում, օտար գրականութեանց լայն ծանօթութիւն, այս գրականութիւններուն մէջ գործող մեթոդներուն ընտանի բլլալ ստիպողական պայմանները կը յորինեն այդ կրթանքին, նորէն առարկութեան չեն հանդիպիր Դուրեան Արբաղանին անունին առջև: Եւ սակայն հակառակ այս բոլորին ՊԱՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆը լիակատար ձախողանք մըն է: Այս մասին ոչ մէկ վարանում:

Ուրիշ⁶ և ինչո՞ւ:

— Անոնք որ այդ դասերը ունին իրմէ, կը պատմեն անհուն հիմունքներէն, հարցերը յարուցանելու, զարգացնելու, լուծելու նոյնքան շարհայի դիւրութեան, իր դասը պաշտպանող փաստարկումի մը ջերմ խանդէն, որով դասամբնոցը կ'ըլլար կայծկլտուն պահ մը անորակելի մրցանքի մը: Դասէն յետոյ ունենդիրներուն միտքին կը շարունակեն ծփալ անուններ, դէպքեր, հարցեր, Արբաղանին քողցը *humeur*-ին մէջ կ'ըստաւուչ, ժպտալեն, — քիչիկ մըն ալ *féerieque*: Բայց այդքան: Անոնք գրողներ մը գիծերը ունէին, գործին վրայ ստեղծուած հարցերուն դուժարը, բայց ոչ այդ անձը, ոչ ալ այդ գործը: Ահա այս տարօրինակութիւնն է որ կը բացատրէ սա վրեպանքը:

Առաջին խանդին մէջ զիրի տառուած այդ դասերը Արբաղանը մօտ կէս դարու վրայ աւանդած է անընդմիջաբար: Բայց միշտ ալ խուսափած այդ դասերը երկրորդ անգամ մամուլի յանձնելու(*):

(*) Առանձին պատմութիւն է ասիկա: Թորգոմ Արբաղան կը պատմէ որ իմ մատնագրական դմբերու վրայ անոր դասախօսութիւնները, սարկաւազութեան շրջանին, խմամբով գիրի առած ու հմբարկած էր իր վերաբնութեան: Բազմաթիւ տնտրակներու կը հասնէր անոնց գումարը: Անիկ յետոյ միայն իմացած էր թէ Արբաղանը *անոնք այրած էր*, ինչպէս այրեր էր քերթուածներու ուրիշ դիւաններ: Սրտառուչ բայց արդար այս դժուարահափութիւնը չեմ դատեր հոս: Ինձի համար իարցը վեր է Դուրեանին զգայական վիճակներէն: Գիտիմ որ միշտ մերժեց, երբ ողջ էր, այդ դասերուն հրատարակումը, օր մը կարելի մշակմամ մը պատրանքիմ առաքելով մեր ակնկալութիւնները: Ու համոզուած իմ որ պիտի ընդդիմանար

Աւելորդ կը նկատեմ այդ հատորը ներկայացնելու որեւէ փորձ, տրուած ըլլալով ամենէն առաջ հեղինակին տրամադրութիւնը այդ դասերուն դէմ: Իրողութիւն է որ հատորը կազմող չորս հարիւրը անցնող էջերը զրեթէ անխառն կերպով մը կը պատկանին բանասիրութեան, պատմութեան կարուածներուն, բայց չորս բախտով մը առանց այս կրթանքները ոգեւորող մտածումներու սլորտի մը, որմէ այնքան խանդավառ խօսեցայ կանխող էջերուն մէջ: Դուրեան Սըր-

որեւէ պայմանի տակ այդ հատորին կեանքին: Ու կ'աւելցնեմ արձագանգը հոս այն խօսակցութեանց ուր հայ զրականութեան պատմութիւնը տիրական էր երբ կ'այցեցիք իրեն: Անկախ չէր հաւատար այդ տեսակ բանի մը: Ինչ որ այդ անունին տակ ինքն էր մեզի, իր կարծիքով գուրկ էր զրական տարողութենէն: Ձեր ուրանաբ մասնակի գեղեցկութիւններ, երբեմն յաջող ալ իրագործումներ, բայց առանձն պատահական էին որոք չէին կրնար փոխել ամբողջին անկանգնելի ճակատագիրը: Գրականութիւնը մրցանք մըն է որուն գոյութեան տերերը *զրադէտներ են*, մարդեր որոնք գիտեն քէ ինչ կ'ընեն, ինչու կ'ընեն, ինչպէս կ'ընեն: Մեր մէջ նման վիճակներու մասին մտածելն իսկ աններելի տղայամտութիւն պիտի ըլլար: 1500 տարի մեր իմացականութիւնը միայն ու միայն դասական, ծիսական, կրօնական ու փիլիսոփայական ալ պատմական կարիքներու գոհացումին էր յատկացուած իր լատգոյնը: Գրականութիւնը ընելը ինքնին առանձին գործունէութիւն մըն էր: Սրբազանը այս մտածումներուն ատեն կը տառապէր անշուշտ: Բայց չէր քաշուեր հնութեան երկու մեծ գրականութիւնները ռեկոնստրուէր որոնք գրականին յաջգը այնքան սկզբնատիպ կատարելութեամբ կերպագրեր էին: Քանի մը աղօթէ, երգէ, նկարագրական հատուածէ ներքի չէր բարձրանալ այս յաջգներուն պարտադրած մեծ իրագործումներուն: Այնպէս որ հայոց մատենագրութիւնը կ'ըլլար առանձին տեսակ մը աշխարհ ուր արուեստի, գեղեցկութեան հարցերը չէին կրնար տեղանք գտլ: Անոր մէջ բանասիրական հետաքրքրաշարժ իրողութիւններ պակաս չէին: Անոր մէջ առանձին միւսեր էին մասերը, որոնք բոլորն ալ կը պատկանէին արդէն Հայաստանեայց եկեղեցիի պատմութեան, որեւէ ձեւով անոր սպասին մէջ իրենց դերովը: Սրբազանը 1900ին իր դասերուն մէջ պաշտպանած այս տեսակետը կը պաշտպանէր 1930ին նոյն անգիջող պայծառամտութեամբ: Մ. Կաղանկատուացիի վրայ դաս մը, տպուած *ՄիՈՆի* մէջ, ինծի արժեք *ճիշտ հնորահնոր բաշխողի* հեղմանք մը քանի որ այդ գրքին մէջ զրազէտ մը գտեր էի: Կը յիշեմ այս ամէնը հոս, խորունկ համոզումով քէ իր վրիպմանին պատասխանատուն ամենէն առաջ սա հագեցվիճակն էր: Ձեռք կրնար գրել քան մը որուն հաւատքը տկար է մեր ներսը: Այս սկեսպականութիւնն էր որ մեր հին մատենագրութեան գրադումները անոր մէջ վերածեց կենսագրական քեքու մշտնադնելու. գիրքերու շուրջ տեսչուած ազմուկէն քանի մը խելքի մօտ բաներու, դրական քան մը ընելու պարտքին գիտակցութիւնն էր որ այդ պատմութիւնը հեքարկեց լեզուի յեղաշրջման մը հանդէսին: Ինք չէր գիտեր քէ հպատակ էր ընդհանուր ճշշումի մը որ հայոց գրականութենէն առաջ հայոց բանասիրութիւնը ունէր մեկնակէտ: Վիճմանցիներուն արհամարհանքն էր ասիկա, անոնց չքնաղ գիտը, հայոց գրականութեան ռեկոնստրուէր, քարգամութեան տողի մը մէջ ընդունելու, — մտավիճակ որ բանասիրական է դարձեալ, քանի որ լեզուն ու իր փոփոխութիւնները կ'առնէ ներկայի, անգիտելով գործը:

բազան հայոց գրականութեան հասկացողութեան նպաստ մը չբերէլէն զատ, զայն իր թիւր ուղղութեան մէջ յարատեւելու մղող մտայնութեան մը քաջալեր է կանգնած, հետեւելով բանասիրական չոր տեսակէտին: Ու ասիկա տարօրինակ:

Հոս, կը բաժնուիմ իրմէ: Ու Վենետիկի, Վիեննայի դպրոցներէն հաւասարադէս:

Չունիմ մեծ վճռական առարկութիւններ իր պատճառաբանութեանց դէմ: Չեմ ուրանար ժխտումի իր ազդակներուն ուժն ու կշիռը: Հայոց մատենագրութիւնը տղայամտութիւն պիտի ըլլար բազմաթիւ նպատակներով մերձեցնել դասական կամ ժամանակակից գրականութեանց, որոնք իրենց թելադրածը իրագործած են: Գրականութեան մը սակեղծիչ ազդակներն ալ չեմ քններ հոս: Դուրեւան Սրբազանի հետ չեմ երբ մեր քիչը (կայ այդ քիչը, դրական յղացքը չփնտրէն կերպարող, քանի մը սեռերու մէջ — բանաստեղծութիւն, պատմութիւն) կը նկատէ արհամարհելի, ընդունելով աս ալ ոչ-դիտակից, պատահական արդիւնք մը, դրական կրթանքին հիմնովին օտար պոյժաններու ծնունդ: Պահ մը դիմում ընելով վարկածին, որուն համեմատ լիակատար շարժումներու արդասիւք գործերու. զոյտութիւնը յոյն ճշգրէ կ'ընէ գրական կրթանք մը, չենք կրնար հերքել խորունկ ալ անտարբերութիւնը, որով կը կարգանք նոյնիսկ զլուխ գործոցներու մէջ հարիւրաւոր էջեր, միշտ ամենէն դասական մեծագուտ գրականութեանց պատկանող: Իրաւ է, շատ են էջերը, որոնք տակաւին այսօր ալ կը յուզեն մեզ, իլիականէն: Բայց որքան առաւելադանց այն միւս էջերն ալ, միշտ նոյն դրքէն, որոնք մեզ կը ձգեն անտարբեր, թէեւ երբեք չեն ալ նեղեր: Հելլէն բանաստեղծութենէն մեզի եկած նմոյշները ուրիշ կերպ չեն տպաւորեր մեզ: Կըրնայ ըլլալ որ Սափփովի գործին զրեթէ հետախաղաղ կորուստը պաշտպանէ այդ բանաստեղծուհիին վարկը իր փառքին վրայ, երբ մէկ-երկու իրմէն աղատուած քերթուածներու վրայ մեր հիասթափումը կը զգանք անդամ կերպով վճռական: Բայց ուրիշ չէ մեր տպաւորութիւնը Պինդարոսէն, որուն լայնատարած գործին մէկ չորրորդը ունինք այսօր, մեզի չխօսող ու ընդմիշտ պաղած: Ու «Աստուածային» պտուղն ալ, իմաստասիրական իր շահեկանութենէն ալ դուրս քիչ էջերով մեզ կը նուաճէ (*): Ու չմոռնալ հասարակաց կար-

(*) Ինծի այնպէս կու գայ որ ծանր պատրամքներ, եթէ ոչ ամուր կեղծիք մը, կը համգշի մեր հիացումներում ծոցը, դասական որակուած գրականութեանց վրայ: Կեանքին հիմնապայմանը փոփոխութիւն ըլլալով, ինքնին անհասկնալի պիտի դառնար միամիտ պահպանողականութիւնը հանդէպ փառքերու, որոնք ժամանակ մը

ծիքն ալ, որուն համեմատ յոյր ժամանակներու մեծագոյն արուեստագէտներէն մէկն է Փետանիւ կախարդը: Ու հոգիմէական կեանքին ներքին լուսաստիճանն անշուշտ կարեւոր տեսակէտէն դուրս, երբ ձեռք կ'առնենք փաստերը յատին գրականութեան, Վիրգիլիոսը, Ուրբախոսը, Ուլկախոսը, ինչ չափով վայելք կրնանք առնել, եթէ ոչ այն չափով, զոր սնինք, օրինակի մը համար Ն. Շնորհայիլի մէկ-երկու երգերէն ու շարականներէն, որոնք այդ մարդուն մեծատարած գործին մէջ փոքր բայց վերջնական յաջողութիւններ են ու լայնօրէն կը հակակշռեն բերթող կաթողիկոսին ստափակապատում փաղատանութիւնները, ողբերը, սպաննող միօրինակութեամբ տողաշափումի մը մեղքովը կրկնապէս տաժանելի: Ու միշտ այդ քիչ չափն է որ հանդուրժելի կ'ընէ զէզը տափակութեանց, բոլոր զասական փառքով պատմութեամբ համբուսներէն: Բայց գրականութիւնը ինչպէս կազմէր բացառութիւն ու նկատուէր զանցելի, արհամարհելի: Հակառակ էր որ պիտի ըլլար կարծես ճիշդ է Լաի թէ մեր ժողովուրդը մեծ անձանթ մըն էր նոյնիսկ մեզի համար: Զայն գտնելու մեր ճիշդ ամենէն արդիւնաւոր պետին ունի սա փշրանքները, որոնք որքան իրաւ զգայութիւններ կ'արթնցնեն մեզմէ ներս: Ամենէն ըստանալով միջոցներէն մէկը, հայ հոգին երեւան բերելու, հայոց մատնապարտութեան պատմութիւնն է: Կ'ըսեմ այսպէս իրրեւ մէկը որ ըրած է փորձը իր ենթադրումին: Այդ ոգին եւ զոյցեր եւ շարանացէն, քրտնիկներէն, անդիր բանահիւսութենէն, աւերակներէն, հին պատմութիւններէն, ձեռագիրներէն, մանրանկարներէն, բարբառներէն, նոյնիսկ զէմքերէ, երբ ասոնք յոյզի մէջ կը մտնեն ու կ'ըսեն անհուն պատգամներ:— Բոլոր այն ողեղէն իրողութիւններէն, որոնք երբեմն խիտ, չքեղ կ'արկաններու ձեւով, երբեմն ալ ճապաղ, անկնիք տոր-

նուանած են, քայց մեզ կը հետաքրքրեն իրրեւ երեւոյթ, պատահած բան եւ ոչ կեանքի զայանակներ: Ոչ ոքի միտքէն պիտի անցնէր Շէյխսփիիի քեֆնիփով ու արուեստով խաղ մը գրել այսօր: Այն անկեղծ խօսքը, զոր կարդացեր եմ Ռա-սինի վրայ (le bon vieux poète qu'on ne lit plus) փրանսացի քառերագրի մը մէկ յառաջաբանին մէջ, իրաւ է քէ կը նկատուի տակաւին սրբապաշտութիւն: 1930ը ֆրանսացիները Ռասինի տարի անուանեցին, անոր ծննդեան 300ամեակը ողգայիմ յաղթանակ մը իրրեւ փառատօնեցին: Բայց խորունկ ժամերոյքը այդ փառքերուն կ'ըլլար տխուր հանդէս մը, երբ աչքի առջես ունեանաք այն քիչ էջերը միշտ այդ շատերէն, ու աւելի վատ ժամանակներէ մեզի հասած, որոնք մեզ կը յուզեն, իրրեւ քէ երեկ ըլլային գրուած: Գրական քարքերը, օրէնսդրութիւնները կարծես կը կրկնեն քաղաքականները: Արիւմտ յեղափոխութիւններ պէտք եղան, այդ առեմն բաներ մը փոխելու: Կը հաւատամ քէ ուշ չէ օրը, երբ յամուգմ, անկեղծ մարդեր պիտի կատարեն ուրիշ ալ յեղափոխութիւն մը, ալելու հաւաք մեր միտքերը ծեքացած, մեռած կուտքերէն:

ուածներով կը պատմեն մեզմէ : Ու զբաղանութիւնը ձեւերու աւելի կամ նուազ փոփոխ հանդիսարան մը չէ : Անիկա կրկէսն է , ուր ինկան ծուէնները մեր հոգիներուն : Բոլոր արուեստները ունին մասնիկներ այս սրբազան խնդիրներէն : Գրականութիւնը ինչ-ինչ զրկուի իր այս իրաւունքներէն , աւելի քան ստոյգ է որ անիկա կը սնանի այդ ներքին աւելում : Անշուշտ պիտակից պրոպանդա գործին ինչ-ինչ մասնւորուն մէջ այդ հոգին աւելի չքեղ խկատապօթեամբ մը ձեւ , մարմին կ'առնէ : Բայց , տաղաշափութիւն , զրապիտակա՝ օրէնսդրութիւն , ճաշակ , հոգեւորական տրաիթ-ներ ու տակաւին ուրիշ սնտախ հոգեր , երբեմն իրենք իրենց համար կը պառնան նպատակ ու կը խնդրեն բուն նպատակը , որ այդ միջոցներով իրաւործելի պեղեցկութիւնն էր , սեւեռելի հոգիին : Այսպէսով է որ կը թերանանք մեր պարագին գէժ , որ հոգիին սպասը բլլայալ էր միշտ : Օրինակ մը աւելորդ պիտի չըլլար : Ոչ ոքի համար տարակուսելի մեծութիւն մըն է Հայկ Դիւցազն սնտախում զխոյաներդութիւնը ստնի կէս դար մը առաջ : Մարդիկ պատկառազին հիացումով մը կ'ըմբռնէին այդ բարի , բիրտ քերականական բազմութիւն խոգերով պարզարուն տողերը , դաշնակութեան սաստկութիւնը , պատկերներուն թափն ու թաւալը , անուններուն պատմականօրէն վաւերացրուած զանգը , ու միտքէ չէին անցնէր , թէ ո՞ր ժողովուրդին կը պատկանին այդ ամէնը , անոր՝ որուն զաւակներն էին , նստում չսրս աշխարհներուն ու լքում իրենց բոլոր առաքինութիւններէն , թէ ուրիշի մը , որ սերած ըլլար աստուածներու արիւնէն : Ասիկա փարթամ օրինակ մըն է զբաղան մեղքին : Անզին ուրիշ սնտախ մը , քիչերու ծանօթ , ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԳԱՒԻԹ կամ ՍԱՍՄԱՆՑ ՏՈՒՆ : Բարբառ , պատմում , զործողութիւն , կառուցում(*) , կարճ՝ զիրքերու ճարտարութեան բոլոր պահանջները չեն յարգուած : Ինչ փայլթ : Ժողովրդեան այդ թերի յուզումը , այդ

(*) Նկատի ունիմ խորհրդային Հայաստանի պետական հրատարակչութիւնը , առաջին հատորը իր 1500-է աւելի էջերով : Հաւաքումը ամբողջապէս ստեղծում է : Բայց ես կը հաւատամ քէ պիտի գայ արուեստագետը , որ այդ հում նիւթը պիտի մշակէ ու համէ բարձրագոյն արուեստի : Թէ ի՞նչպէս , ե՞րբ : — Ասիկա ապագային գիտնալիքն է : Իմ տեսակէտս , անհուն արժէքն է այդ հում նիւթին , վաճառի անիկա խտացումն է մեր զարաւոր կեանքին : Բացէք այս երկու բառերը , հոն գտնելու համար մեր միլիոնաւոր հայրերուն ու մայրերուն զգալութիւնները , մեր երկրին վրայ , մեր պայմաններուն ընդմէջէն : Եւ որովհետեւ արուեստը *կեանքն է* , առաւել՝ անորակելի համալ՝ որ հոգին է եւ դէմքի մը միսերէն անցին կը հասկցուի քէ խոռովէ գեղեցկութիւն է գործ մը , ուր այս երկուքը իրար կը պաշտպանեն : Թող խղճամիտ ու մեծ գրագետ մը այդ երեքհարկ էջերը համադրէ , համաձայն իր ներքին մարտարապետութեան , մենք կ'ունենանք մեր իլիականը , մեր հոգիին ամենէն հարազատ հայելին :

ձեւին մէջն իսկ, անհամեմատ աւելի կ'արժէ քան հայոց դրական լեզուին, դրաբարբին կոթողը նկատուող անկարելի Հայկ 'Դիւցազն մը : Հայոց հին մատենադարձիւնը պատմութիւնն ըլլալով առնուադն հայ հողի լեզուութանց, չէր կրնար անտարբեր ձգել որեւէ միտք, որ կեանքի հարուստ վկայութիւններ կը փնտէ՛ր ամենահին ձեւագիրներու վրայ, երբ կը թափէ իր աչքին յայսը : Տալ մը Եզնիկ ճիշդ կարգալու համար, հարիւրաւոր հատորներ խուզարկելէ չվարանդ մը, ինչո՞ւ չըլլար խանդավառ համապատկերումը, որ հայոց դրականութեան 15 դարերը ունէր իրեն նիւթ : Այդ ճիշդ, հակառակ կարգ մը մարդերու վրայ իր անբաւարարութեան, ճիշդն էր իր պատկերուն : Այդ վատտակէն անիկա կարող էր փոքր հատոր մը իրաւ զգացում, արդար ու արդիական մտածում ալ ճարել : Անջատ, փոքր հարցերու շուրջ իսկ շահեկան մնալու գործիքը ունէր անիկա : Համապատկերներ իրեն համար չքիզ բարիքներ պիտի կազմէին : Դուրեւան Սրբազան ժամերով կը պաշտպանէր իր վարսնումները : Ու այս հողերուն վիճակը, վերջ ի վերջոյ, տարիքին հետ, զինքը ըրաւ ձեռքն զմուրն ու մաքուրը կը նկատուի : Անիկա խաղաց քաղաքացիական զոյգ բառին վրայ ու շարունակեց իր բնթերցումները : Իր անունին անարժան այլ զիբքը ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, չեմ ներած իրեն երբ ձեռագիր էր : Հիմա՞... :

Հարցը այսպէս զննել վերջ, չեմ զեղծանիր, երբ արագ քանի մը նշմարանքներով հոս տեղ կու տամ այն նկատողութիւններուն, որոնք տարիներով իմն են եղեր, այլ դրականութեան շուրջը : Այդ դրականութիւնը — պէտք է միանգամ ընդմիջտ յայտարարել — մի բաղդատէք գտական կամ ժամանակակից այդ անունով ծանօթ կըրթանքներուն : Ասիկա պիտի ըլլար անգթութիւն, որքան անխելքութիւն : Այդ դրականութիւնը տեսէք ինքնիւր մէջ, առանց ուրիշներու : Այն աստի անիկա կը ներկայանայ սրտառուչ հանգոյց մը, հանդէս մը շահեկան ճիշդերու, խորացումներու, առնուադն մեղի համար այն անկապտելի ժառանգութիւնը, ուրիշ անշուշտ պիտի չսնանքիմք (ինչպէս կը խորհին թէ կ'ընեն, յիմարարար, օտար մեծ դրականութեանց ժառանգորդները, երբ տարիներով Շէյքսպիր կամ Քոստէյլ կը վերլուծեն, իբր թէ տղոց հողին կազմելու արարքը որեւէ կերպով աղերս ընծալէր այդ մարդոց միտքին, զգացումներուն հետ : Տղաքը կը կազմուին ուրիշ բաներով), լայց ո՛ւր պիտի ապաստանինք, երբ պէտքը զգանք մենք մեղի ըլլալու : Կու տանք քանի մը դիտողութիւններ հպանցիկ ու թերի :

ա) Հայոց գրականութեան մէջ կարաւան մը կայ իրաւ, յատկա-
նշական մարդերու, չափ տակի յատակ, պայծառ զիծերով, քան ըլլայ
տախտ հաստատակի ուրիշ մարդերու վրայ: Տրտում, տղեղ, յաճախ
ստորին տիպարներ են անոնք, որ մեր արքաները եղան, քիչ բացա-
ռութեամբ: Ամբաւարար, անամբողջ, առնուազն տարտամ անձնա-
ւորութիւններ են անոնք որ եկեղեցական նուիրապետութեանց դա-
հակախերը եղան, քիչիկ մը հեքիաթունակ, բայց ազատած՝ իրենց
անձնականութեան զոյնին ու զերերուն տարողութեանը մէջ: Այդ
տեղանութիւնը սակայն կը դադրի տիրական ըլլալէ մեր զրոզներուն
քով: Ամէն դարու, մեր քրոնիկներուն տարտամ խաժամութիւն ու
կործանած ամբոխներուն մէջէն կը զատուին սանկ ութ-տասը ա-
նուններ, մեծն ալ, պղտիկն ալ, դասական վերադիրներու (ֆերքոյ,
Եռամեծ փիլիսոփոս, Երանելի վարդապետ Էւայն) պատմութեանին
մէջ, իրենց փառքը կրկնով անդիտակից յընթեամբ մը: Մեր զրոզ-
ներուն(*) անուններն են անոնք առաւելագոյն չափով մը Հայաս-
տանայց եկեղեցիին պատկանող, քանի որ ասոր սպասին մէջ
ու համար է որ այդ մարդերը կը ստեղծեն իրենց գրաւոր զորքը: Այ-
սինքն մարդեր, որոնք հոգեւոր զործիչի իրենց զերին վրայ հպարտ
են անշուշտ, բայց չեն արհամարհեր ուրիշ ալ զերեր: Ու կը գրեն
երբ այդ զերը պահանջէ իրենց այդ աշխատանքն ալ: Ասով անոնք
չեն գատուի տիպարին միջինէն, բոլորովին հակապատկեր մը ըլ-
լալով արդի իրականութեան, ուր դրականութիւնը առանձին աշ-
խարհ մըն է, զրեթէ ինքզինքը պարտադրած անանցելի պատնէշներով,
ինքնարաւ ու յիստրա: Կրթանքին նկարագիրը կրկնուած կրնայ
ըլլալ աշխատաւորին ալ վրայ: Կը հասկցուն արդի զրոզին մօտ
արտակերպութիւն, անաւանութիւն, անբաւ յանձնապատասխա-

(*) Դիտել կու տամ անցողակի, որ զրոզ, զրազէտ յղացիմ խորը դասական
կամ արդի տարրը անհրաժեշտ է գեղչել, երբ կը գործածենք մերիններուն համար:
Մերմաւոր գաղափար մը կարելի է կազմել յղացիմ հիմ, մեզայատուկ տարողու-
թեան մասին, երբ նկատի առնենք գործունէութիւնը, անհրաժեշտ, գործերը մարդոց
սրտին կը կոչուին հիմնական, Սրտանման, Նար-պէյ, Օրմանեան, Դուրեան,
Թորգոմ Գուշակեան: Մատենագրութեան պատմութիւնը չի կրնար ասոնք դուրս
ագել իրմէն իւրաքանչիւրին համար ալ պարտքի գորաւոր գագաթն մը տեղի տա-
լով: Բայց հիմնական ընդարձակ գործունէութիւնը ո՞ր քափով գրագետը կը պաշտ-
պանէ: Հարցումը կրկնեցէք բոլոր յիշուած անուններուն համար: Միջիւրեան
գոյգ դպրոցները ուրիշ փաստ կու տան յղացիմ: Մեր հիմ մատենագրութիւնը զրոզ
բառին տակ դրած է շատ աւելի ընդարձակ, ու ասով խառնակ, անհարգատ բան
մը: յիշատակարան մը գրող ալ զրազէտ էր այդ դարերուն, քանի որ զրազէտ
ըմբռնութեամբ մեր մէջ չգտաւ իր հարագատ իմաստը ոչ մէկ ատեն:

թիւն, և. ուրիշ աշխարհափոխներ: Ասոնք աւելի ազատ, աւելի նուազ, հինկերուն ալ մօտը, որոնք անսովոր մարդեր են, կրքոտ, անիրական՝ վասնոր թաղուած են իրենց դործին մէջը, բազմեռանդն, իրենց զգայութիւնները, մտածումները յարգութեամբ, զեղումով աւելու հակամէտ, զանցումներէ ախորժ առնող, առանց ուղեւոր ալ, սանկ քիչիկ մը ինքնատիպ, առնուազն խորունկ, մեծատարած չափերու վրայ դործնական ընադդներով պաշտպանուած ալ: Երբեմն երկինքէն լիովին «առնուած», զրաւուած մազազաթ (մեր կաթողիկոսները, Եպիսկոպոսները, վարդապետները, նոյնիսկ սարկաւազները): Սա վերադիրները, այդ մարդերը պիտակող, իմ մէջ կը նմանին սրբազան շիրմաքարերու: Վերցուցէք քարին բեկորը անոնց վերայէն: Մեր զանեկեր որդեակեր կմախք մը, հաւանաբար, բայց զոր պիտի չուշանանք կենսաւորելու շուտով և. ընելու, օրինակի մը համար, Ղազար Փարպեցի կոչուած պարեգօտաւոր, այսինքն՝ ասոր վաւերական անձը այնքան թշուառունակ, իր ժամանակին օտար ու հալածուած, մեծերու պալատներուն մէջ ապրելու ճակատադրուած աւետակ մը զերի, որ իր խոնարհ ծագումին ստուապանքը պիտի հագնի, սփեմին, պարեպօտին նման ու նախարարներու զգեակներուն մէջ իր անպատուութեան ամօթը մարսելու յատկացնէ իր ուժերը: Իր մասին մեր զիտցած քիչը բաւ է սակայն մեզի թելադրելու մէկը ամենէն Եղեքական ճակատապրեներէն, ամէն դարու ալ նմանակ իրարու: Իրենց ժամանակին համար կանուխ մարդերը, որոնք պիտի չհասկրցուն շատ մը պատճառներով, ամենէն առաջ թերեւ իրենց տաղանդին մեղքովը, պիտի արհամարհունին ամբոխէն (որ ամօթայի զգուանք մըն է, երբ կը կազմուի միտքի սպասարկուէն) թուքովն ու հալածանքովը վրնասուելով իրենց ամենէն սիրած զրազումներէն: Փարպեցիին զիրքերն անպատ պատուհաններէն դուրս պիտի նետուին Հայոց Հայրապետարանի կրթանոցէն, պիտի պատուուն իր աչքերուն առջև, ու այս ամէնը հանդուրժելու դատապարտուած զրազէտը իր պաշտպաններէն իսկ պիտի ուրացուի: Եւ սակայն այս նահատակը (միտքի) Հայոց մէջ անօրինակ բան մըն էր ըրած իր երկրին պատմութեան մէկ երկու զրուադները զիրի առնելով, հին վարպետներու վայել միտքի վիճակով մը: Ահա այրն: Զեմ զիտեր անարժէք է սա պատկերը Դուրեան Սրբազանին աչքին, որ իր ազգային պատմութեան դատադրին մէջ հարիւրաւոր մարդեր անցուցած է զրէն, ամէն ալ սանկ ու նանկ թշուառութիւններ, թաղաւոր, իշխան, նախարար: ... Ուրիշ մարդ, հակառակ սրբութեան լուսապսակին, սուրբ Մեսրոպը (որուն կեանքը բացառիկ բախտով մը հա-

սած է մեզի առանձին ալ զրքոյկի մը մէջ) : Կորիւնի հատորիկը անշուշտ անբաւարար է, թեթեւ իրր կեանքի վկայութիւն, ծանրաբեռն վարդապետական շաղկապիմանք : Դժուար չէ զերքէն անդին անցնիլ ու տեսնել այդ տարօրինակ տիպարը, այնպէս ինչպէս ապրած ըլլալու էր ան, իր օրերու մեծ տաղնասպնեւուն մէջ : Այդպէս զետեղուած ձեր միտքին առջեւ, անիկա թերեւս պիտի երբեի իրրեւ մէկը աշխարհի տարօրինակ արկածախնդիրներէն, որոնք չեն կրնար կանգ առնել իրենց զծուած սրբունակին մէջ, ու իրենց սահմանուած գործերը կը կտրտեն միշտ նորեր սկսելու տաղնասպէն խթանուած : Մեսրոպ կեանքին դիտակից մուտքը կ'ընէ արքունի պալատի դիւաններով ու ռազմի դաշտերուն վրայ՝ փորձառութիւնը արեւան խենդութեան : Իրողութիւն է որ անիկա առաքեալի մեծ տիպար մըն է, ու իր միտքին չափ կը վստահ իր ստքերուն, ճանչնալու համար վշտերը հայոց գաւառներուն ու տանց սահմաններէն դուրս՝ օտար ալ մշակոյթներուն ծանր ինքնատապօթիւնը, ամենէն շատ իրենց հողերուն, հաստատութեանց ուղիով, սղիով : Ու կը պտտի, դուք գիտէք թէ ինչեր քնելու : Կ'անցնիմ արապ հեքիաթին մէջէն թէեւ պարզ, իրաւ, մարդկային, որով իր անձը կը մատուցուի դարերու հիացման : Ս. Մեսրոպ միայն զիրերու տժգոյն կաղապարիչ մը չէ, այլ այն մարդը, որուն միտքին մէջ քաղաքական հզօր պատրանք մը կը տառապի : Անիկա «հանուրց հիւսիսականներուն» համախմբումն է անոնց գըլխաւորին, Հայաստանի քաղաքական կեանքին շուրջ, մեր օրերու մը տայնութեամբ ասիկա կոյտերապաշտ իմացականութիւնն է, զեղջըւած իր շահապաշտ, ստրկացնող, անարդար ու անմարդկային ախորժանքներէն, ու ոյբի, հաւատքի բարձրագոյն երազի մը վրայ ամբարձրիկ : Ս. Մեսրոպի «հիւսիսայնոց» միութիւնը դուրս չէ անշուշտ քաղաքական նկարագրէ, ինչպէս՝ կրօնական տարողութիւնը ընդհանրական եկեղեցւոյ մեծփայելուց սկզբունքներէն : Բայց այս ամենուն մէջ ու հետ, մեր երկրէն երեսն եկած լիակատար համադրութեան մը չիք ճոճէն է անիկա : Իր հայրենիքը տեսնել իրր հանգստի մը փոքր ժողովուրդներու, երկու մեծ ու հակամարտ ուժերու բախման կէտն ի վեր, ու ցեղերու փոշիներով սակզծել ճգալի հագեկան միութիւն, ասիկա հանճարայինն է ապահովարար : Միամիտ կենսապիւրը այս երազը չէ հասկցած, երբ Մեսրոպը կ'ընէ գտիչը նաեւ ազդաններու նշանադրերու : Ս. Մեսրոպ խոտաճարակ մըն է նոյն առեւ խարաղանող ու հարածիւ : Ու քանի մը մշակոյթներ — պարսկական, ասորական, յունական : Ու Կովկասեան անկարանը լեռնական ժողովուրդներու : Գեղջուկ փուռէն մինչեւ արքունի դահ-

լիճները: Ու ամբողջ մերձաօր արեւելքը: Էջեր չեն բաւեր այս համառօտուած մարդուն կենդանապիւրը կազմելու, որ անչուշտ աւելի կ'արժէ քան զեւերով իդացող պապը, որուն կեանքը պատմեց սակայն Դուրեան Սրբապան: Ահա մարդը, տեղն է բռնելու: ... Առէ՛ք անոր ժամանակակից Սահակը: Միայն զժրախտ իր կաթողիկոսութիւնը բաւ էր անոր անձր բարձրացնելու, ամենէն բախտորոշ զէպքերու լուսաւորումին: Անոր մանկութիւնն ու պատանութիւնը ինծի տուին խորունկ, արաւամ էջեր: Ու ասիկա այսպէս ամէն դարերու համար եղերապէս ճիշդ ու անխուսափելի: Մատենադրութեան պատմութիւն մը անչուշտ գործերով միայն կը սնանի: Քայց մարդերը երբեմն համագօր են գործերու, երբ իրադրծուին: Մեւրսպը չզրուած զիրք մըն է, Սահակը անաղարտ քերթուած մը, Փարպեցին կենդանի սղրերդութիւն: Մատենադրութեան արձակ պատմիչ մը շատ զիւրաւ պիտի յաջողէր չըմանակներ տեսնել այս մարդերը իրագործելու: Սխալ չեմ ուզեր հասկցուիլ: Կենսադրութիւնը զրականութեան չի պատկանիր, բայց զրականութեան զերազանց նիւթեր են մարդերը, որոնք սրիչ բան չեն, եթէ ոչ կատարուած, իրագործուած զիբեր (ճակատէ): ԱԶԳԱՊՏՈՒՄԻՆ մէջ (Մ. Օրմանեան) պատմուած են այս կեանքերը, բայց աղօթուած այս անձերը: Դուրեան Սրբապան որ բնապիրներ սրբապրելու, ճշդելու անփառունակ, չոր, վանիչ արարքն իսկ զիտէր կեանքի հանդէսի մը վերածել, ինչ սրտառու զկեղեցկութեամբ մարդեր կարող էր ստեղծել մեր ճին մատենադրութեան, այնքան բնգարձակ, փորձանահար, յուզիչ ամբոխումներէն: Արցունք կու դայ աչքերուս, երբ մտովի կը կենամ կարաւանին անպարտպիծ տրտմութեան, մեծափայլելու յուսահատութեան զիմաց: Ընդզէմ աշխարհ մը արդելքի, ներսէն ու դուրսէն, քալող այդ հերոսները արժանի են ոչ միայն փառքի այլ սիրուելու, վասնզի զրած են մեր օրերու ընթացիկ բարոյական արժէքներէն բոլորովին օտար հրամալականներու մղումին ներքեւ: Բնլորն ալ իրեմց անձին վրայ չեմ մտածած երբեք, ու դուք չէք կրնար ճիշդ չափել նանրամտութիւնը զրադէտ բուած անասունին, մանաւանդ մեր օրերուն, երբ իրենց նանիւր անձերուն կրկէս միայն կը դաւանին այլապէս բարձր, այլապաշտ կրթանքը, ինչպէս դարեր ու դարեր զսրբադրուեցաւ անիկա: Բոլորն ալ զրած են իրենցմէ դուրս չահերու ի սպաս: Ու խտութիւններ են: Օ՛ր, զիւրութիւնը մատի վաթթելու անոնց խոշոր, երբեմն դարհուրելի թերացումները: Չտեսութիւնը քաններող դարու ստահակներուն, որոնք երկու պոռնիկի պատմութիւն մը դարձնելու հերոսութիւնը, այնքան աժան սակայն

քանի որ այնքան հարթ են հիմա կեններուն միտերուն տանող ճամբաները, կը վերածեն ամբարհատածութեան, կոտորելու, թափելու իրենց պապիրուսն լուրը տախտակները:

Մեր մատենադիրներուն ամենախեղճ փշրանքին(*) մէջ իսկ մեր լաւագոյն շնորհներէն կայծեր կը թրթռան, երբ մօտենանք անոնց ընկալուչ հոգիով եւ ոչ թէ ուրիշներու բաղդատումին մէջ զանոնք չախչախելու անարի, նենդ փառասիրութիւններով: Դուրեան Սրբազան իրեն անարժան զրադում մը չզատեց զէպքեր, տխմարութիւններ, իշխաններ պատմել կամ կենսադրել (վկայ իր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ): Բայց պիտի մնար սխալին մէջը Մխիթարեան յղաքքին, մեր մատենագրութեան պատմութիւնը(**) վերածելով բանասիրական

(*) Պէտք է գեղջել այս գնահատումէն վարդապետական գրականութիւնը որ գատ քան է, տեսակ մը քարոզ, որ խօսուած ըլլալու տեղ գրուած է ու քափանցած մեր ստեղծագործութեան բոլոր կալուածներէն ներս: Ասիկա գեղծանիւն է ուրիշներու մտածումներով, նոյնիսկ բառերով: Ասիկա ընթացիկ նիւթ մը մշակելն է անհուն անփութութեամբ մը: Այս գաղափարին ընդհանրութիւնը ամէն դարու գոյութիւնը քերելու դարձեալ կրնան վերագրուել համայնական պետքերու ճշդումէն: Բայց ժամանակին հետ անիկա տուած է այդ մատենագրութեան բոլոր քիչ-չէնքը մտածումէ, ձեւէ, բառէ: Միայն հօգրագոյն շունչ մը երբեմն կը փոխակերպէ գանձ: Աղօթածատեանը նմոյշ մըն է այս վիճակին:

(**) Անկեքեք յղացք: Իմ գիտցածս, գոյութիւն չունի գրականութեան պատմութիւն մը աշխարհի իմ ու նոր որեւէ ժողովուրդէ, ուր գործադրուի այս բարբարոս եղանակը: Ձեռքիս տակն են յոյներուն, լատիններուն, պարսից, արեւելի ժողովուրդներուն մատենագրութեանց պատմութիւնները, ուր գործերուն ոգին, ժամանակին մեծ կերբերը, զրոյները, բարբերը, գրելու արուեստին առեւճակից խղիւղները կը գրուեն բոլոր էջերը եւ որոնց մէջէն ի սպառ վտարուած է բանասիրութիւնը, դէպի իր սեպական կալուածը: Հոմերոսի վրայ բանասիրութիւնը երկդարեան վէներ ունի բայց մատենագրութիւնը կ'անգիտանայ գանձն ու կը խօսի միայն գրական արժեքներէն (անոր) գործերուն: Մեր մէջ գրագէտ մը մայր բանասերներուն կալանաւորն է: Խորեմացի, Նիշէ, Փարպեցի գրագէտներ ըլլալու համար դեռ սպասելու են չեմ գիտեր որքան: Անուն մեկուն է սպառած այդ անուններուն շուրջը, բայց անոնց գործերը դեռ արգելափակ տպագրութեան մօտ կը սպասեն արդարութեան: Ու կազմուած է անեքեք յղացք գրականութեան պատմութեան, ուր բնագրի մը այս կամ այն հատուածը, էջը, պարբերութիւնը, խմբագրումն քուակամը, սեղը կը փոխարինեն գործին տարազութեան միակ օրինաւոր յղացքը, որ կը պակսի դժգոյակ անհասկացողութեամբ մը: Միակ ձեռնարկը, Հ. Գ. Ձարբանէլեանի կազմէ, մեր օրերու Յայսմաւորք մըն է որ հեղինակներուն հեփաքախառն կենսագրումը կ'ընէ, գործերու բուռնով մը իրբել քէ մատնաւորուած, բացարձակ անհասկացողութեամբ մը գրականութիւն ըսուած իրողութեան: Վիեննացիները յղացք անիլի մուք գնտաններու մէջ կը պահեն: Հ. Ալիմեան Մատենագիտութիւնը (Bibliographie) կը շփոթէ մատենագրութեան պատմութեան հետ (Histoire de la litterature), երբ ամէն գրուած էջ յիշելու մրցանքի կը վերածէ մեր միտքին պատմութիւնը:

կրթանքի: Միայն մարդերը, առանց իրենց գործերուն շուրջ, լայն ու խոր հետաքրքրությունների, բառ էին անոր ներշնչելու անմահ մատան մը, ոչ թէ այն անփաստական, բառարանական ծանօթոյքը որ իր զիրքին մէջ (ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ, Ա. Խատուր, Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան) մարդերը կը ձգտի կերպադրել: Անդամամանի կորուստ մըն է այս վերականգնող, փասնայի մինչեւ հիմա այդ գեանին վրայ քրտինք թափող աշխատատեղերէն Դուրեան Սրբազան այն մէկ հատիկ մարդն էր, որ կը հասկնար կեանք ըսուած այնքան պարզ բայց այնքան ալ խուսափուկ իրողութիւնը, անխառն գրագէտներու միայն խոնարհող: Սենթ-Պէտլ, Արբա Պրեման մեծ գիրքեր թողուցին այդ իսկ կայուն ժին: Ու սկսեց կը գլխաւոր տեսչեւոր, որ առանց տուած մարդերը գործներ ալ չէին ստուար մեծամասնութեամբ: Առաջինին Port Royal-ը մենաստանի մը մէջ ապաստանած խումբ մը մարդոց (գրող, գիտուն, կրօնաւոր, աշխարհիկ ասպետներ, կիներ, կոմսուհիներ եւայլն) հոգիներուն վերաբերման է, բայց այնպէս մը գործադրուած որ, այդ առիթով, մենք կ'սպասենք ժէ. զարու բարձր գաղափարային ամբողջական իրականութիւնը, այդ մարդերուն զգացողութիւնները, երազները, տաղանքները, մըտածումները, խոստովելի հայեցողութեան, հոգիի փրկութեան երկնաստույղ լուծակները ընդմէջէն: Մի առարկէք որ Հայաստանի մէջ վանքերը ուրիշ ստաբիլութիւն ունէին: Կարեւորը Հայրապետի վանականներուն յիսկատար մատուցումը պիտի ըլլար, օրինակի մը համար, այնպէս մը իրադրութեամբ, որ կը տեսնայի այդ մարդերը իրենեւ արեւելիս ժառանգորդ, մեր ցեղին բոլոր մեծ յուզումներով տրորուած, աշխատի խեղճ, անսպասելի, մահուան համար ամէն բոլոր պատրաստ, բայց ամէն բոլոր հոգիի փրկութեան ողբերգութիւնը ապրելու չփախցող: Արբա Պրեմանին ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԶԳԱՅՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ (Պրանսայի մէջ) ու թաժաւալ բաղմահադար էջերով յիշատակարան մըն է, սրուն մէջ, դարձեալ, այդ ընկերութիւնը կը մատուցուի մեղի միակ զգացման մը աղօսէն, կրօնական զգացումի աղօսումը: Պէտք չկայ մեծ կղեր ըլլալու — ժէ. զարուն արքունիքը, մտաւորականութիւնը զուրա էր այդ զգացման ճշգրտէն: Արբան առած է իր տիպարները, ուր որ գտած է գանոնք, ժողովուրդի ինչպէս իշխաններու, գեղջուկներու ինչպէս մեծ դարգացման տիրացած եկեղեցականներու շարքերէն: Ու մասնաւորաբար իր վերաբերման առանց ամենէն բացառիկներուն, — սուրբերուն եւ սրբաբաններուն: Բայց մեղի տրուածը Յայաստանը մը է, այլ ամբողջ Պրանսան, քիչիկ մըն ալ ամբողջ մարդկութեան քանի մը էն սրտայայտ գեղեցիկութիւնները,

ինչպէս ամենէն խոնարհ, ամենէն անոյշ պարզութիւններուն քերթուածը, երբ ժողովուրդի աղջիկներ, երկինքով զգեստաւոր, կը պտտին թշուառ կայաններուն մէջ ու երկինքը կը մօտեցնեն հացին հոգովը միայն տաղնապող զանգուածներուն: ... Դուրեան Սրբազան, նման ձեռնարկներու համար ամենէն յարմար, բնութեալ, ցուցեալ (indiqué) զրոգն էր մեր մէջ: Ըսի պատճառները: Ու կ'աւելցնեմ, Ժէ. դա՛րու Փրանսայի սուրբերը, սրբուհիները, մտածողները, աւելի չէին, ղէթ իրեւ հոգիի խտութիւն, խորութիւն, զեղեցկութիւն քան մեր Օձնեցիները, Սիւնեցիները, Անձեւացիները, յիշելու համար քանի մը անուն: Հայոց մատենադրութեան պատմութիւնը, ղէթ իր մարդոց կարաւանին աչքան սրտառուչ պատկերովը, անարժան չէր Դուրեան Սրբազանի հետաքրքրութեան, համակրանքին, նոյնիսկ խանդավառութեան: Իր ոգորմելի ծանօթութիւնները (կենսադրական) որոնք զրազէս մը կը շրջանակեն իր հատորին մէջ, տիրացու մըն ալ կրնար հաւաքել: Իր նկատողութիւնը զրական զանազան երեւոյթներու շուրջ իրենց նախնականութեամբը մեզ կը զարմացնեն: Ու այս ամէնը ցաւ է ինծի:

Բ) — Հայոց հին մատենադրութեան մէջ զոյ եւ մարդերը մըշտապէս յուզող առաջնակարգ տաղնապներ: 15 դարերու վրայ երկարաճողւած ու ատու՛ այս ցեղին ամենախոր լինելութեան մէջ սաղմնաւոր ու դոյն մեղի վեր բերող: Քաղաքական պատմութիւնը ժողովուրդի մը շարժումներուն արձանագրութիւնն է ու իբր այդ կէսով, երբեմն աւելիով ենթակայ արտազային աղբակներու: Ձենք կրնար հայոց պատմութենէն հայ ժողովուրդը հանել: Փորձը պիտի առաջնորդէր ամենէն տխուր, հակասական արդիւնքներու: Բայց հայոց մատենադրութիւնը մեզի կու տայ կարելի հարադատութեամբ հողեկան տեսողիժը այդ ժողովուրդին: Աւելորդ չեմ նկատեր քանի մը ընդլայնումներ, յղացքը լուսաւորելու համար: Ով որ կը կարդայ մէկ երկու տարի մեր հին դիրքերը, կը զգայ թէ իր մէջ մարմին կը դառնան իրար յիշեցնող կարգ մը վիճակներ, մեր օրերու բառով հարցեր, նախապէս մշուշային բայց հետզհետէ թանձրացող ու իրաւ: Ահա մէկ քանիները:

1. — Յեղայիմ Պայքար, որուն աթմէական նկարագիրները չէ որ կ'աղնարկեմ: Ասիկա հոգեվիճակ մըն է մեր բոլոր դիրքերուն մէջ: Այդ պայքարը ըրեր են մեր զրացիներուն ղէմ ամէն դարու, նոյնիսկ ամէն տարի: Այդ ճամբով մենք զգացեր ենք ամենէն խորունկ կսկիծները որոնք ըլլան զրուած մարդերու սրտին, երբեւիցէ: Սկիզբէն մինչեւ վերջ, Վարդան Մամիկոնեանէն մինչեւ Դաւիթ

Բէկ, այսինքն մօտ 15 դար, մեր ժողովուրդը ընդունել է այդ կրոնիւր, երբեմն քաջութեամբ, երբեմն վախով, զարկել է ու զարնուել, (ժողովուրդին «զարկիլի զարկուարը») լայց չէ նահանջել, ամուր փաթթուած իր լերանցը դօտինելուն: Անցել էնք ամօթին, նախատինքին ճահլններէն: Կտրել էնք յուսահատութեան ծովերը, միշտ ցեղային լախումներու կիկլոնին տակ: Երկու տասնեակ դարերու սա զուարթը մեր մատենագրութեան մէջ, զրեթէ ամէն էջի, ունի իր ձայնը, առնուպն արձագանցը: Ձէ կարելի չխանդավառուիլ քոնիկազերներով երբ կը սրտամէն սա անպատմելին ու երբեմն փաթթամ, երբեմն անպաճօճ գրուագումին ընդմէջէն կը սեւեռեն հայոց ժողովուրդին պառակերը, որ անփախճան խաչելութեան յաճախանք մը կ'ըլլայ տակաւ: Գիրքեր ունինք որ մեր կոխները կը դառնան վիպութիւն, պարզ լայց միսմ, բաւ հեքիաթէն փրցուած որոնց վաւերականութիւնը անարխները միայն կասկածի տակ կ'առնեն, քանի որ մեր օրերուն ալ հաստատելի արարքներ եղան անոնք: Դուրեան Սրբազան խանդավառ էր Հոմերական կոխներով, ասոնց պարզունակ փաթեթիքին մէջ դանկելով հելլէն ժուսկալ շնորհը ու չափաւորութեան (measure) փաստեր: Բայց ինչո՞ւ չէր զիջել նոյն այդ շնորհները ընդունիլ նաեւ մերկներուն մօտ: Մեր Փաւստոսը, Փարպեցին, երբ կը սրտամէն մեր անհաւատար կոխները պարսից բանակներուն հետ, բնական, մարդկային իրականութեամբ մը կը ստեղծեն գիւցադներդութեան ակորժած հրաշալին, մասնիկ իրականութիւնը տարբեր չէր արգէն: Վահան Մամիկանեանի երեսուն հօգիով հինգհազար պարսիկ տարտղները ոչ հեքիաթ է (*), ոչ ալ չափաւոր

(*) Պարտաւոր եմ յիշել անձնական դրուագ մը, իմ երիտասարդութեան օրերէն, ուր ինծի տրուեցաւ հասկնալ այդ փարպեցին գոր անհաւատալի կ'որակէր Դուրեան Սրբազան: Մօրաբոջս մէկ տղուն հետ, ուրիշ երկու հոգի ալ ունեւալով ընկեր, մենք կը վարէինք կարաւան մը տասնեակ մը ձիերու, բոլորն ալ ծխախոտով բեռնաւոր, գէպի Ուշագի դաշտերը: Պետը, մօրաբոջս տղան, պարզուկ մարդ մըն էր, բայց հրացանը կը գործածէր անասնի գեղեցիկութեամբ ու անվրէպ ունարտութեամբ: Ձմրան աւտու մըն էր, երբ կարաւանը կ'ընկէ մը ելլելուն ինքզինքն գտաւ բաց դաշտի մը առջեւ: Գիտէինք ջաղացը գոր մշտն մը կը ծածկէր: Ձիերը կեցան ու ահա մեր աչքերուն պարզութեամբ հազարէ ակնի մարդոց բազմութիւն մը, ոստիկաններ, զինուորներ, ժողովուրդ խառնիխառն: Տաք ձիերու տեսքը արդէն պարզ էր հոգ հաւաքուած մարդոց: Բռնուած էինք, քանի որ մահաւանդութիւնը (ծխախոտի) այդ վայրերուն մէջ մահուամբ կը պատժուէր ընդդիմութեան մը պարագային: Այժիս առջեւ է Պանապաղը (անունը պետիւն) որ ակնբարբի մէջ կը նետուի գետին և հրացանին փողը երկարած կը հրախիւն ամբոյսը անշարժութեան: Մահուան իրաւ ու պարզ սա սպառնալիքը բաւ եղաւ որ հազար

ցութիւն: Հրաշալի սա պատմութիւնը ղեղեցկութիւն է ինքնին բնական սրբոսն ժողովուրդէն: Յետոյ, ամէն մարդ փորձն ունի ասոր, — ղէպքերուն կենդանի թաւալման, դուպարին, աղմուկին ու տազնապին ու ասոնց թուղթի վրայ մեղի ներկայացած պատկերացումին միջեւ անդունդ կայ միշտ: Գիրը չուքն իսկ չի տար երբեմն իրականութեան՝ այդ պարզուկ պատմողներու ղրխին տակ: Մեր մատենագիրները երբեմն հազիւ քանի մը էջ կարող են յատկացնել աշխարհաստան (իրենց բառն է որ կը պործածեն) եղելութեանց, բայց կը մնան թելադրական: Ռաֆֆին խոշոր հատոր մը հաննց Փաւստոսի մէկ էջէն: Ու գրականութիւնը զոր կ'ամբաստանենք իր անհագորդ մեծ տաղանդներուն մեր ցեղին, երբ կը թելադրէ այս կարգի յուշումներ, անարժան չէր համարանքի:

2. — Բալայկան Պայքարը, որ առաջինին չափ հզօր, համառարած իրականութիւն է Հայ քրիստոնեայ տարազին մէջ թանձրացած: Մղեր ենք այս կսիւր դարձեալ դարերով չարիքին գէժ որ օտարին կրօնքն էր մեր վրայ բռնացող: Կը գլայլինք քաղաքական տարողութիւնն ալ կրօնական այդ հայածանքներուն, զանոնք վարող ուղեղներուն տակ իրենց հեռահայրաց արդիւնքներուն բոլոր լրբութեամբ, անդթութեամբը, բնաջնջման անդիջող վճիռովը: — Շատ վստահ էմ: Բարձր դասակարգը, ազատութեամբ ամենէն չուտ տըկարացողը պիտի ըլլար: Բայց զանդուածը: ... Ինչ որ ալ ըլլայ իրական ազգակը սա բնագլխութեան, մենք ղիտենք որ մեր ժամերուն վրայ յարձակում մը յարձակում էր մեր լեռնական ժողովուրդի խզմանքներուն ամենէն անբռնարարելի սրբութիւններուն վըրայ: Մանաւանդ այն հեռու դարերուն (Գ. Ե. Զ. Է.) երբ քաղաքական իշխանութեան բարձրութիւնը չէր վերածուած ստրուկ ճակատագրապաշտութեան մը ու մեր եկեղեցին մեզ կը պաշտպանէր մեր գերութեան ընդդէմ: Հարկերներով, հազարներով, հարկահաղարներով տուինք մենք զոհ, մեր տաճարներուն համար: Զեմ ղիտեր, կա՞յ ուրիշ աւելի սրտառուչ նիւթ քան իր անձին կամաւոր զոհը: Ու մեր մատենագրութիւնը ծայրէ ծայր պատմութիւնն է բարոյական սա

անցնող այդ քաղաքիւնը որուն մէջ հարիւրէն աւելի էին զինեալ ուժերը, սառի, բառին իրական առումովը: Մեմէ քնցինք ձիերը, սփանջիլի երիտասարդին հրամանին վրայ, մարդոց անշարժ վայիմ ու քիքեւս հիացման ալ մէջէն ու անցանք ձորակը քաղաքին: Անկէ անդին գիւղերը մեզ գնբս առին: Բայց իրականը այդ երիտասարդին ուժն էր, հեքիաթի վայել ու հեքիաթի առաջնորդող: Մեր յեզափոխականներուն յուշերուն մէջ նման դրուագներ չեն տակսիր: Զեմ գիտեր, ուրիշ բան է ղիցագներգութեանց մարդկային հրաշալիւն:

տոածին: Դուրեան Սրբազան կը զգտ՞ր աշխարհ խոսվիչ փաթեթիքը սա պալլարին, աստուածային դեղեցկութիւնը անոր հերոսներուն ու անհուն տարողութիւնը այլ արարքներուն, երբ կը համադրենք զանոնք ազգային հոգի, ազգային նկարագիր, ազգային հոգեւոյնք քիչ մը ուսուցիչ թուող րայց շատ հաստատ յղացքներ տարազող բացատրութեանց ետին: — Զունիմ տարակոյս: Կ'ընդունիմ, իրեն հետ, որ այս փաթեթիքին չուրջը՝ որքան աւելորդ, ապականող խօսքեր: Թէ մերինները ամենէն վսեմ ողջակէզն անգամ վարդապետական շատարանութեան ասիթ մը իրբեւ կը չահագործեն: Բայց նոյն ատեն, այդ բոլոր սնոտիքը, սրտեպատ չեղումները չեն կըրնար չըսանք թուե՞լ, մաքուր, լուսեղէն արարքը մեռնող քահանային, եպիսկոպոսին, սրտն արձանագրութիւնն էր այդ անարուեստ քրոնիկը: Մեր պարտքը պիտի բլլար, նման վիճակներու շուրջ ինքնաբերաբար կազմուող աւելորդը ընել մէկդի, ու հիացիչ մնալ անմար այդ դեղեցկութեան, հրաշքին առջեւ: Պատմութեան զգայարանքէն, դէպքերը համադրելու տարրական շնորհէն հիմնովին անմասն գրողն իսկ նման նիւթերու հետ պիտի գտնէր իր ցեղին բարոյական զգայնութեան հետահայտ ակունքները: Անտանկի Եղիշէն, որ տղայական կռիւներ եւ ուսուցիչի նամակներ միայն զիտէ խմբագրել, մոզական հատուածի մը տակ կը պայծառակերպէ, կը վսեմանայ կարծես, երբ կը պատմէ նահատակութիւնը Ս. Ղեւոնդեանց վարդապետական, զաւանդարանական, ասեռական հարց-պատասխաններուն տաղտուկը, չարչարանքը, տղայականութիւնը լիովին վճարելով սուրբերուն մահուան սրտառուչ, զուսպ, խորապէս քրիստոնեայ, աստուածային բնիս կու գայ, հրաշարիքով, որ հաւատար է, իբրեւ գրական իրողութիւն, ամենէն մեծ զբաղէտէն յղացուած որեւէ գրուածի: Ե. դարէն քոսներորդ դար, բարոյական այս վսեմութեամբ բիւրաւոր արարքներու շտեմարան մըն է հայոց հին մատենագրութիւնը: Աւելին՝ զերբերէն դուրս, կենդանի վկայութիւն մըն է ան, նոյն ատեն: Յիշեցէք 1915ը ու մեր կրօնքին համար մեռնող նոյնիսկ անհատ մատարականներուն ամենախոր հաւատքը մեր բարոյական ըմբռնողութեան վրայ: Դուրեան Սրբազան, շատ ուշագիւր, ընդհանրացնող, իմաստասէր ընթերցող մըն էր: Անոր աչքէն չէին կրնար վրիպած ըլլալ սա արարքները, խորքին մէջ մէկ, պայմաններով իրարմէ հագիւ տարբերող ու տեւողութեան երկայնքին՝ միշտ դոյ, որոնք այս ժողովուրդին հոգեկան ուժերուն, կշիռին (տեսակարար), նկարագրիւն ամենէն ամուր, աննահանջ տարբերը կազմեցին եթէ կը ներուի այս տարազը: Մեր քրոնիկները մեր հոգիին ալ զրուադուծը

կ'ընեն։ Ու իրենց պատմութիւն լուրր մեղանշումները, ըսի քիչ վերը, չեն կարող կտրծանել այն անկորնչելի դասը, պատգամը, դեղեցկութիւնները, որոնք մեր պապերուն ճամբովը կը մատուցուին մեզի։ Գրեցէք հայոց պատմութիւն մը, հայոց դրականութեան պատմութիւն մը, երեւան բերելու համար անոնց էջերուն մեղի պակսող ցեղային հպարտութեան զգացումը, մեր օրերուն նորոգուած հայրենիքի մը սէրը։ Ու դուք պիտի ըրած ըլլաք բարիք մը ամենէն մեծ սուրբերուն հաւասար։

3. — Մեր մտածողութեան կարելի պատկերը։ Անշուշտ, չունին դոյութիւն հայ աստուածարանութիւն մը, իմաստասիրութիւն մը, իրաւագիտութիւն մը, քաղաքական մտածողութիւն մը, յստակութեամբ, ճշգրտութեամբ, ինչպէս կը հաստատուին այս կրթանքները դասական կամ ժամանակակից մեծ դրականութեանց մէջ, որոնք տրուած ժողովուրդի մը իմացական ընդունակութիւնները կը կերպադրեն։ Ու նոյն ատեն չկայ պայծառ ձեւով ճշդուած ճամբան, ուրիշ ըլլար քալած հայ միտքը։ Բայց կա՞ն այս ամէնը, պահանջուած ամբողջականութեամբ մը այն դրականութեանց մէջ, որոնք կը կոչուին բիւզանդական, ասորական, վրացական, յիշելու համար սահմանամերձ ու չափով մըն ալ փիճակակից ժողովուրդներու երկունքը։ Բայց վրացիները երէկ հպարտ էին իրենց հին մատենադրութեամբը, այսօր դայն կը սիրեն յիմար, յուսահատ սիրով մը։ Կ'անցնիմ արապ Յունարան որակուած դպրոցին ճիզէն, դայն նկատելով սակայն առաջին վրդովումը մեր մէջ, իմաստի հարցին դիմաց։ Լեռնաշխարհին վրայ, որուն անունն է հայոց երկիր, իմաստասիրական մտածողութիւն մը հրաշքներուն հրաշքը պիտի ըլլար։ Ու կը յիշեմ մեր կաթողիկոսներուն թուղթերը, յաճախ պայծառ հատոր մը բարդախօսութեան, մեր մեծ աղօթքները, ժամագիրքին ու Մաշտոցին մէջ, իրաւ, պայծառ, մեր հոգեբուն ընդերքէն ամբարձիկ սա թելուրային իմաստութիւնը, որ ժամերգութեան ձեւով ամէն օր կը թարմացնէ մեր հոգին ու մեղ կը սպառազինէ քանդումի տարբերուն դիմաց չքեղ համադրումները մեր ծիսարանին, խորունկ պատկերները մեր շարականներուն, երբ անանուն կամ համբաւակցող աղեղի մը մէջէն կը կամարուին ու երկինքը կը բերեն մեզի շատ մօտիկ, հերձուածներու դէմ մեր հայրապետներէն յօրինուած կոնդակ-ճառերը, հաւատքի հարցերու շուրջ մեր կառուցումները, նոյնիսկ անձերու առիթով մեր քնարական ներբողները, ու մեր եկեղեցիին դաւանաբանական չէնքը, օրէնսդրութիւնը, դիմադիւծը, ինծի համար վկայութիւններ եմ մեր մտածողութեան։ Առանձին

առանձին այս ամէնը չեն եկած մեզի: Բայց այս ամէնը շտեմարան-
ուած են մեր դասական մատենապարտեզի մէջ: Դժուար, այս ամե-
նէն, հանել իմաստութիւն մը, այն իմաստութիւնը, որ իրական էր
արդէն ուղեգններուն խորը մեր կրօնապետներուն, վարիչներուն, նոյն
խիւղի գիւղի տէրտէրներուն: Մեր մատենապարտեզի ման ազատութիւնը
մեզի պիտի բերէր մեծ, գեղեցիկ բարիք, եթէ երբեք այս իմաստու-
թեան հոլովումը ընէր մեզի զգալի, տեսանալի դարձ դար: Ու ո՛վ
հեղուկութիւնը մեր մեթոտներուն, երանելի աշխուրթիւնը մեր պըր-
պառներուն: Այդ թուղթերուն վաւերականութիւնը, կասկածելիու-
թիւնը, անխառնութիւնները, հաւանական աղբիւրները, խմբա-
րումին թուականները, անոնց մէջ աս ու ան բառին տարողութիւնը,
անունին փաստերը մեզի գիրքեր արժած են Վիեննա ու Վենետիկ:
Բայց մտքէ չենք անցուցած անոնք լեցնող ողբին իրական նկարագի-
րը վեր բերել: Ու եղբարական է ասիկա: ԱԳԱՌԱՆԳԵՂՈՍ անունով գիրք
մը կայ մեր մատենապարտեզի մէջ, աւանդութեամբ՝ դրուած Դ.
դարուն: Անիկա շատ շահեկան հատոր մըն է, վասնզի իրարմէ կա-
րեւոր բազմաթիւ հարցերու, երեւոյթներու հանդէս մըն է անոր պա-
րունակութիւնը:— Արշակունիներու քաղաքական դիմագիծը, պահ-
լաններու դերը, կայսերական Հռովմը, հայ արքունիքը, նախաքրիս-
տոնէութիւնը, ի քրիստոնէութիւն դարձը մեր երկրին, Սուրբ Գրի-
գորի շէնք անձնաւորութիւնը ու անոր կապուած հոծ, հսկայ հրա-
շալին, կայսերու նահատակութիւնը, բուրժուար տագնապը, ընդհա-
նուր քրիստոնէայ հրաշալին, վկայաբանական փառաւոր դրուա-
ցումներ, ռումանթիք ռոմով նամբորդութիւններ, եւայլն, եւայլն:
Ինչպէս կը տեսնենք այս շատ արագ ցուցմունքներէն, հատորը եռա-
կողմանի հետաքրքրութիւններու անսպառ աղբիւր մըն է եւ իբր
այդ ծնունդ է տուած, ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն, դրա-քննա-
դատական ընդարձակ աշխատասիրութեանց: Կարդացէք ասոնցմէ
Հ. Բ. Սարգիսեանի հրատարակած մեծածաւալ գործը, արդիւնը խոր
հմտութեան: Պիտի գլաք բոլոր հարցերը, աղօտակի ու թեթեւ: Ու
պիտի գլաք տարօրինակ ալ բան մը: Զեր միտքին մէջ մնացածը ո՛չ
հեղինակն է, ո՛չ գիրքին աշխարհը, ոչ ալ այդ դարուն հոգեբանու-
թիւնը կամ բարբերը, կարելի ամփոփողով մը: Այլ՝ աս ու ան գը-
լուխներուն ուրկէ եւ ինչպէս գալը, աս ու ան բառին ինչպէս գոր-
ծածուած ըլլալը: Կ'ընդունիմ թէ աշխալէս շահեկան է այս կերպ
աշխատութիւն մը... պատմութեան, լեզուին, բանասիրութեան հա-
մար: Գրականութեան պատմութիւնը չի կրնար տարածուիլ մինչեւ
այդ ռահմանները: Ու պիտի պակսի ձեր միտքին այդ գիրքը, ինքը:

Իրմով արուած հարցերը չէին կրնար սպառել, ու մնացած են հարց, վասնզի այդ աշխատանքը քառասյուսկաւ էր, այսինքն ձեւի, կեղեւի պրպտում: Ու կրկնեցէք այս աշխատանքը ու կեցուածքը յաջորդ դարերու բոլոր արդիւնքներուն համար: Մեր ներկայ անբաւարարութիւնը մեզի իրաւունք չի տար այդ հարցերուն խորունկ լրջութիւնը վերածելու մանտարենեան մանրակրկիտ պրպտողութեան մը: Ոչ սքի պիտի ներենք հայոց մատենադրութեան պատմութիւնը մեծ չահաստաններու դրութեան մը վերածել թէկուզ ազամանդի, ոսկիի ապահով գիւտերու գինով: Հանքերը հանածոներ միայն կ'արտադրեն: Մեր ուզածը արձակ, ամուր, մարդկային աշխատանքն է: Մեր մատենադրութեան պատմութիւնը, բլլալէ առաջ քերականական, լեզուարանական, պատմա-բանասիրական հարցերու կրկէս մը, պատկերն է մեր միտքին, դաշտը՝ մեր հաւաքական զգայնութեան, մեր ամենէն դողտը ու յամառ յատկութեանց հանդէսը: Ե. դարուն զրուած փարպեցիին ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆը էջեր ունի, որոնցմէ բառ մը անգամ չէ հինգած, ուր թաւարոյ հողին կարծես հողին է մեր իրար ըզկող խմբաւորումներուն: Հոն հերոսները կը պայքարին աշխարհի յեղափոխականներուն յուսահատ արիւթեամբը: Երբ զիրքերը ուղին ու ձեւը այդքան հարադատ կը կերպադրեն այդքան դուրեր առաջ, չեն կրնար արհամարհուիլ: Կարողացէք այս պատուական գրադէպին վրայ Դուրեան Սրբադանի էջը, ու ըսէք ինծի, թէ ինչ անուն պէտք է առլ անոր: Ու աւելի ընդարձակելով այս պարական, ձեզ կը զրկեմ Ձարբհանէլեանի գործին, որ հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը զրական Յայամաւորքի մը վերածած է: Ձեր զանկիքը Յայամաւորքի վայել կենսադրում մը ու գործերու անուանացանկ մըն է շատ շատ: Վենետիկէն աւելին սպասելը միամտութիւն պիտի բլլար անշուշտ: Ինչ որ անգութ անակնկալ մըն է, ատիկա՝ Ա. Խատարմէ Դուրեան Սրբադանի ամբողջ երկերուն, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, ու ըսէք ինծի, թէ կա՞յ այդ չորս հարիւրը անցնող էջերուն մէջ զէթ տող մը խելքը, որ 1500 տարուան իմացական վաստակը բլլար թելադրած: Դիմդակ կերպով այդ խելքը կը պակսի այդ հատորին, ինչպէս Ձարբհանէլեանի գործին մէջ: Ու առանց չարութեան, հոս կը կրկնեմ ազգային առածը. «Մարդոց ուղիղը ձմերուկ չի տնկեր», այլ... կը մտածէ: Հին մատենագրութեամբ գրադում մը նախապայման ունի գրագէտ մը: Այդ գրապէտը կար Դուրեան Սրբադանի մէջ: Բայց ունի նոյնքան հիմնական ուրիշ պայման մը, — ատիկա հաւատքն է, վաստակութիւնն է առնուազն ընելիքին: Ինչ որ պակսեցաւ պատուական սա իմա-

նիտտին: Անհեթեթ պիտի բլլար մեզքը փաթթել մեր զրոշներուն, մատենագիրներուն վիզին: Ուզեց մը որ չի մտածեր: Կը կեցնեմ ընթացքը սա նկատողութեանց, ոչ՝ որովհետեւ անոնք սպառած են, այլ որովհետեւ վերկականքի մը առթիւ չահադործուած ամէն փաստ կը տառապի այդ անբաւարարութեանց խիլ ճնշումով: Դուրեան Սրբազան, իբր պատմող մը հայ մատենագրութեան, վրիպած է: Զուեմք այդ մասին կասկած: Վրիպանքին ընդհանուր ազդակներն ալ (զլխաւորներէն մէկը քանաւորակաւ ծանր հմայքն է) զիս այնքան չեն դառնացներ որքան կորուստին գրեթէ անփոխարինելի մտածումը: Դուրեան Սրբազանի անձնաւորութիւնը, նման աշխատանքի մը յարմարութեան տեսակէտէն, բացառիկ բուռն չափ հազուադէպ էր: Իմացակամութիւն, խառնումք, արուեստագէտ զգայնութիւն, աշխատանքի անհուն կորով, հմտութիւն, դատումի ուժ, իմաստասիրական քննի մը հօգը շնորհներ, մտատեսութիւն, կամք, ճրի բառեր չեն, երբ կը ներկայանան իմ գրչին իբր յատկութիւններու նշաններ, որոնք երաշխաւորէին սա աշխատանքին արդիւնաբերումը: Զեմ գիտեր, բախար մեզի Ե՞րբ անգամ մըն ալ շնորհը պիտի ընէ նշան մարդու մը, որուն մէջ զիտունն ու բանաստեղծը ապրէին, քով քովի, հաշտ ու իրարու քաջալեր, հաւաքողը իր մենագարութիւնը չափարադրէր դատողին, աշխատողը չարհամարհէր ճաշակը ու վայելչութիւնը, մթերքի մոլուցքը չտկարացնէր ճարտարապետը, ու տեսողը, հոս առնողը, մտաւեսողը իրարու պաշտպան կանգնէին: Զի, կը հաւատամ թէ հայ մատենագրութեան պատմութիւնը նուաճելի չէ, առանձինն, ոչ հմտութեամբ, ոչ ալ ընդհանրացման ոսին, լայն, անապահով ախորժակներով: Անիկա կարելի է այն ատեն միայն երբ վերլուծող միտքի մը փնտռուէքը, համալրող միտքի մը տեսանող փայլը, լոյսը, ուրիշ խօսքով՝ զիտունն ու գրագէտը, իմանիստն ու ստեղծագործը իրար հաւասարակ չէին անխոնջ աշխատանքի նուիրման մը մէջ, հօգը ջերմութեանը տակ հաւատքին: Այս եզրերէն մէկուն կամ միւսին նուազումը կամ գերահումը պիտի անգրադատեսային արդիւնքին վրայ անխուսափելի ճակատագրականութեամբ մը: Ունինք այդ վիճակներուն ալ փաստերը: Արշակ Զօղանեան ներած է իրեն խօսիլ մեր հին մատենագիրներուն վրայ (չունիմ նկատի Նարեկացիին վրայ իր ուսումնասիրութիւնը որ բանասէրի մը խանդը կը միայնէ պրոպալանտիստի մը ջերմութեան բայց կը մնայ իրաւ, զի բանաստեղծութիւնը ամենէն նախնական ձեւն է արուեստներուն), Խորենացի եւայլն, ու խօսած է ուսուցիկ ու սժան քարոզ: Հ. Ն. Այլինեանի մատենագրութեան ըմբռնո-

դու թիւնը ֆայմատուրքէն չի զատուիր ուրիշ բարիքով եթէ ոչ ամէն անուն յիշելու կատարել կամքով մը, ու չի տառապիր այն ահաւոր սխալով որ չփոթելն է մատենագիտութիւնը (bibliographie) մատենագրութեան պատմութեան հետ: Այս երկու կրթանքներէն առաջինը բնելու անկարող մարդ մը չեմ երեւակայեր, հերիք է որ մատենագրական մը եւ ապառ ժամեր տրամադրուին որեւէ կարգաւ պիտոյ՞ ժամկոչի: Փնտռեցէք երկրորդ անուն մը մերձաւոր ու ժամանակակից մեր գրականութեան մէջ, որուն վրայ իմ պահանջած յատկութիւնները, ձեռնարկին յաջորդութեան համար, միանային իրարու: Չէք գտներ:

Հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը չէ գրուած տակաւին:

Այս տողերէն վերջ, աւելորդ կը նկատեմ գրադիլ Դուրեան Սրբազանի հատորով: Հոն ոչ մարդ կայ, ոչ միտք, ոչ ալ զգայնութիւն: Հոն չկայ զարմեալ վիճնական պարոյցին պէթ չոր, հում նիւթին ալ արժանիքը: Ու տրոմօրէն հասկնալի՝ իր խոսափումները, նախակրթարանի տղոց համար պատրաստուած դասերը հրապարակ գնելու:

Դուրեան Սրբազան, միշտ դասական նպատակներու համար, Արմաշի մէջ գրի առած էր հայոց պատմութեան քանի մը շրջանները:

Իմ տարուան մը ուսանողութեանս ամենէն թարմ որքան տըխուր յիշատակն է հայոց պատմութեան դասը Արմաշէն: Դուք հիմա կ'անդիտանաք թերեւ թէ ինչ խոսվիչ հրապոյր, ձգողութիւն, խորհուրդ մը ունէր 1900ի պատանիներու համար այդ դասը: Իմ աչքիս տակը, մեր գիւղի դպրոցէն երկու վարժապետներ հետսխաղաղ կորսուած էին թուրքերուն ձեռքով այդ դասը մեղի աւանդելու մեղքը քաւելով ջուրերուն ծոցը: 95ի ղէպքերուն կը զուգադիպէր այդ արիւնոտ յիշատակը: Խեղճ ձայնաւոր վարժապետներ էին երկուքն ալ: Իմ 12 տարեկան տղու երեւակայութիւնս չէր կրնար դատել այդ մարդոց միտքը: Միայն երբ Նիւդարը կը կախէին ճակատին դամելով, այդ իսկ հերոսութեամբ կը մեծնային, աշտարակին չափ, իմ նահատակ ալ վարժապետները: Գեղէն վերջը քաղաք: Ուր քիչ մնաց բանտին մէջ անօթի մեռցնէր զիս մեր գեղապետութեան ուսուցիչը վառնդի տախտակին վրայ իր գրած նախադասութեան տեղ, գեղապետութեան տետրակին մէջ, անշուշտ առանց պիտնալու, Եղիշէի Մահ

ոչ իմացեալ...ը: Անհուն տակնաժրայութիւնը որ արդիւնք էր այդ տողին: Նեակեցին զիս զպրոցին գնտանը, Գէորգ Զ. Կաթողիկոսի (Էրբ Պրոստայի առաջնորդ էր) ձեռքով փորձուած պեանայարկին մէկ խորշը, ով զխտէ ինչ տեսակ աշտը պատժելու համար:... Այս ամենէն յետոյ ձեզ կը գնեմ տեղը պատանիին որուն համար նորափետուր հրաշք մըն էր այդ դասը: Արմաշի մէջ ուր չէին վախճար մեր ուսուցիչները թուրքէն: Դուրեան Սրբազան խօսեցաւ Խորենացիէն զոր բաւ ծիծաղելի: Ներկայացուց Հայկին ու Բելին պատերազմը, որ իմ միտքին մէջ աշխարհ մըն էր, շուրի կատուի օրինակներով ու խնդացուց աղաքը, մինչ իմ մէջ կը կործանէր անհուն գեղեցկութիւն մը: Այդ զրուակէն զուրս սչինչ կայ իմ ուղեղին մէջ այդ դասերուն դասէն: Տարի մը տեսեց Հայկապետի հարստութիւնը: Ոչ իմ մտածողութիւնը ընդարձակուեցաւ, ոչ մեր պատմութիւնը բարձրացաւ: Ու չեմ կարծեր որ իմ միտքը ևս մեր պատմութիւնը պատասխանատուներն էին այս վրիպանքին: Անձնական այս տպաւորութիւնները աւելորդ բեռ մը չեն երբ կը բերուին սա էջերուն: Հիմա, Էրբ կը պատրաստուիմ դասել պատմողը, պատմաբանը Դուրեան Սրբազանի մէջ, զմիտակ զգացումներ կը նկատեմ իմ դատաստանը: Գիրքը (հատոր մը նորէն ամբողջ. Երկերէն) ան է զոր ևս բնորոշակեր էի 1900ին: Փոխուածը լեզուն է որ այն տակն 1885ի աշխարհարարին (գիրքը զրուած էր հաւանորար 1890ին) աշխարհակ զգետը կը կրէր այնքան անխմտ յատակնութեամբ մը: Հոն են Հայկին ու Բելը, ինչպէս չենուած է պատկերը միտքիս մէջ ու սեղանին՝ մեր ամենասիրելի ուսուցիչը որ շուրի և կատուի կռուի մը կը վերածէ մեր պատմութեան ամենէն տարօրինակ զրուակը:

Ձեմ կրկներ մեկզազրանքը զոր բանաձեւեցի «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ» առիթով բայց որ նոյնութեամբ կը ներկայանայ դարձեալ: Նախակրթարանի ու քիչիկ մը աւելի աստիճանով զարդաներու համար զիրի առնուած այդ դասերը Դուրեան Սրբազան յամառութեամբ զուլաւած էր մամուլին յանձնէ: Երբ 1908ին յետոյ ազգային պատմութեան դասագիրքերուն համար ոսկեղար մը սկիզբ կ'ընէր: Մօտն էի, Պոլիս, Էրբ չոր, դաժան նենդութեամբ մը ճամբու դրաւ զրաւաճառ հրատարակիչ մը որ կը ջանար Սրբազանը համոզել իր գիրքին չքնաղ արժանիքներուն վրայ զոր չէր ալ կարգացած բայց սրուն ձեռագիրը կրցեր էր ճարել արմաշական վարժապետ մը: Գրաւաճառը չէր ըմբռներ Սրբազանին տաղնապը, այնքան չահարեր ձեռնարկի մը առջեւ անոր ընդհուրմը: Անիկա համոզուած էր որ «փուռէն նոր երած» հացի պէս, տաքուկ տաքուկ պիտի

սպասէր առաջին տպադրութեան հինգ հազարը: Մարդը գնաց ու ես սիրեցի իմ ուսուցիչը: Փրկուած էր տասը տարի առաջուան պատերաճը: Դուրեան Սրբազան կասկած չունէր իր զերթին տարողութենէն: Անկէ քառորդ դար յետոյ, աւելորդ խղճմտութիւն մը անգուտ քրաւ սակաւնի գեղեցիկ, զղաստ պարկէտութիւնը պատմարանին: Ու մենք ստիպուած ենք զատել զպրոցական դասադիրք մը, քանի որ անկէս յրացուցիչ հատար մըն է ամբողջ. երկերէն:

Մէկ անգամէն պարտաւոր եմ մոռնալ կարելի, ներելի չբժեղանքը դասագիրքին: Երանդով միայն կը դատունի դասն ու կեանքը ու պատասխանատու են իրարու: Հայոց պատմաւր իմը յղացք մըն է որ կը փորձէ ամէն ազնիւ հայրիկի եւ որուն բոլոր մանրամասնութիւնները գաղտնիք չունին Դուրեան Սրբազանի համար: Հայոց պատմութիւնը կրքաւմ մըն է որ հակառակ երկդարեան կեանքին (Հ. Մ. Չամչեան) ու փառնուած նոյնքան յամառ, կորովի ջանքերուն, կը յիշեցնէ ճակատագրերը հայոց մատենագրութեան պատմութեան:

Վերկայած դործի մը առջեւ, ինչպէս է ինքնին Դուրեանի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑԸ, աւելորդ ցոյց մը բանդկտութեան, այն քանի մը նկատողութիւնները, որոնք իմն են եղած տարիներով: Եւ որոնց ընթացք կը փորձուի տալ իր առիթով: — Չեմ կարծեր:

Ամբողջ. Երկերուն Գ. Հատորը, ԱՂԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆը, ունի յատաճարան մը, ուր Թորդոմ Սրբազան կը պարզէ շարժառիթները անոր հրատարակման: Սրբազանը ընդունելով հանդերձ դործին անբաւարարութիւնը, զպրոցական նկարագրերը, կ'ուզէ ուշադրութեան յանձնել նաեւ անոր շահեկան կողմերը: Ըսել կ'ուզէ անշուշտ՝ այն անհուն վաքեքիքն որ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ անուանուած նիւթը կը խտացնէ միշտ իր մէջ, ինքնարեւարար: Ատիկա մեր պատմութիւնը ըլլալէն յառաջ չի դար անշուշտ միմալ: Կայ աւելի բան մը որ ալդ պատմութիւնը կ'ընէ բացառիկ, ճակատագրին պէս զայն յորինող ժողովուրդին: Նիւթն այս հաճեկանութիւնը գրադէտին համար թանկագին նպաստ մը սլիտի դատար: Արդարեւ, ով որ մշակած է զայն, ամենէն տափալ Միթիթարեանէն ու նախակրթարանի վարժապետէն մինչեւ ամենէն մեծատիւրողոս պատրիարքները, պաշտպանուած է անկէ: Հետեւա՞նք: Այն՝ որ կարդացուիլը թերեւս պատասխանատուն է սա զառածումին:

Որո՞նք էին շարժառիթները Դուրեանի հատորին կազմութեան ինքնուրուական թուականներուն, երբ հրատարակ ելած էին արդէն այդ կարգի դասական գործեր, մասնաւորապէս Ա. Պալասանեանի

զիրքը, տպուած 1899ին, Թիֆլիս: Կը զեղչեմ միւս բոլոր պատճառները ու կը կենամ միակ կարեւորին առջեւ, — պակաս մը լեցնելու կարիքին առջեւ: Արդ, Պաշտանեանի գործը իր առաջին մասին մէջ աւելի մօտիկ է քննադատ զպրոցին, քան Դուբեանի ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ ՇԵՐՋԱՆԸ: ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐՈՒՆ ՄԵԿ ՄԱՍԸ ու ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԸ հայոց դասական պատմութեան զրուսպնէրն են, ոչ մէկ կողմով նորոգուած են բացի թերեւս այն փոքր ճշգրտմանէն որոնք ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐՈՒՆ առիթով կատարուած են արտաքին պատմիչներու օգտագործումով: Երբ այդ դասերուն խմբադրումը ծրարեց, Դուբեան վարդապետ հասկացողութիւնը ունէր նիւթին: Նաեւ հիմնական պատրաստութիւն ու քանի մը քիչ չափ տանիլի առաջնորդներ: Ասոնցմէ Մեյլէ, Մասիեքո, արեւելիքի հին ազգերուն նաւերած իրենց հատորներով փորձիչ Գրիշակներ էին, քանի որ այդ գործերն ալ նպատակ ունէին զպրոցները: Դուբեան վարդապետի վրիպանքը սխալ պիտի չըլլար բերել այդ մարդերուն հետեւելու իր նախասիրութենէն:

Ժողովուրդի մը պատմութիւնը, թուղթ ու քար, պարտաւոր է խօսիլ մեր զգայարաններուն: Կը հետեւի թէ Հայոց Պատմութիւնը ինչ բարախուն նիւթ մըն է երբ կը մատուցուի մեր զգայարաններուն: Մասիեքոյի ԵԿԷՊՏԱՅԻՆԵՐԸ, ԱՐԵՒԵԼԻԲԸ մեր միտքին խօսող զիրքեր են, վասնզի ապրող խմորին հզօր առաքինութիւնը հարկադրաբար կը պակսի անոնց, պակասովը Ժողովուրդներուն: Հայոց պատմութիւնը հայ Ժողովուրդին տռաման է, անոր ամենէն յուզումնահար զգայնութեանց հանդէսը: Կը հասկցուի թէ անիկա պարտքին տակն է խօսելու մեր զգայարաններուն: Ուրիշ խօսքով՝ մեր պատմութիւնը սահմանուած է առաւելագոյն չափով մը արուեստի դործ մը ըլլալու, անշուշտ առարկայական հաստատ տուիքներու վրայ բարձրացող: Այսպէս գործադրուած այդ նիւթը պիտի զոհացում տայ մեր զգայարաններուն, վասնզի, անոր մեծ ծաւրերուն մէնք պիտի հանդիպինք անասելի, անմոռանալի ողբերգութիւններու զորս կրէր ենք, հազարամէ հազարամ, իր նմանը չունեցող յամառութեամբ մը: Գոհացում պիտի տայ մեր միտքին, վասնզի այդ տոսմային հետ, մէջը, քովն ի վեր մեր երկիրը պիտի արտադրէ իր չափովը քաղաքակրթութիւն մը, պիտի ստեղծէ արեւան մէջ մարմին ճարող մեր հօգին, ու պիտի պատրաստէ մեր այսօրուան իմացականութիւնը: Ան որ մտադրած է զրել հայոց պատմութիւնը, չի կրնար չյաճախուիլ այս հիմնական մղումներէն:

Բայց Հայոց Պատմութիւն մը չեմ կարդացած եւ որ բաւարարէր իմ մէջ սա զոյգ յատկութիւնները: Ու խորունկ ցաւս է որ կը

գրեմ : — Յաւր որ այդ պատմութիւնը չըլլայ գրուած Դուրեան Սըրբապանի կողմէ : Նիւթը փորձողներէն (Պալասանեան, Գարապաշ, ժանաւանդ (Օրմանեան) Դուրեան մինակն էր, որ զգայարանքներու խօսելու շնորհն ունենար բնածին կերպով մը : — Արուեստագէտը ան էր փաղանդիկ մէջ : Եւ սակայն չեա գիտեր ինչ տիտուր բախտ մը պիտի միջամտէր հոս ալ, որպէսզի վարդապետը զառաժէր, գիրք գրելու անգ զտապիրք պատրաստէր, այսինքն սիրէր աշխատանք մը զոր տիրացու մըն ալ կրնար զլուխ հանել եթէ գրելու իր վարժութիւնը չըլլար մոռցած :

Հայոց Պատմութեան Ըմբռնողութիւն մը, մեր հրապարակին վրայ աւելի պայծաս է քան յղացքը Հայոց մատենագրութեան պատմութեան : Ընդունուած իրողութիւններ են նախաՀայաստանի Ժողովուրդներուն լիակատար ճանաչումը, պեղումներով, արձանագրութեանց ընթերցումներով, Միջագետքի, Սուրիոյ, Հիթիթներու քաղաքակրթութեանց ուսումնասիրութենէն դոյանալիք բոլոր բարձր նպաստներովը : Յետոյ կու գայ Հայերու ծագման առեղծուածը, դեռ անլոյծ եւ զոր չեն զտրած լուծել աշխատելէ : Յունական եւ հռոմէական մշակոյթներու ծաւալումը : Արիական եւ պահլու քաղաքակրթութիւնները : Մինչեւ Ե. դար երկարող սա առնուազն հազար տարին մուտքն է Հայոց Պատմութեան : Ու ինծի պէս դուք բոլորդ ալ պէտք է ընդունիք որ շատ քիչ, չընելու համար ոչինչ գիտէք այդ ամենէն, Առաւելապէս զիտուն, թափանցող, տարօրէն հմուտ ու intuitif միտքերու աշխատանք մըն է ասիկա Այժմու պայմանները չեն առեղծած այդ միտքերը մեր մէջ : Բայց Փրանսացիները իրենց պատմութիւնը գրեցին ԺԺ. դարուն : Ու գիտէք թէ այդ դարուն գրուեցաւ Հոսիմի մեծ պատմութիւնը : Յոյներու աշխատէս չափահան պատմութիւնը, ստաջին անգամ : Յուսահատ չեմ ուրեմն : Կու դայ սերունդը : Կը հաւաքունին նախանիւթերը : Կը ծնի մարդը որ այդ ամէնը նետէր ստքի, հսկայական յիշատակարանի մը նըման, մեր ցեղը գտնելով վերջապէս : Դուրեան վարդապետի գործէն սա մուտքին անբաւարարութիւնը ցու չէ ինծի :

Բայց անիկա գրած է ԲԱԳԻԱՏՈՒՆՆԵՐԸ : Հայոց Միջին դարը, իր բոլոր երեւներովը մեզ մատչելի էր այդ չըջանով : Ունինք բոլոր աղբիւրները, մեծ մասը աղանատեսի յուշագրութիւններ (մեր քանի մը մեծ պատմիչները՝ Յովհաննէս Կաթողիկոս, Թովմա Արծրունի, Ա. Լատովիքրատցի, յիշելու համար միայն վաւերական զբողները), արտաքին պատմութեան մեզի անձանթ բայց այնքան ալ կարեւոր գործերը, թուրքերու, արաբներու, բելգանդացիներու,

արեւմտեան ուղեւորներու ձեռքով հաւանաբար զրուած : Ունինք տակաւին անդիր աւանդութեանց մեր հարիւրաւոր ձեռագիրներու յիշատակարաններուն նպաստը : Ու ամփոփ չըջան մը, երկու դարու վրայ երկարող (Ժ. — ԺԱ.) : Յետոյ, ինչ որ ամենէն չահեկանն է՝ Ժողովուրդ մը, որուն թէեւ կոտորած, բարոյականը՝ բայց գեռ կանդուն է Ֆրիդրիխին : Արշակունի արքաները անհասկնալի մարդեր են, հեռաւորութեան որքան պատմական պարտաստութեան ենթակայ, մշտային ու անսեւեռ, (չունինք գիրքեր, ԲԻԻԶԱՆԴԸ, ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ օտարներ են : Փարսկացիին մինակն է) : Ռուքիմեանները շատ կը նմանին Միջնադարի տառապեալներու : Բագրատունիները արեւելքն են ամբողջութեամբ : Արար ճնշումը, աւագանին ջնջելու իրենց քաղաքականութիւնը, երկու կրօնքներու բախումը ու զաղթային մեծ տեղափոխութիւնները այդ դարերը կ'ընեն անդերադանցելի աստիճանով խռովայայ, կենդանի, վաքեքիփ : Ու փատտերուն փատտը, — աւերակներու վկայութիւնը : Անին անոնց ոտտանն է : Ու անոր սակորակոյտը այսօր ստեղծած է հայկական ճարտարապետութեան մը փառքը : Ու արքունիքը այդ Բագրատունիներուն : Ճշմարիտ Միջնադարեան տապալներ : Ու մեր մեծ կրօնականները, հեքիաթով ու սրբութեամբ ծանրաբեռն : Ու զղեակները, ամբողջները, դաւերը, կոխները, հերոսութիւնները, ու ճակատամարտները : Արեւելքի մեծապոյն ու ժեկէն մէկուն, թուրքին խուժումը : Ու դարաւոր քաղաքակրթութեան միջնարկը կողմ Բիւզանդիոնին անկարելի կայսրութիւնը ու նոյնքան անըմբռնելի նահանջը, կորանքը : Ու նահատակութիւնը : Ինչպէս կը զգացուի սա արագ թուումին ընդմէջէն, դրապէտի մը համար բոլոր ցանկալի տարրերը պատրաստ էին երեւան բերելու համար գոնէ երկու դար հայոց պատմութեան մը արդիական մէկ կոթողը :

Դուրեան վարդապետ անընդունակ մէկը չէր նման յաղթանակի մը : Իր մեղքը՝ չմտածելն էր նման պարտքի մը : «Որում բագում աւանդեցաւ, առաւել եւս պահանջեցցեմ ի նմանէ» : Ճիշդ է առածը ոչ միայն Յիսուսի ժամանակներէն այլ եւ այսօր, թերեւս միշտ :

Ի՞նչպէս դատել իր աւանդը Հայոց Պատմութեան ընդհանուր ուսումին :

— Կ'ըսեմ անվերապահ որ այդ գործը ոչինչ կ'աւելցնէ թէ իբր մեթոս, թէ իբր հում նիւթ : Այդ չորսհարիւր էջերուն ետին չկայ բան մը որուն անծանօթ ըլլայինք, ինչպէս չկայ միւս շնորհը որով պիտի բաւարարուինք երբ մէկը անձնական կնիքով մը մեզի կ'ըն-

ծայէ մեղածանօթ բաներ, խնայելով մեղի նեղութիւնը, առնուազն տաղտուկը արդէն տեսնուածիմ, զխտցուածիմ: Բայց ատկէ, այսինքն Հայոց Պատմութեան կալուածէն դուրս այլ գիրքը — անարժան չէ իւմանիստ իր կաղմութեան ու անունին: Ըսեմ նորէն, անհրաժեշտաբար, թէ չ'անցնիր անկէ անդին: Գործին առաջին կէսը հասարակ պատմում է անշուշտ ու նիւթը նորոգել ձգտող պրպտումները հետեւակ ձեռնարկի մը պէս կը տալուորեն կարգացողը: Գործին երկրորդ կէսը, այսինքն երկու հարիւրէ քիչ մը աւելի այն էջերը որոնք ծրարադած են Բազրատունի ինը արբաներու երկու դարերը սեւեռել, դասական նպատակներու ենթակայ մնալով հանդերձ, ու ըլլալուն հակառակ խորապէս անբաւական մտադրուածք նուաճելու, չեն կործաներ Դուրեան Սրբազանի վարկը, ինչպէս ըրին ատոր կրկինը էջեր, հայոց մատենագրութեան պատմութեան և յարակից հարցերուն նուիրուած: Նիւթին նպատարը գիմաւորեց զրազէտին անփութութիւնը, անբաւարարութիւնը, կեցուածքին անլըջութիւնը: — Դպրոցականներու համար Փորմա լեցնելը թուրք վարժապետներուն փառասիրութիւնն էր ատեն մը: Ու մենք միշտ պիտի արժեւորենք մեր միտքին զաւակները, երբ մեր զգայարաններուն հանդէպ կը համարձակինք կասկածիլ: Դուրեան Սրբազան այրած է հարիւրաւոր քերթուածներ: Լաւ նշան: Այրած է 1890ի մատենագրական իր դասերը: Հերոսութիւն: Կրնա՞նք, ունի՞նք իրաւունք՝ պահանջելու նման խստադատութիւն «Ալլաշին պատմութեան» դասերուն համար:

— Ձեմ կարծեր:

Դուրեանի գիրքը արժանիքներ ունի:

Անիկա գերծ է

ա) — Միամիտ, անծակ ռամանքիզմիմ, աւանդութեան վրայ տմրախարխախ կառչելու անփառունակ հպարտանքէն, մեր ամէնուկանը կատարելալ յայտարարող ինքնաբաւութենէն, ու մանաւանդ մեր պատմութիւնը պատնէշեալ կալուած մը նկատող պահպանողականութենէն. — բոլորը միտքի ձեւեր՝ որոնք մեր նոր ժամանակները մինչեւ կը կազմէին դպրոց, հանգանակ, ու կը սպառնային նորոգման ամէն փորձի: ԺԼ. դարու Վենետիկը, ու ԺԹ. դարու առաջին կէսի Պոլիսը յառաքաններն էին այս մտայնութեան:

բ) — Անտրակելի, ապուշ տղայակամութիւն, չահատիրական ստոր փառասիրութենէն, գրափաճառի հոգեբանութենէն որոնք մինչեւ հայկական քարդերը ներկուած ազգասիրութիւններ կը նըկատուէին, անանուն վարժապետներու սանկ ու նանկ համբաւ մը զահաւորող, երբ Հայոց Պատմութեան ընթացքի մը ճակատին (յա-

ճախ՝ սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը) կը տեղաւորէին իրենց եռամեծ անուշները: Երբ զրափածառները դադանիքը ունէին անտուկ անտուկ գիրքերը իրրեւ ապրանք կառկածոտ Թուրքիոյ բոլոր անմատչելի խորշերը առաքելու, ու տուն տունի ետեւէ կը կանգնէին, Հայոց Պատմութեան անսխալ Ֆերման ալլաքան ճոխարար շահագործելով:

դ) — Պատուելիութենէն (որ դէշ կը թարգմանէ Փրանսոցիներուն *pédantisme*-ը), որ զոյսութիւն ունեցող ամէն նիւթ պիտի ձգտի արժեւորել, պիտի ծանրաբեռնէ ինքնին կճող, մութ նիւթը մեր պատմութեան, հոսիկ ու հոնիկ ճարուած տեղեկութիւններու սքոֆը նետելով կրկէս: Պիտի գրկէ փաստ, վկայութիւն, թիւ, թուական, ձեռագիր ու եւրոպական մատենադարաններու փռչիւններէն վերերերուած զոհար յիշատակարաններ մէկ ու նոյն թշուառ գլխանին մէջը Հայոց Պատմութեան (Վիեննական տառջին դպրոցը), ըսելու համար Վենետիկցիներուն դար մը առաջ ըսածը, քիչիկ մը բարեփոխել, ճոխացնալ: Դպրոցին մեծ Ներոնն է Գարապաշ:

դ) — Չոր — ամուր — գիտական հիմնութիւնէն, որ կը կազմէ Վիեննացիներուն ուրիշ մէկ մեղքը, առաջինին չափ ծանր: Կ'ակնարկեմ զերմանական մեթոտին, ուրկէ փոխադրուծ մըն է անիկա մեր մէջ եւ որ սխալը կը յաւերժ իրարու մօտ, բայց իրարու անվերածելի երկու կրթանքներ անխորարար կիրարկելու բանասիրութեան եւ պատմութեան մէջ: Չեմ սահմաներ այս եղբերէն առաջինը ու անոր մեծ օրէնքները, դուրս գանելով զանոնք իմ ձեռնհասութենէն: Երկրորդին մէջ, հմտութիւնը հեռու արհամարհելէ, նախապայման ընդունելով հանդերձ, չեմ բարձրացներ անխելք դերապահութեան մը, որ ապրող խմորը ժողովուրդներու կեանքին (պատմութեան ամենէն արդար տարազումներէն մէկը) ստիպուած է ուշքի կեդրոնէն հեռու պահելու ու կը զոհանայ վիճակադրական մեթոտներուն ապահովութեամբը, չըսելու համար անսխալութեամբը: Ապրող մարմիններու համար դատ ուժեր կը դործեն: Ու մեռած բաներուն մեթոտը անատակ է անոնց: Վիեննացիներուն նոր դպրոցը (Տաշեան, Մենէվէշեան, Գալեմքէրեան, Ալիշեան):

ե) — Արկածախնդրական տեսութիւններու սնդիքէն, ռումանթիզմէն (չըջուած ու ատու տւելի անտանելի, վառնդի հմտութեան շուրջապարը կը պարտկէ այդ ցուցամոլութիւնը), որոնք քննադատ դպրոցի յերիւրանքները մեծարարաւ պատգամեցին, երբ փաստերը կը մնային միշտ նոյնը, տարրական ու խախուտ: Չեմ զիտեր ի՞նչն էր իրաւունք տուողը մարդոց, որպէսզի Հայոց Պատմութեան աւանդական Ֆերմային վրայ աւելցնէին նաեւ բնագիտական ածականն

ալ, երբ այնքան քիչ բան աւելցած էր մեր նախանիւթերուն մթերքին, Ալիշանէն ասդին: Գարազալ, որ այդ պիտակով պատմութիւն մը ունի, կը կարծէ արդարացինէլ Ֆերման, Հայոց Պատմութեան քանի մը դէմքերուն շուրջ (Ս. Մեսրոպ. Վասակ Սիւնի. Արշակ Բ., Պապ Եւն.) տեսակէտներ պաշտպանելով, որոնք դէմ էր թային պատմութեամբ մեզի հասած վճիռներուն, մտափիճակներուն:

զ) — Յայտնաւորեալն երկարաբանութեմէն, որ համարարառներու եւրոպական մեթոտին կրկնութիւնն է Հայոց Պատմութեան վրայ: Ասորը մեծ հերոսը Օրմանեան Սրբազանը եղաւ իր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄով, ուր միակ արժանիքը ծրարէրը միայն կը մնայ եւ խոշոր վրիպանք՝ դործողութեմը: Առանց զբաղէտէ մը պաշտպանութեմը, որեւէ դործ որ այդքան լայն մտադրութիւններ կը հետապնդէ, տարբեր ճակատագրի մը չէր կրնար արժանանալ:

Աս քանի մը նկատումները կը թելադրեն անշուշտ առաւելութեանց կշիռ մը: Բազմաթիւութեան պետեմէ մը սակայն: Իրենք իրենց անոնք չեն երաշխաւորեր պատմէջը, դժուարութիւնն պակտող՝ մեր նոր գրականութեանց: Անոնք Դուրեան Սրբազանի զգուշաւոր, անյաւակնոտ ու քիչիկ մըն ալ զգացական կեցուածքը կը լուսաւորեն, կ'ընեն աւելի հասկնալի անոր մէջ կարելիութիւններ: Ու այդքան: Անոնցմէ անդին չգրուած, Հայոց Պատմութեան գիրքը^(*) վրիպանքն է սակայն նոյն մարդուն, ծանր, դժնդակ, այնքան որքան եղած էր ատիկա Հայոց մատենագրութեան պատմութեան առիթով:

(*) Ըսի՞ր թէ այժմու ըմբռնողութեամբ, տեսակէտներու ընդարձակումը չափազանց դժուարացուցած է նիւթին ամբողջական պարագրիւմը: Օտարներու մօտ 15—20 հատորոց համադրումներ եթէ երբեք արձանագրուած են, մեզի համար նման կատուցումներ առայժմ անկարելի կը քուին: Մենք դեռ չենք զարգացուցած հաւաքման իսկ միջոցներ մախանութեմը: Հայոց պատմութեան շրջաններ, ամբողջն սահմանափակ, պէտք է իյնան ուսումնասիրութեան: Մարդու մը կեանքին ընդհանուր միջինին արտօնած գործունէութիւնը հազիւ պիտի բաւէր լիակատար նուաճելու օրինակի համար ԱԹՐԱՐԱՏը (գոր Ալիշան իրագործել կարծած է հասարակութեան յանձնարարական յանձնարարութեան յանձնարարութեան, այնպէս ինչպէս կը ներկայանայ նիւթին կերպարանքը գրագէտին ու գիտունին միտքերուն առջեւ: Քաղաքատնիկներու երկու դարը առնուազն հիմնաքարերը անցնող էջերու ստացը հաստը է իմ մտքիս մէջ, ամէն մէկ արեւոյի հատ մը նուրբիւթով, ու առանձին ալ ուրիշ մը՝ հաշտեւելչութեամբ համար երեւոյթը: Այս լայնքով ձեռնարկներ ընդհանուր են մեր ժամանակներուն համար, մեզի ոչինչ կը պակսի: Մարդկային կեանքն տեսնելու կերպին մէջ միայն անհրաժեշտ նորոգումը չունինք մեմք: Ապագայ Հայոց Պատմութիւնը կեանքին մը վէպն է, գոր պիտի ընէինք ոչ-վիպական:

Իւմանիստ երկու մեծ կալուածներուն վրայ տեսնելէ վերջ Դուբեան Սրբազանի ճիգը, ասոր արդիւնքը ու իր կարգին այս արդիւնքին ալ տարողութիւնը, կը սեղմեմ վերլուծումին շրջանակը։ Նոյն կըթանքին հետ անուղղակի կապեր ունին անոր միւս աշխատասիրութիւնները։ Ասանց ՀԱՅՈՅ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ նուիրուած գրքոյկը, Վիեննական մասնաւորութիւն մը գրուած, գրեթէ զուրս է գրականութենէն, ծանօթոյքներու ընթացիկ հանգամանքէն չտարբերող, զըրուած՝ առանց մեծ դազափարներէն պաշտպանուելու։ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿՐՕՆՆԵՐՈՒՆ թարգմանածոյ գայրոցական աշխատանք մըն է։ Նոյնն է ԲԱՐՈՅԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆԸ։ Նոյնը ԴԱՍԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ, որոնք Ֆրանսերէն զատադիրքերու համառօտագրութեանց հայացումներն են։ Ու չեմ գիտեր պատճառը, որ դանոնք միշտ ըլլայ հրատարակելու։ Բոլոր այս գիրքերուն մէջ ուսուցիչի մը մտահոգութիւնը միայն։ Անոնք բռն են Դուբեան Սրբազանի յիշատակին։

Քիչ է ըսելիքս, զարձակ իր անջատ յօդուածներուն մասին, բարոյախօսական եւ կրօնական որոշ բարեխառնութեամբ։ Անոնք մուտք ունին Ձ. հատորին մէջ Աւբողջ. Երկերում։ Ոմանք կը կրեն վերաառութիւնը կրօնա-փիլիսոփայական յաւակնոտ տարադին, անտեղի կերպով մը բռնադրուած իրենց ճակտին, հրատարակչներուն կողմէ, քանի որ անոնցմէ եւ ոչ մէկը այդ տեսակ պատուանիչով մը չէր երեւցած հայոց մտաւելին մէջ։ Անոնք հասարակ լրագրական մանրուք են, պուտ մը մտածութիւն իւզոտած, բայց չափազանց աժան։ Սովորական, ու մանաւանդ հիմնովին վերաւոր ալ են 1900ի բռնադրուեալ արձակին բոլոր մեղքերովը։ Իրբեւ զազափար անոնք այնքան աղերս ունին փիլիսոփայութեան որքան Պիթագորի աղիւսակը՝ անհունական հաշիւին։ Որեւէ լրագրող, առանց տող մը բան կարգացած ըլլալու այդ փիլիսոփայութենէն (զոր այնքան աժանցուց մեր 1900ը) պիտի կրնար ստորադրել դանոնք, աւելի շնորհալի թերեւս, ու աւելի նուաղ դատապարտութեամբ. զոնէ ձեւին մէջ պահելով սանի սահուն վայելչութիւն մը։ Տասնով քսանով էին մեր մէջ, այդ օրերուն այդ անմահները որոնք խմբադրական երկու սինակ իմաստութիւն կրնային ածել մէկ ժամուան մէջ, խմբադրատան թոհուրսէին խորը սուղուած, ճղնելով, թքնելով, հայհոյելով, հիւր ընդունելով ու նոյն ատեն ալ իրիկնաթերթին համար իմաստախրելով։ Դուբեան Սրբազանի մօտ անընտելութիւնը պատճառ է այդ յօդուածներուն ունոյն պոռոտութեան, զի զմուտը էր անոր իր

ժամանակին դառնալ, անմիջապէս հասցնելու համար պոլսական թերթերուն ու հանդէսներուն պաղատագին հայցուած յօդուածը տօնական կամ բացարձիկ թիւերու համար, ինչպէս կ'ընէին մարդիկ շահագործելով հրապարակին փառքերը: Զուտ կրօնաշունչ իր յօդուածները, որոնցմէ ամենէն ծաւալունները լոյս տեսան Սիոնի մէջ, իր պատրիարքութեան շրջանին, դուրս կը մնան Զ. հատորէն: Ու լաւ կ'ընենք եթէ երբեք չխանդարենք անոնց յաւիտենական քունը: Դուրեան Սրբազան զրապաշտ միտք մըն էր ու զուրկ ոգեղէն սուղումներու ակորժակէն որքան կարողութենէն: Այս ճնշումը անոր համար, որովհետեւ փիլիսոփայութիւնը, կրօնքը իբր հայեցողական գրաղումներ կը պատկանին խառնուածքի կալուածին:

Կը մնայ իսկեւ այս ընդարձակ գուխը թեթեւ ակնարկով մը իր աշն կտորներուն վրայ, որոնք գրական վերտառութեամբ կը դրաւեն Զ. հատորին վերջին յիսուն էջերը: Դրականը թարմատար է այնքան որքան փիլիսոփայականն էր քիչ վերը: Այդ յօդուածները ուրիշ բան չեն եթէ ոչ միեւնոյն պայմաններուն մէջ, միեւնոյն նպատակներով դրի առնուած լրագրական յօդոյնումներ, միշտ լրագրի վարիչներուն կամ տարեգիրք կազմողներուն թախանձանքին զիջուած: Կը տարբերին քրոնիկէն, մասնիկ լրագրին դէմ բնազդական վերապահութիւն մը՝ Սրբազանը մղած էր որդեգրելու քիչիկ մը ընդհանուր, օրէն վեր տարբերութեամբ ձեւ մը, օրուան նիւթը մշակելու: Անշուշտ, մնալով բաղդատական կշիռներու առջեւ, այդ կտորները կ'արժեն աւելի քան փիլիսոփայականները, քանի որ ասոնք մօտէն իսկ չեն անցած իմաստասիրական կրթանքին ու զրականութիւնը պոլսեցիներուն համար միակ բնատանի, կարելի կրթանքն էր իմացական գործունէութիւններէն: Բայց վար կը մնան գրականին ալ պարզ արժէքէն, վասնզի Դուրեան Սրբազան entiché էր իմաստասիրականով, 1880ի բոլոր վարժապետներուն նման, սկսելով Գարագաշէն մինչեւ Եդիս, Զերադ, Պէրպէրեան: Գրական անունին տակ ոչ մէկ կտոր մեղ կը դոհացնէ աշտօր այդ մարդէն: Կարդացէք ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԸ, դրուած տօնական ներշնչումներու ընդմէջէն ու ըսէք ինձի թէ ի՞նչ է նպատակը այդ մարդիկը այդպէս կենդանադրելու: Ոչինչ, այդ էջերուն ներքը որ ըլլար մեղի անծանօթ: Համաձայն եմ որ մեր պատմութեան ամենէն ծանօթ, մաշկու աստիճան ձեռնուած անուններուն նարը ըլլայ անկարելիութիւն: Բայց ասիկա կրկնապէս պատճառ էր ըլլալու գիտցուածը, արդէն ըսուածը մեղի կրկին քշելու մեղքէն զլուշանալու: ՍԱՀԱԿ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊԸ ոչ նորացում է, ոչ հմտութիւն, ոչ ալ այդ մարդերը տեսնելու իւրայատուկ կերպէ մը վկա-

յուլիսին մը: Գարույ խօսելու վարժանք մը՝ հաւանական զսպանակը այդ քանի մը էջերուն: Դիչ ղեկուն, զգաստ, զղուշաւոր իմացակա՜նութիւն, Դուբեան Սրբազան անշուշտ այդ անուններուն առջեւ մեղի խնայած է իրիմեանի կամ Սրուանձտեսանցի մը հռետորական խոյանքները, իրենց ծիծաղելին, բայց չէ նորոգած այդ մարդերը, առնուազն չէ ազատագրած զանոնք պատմութեան, առասպելին, մեթոտին մշուշէն: Վասնզի, ինչպէս զիտել տուի մատենագրութեան մասին նշմարներու մէջ, այդ մարդերը խկապէս մեծ մարդեր էին, ու մեծ մարդը կը պատկանի ամէն ժամանակներու: Բոլորովին ներքի տալիակութիւն, սոյորականութիւն, անկնիք պատկերացում, այդ մարդոց զիմաց ցնայլտի զրոգներու համար, որոնք պիտի փորձուին տալ զանոնք, երբ կը կոչուին Գարագաշ կամ Հ. Ակինեան: Բայց աններելի նման անխուժութիւն Դուբեան Սրբազանի համար որ բարձի զիրք ունէր Ռինանը, Թէնը, Սէնթ-Պէոյր: Գրականներէն ամենէն յաջողը Ա. Բ. Գ. Ի. ԳԱՍԸ, եպիսկոպոսացման առթիւ Ս. Մեսրոպի ղերեղմանին վրայ կարգացուած ուխտէ մը ներշնչուած: Կ'ընդունիմ նիւթին խոսքիչ հրապոյրը, արեւմտահայ վարդապետի մը համար որ ծուռկի կու դալ մեր ամենէն տարօրինակ մարդուն չիրմաքարին առջեւ: Բայց որքան նրբութիւն: Որքան սնոտիք, մեր 1900ի րօրօրօքէն: Կը կարգանք կտորը, յուզուելու տեղ տրտմելով, նեղուելու աստիճան այդ չորնալիք բոստիլոյտով, որ մեր իրապաշտներուն առոյղ, արու, մարդկային քրոնիկը այդպէս ոսին մրցանքի մը վերածեց ու մեռաւ 1910ին: Սրբազանը անկարող կը հանգիստնայ հոն իրական տեղ մը զնելու մեր աչքերուն առջեւ, անշուշտ սարսափին տակը նկարագրելու մոլութեան, միւս կողմէն իշխալու համար հոգեկան նկարագրութեան նոյնքան ոսին մոլութեան մէջ: Հոգեբանութիւն փորձելու ձախող կերպն էր ատիկա: Ու փոխանակ ունենալու հայրենի տեսարաններէն զրաւիչ անիլին մը, որ իրը դոյն ու իրականութիւն առնուազն անմոռանալի էջ մը կրնար դառնալ, մենք կը պարտաւորուինք հանդուրժել յուզումէ զուրկ, կեանքէ չայցուած, չէզոք վայրի մը տարտամ պատկեր մը: «ՕՇԱՅԱՆԻ ԱՆՃՈՒՆ ՄԵՌՈՒՄԱՆ»ը արժանի էր աւելիին:

Ահա իւմանիստ կրթանքին մեծ կողմերը, իր մօտ:

Կը լռեմ ուսուցչէն զոր եղաւ երբեմն նուիրումով, յաճախ օգուտով, միշտ մեծ ձեռնհասութեամբ, սերունդ պատրաստողի լայն շնորհներով ու հզօր զրաւչութեամբ բայց որուն ստորագրելները չեն պատկանիր զրականութեան: Կը լռեմ իր դասադիրքերէն (զրաբարի ուսուցման նուիրում) որոնք անարժան են իր մեծ արժանիքներուն:

Շատ մեծ ուսուցչի շատ խեղճ այդ զերբերը արդէն չեն առնուած տալիս։ Երկիրում մէջ։ Չունինք ձեռքի տակ իր քարտիկները, որոնց մասին այնքան հիացիկ, խանդոտ էջեր ստորագրած է Թորգոմ Սըրբազան, բայց որոնցմէ իմ տպագրութիւնս չի պատասխաներ նոյն խանդին։ Սըրբազանը չունէր խօսքին զժողարութիւնը։ Երբեմն կը գտնէր ներշնչում։ Բայց չէր իջնար սիրտերու խորը, բացի այն պահերէն ուր նիւթն ու անձը հաշտ էին իրարու։ Սըրբազան պերճախօսութիւնը ատեն մը մարդին մէջն էր դրականութեան։ Այսօր անիկա անճարակ բանականութեւն ձեռքին տակ դարձած է ուրիշ իրողութիւն։ Հիմա, բեմէն խօսքը եթէ չուղղուիր երկիւնքէն առնուածներու, դժուար կը բանայ իր ճամբան զէպի հողինները պարզ մարդերուն։ Պրոպ, ոճ, փայլ, հակադրական շնորհներ փոխարինած են բուն խօսքին կեանքը մեզմէ ներս ինչպէս թատերական բեմին տեղըը հալածած է արուեստին խռովը։ Հիմա կը կենանք խօսողին դէմ, անոր բաժնեկէն աւելի բնութիւնը կերպին բնականէ հողիով։ Այդ ուղղութեամբ Դուրեան Սըրբազան օժտուած մըն էր։ Բայց զիրի տակ իյնալէ վերջ իր խօսքը կը դառնար բառերու պալատ, ուր մարած ըլլալին չողիւնները հողեղէն կայծերուն։

Գ.

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Վ Ն Ը

Եղիշէ Դուրեանի քերթողական վաստակը(*), իրեն յատուկ արժանիքներուն ծով, կը պարզէ արեւմտահայ քնարերգութեան շըրջափոխութիւնը լուսարանող, լուսաւորող շահեկան երեսներ, որոնք այս առիթով չը ստանան նկարագիր։ Պարագան քիչ մը սո-

(*) 1909ին «Հովնիսիան Սրիսի» ամսագրով անկախ հրատարակած էր քնարականներու այն խումբը որ վերջեց ընդմիջտ անոր բանաստեղծութեան նկարագիրը։ Այժմու հաստիք, «ՍՐԻՍԻԱՆ ՔՆԱՐ», անտեղի որժան խնդրական տիտղոսովը կը համախմբէ ինչ որ իրքիւ չափաբերուած բան, քարգմանածոյ թէ ինքնագիր, աշխարհաբար քէ գրաբար, ելեր էր Սրբազանին գրիչէն։ Ստորոգը ան է որ մշակուած նկարներուն աղերսը, զէք ընդհանրապէս, տարտամ է շատ Սրբազան բանաստեղծութեան յաջգիւն հետ։ «Հովնիսիան Սրիսի» Դուրեան Սրբազանի բանաստեղծական վաստակին աւանդատունն է, եթէ կը ներուի նման քաջատրուքիւն մը։ «ՍՐԻՍԻԱՆ ՔՆԱՐ» մականգնէ մը։

վորական ալ չէ սակայն: Յիսուն տարի մուսաներուն դարպաս մը, ինքնին սրտառուչ, Դուրեհան Սրբազանի մօտ կ'անցնի հետաքրքրականին հանդամանքներէն: Կ'անցնի անհատին ալ հաւանական հոգեւոր ջրջումներէն: Ունինք բանաստեղծներ որոնց անդրանիկ քերթուածները, այսինքն քսանէն վար տարիներու արդիւնք ուսանաւորները մեծ տարբերութիւն մը չեն դնէր յիսունէն վեր յօրինուածներուն հետ: Դուրեհանի առաջին նմոյշներուն (քերթուականէն) ու վերջին ուսանաւորներուն մէջտեղը ճիշդ յիսուն տարուան զրական ճաշակ մը կը պատկի: Ահա թէ ինչու այդ հատորը, «ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐ», տեսակ մը թանկ դիւան է, թանգարան մը հետաքրքրական իրերու, օր մը տիրական ճաշակներու յայտարար տոտրկաներու, զրական նորոյթներու զարմանալի դիմաշրջումներէն մեզի շատ բան սորվեցնող: Յետոյ, կան հատորներ որոնք մարդու մը պատկանելով հանդերձ, ծրնունքն են կարծես շրջաններու, այնքան լաւ կը վերբերեն ասոնք անշուշտ հեղինակին տոյժովը որ ուրիշները ըլլալու իր միամիտ փառասիրութեան մէջ մոռցած է ինքզինքը գնել իր դործին մէջ: Ալիշանի ՆՈՒԱԳՔ քերթողաչարքը թիփիք նմոյշ մըն է ասոնցմէ: Կան ալ ուրիշներ որոնք կարծես դուրս են ժամանակէն ու կը պատմեն բացառարար, շեշտակի, այլամերժօրէն մարդ մը, շատ տարտամ աղբերսով մը այդ ժամանակին հետ: Զրաքեանի «ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ»-ը ուրիշ նմոյշ մը այդ կարգի դործերէն:

Բազմաթիւ հարցեր կը ներկայանան մեր միտքին երբ կ'աւարտենք ընթերցումը «ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐ»-ին: Բայց որոնց մօտենալէ առաջ, երկու հիմնական հարցերու ճշգումը անհրաժեշտ կը նկատեմ, քանի որ միւսները կրնան գետեզուիլ ասոնց սրբունակին մէջ: Արուեստի դործ մը միշտ վիպաութիւն մըն է մարդէ մը որ իր ուղեղին, ջիւղերուն, փորձանքներուն, փորձառութեանց, կարճ՝ իր իսկ օրերուն հակադրեցութիւններէն պիտի քաղէ նախաւիւթը այդ դործին: Աւելի բարձր ու նոր բառով մը՝ խմորը: Ասիկա մայրածանօթ, երբեմն բռնապետական, ուրիշ ատեն դայթակաւից յաւակնութիւնն է խորքին, զինքը քաղաղրող տարբերուն յաղումար հանդէսովը: Զեղչեցէք վարդապետական դպրոցամօլ պահանջները սա տարադին: Մնացածը արդար յղացք մըն է որ կը բովանդակէ արուեստագէտին անձը, իր ժառանգական ու ստացովի բոլոր յատկանիշներով, իր ապրումներուն համապատասխան թափօրով, ու այն ամէն զգայութիւնները որոնք զտան այդ անձին ջղային կեդրոնները ու զտան նոյն ատեն կերպը իրենք զիրենք առարկայելու, եթէ կը ներուի սա բառը: Կը հետեւի թէ խորքի քննութիւն մը, արուեստի դործի մը առիթով, մարդկա-

յին, իրաւ, արդար հոգեբանութեան էջ մը կրնայ տալ մեզի: Երբեմն ասիկա անհրաժեշտ ալ է գործին իսկ հասկացողութեան: Մեր Եղիային գրականութիւնը, առանց անձի ուսումնասիրութեան, որքան անուղիղ դատաստաններու պիտի առաջնորդէր մեզ: Այս հաստատումին կը հետեւի երկրորդ մը, որուն համեմատ միշտ այդ անձը ինքզինքը պիտի արտայայտէ հասարակաց քանի մը կերպերով ուրոնք այս անգամ անկախ են իրմէ, ըլլալով հաւաքական արդասիքը զինքը կանխող ձիւկերուն, եւ որոնք սակայն շատ մօտէն կը թելադրեն շրջանը, կը կրեն ասոր կնիքը, — լեզու, քերականութիւն, արտայայտութեան յաճախեալ եղանակներ, կարճ՝ գրականութեան պատմութիւնը յօրինող ղէպերը, մասնաշատկութիւնները, այսինքն ժամանակի մը ճաշակը, գրական հասկացողութիւնը, ի զօրու հանգանակները:

Դուրեան Սրբազանի բանաստեղծական դիւանը հանդիպումի վայրն է գրական երեք սերունդներու ճաշակներուն: Այս միակ հաստատումը կը ճշդէ կարեւորութիւնը այդ գործին, ըստ որում արեւմրտահայ քերթողութեան պատմական յեղաշրջումը մեզի կը պատկերէ շատ աւելի հարապատ զօյնելով որքան ատիկա կարելի չէր գտնել, օրինակի համար, Նար-Պէյի մը գործին մէջ, որուն երկու քերթուածներուն միջեւ (շերջինը իր մահուան տարին ունի թուական ՀԻԽԱՆԻՆ ՄՐՄՈՒՆԱԸ) դարձեալ կը պառկի նոյն կէս դարը: Իր մահուան զգայութիւններուն եւ ԱՌԱՋԻՆ ՏՆՐԵՆՆԵՐՈՒՆ մէջտեղը ունի կայ փոխուած: Ե. Դուրեանի տափակուի, տղայական ոտանաւորներուն եւ ԱՆԱՌԱԿԻՆ մէջտեղ անդունդը անանցանկի է: Յետոյ, ժամանակափոխ կամ ոչ, ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԸ ունի բազմաթիւ զբաղար քերթուածներ, ինքնապիւր ու թարգմանածոյ:

Ուրեմն,

ա) — Եղիշէ Դուրեանի քերթողութեան մէջ կայ, կ'ապրի արձագանգը մեր առաջին ռումանթիքներուն. այս բառին սահմանը երբ կը բանանք քիչ մը աւելի ընդունելու համար անկէ ներս Բաղրատունիի եւ Հիւրմիւզի զուտ գրարար ալ քերթողութիւնը, ինչպէս չենք կրնար վտարել ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԸ գրարար ոտանաւորները, որոնց բոլորին ալ (նկատի ունիմ երեք Մխիթարեանները. — Ալիշան, եւ Պէշիկթաշեան ու Նար-Պէյը) մեզքը ապահովաբար լեզուէն չի դար: Դուրեան սնած է այդ բառական ումանթիզմով: Անոր արձակը երկար ատեն չկրցաւ թօթափել 1880ի ի նպաստ զբաղարի գոյաւորող յետաշրջման ազդեցութիւնները, մինչ անոր ոտանաւորը մինչեւ 1900 պիտի տառապի խորքին սա տագնապովը: Տուէք անոր

պատանութեան ուրիշ նկատումներ, զուք պիտի ունենայիք ուրիշ Եղիշէ Դուրեան մը:

բ) — Եղիշէ Դուրեանի զիւանին մէջ կայ անփառունակ վկայութիւն մըն ալ բանաստեղծական ճաշակի մը, զոր ևս որակեր եմ տաղաչափութեան ոսկեղարք մեր մէջ: Դուրեանի մահով սկսած ևւ Զօալանեանի երևումով վերջ գտած այն 15—20 տարիներու շրջանը, ուր բանաստեղծութեան յայտըր հիմնովին կ'անհետի մեր քերթողներու հոգիէն, ու բառին վրայ, ձևին վրայ, տողին ու չափին վրայ աշխատանքը կը փոխարինէ ստեղծութիւն արարքը: Անշուշտ մեծ անուններ կը գնեն իրենք զիրենք մեծադիր քերթուածներու ներքեւ: Թերզեան, Չեքոպ, Եղիւս, Պէրպէրեան, Սէթեան, Աճէմեան կործանելիք փառքեր չեն, բայց բանաստեղծութեան հետ այս մարդոց աղերսը զբաղանութեան պատմութիւնը կը շահադրողէ ևւ ոչ թէ՛ գրականութիւնը: Պետրոս Դուրեանէն բազմաթիւ քերթուածներ, աւելի նուազ ուրիշներ Մ. Պէշիկթաշեանէ աշտօր այ մեզի կ'առթեն այն յուզումը, զոր 1870ի տղաքը կ'ստանէին անանցմէ: Թերզեանի ամենէն չքեղ քերթուածին հետ նման փորձ մը պիտի տանէր մեզ զժողով զգացումներու: Չեմ կրցած, առանց պարտքի ստիպում ըլլալու, աւարտել այդ մարդէն որեւէ քերթում: Ու ասիկա զմեզակ վճիռ մըն է: Ու այս զպրոցը իմացական ոգնածուն է Եղիշէ Վարդապետ Դուրեանի: ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ առաջին քերթուածները կը պատկանին այս դարուն: Ըսել կ'ուզեմ՝ Դուրեան Սրբապան քառորդ դարու դարպասէ մը վերջ տաղաչափութեան, հրաշքով մը գտած է ինքզինքը, երբ արդէն մեր բանաստեղծութիւնը աղատապրուած էր թէ՛ տաղաչափութեան, թէ՛ իրապաշտ որակում ընկալուած պատմութեան: Ով կը կարդայ ուշադրութեամբ ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԸ, կ'այցուի ուրիշ տխուր ալ մտածումներով: ՅԻՍՈՒՍ ՄԱՆՈՒԿԸ, զրուած պատերազմէն վերջ, յայտագած հարկ մըն է կարծես այդ սկզբնական ախորժակներուն, տարիքին հետ իրենց ուժերուն տիրացած կրկին: Ու հարիւրով թարգմանութիւնները, նոյնիսկ նորագոյն հեղինակներէ, անդիտակից ընծայաբերումներն ևւ իր պատանեկան ներքնշումներուն:

գ) — Անոր ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ (ուրեք զուրս ուրիշ քանի մը քերթուածներ) կը պատկանի մեր արուեստագէտ սերունդի մտահոգութեան, երբ իրապաշտներուն անհետացումէն յետոյ մեր արուեստը երկու որոշ ուղղութիւններով ինքզինքը ջանաց իր ժամանակին բարձրացնել (Եւրոպայի մէջ՝ Սիամանթօ, Վարուժան, Թէքէեան, Պոլսոյ մէջ՝ Մեծարենց): Չեւի լուրջ տաղնապ մը խորքի նոյնքան

յուրջ ուրիշ մտահոգություններ կը գտնեն մեր ոտանաւորին վրայ իրենց միութիւնը: Սիւլիլ, մանաւանդ իր թարգմանութիւններով, Որբերեան իր տնտրակէլի սլիւսիք եւրոպական պատուաստէ (Չօպան-Լանով սկսած) նոր փորձերու մարդեր են: Դուրեան Սրբազանի Հետ անտեղի չէ գործածել յարարերական խորհրդապաշտութիւն մը, կրօնական ներշնչումներու մշուշին ընդմէջէն ժամանակակից տոսմ-նէրու իրադրծում մը:

Երեք սերունդ՝ մէկ անձի մէջ: Կը հասկցուի՞ թէ ինչու Դուրեան Սրբազանի քերթողական վաստակը կը նկատւմ մէկը մեր ամենէն շահեկան ստացումներէն: Այդ գիւտնէն ինչ փոյթ որ ազատող մասը չըլլայ համեմատական՝ հատորին ծաւալին: Քերթուածներուն թիւը հեռու է անոնց որակը հակակշռելէ: Մ. Պէշիկթաշլեանի 5—6 երկվեցեակ աշխարհարար քերթուածներէն կէս երկվեցեակ իսկ չ'ազատիր: Բայց այդ ազատուածը մնայուն չա՛ն է բանաստեղծութեան: Նոյնն է պարագան Ալիշանի... Մեծարենցի համար ալ: ՍԲՐ-ԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐը անշուշտ որ անձի մը պատմութիւնը ըլլալու պարտքին տակն էր ամենէն առաջ: Պիտի փորձեմ գտնել այդ անձը: Այն պարագային իսկ երբ այդ գործէն հանուելիք մարդը ըլլայ տփգոյն, բաղդատուած մեր վաւերական քերթողներու միապաղաղ անձնակա-նութեան (Դուրեան, Պէշիկթաշլեան, Մեծարենց, Թէքէեան, Վա-րուժան, Սիւսանթո), նոյնիսկ իմանիստ Դուրեանի, դարձեալ աշ-խատանքը չի տառապիր, վասնզի գրական յեղաշրջման մը վրայ ա-նիկա առիթ է լայն, յիշողական ճշգրտներու: Անոր մէջ կը միանան ուժանթիւքմը, մեր տաղաչափութիւնը: Անոր մէջ կը սկսի մեր խոր-հրդապաշտ յատակով բայց գերանուրբ թեքնիքով կարծրակառոյց բանաստեղծութիւնը:

Ու, այս նախամուտէն վերջ, հարցումը

— Կա՞ր բանաստեղծ մը ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐ գիւտնին մէջ:

Թերեւս աւելորդ չէ գիտել տալ որ նման հարցում մը քիչիկ մը անընական դար, օրինակի համար, ՆՈՐ ՏԱՂԵՐ հատորին Հետ: ՄԼ-ծարենցի արձակները ինքնաբերաբար չքայած են անոր քերթողա-կան գիւտնին գիմաց, առանց մեծ զժրախտութեան: Դուր որ պիտի կարդաք այս տողերը, կը հրաւիրուիք վերադարձի մը դէպի ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐը: Ընթերցումը ձեզի պիտի պատճառէ տալուորութիւններ, մը-տածումներ, կասկածներ, Էրբեմն յոյզ, արուեստի գործէ մը սպա-

սեւի կարգ մը զգայութիւններ: Բայց նոյն ատեն պիտի գանձք զձեզ դժուարութեան մէջ, այդ ամէնը խմբելու քանի մը կարճ, ցայտուն կաղապարներու տակ, որոնք նկարագիրը տալին հատորը տարազող: Համադրական զգացումներու պակասը ուշադրաւ պիտի դատնայ եթէ երբեք անցած էք փորձէն ուրիշ տաղարաններու հետ: Յիշեցի հատոր մը: Ահա ուրիշներ: Դուրեանին ՏԱՂԵՐ, ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ, ՀՐԱՇԱԼԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, զիրքեր Էն որոնք, ասանց ճիւղի, ձեր միտքին մէջ ծընունդ կու տան զօրաւոր զգայութիւններու, իրերահանդույն ու կը տարազեն զանոնք ստեղծողներուն նկարագիրները: ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԻՆ հետ այս փորձը, իր ժխտական արդիւնքով, յատկանշական է սակայն: Ինծի կու գայ թէ հատորին կոչումն ալ դեր մը ունի այս անհանգիստ զգացումներուն զարթումին մէջ: Մոռցէք այդ 500ի մօտեցող էջերուն թանձր պարտապահանքը ու Լեթադրեցէք թէ ձեր առջեւ ունիք միայն ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻ կազմող հարիւր էջերը: Այն ատեն հրաշքով մը կ'անհետանան այդ վարանոտ, չկամ տրամադրութիւնները: Դուք կը զգաք բանաստեղծը ու մեծ դիժերով ալ անոր նկարագիրներէն մէկ քանին: ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԻՆ հեղինակը երբ ողջ էր, տկարացաւ անդամ մը միայն, Երուսաղէմ, տպագրութեան զիջելով դրուագներ մանուկ Յիսուսի կեանքէն մանկական պատմութիւնները: Բայց ընդդիմացաւ իր թերթիղական ամբողջ երկունքին հայրութիւնը ընդունիլ: Ու լաւ իմացէք, հեղինակները միշտ աւելի լաւ ու իրաւ կը ճանչնան իրենց զործերը քան զանոնք աս ու ան նպատակներով փառաբանողները: Յիշատակի, Երախտագիտութեան տօ՛ւրք, իսկական սպա՞ս մը հայ բանաստեղծութեան, այսպէս մարդ մը յետ մահու կ'ուրտելու արարքը, երբ կը խմբենք ինչ որ հեղինակը չէր վախցած արիութեամբ այրելէ: Տրտում այդ պահը:

Հետագայ վերլուծումները, ուրեմն, կ'անդիտանան զրեթէ ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԻՆ չորս հարիւր էջերը, մասնաւորապէս համար ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻ սկզբնական անունին տակ մեղի կտակուած փորձառութեան և այն մէկ երկու ուրիշներուն որոնք տեղ չէին ունեցած առաջին հատորին մէջ: ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ մէջ կ'փնտռեմ ուրեմն

ա) Զգայնութիւնը Դուրեան Սրբազանին: — Մենազրութիւն մը անշուշտ գէս պիտի արտօնէր այդ զգայնութեան լիապարփակ արտագրումին համար, մօտենալ ժամանակին, ընտանեկան մթնոլորտին, մանկական ու պատանեկան առաջին անջինջ տպաւորութիւններուն, հասուն տարիքի տպումներուն, երբ ուսուցիչ, վարդապետ, Էպիսկոպոս, պատրիարք՝ մեր ամենուն պէս եղաւ իր կէս դարը լեցնող յոյգերուն, խոլիքներուն, տազնապներուն համազու-

մարը: Հոս չունիմ այդ աղտոտութիւնը: Ստիպուած եմ գոհանալ ա-
մենէն ընդհանուր ցուցմունքներով որոնք պատկանելով հանդերձ ա-
նոր անձնաւորութեան միջին յատկանիշներուն, ըլլային թելադիր
քիչ մը ընդարձակ հոգեվիճակներէ, մեզի խօսելով այն առաջին
զգայութիւններէն որոնցմով կազմուած է ուղեղը ամէն պատանիի:
Պոլիս, Իստիւտար, 1870, ուսմանթիզմ, հիւժախտ, մեծ մահեր.—
անչուշտ առանձին առանձին ազգակներ են, արժանի ուսումնասիր-
ուելու: Զունիմ տեղ: Կր կենամ, քիչ մը սուլի երկար, պատանի
Դուրեանի հոգին բաղադրող մէկ երկու վիճակներու դիմաց, վա-
սընդի ասոնք իմացական նկարագիրներ են այդ օրերուն մեր մտա-
ւորականութիւնը յատկանշող: Արազ կը թելադրեմ որ մտապատ-
կերէք ինչ որ կաղապարի մտած է Զարքոմֆի Սերունդ եւ Ռաման-
քիֆնի յղացքներուն հետ, մեր ժողովուրդի ընկերային, ազգային,
քաղաքական պայմաններէն, տեսնէք մեր լեզուն, զպրոցները, տըն-
տեսական կեանքի մեծ ծիրերը (courbe): Ուշադրաւ, գրական տե-
սակէտով, միակուր պայծառութիւնն է մտավիճակի մը որուն
սկիզբը կ'իջնէ դար մը վար եւ որ իր վերջնական արտայայտութեա-
նը կը հասնի 1860ին: Ատիկա Միլիթարեաններու իմացական բարե-
խառնութեան բարձրակէտն է արդարեւ: Ինչ որ մղած է քերթելու
Բադրատունին, Հիւրմիզը, Ալիշանը, Խրիմեանը, ու մեր երկու մեծ
աշխարհիկ ուսմանթիզներ, կրօնական, ազգային հոգեվիճակ մը ըլ-
լալուն չափով, փաստ մըն է նոյն ատեն զրական ալ ախորժակնե-
րու: 1850ին, 60ին, 70ին, յուրջ, ծանրախոհ, պատկառելի արբա-
ներ, իրենց ձեւովը, հէտանքը ունէին, լուրջ, ծանրասպաս իրենց
աշխատանքներէն քիչիկ մը չունէ առնելու, բերանփոխի համար,
դարպասը ընել մուսաներուն: Կրօնական մեր մեծ հաստատութիւն-
ներուն վաղնջաւոր կամարներուն ներքեւ, գրարար ուսանաւորը, եր-
գի վերածուած, այդպէս արտասանուած, ոչ միայն այդ օրերու գը-
րական վայելքը կը կազմէր այլեւ կարելի կաղապարը կու տար, այդ
հաստատութիւններէն դուրս մշակելի գրականութեան մը: Մեր հան-
դէսները մեր գրական ճաշակին առաջին մարդարանները եղան, քա-
նի որ մեր զպրոցը, ժամերուն կողքին, մեր միտքին անդրանիկ տըն-
կարանը կը կազմէր: Սահմանադրութեան տարեդարձներուն հան-
դէսները, այսօր այնքան անխմանայի իբրեւ խանդավառութիւն ու
տենդ, 1870ին ազգային երգերու պարս մը կը թելադրեն: Իմացա-
կան, տնտեսական ամէն գործունէութիւն կը տօնուին մեծատարած
եղելութիւններու շուքով: Վաճառականը, պաշտօնատարը, եպիսկո-
պոսը, ընկերային ազնուապետութիւն մը կը կերպարանեն, եթէ կը

ներուի այս բառը: Ընդարձակեցէք այս հոգեփիճակը ու դուք պիտի դիւրաւ հասկնաք թէ ինչու այնքան դարձանալի կերպով առատ է մթերքը ընտանի քերթուցութեան, Արեւմտահայ բանաստեղծութեան այդ անդրանիկ շրջանին, երբ մենք պարտաւոր էինք այդ ստեղծութիւն մէջ տեսնել ուրիշ բան, եւ ոչ՝ այդ ուղերձները, ձօները ի տարեղարձ, ի յիշատակ, ի ծնունդ, ի մահ տաղերը: Աւելին: Պիտի հասկնաք թէ որքան բնական բնդառաջութիւն մը, վաւերական, մեծագոյն մեր քնարերգակը, Պ. Դուրեան, գաւառացի Եպիսկոպոսի մը պատրիարքական դահ բարձրանալը պիտի չվարանի տարփողել «Ի ԼՈՒՐ ԻՒՐԱՋՆԷԻՅ», իր պատմական մեծ Եղեւթիւն, այս մտավիճակին մէջ հարադատ Եզրայր մը ըլլալով այն միւս մարդուն որ «Հայկապոնները» կը հրաւրէր

Յառաջ ընթանալ:

Սահմանադրութեան նոր բարեւ մ'ալ տալ...:

Հանդէս: Երգ: Հայաստան: Ինքը, Խրիմեանը պիտի գիւցազներդէ, ստառածային այլուրութեամբ մը իր իր թուրիստ տեսած աշխարհները, Այրարատն ու Աւետաղ երկիրը, առանց կասկածելու ըրածին տարրական անպարկեշտութենէն: Պէշիկթաշլեան տասնեակներով պիտի արտայրէ իր վարկին համար այնքան վնասաբեր ընտանի քերթուածներ, ով պիտէ ինչ մտերմիկ զգայութիւններու արդիւնք, իր մէջ, մանաւանդ իրմէն դուրս, աս ու ան մեկնող կամ դարձող ճամբորդէն, քնացող տղեկէն, տարեղարձներէն, հանդէսին մէջ երգուելու համար պաղատաւած նիւթերէն, որոնք մեր կեանքին կեղեւը կը կաղմեն եւ իրը այդ պարտաւոր էին արուեստին մաս չկաղմել, առանց խոր incubation-ի Լեթարիուելու: ...Դուրեան Սրբազանի ղեւանը մեղի կը դարձնէ այդ զգայութիւնները: Ի վերջոյ տասնամեակով մը իրարմէ հեռու են 1870ը եւ 1880ը: Բայց կայ հիմնական տարբերութիւն մը: Վերի հոգեփիճակը անոր մօտ առեն չունեցաւ դանելու այն ամբողջութիւնը, կատարելութիւնը որոնք այնքան վճռական երանդով մը նկարագիրը կու տան Չարթօնքի Սերունդին ախորժակներուն: Բանաստեղծութիւնը ընկերային սլաշտօն մըն է ամենէն առաջ: 1880ին այդ հանգամանքը չէ ուրացուած անշուշտ մուսաներու դարպասողին: Բայց կը միջամտէ անսպասելին: 1878ին Միհրան (Եղիշէի աշխարհական անունը) ութեւտասնամեայ պատանի մըն է: Թէ տարեթիւր (տղուն ինչպէս թուականին) որքան բացառիկ էր, պէտք չէմ զգար մեծ վկայութիւններու: Ամէն մարդ անցած է իր պատանութեան այդ բարձրակէտէն առանց խորհելու որ կը կրէր իր ուսերուն վրայ ինչ որ պիտի մանրէր իրեն շնորհուած

կեանքի միւս բոլոր շրջաններուն ու պիտի բաւարարէր իր հոգեւոր-
նուէրին համար : Ու ամէն արեւմտահայու համար այդ տարեթիւը
որքան խոր յանդում ու հրաշափառն սկիզբ մըն է : Եթէ այդ հոգե-
վիճակը ՍՐԲԱԶԱՆ ՔԱՐԻՆ համար շնայթայթեց անխուսափելի ազ-
դայնական ոտանաւորներու թիւածոյքը, պատճառը իրմէն դուրս է
ապահովարար : Գրաքննութիւնը գէթ այդ բարեքը բրաւ մեր ոտա-
նաւորին, 1880էն վերջ արժատէն շորքնելու շափ այդ անիմաստ
հոետորութիւնը չափարկուած բառերուն : 1910ին, գրաքննութեան
անկումէն յետոյ, Գուրեան Սրբազան պատկառելի իմանիստ մըն
էր, ծանր ուսումներու սպասարկու, քերթելու համար բաւական
հաւելչած : Անոր պատանութեան և ծերութեան ընդմէջ երկարող 40
տարիները թէ՛ և տարօրէն եկրական, անոր ջիւղերուն վրայ չունե-
ցան բզկտող, կործանարար հակադրեցութիւններ : Կիլիկիոյ աղէտը
զայն դտաւ դիւանական գրողմանց թոհուրոհին մէջ : Աւելի կա-
նուէր, 95ի սարսափները արխնեցին անշուշտ իր սիրտը : Աւելի յե-
տոյ 915ի վարհուրանքը համաշխարհիկ սարսափին մէջ մասնակի
տաղնապ մըն էր : Կ'ընէ՞ս այս ճշգումները, բացատրելու համար ա-
նոր գիւանին մէջ նկատելի աշխարհութիւնը մեղ խորապէս յուզող
տաղնապներուն : Միւս կողմէն չեմ ուզեր որ մոռնաք թէ — 1885ին
մեր ազդայնութիւնը (իւր մտածում ու զգացում) ապաստանած է
մեր Երիտասարդութեան, ամէն կրկէսի մէջ, ու ի հարկէ՞ նաեւ
գրականութեան մէջ : Մինչև այդ թուականը անկախ խնամարկուած
էր մեր եկեղեցականութենէն : Փոխուող բարքերը, նոր պայմաննե-
րը, անհաշտ էին հին վիճակին հետ : Ու շրջանը արարքի, գործո-
նութեան շրջան մըն էր, ոչ թէ գիմառնական նախադասութեանց
հանդէս մը, խնկարայր կամարներու ներքեւ պոռացուած : Գուրեանի
զգայնութեան սա երակին համար սա տողերը անշուշտ անբաւարար
են սպառելու իմաստն ու արժէքը այդ խորարմատ զգացումներուն
որոնք անխտիր բոլոր հայերունն էին այդ օրերուն : Կ'անցնիմ, խոր-
հելով թէ մեր ամէն մէկ գրողէտին հետ, համար, այս հարցը ինք-
նաբերարար կը պատրաստէ ինքզինքը : 1880ի պատանին, ազդային
ռոմանթիզմէն զատ, ընդունարան մըն էր արեւելեան այն ռոման-
թիզմին որ սխրայի որքան ծիծաղելի ձեւերով պիտի երեւայ մեր
գրականութեան մէջ : Եկեղեցականի ասպարէզը՝ հոս ունեցաւ վրձ-
ռական ազդեցութիւն, փակելով կարեւոր ներքնամաս մը հոգիի :
Եղիշէ Գուրեան զերծ մնաց, աշպէստով, զգացական ալ ռոմանթիզ-
մէն, որ համբաւը տուած էր իր եղբորը : Բայց նոյն ատեն չմոլորե-
ցաւ անըմբռնելի ալ միւս ռոմանթիզմին կապանքները գէպի, որ կը

տիրէր հրապարակին վրայ: Կարգաւ մը 1880ի մեր բանաստեղծներուն (անտաղանդները չունիմ նկատի) մեզ կը լուսաւորէ շատ աւելի քան երկար մեկնողականները: Կը զրկեմ ուրեմն ընթերցողը Թերզեան—Սէթեան—Պէրպէրեան ոտանաւորին: Եղիշէ Դուրեանի ԱՊԱԳԱՅԷ, ՆԱՅԻՆԻ ՊԱՏԱՆԻՆ Էւ Վարդանանցի համար ՏՐԱՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ (Երեքն ալ կան ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԻՆ յաւելումներն մէջ) կը պատկանին նոյն ճաշակներուն, Հիւրմուղ—Բաղրատունի ոտանաւորին յաճախանքին մէջ կադմուած Էւ ուր անհատին բաժինը կը մնայ զանցառելի, քանի որ բանաստեղծութիւնը ենթակայ է տաղաչափութեան: Եթէ ծանրացայ այս սկզբնական զգայնութեան դերին Եղիշէ Դուրեանի մօտ, պատճառը զրական հմտութեան ցոյց մը չէ: Եղիշէ Դուրեանի քերթողութիւնը երբեք պիտի չազատադէր ինքզինքը, նոյնիսկ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ փառքի շրջանին, այն դժբախտ հաւատքէն, որուն համեմատ որեւէ մէկը, հերիք է որ ունենար յանդերձութիւն, բաւարար հմտութիւն, լեզուին տիրապետութիւնը, ինքզինքը իրատեսու կը կարծէ մուսաներուն բարբառը պործածելու: Հոս կը արտի այս զլուխը բացող մեծ հարցը կրկին: Կա՞յ բանաստեղծ մը Եղիշէ Դուրեանին մէջ: Պատասխանը ոչ միայն դժուար, այլ կնճռոտ է նոյնքան: Ուշադրաւ է որ այդ հարցումը չի վար մեր մտքին՝ իր եզրօրը համար: Ատիկա կը նշանակէ թէ Պետրոս Դուրեանով նոր զգայնութիւն մը (Փրանսացիք կ'ըսեն՝ սարսուռ մը) կ'աւելնար մեր զրականութեան մէջ: Կա՞յ յաւելում մը Եղիշէի ոտանաւորով այդ զրականութեան մէջ: Անոր պարզաբար ոտանաւորները կըընային հիմնովին պակասի, առանց դոյզն իսկ տոյժի, այնքան կատարեալ տաղաչափութիւն Էն անոնք, առանց բանաստեղծութեան կաթիլին: Անոր Թարգմանութիւնները ճաշակ մը չփոխեցին մեր բանաստեղծութեան մէջ, ինչպէս կը հաստատենք ատիկա զրական կերպով մը Ա. Զօպանեանի Էւ Տ. Սիպիլի Թարգմանութեանց համար: Կը մնայ կրօնական բանաստեղծութեան մէջ իրմով մտած թեքնիքի նորութիւն մը՝ որ տպւորեց: Արդ, կրօնական զգայնութիւն Դուրեանի մէջ Երեք ամուր, տիրական վիճակ մը չի թելադրեր մեզի: 1890ին Փրանսացի սենյոլիստներուն միջոցով (զլիաւորաբար Փօլ Վեռլէն) այդ զգայնութիւնը տուաւ քանի մը անկեղծ գիրքեր: Վեռլէնի Sa-gesse-ը աժան զայթակղութեամբ լաստակերտուած համբաւ մը չէ, այլ իրաւ բանաստեղծութիւն. — այսինքն զգացմամբ թաթաւուն ու միամիտ անկեղծութեամբ, առանց մեծ թեքնիքի ոտանաւոր մը, Թոյլ, dégage — համակ հնչիւն ու խուսափուկ հեծք: Փոխադրեցէք սա վերագրումները ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԻՆ: Ձեր դժուարութիւնը ծա-

զուսմ կ'առնէ, ամենէն առաջ, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳՐ լեցնող նիւթիմ նկարադրէն: Հոն Նոր Կոտակարանեան քեմաւներ, ձեւական նորոգմամբ մը, կը պատմուին, փոխանակ ապրուելու: Անշուշտ իբր ընդլայնում, բարձի թաքուն տախտակ, նախանիւթը շահարկելու գիտութիւն, ճարտարութիւն, ԱՆԱՌԱԿԸ նորութիւն մըն է մեր բանաստեղծութեան մէջ: Երբ քերթուածը մերկացնէ՞ք այդ նորակերտ դարդերէն, եւ ուզէ՞ք մտերմանալ զգացական տարրին, պիտի չվարձատրուի՞ք, վասնզի քերթուածը զրուած է այդ արտաքին հանդերձանքին, այդ պատկերափոխութեան իսկ սիրոյն եւ ոչ թէ զգացումի ծանր տալմապի մը իբր անդրադարձ: Ու ասիկա ոյտպէս, զրեթէ բոլոր միւս կտորներուն համար ալ: Յետոյ, այն բանաստեղծութեանց մէջ, ուր հեղինակը չէ այցուած զգացական տալմապէն, այսինքն մնացած է ձեւերու նկարիչ ու պատկերահան, մենք ալ կը միանանք իր հաճոյքին, պատկերներու շարանին առջեւ լիտպէս բաւարարուելով: Դուրեան Սրբազան զիտէ որ առանց զգացման բանաստեղծութիւն մը առանց հոգիի պուպրիկ մըն է: Ու չրջանը կը կարծէ ընել վտանդին, Նոր Կոտակարանի մէջ զգացական զրուագները, ընդհանրապէս պարզադոյն ձեւով ապրումներ, առատօրէն տեղաւորելու իր աղերսուն մէջ: Արդիւնքը այն կ'ըլլայ, որ փոխադրուած (transposé) այդ կեանքերը, մի-երես ու շատ կարճաօտ, մեկ կը նեղեն, մանաւանդ բնագիրներուն հաւածանքով: Եւ որովհետեւ օրինակ մը աւելի համոզիչ է, կ'առնեմ ստանաւոր մը, զայն ենթարկելու վերլուծումի:

ԵՏԵԻՒՍ ԵԿՈՒՐ

Եթէ զիս տանիս դէպի Յարդանան՝
Բացուած երկինքի հրաշքներուն ներքեւ,
Կուգա՛մ վայելիլ Քու սիրոյդ պարգեւ,
Վայրերն այն դալար, ուղիներն փափկութեամբ:

Այս քառեակին նպատակն է մեզի զգալի ընել Յորդանանի հովտին, ափերուն պատմական կախարդանքը: Մէկզի՛ հեքիաթին մշուշը (քերթուածը զրուած է Իզմիր, այսինքն առանց անձնական ապրումի նպատակին), պատմական գետին իրական տարողութիւնը, աւետարանական պատմումէն հոն անցած հրաշալին չեմ գիտեր ինչ կապ ունի փափկակեաց եղիակոպտի մը հոգերանութեան հետ: Դուրեան Սրբազան դալար, փափկութիւն կ'ուզէ վայելել թէ՞ Յիսուսին ետեւէն երթալ: Ո՞րն է փափաքներէն ան, որ քերթուածին հոգեյատակ է տա-

լու։ Մենք դիտենք թէ անոր հտեւէն զացողները ինչ բանի կը նային, քանի որ կանչողը ինք ուրիշ տեղ մը ըսած է ատրկա ու պատմութիւնն ալ հաստատած է այդ վճիռը։ Սա անստոյգ տրամադրութեամբ կը մտնենք Երկրորդ քառեակին։

Կուգամ հտեւէդ եքէ տանիս գիս
Կամայի գուարք ակումբներում մօտ,
Ուր քակոյկներուդ գինին ծաղկահոտ
Պիտի արբեցնէ օրերը կեանքին։

Դարձեալ պատմական անուն մը, իրեն կապուած հրաշալին։ Մէկդի* իրականութեան թշուառ զիւղակը (որ չէ փոխուած երկու հազար տարիէ ի վեր եւ ուր Արեւելքին բոլորտ շունն անգամ չի կրնար ասլըիլ, այնքան անժառանգ են պաղեստինեան զիւղերը, բայց բոլոր երեսներով։ Գուրեան Սրբազան զինիին ծաղիկի հոտ կու տայ տեղի մը մէջ, ուր ծաղիկները չափ չափ ամիս մը կ'ապրին), ու անոր յաւիտենապէս անդուարթ ակունքները, մարդ կը հարցնէ կրկին հողեփիծակը, հաստատ, իրական յատակը սա բաղձանքին։ Գինի խմելու, Աստուծոյ խօսքով զինովնալու համար է, որ Իզմիրը ձգելով եպիսկոպոսը պիտի վաղէ Կանա։ Մեր հարցումը չունի պատասխան, քերթուածին մէջ ու մեր մէջ։ Նոյն անստոյգ տրամադրութեամբ կը մտնենք Երրորդ քառեակէն ներս։

Կամ եքէ տանիս գիս հոն ուր յոգնած
Ու վաստակաքիկ նըստար մօտ հորին,
Ես Բու կեցնանի ջուրէդ առօրին
Կուգամ բուժելու ծարաւս անձկայրեաց։

Երրորդ անգամ ալ կը շահագործուի պատմութիւնը Աւետարանին։ Սրբազան մատենին մէջ բանաստեղծական ճշմարիտ յոյզը պայմանաւոր է իրականութեամբ, մարդերու հոգեբանական ճշդութեամբ, Երկնայինին ալ զոգոր լուսացութով։ Վերջինը չեմ կրնար պահանջել Նդիշէ Գուրեանէն (թէեւ ատրկա նուաճող բանաստեղծներ նուազ չեղան), բայց առաջինին համար կու տամ քանի մը գիծեր։ Ինչ որ Սամարուհիին պատմումին մէջ իրրեւ շրջանակ կը մնայ մեղի եւ ոչ ոք պաղեստինեան դաշտափայլին կռնած, ալրեացուեր մէկ հովտակն է, շուրջանակի բոլորովին լեռ բլուրներով ու ջրհորեան վայրերու աղոթող փոշիով, թրիքին ու մէղին աղերով յաղեցուն մըրթ-

նոյնորտի մը մէջ, ուրիշ դրօսաշրջիկը քիթը բռնելով պիտի աճապարէր փախուստ տալ, եթէ յոյները կերպը գտած չըլլային ջրհորը փակելու արտաքին դործածութեան առջեւ: Դուրեան Սրբազան լուսանկար մըն այ ունի Յակոբայ ջրհորին վրայ առնուած: Բայց չէ խմած անշուշտ ջուրէն, երբ իրը պատրիարք շրջեցաւ այդ տեղերը՝ ալսօրուան հանդստաւէտ պալմաններուն մէջ, առնուազն՝ ինքնաշարժով: Չեմ գիտեր բուժե՞ց իր ծարարը: Չեմ գտներ սա հողեքանութիւնը, քանի որ իր ճշմարիտ տարողութեամբ կը մնայ անորոշ:

Չորրորդ քառակը՝ Գալիլիոյ Լիւնը: Հինգերորդը՝ Թափոր: Վեցերորդը՝ Բեքլանիւ: Եօթներորդը՝ Նրուսաղէմ, Վերնատան ընթերիքը:

Ու նրազելով երգ կամ արէլու,
Կեդրոնի ձորէ՛ն ալ կ'անցնիմ ժպտուն:

Դառն այս պատկերը ձորէն ժպտուն անցնող մարդուն:
Ահա ութերորդ քառակը:

Բայց կը վարանիմ գալ Գեքսեմանի՝
Ուր քունով մ'աչքեքս պիտի ծանրանամ,
Գուցէ ա՛յն ըլլայ իմ քունը մահուան
Ու մեծ Ոչիմէլին գիրկը գիս տանի...:

Տարակոյսը վերցած է: Մահէն անդին մեծ Ոչինչը: Այն ատեն մեզի կը մնայ քերթուածին երկնայինը անդիտանալ ամբողջութեամբ, ու երկրային վիճակներու նոյնքան իրաւ, մարդկային եղերականը հիմ առնել հողեվիճակին: Բայց ստով կը ստեղծենք հակասութիւն: Կանչողի մը ետեւէն քալելու պէտք չունինք, քանի մը վիճակներ իրադրութիւն, որոնք մեր միջոցներով ալ նուաճելի էին: Դժուար չէ լեռ մը բարձրանալ, լիճի մը ամփին հովին ունկնդրել, կամ ձորձ փռել, ուխտանա պոռալ աւանակի քամակին իր կործանումին բարձրացող թաղաւորի մը փառքին: Դուրեան Սրբազան Աւետարանին դեղանի պատկերները մկրտած է, կաղմելու համար տփզոյն ալպոմը դրօսաշրջիկին, որ ետին կը նետէ արդի լիւքսը, բայց ուսերէն առանց նետելու հին ուխտաւորին ալ պատմութեանը: Մահէն վախը մարդկային է անշուշտ: Բայց կեանքը ոնկապալար փնտռե՞լը: Ան ալ մարդկային է: Ու ետեւէս եկուր քերթուածը որո՞ւն դովքը կամ վախը կ'երդէ:

Ձեռն շարունակեր սա մերլուծումը: Աւետարանը Դուրեանի ըզ-
 րայնութեան մէջ պատկերներ, հեքիաթ, տիրական զոյն ու համա-
 ռօտման մարդանքներ տուած է: Ձունիմ առարկութիւն: Մենք մեր
 կրցածը կ'առնենք զիրքերէն ու աշխարհէն: Բայց մարդն ենք զիրքի
 մը, աշխարհի մը, երբ կը պատմենք մեր զգայութիւնները ուրիշնե-
 րուն: Հաւատքի երդիչ մը անշուշտ աւելի չարժէք քան միտի երդիչ
 մը, երբ անցնի հակադիր փաղանդին: Պետրոս Դուրեան երազեց ան-
 շուշտ սաղիմական զգայութեանց հանդէսներ (իրենց տունին մէջ նո-
 ճիները ու ասոնցմով ստեղծուած հրաշալին բաւական ծանօթ են)
 բայց երդեց՝

Շաղի շողի ժամֆ էին

Վարդից հրդեհ կար յերկին.

այսինքն ինչ որ իր հողիին հիմնամասը կը կադմէր եւ չղրեց սա քառ-
 եակը.

Պատրաստ եմ գալու, եթէ տանիս զիս

Դէպի այն լեռան կատարն անմարդի,

Ուր շողեր հագար արեւ ու վարդի

Ու քոցով կ'վառեմ ամպերն երազիս:

(Ետեւէս Եկուր, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԴ)

որպէսզի այլակերպութեան հրաշալին մերածուի «Երազ մառելու» ոռ-
 մանթիք պատկերին: Հիմնամիջակին սա տարտամութիւնը կ'անդրա-
 դառնայ ասոր իրադործումին, քերթուածին միայն: Կրօնադրած բա-
 նաստեղծի մը մօտ հաւատքը երբ կը պարզէ սա նուազումները, հա-
 կասական երևանքը, մեղի կը թելադրէ որոշ տարակոյտներ, այս
 անգամ արուեստի խորագոյն իրողութիւններն իսկ չահազրդող: Կը
 ներկայանայ մեր միտքին անկեղծութեան տաղանալ մը, որ ճակա-
 տագրական է բանաստեղծին համար: Ի վերջոյ, մեր բառերը թէեւ կը
 պատկանին բառարանին, բայց կ'ըլլան մեր փոխանորդները, երբ դա-
 նոնք կը խմբենք համաձայն մեր ներքին օրէնքներուն: Անոնց մեր
 տուած երաշխաւորութիւնը պիտի պաշտպանէ զիրենք, նոյնիսկ մեզ-
 մէ վերջ: Դուրեան Սրբազանի բոլոր այն քերթումները, ուր դըր-
 ուագը (épisode) խորհրդանշական պաշտօն մը ունի արտայայտե-
 լիք, գրական քեմաներ են, տեսակ մը շարադրութեան նիւթեր (եթէ
 կը ներուի սա համարձակութիւնը), գործադրուած (exécuté) շառ-
 ճարտար վիրքիւղի մը կողմէ, որոշ չափով նորոգուած ալ, բայց

որոնց պակսէր տիրական զօլը, կրակը, ինքնազուխ (spontané) կեանքը այդ պատմութեան, իրենց բնագրային խակութեան ու նախնականութեան մէջ, սրտազրու որքան պարզ, լեցուն որքան անկեղծ, ինչպէս անոնք կը տպաւորեն մեզ Աւետարանէն: Այդպէս չըրին, այդ նիւթերուն հետ, Փրանսացի ուսմանթիքները: Մեքոտը, դրուագը նախանիւթն են անշուշտ, բայց պարտքը կը թելադրեն նորոգուելու: Չանոնք օդապարծողը ազատ է, անշուշտ որոշ չափով, պատմական ստուգութեան ճնշումէն, բայց չի կրնար հակասել այդ խոկ ստուգութեան: Ազատ է, որոշ չափով անշուշտ, մտայնութեանց ալ ճնշումէն, բայց չի կրնար իրարու հակադիր զգայնութիւնները փոխանակել իրարմով: Վերի ճերթուածին մէջ պատմութիւնը չէ ազարտած, այլայլած, բայց չէ նորոգուած: Մի մերմեմար յիսը բարձրութեամբ մը միայն պաշտպանուած, կը տառապի, երբ բարձրագոյն մարտութիւններու խորհրդանշաններ կ'ուղէ նուաճել: Էմմաուսի համարդները վարդապետական իր մասովը բեռ մը կ'ըլլայ հրաշալիին, որ վերագանցապէս բանաստեղծական կտու մըն է միշտ, եթէ կը ներսի սա բացատրութիւնը: Տեսնուողաւազը ո՛չ Աւետարան է, ոչ ալ քսաներորդ դար, այլ անուշիկ հեքիաթի մը չարափոխումը, չափաբերումը, ուր ոչինչ մտած է արուեստագէտին անձէն: Կրօնական զգայնութեան սա անբաւարարութիւնը միանգամ ընդմիշտ դատելու համար, կ'ենթարկեմ վերլուծման քերթուածը՝ որ վերնադիր ունի:

ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Խոնջ ուղեղներու փունէն բազմախոռով,
Ուր ըստուերակերպ կըռիւր կեանքին
Բուռն ու խօլակամ ընդհարումներով
Ունա՛յն եգրերու կը բաղխի ուժգին՝
Խոյս տըւած երագ մը ջինջ կապուտակ
Պարսպեց աչքերն Առաքեալներուն,
Ու գժեգ, ով Յիսուս, տեսան ամպի տակ
Այլակերպումի մը մէջ պարփիւրուն:

Այս ութեակին մէջ տիրական՝ առաքեալները: Ասոնց ուղեղին մէջ պայքարը՝ «ունայն եգրերու» դարձուելով: Երագ մը կը պարուրէ այդ ուղեղները: Ու կը տեսնեն Յիսուսը այլակերպ: Չեմ գիտեր, իր շեմթիք ձեւին մէջ սա պատկերը ինչո՞վ պակաս է իրադրծուած

քերթուածին առաջին մասէն : Ձեմ վերլուծեք չեղած բան մը , այսինքն սովորական , հասարակ փոխադրութիւնը :

Վերջալուսային այն շառայլներէն՝
Որ ամպածրլար վիժակներով նոր
Երկինքի հըսկան կը վարագուրեն
Իր առագաստին մէջ ցայգացընոր
Ճանանչ մը փըրքած , աննիւք , անծանօթ ,
Թափչեր էր այն օր ծալքի տակ ներմակ ,
Ու քազմապատկած իր ցոլքն անաղօտ՝
Փայլեցուց ձորձերդ ու մարմինդ համակ . . .

— Ի՞նչ արեւափառ տօն էր այն Լոյսի ,
Բայց Մեղքը մուքին դարձաւ մեկուսի :

Երկրորդ ութեակը՝ Այլակերպութեան պատկերացումը : Սեղմեցէք բառերը որպէսզի ստիպուին տալ իրենց փոստահուած բազմատեսակ զգայութիւնները : Ութ տողերուն միակ տէրն է անանչ մը : Եթէ չեմ սխալիր , բառը յոտակ է բոլորիս համար ալ : Ձայն խորհրդաւորելու համար ձորուած երկու զօրացուցիչներ , աննիւք , անծանօթ , չեն ընդարձակեր տարրգութիւնը այդ ճաճանչին : Ուրկէ՞ կու դայ այդ ճաճանչը : — Վերջալուսէն , որ կրնար շատ դիւրաւ վերածուիլ արշալոյսի , միջօրէի , առանց կործանելու ութեակը , ինչ որ մեր լեզուով կը նշանակէ չէզոք բառ : Այդ վերջալուսը քիւրճութիւնը պիտի տարածէ երեք տողերու վրայ (որոնք երկինքի հըսկան կը ներկայացնեն , վարագուրած) : Քալիէ առաջ , կեցէք ու հաշիւը պահեցէք մեզի մատուցուածին : — Ճանանչ մը , լեռ մը վարագուրող վերջալոյսէ մը փրփած : Ութեակին հինգ տողերը այս ճիշդ պատկերին համար ծախսուեցան : Ձեմ դատեք : Ութեակին վեցերորդ տողը դժուար կը հանդուրժենք , քանի որ ճաճանչ մը չի կրնար թաղչիլ : Եօթներորդը զօրացուած ճաճանչն է դարձեալ , որպէսզի Յիսուսին լաթերն ու մարմինը փայլեցնէ : Ինչո՞վ է նորոգուած Աւետարանին պատմումը : Փնտռեցէք ու պիտի չգտնէք : Գոյնի զգայութիւնները , որոնք պայծառակերպութեան յղացքին մէջ դեր ունին անշուշտ , կը մնան իրենց ժուժկալութեան մէջ , թէև հեղինակը ջոնք չէ ինչպիսի բոցեղէն արձակութիւն մը հայթայթելու անոնց : Բայց բանաստեղծութիւնը չի կրնար գոյնի համար ամբողջ երկու քառեակ հանդուրժել : Առաջին ութեակին սովորական մարդերը երկրորդ ութեակին

մէջ հիմնովին իրենց պակաստով անդամ մըն ալ կը դառնան ցաւաղին, վրիպած ուրուականներ: Տեսարանին վրայ ամբարձող Յիսուսը շնորոգուեցաւ, չէր կրնար նորոգուիլ այս աննիւթ ճաճանչով: Ութհակէն վերջ երկեակը վճիռ մըն է: — Լոյսի տօն: Ու Հիւկոյական հակադրութեամբ՝ մութը, որուն պիտի դառնայ Մեղքը: Մի՛ հարցնէք թէ ի՞նչ է ներքին, անհրաժեշտ աղերսը մեղքին ու լոյսին, սա պահուն, սա տեսարանին վրայ: Դուրեան Սրբազան զրուազը շահագործելու սա կերպին մէջ իր ազատութիւնը աւելորդ վատնումի մը կը վերածէ, քանի որ մենք ոչինչով աւելցանք: Աւետարանը մեզի մատուցած ժողովար իր հրաշալիով կը մնայ աւելի քան տիրական: Ու երրորդ ութեակը .

Հին անխնկերու այն քրնարանէն՝
Ուր զանդիոն ամէն ինչ կը քաթաւէ,
Եւ ուր հոգիներն յոյսեր կը կուսնեն
Սալի մը վրայ դիւրաբեկ կաւէ՝
Երկուքն անոնցմէ այց տալով Քեզի՝
Ուզեցին խօսիլ լեզուով անբարբառ՝
Թէ մե՞ծ մըրցանակ կար ասպարէզի
Երբ մահը հաշովդ ընկնուէր խալառ...

— Ի՞նչ անմահաբար տօն էր այն Կեանքի .
Բայց մեղքը սիրեց փնտրել չըքանքի:

Չորս տող երկինքին նուիրուած: Երկու ուրիշներ անկէ իջնող Մովսէսին եւ Եղիային: Ասոնց խօսածը թէ խաչով մահը եթէ ընկճուէր...: Իրենց հիմնատարներուն վերածուած սա պատկերները ինչ կը սորվեցնեն մեզի: Ասանց վարանումի կրնանք յայտարարել՝ ոչինչ: Կը մտաբերեմ քերթուածը զոր իրաւործած է Տոստոյովսքի, ԳԱՐԱՄԱՋՈՎ, ԵՂԱՅՐՆԵՐ յիշակն մէջ, երբ կ'երեւակայէ Յիսուսը եւ մեծ հաւատաքննիչը իրարու կը հանդիպին ու Մեղքին, Ազատութեան, Կեանքին ու Մահուան յաւիտենական առեղծուածներուն շուրջը կ'ընեն իրեն նկատողութիւնները: Որքան տրդրական: Որքան յաւիտենական: Արձակ այդ տրամախօսութիւնը ամենէն բարձր քերթուածն է մեր ժամանակներուն: Տղայական պիտի ըլլար Եղիշէ Դուրեանը մօտեցնել ուս հանճարային վիպողին: Բայց կը խորհիմ թէ Եղիան ու Մովսէսը շատ բան ունէին խօսելիք, Աւետարանէն ոչ անչուշտ տարրեր, բայց մարդկային խիղճը տաղնապող մեծ հար-

ցերուն վրայ որոնց համար կը վիճին հաւատաքննիչն ու Յիսուսը: Եղիշէ Դուրեանի մատենադարանին մէջ Տառապոյտփսիին պակասը դիտեր էի 1900ին: Ս. Յակոբայ մատենադարանին անցնող իր գիրքերուն մէջ նորէն կը պակսէին անոնք: Կրօնական զգացումը մարդուն բարձրագոյն փորձարկութեանց (experience) համար կը ներկայէ յաջողակ պայմանները: Անիկա անհունին առարկայացումն է մեր միտքուն վայրկեանին վրայ: Ու մարդուն միտքը թերեւս ամենէն զժրախտ բանն է Արարչութեան: Այլակերպութեան հրաշալին Մեղքին հրաշալիովը զուգահեռները անշուշտ որ մտածողութիւն մը կ'ենթադրէ: Բայց այդ մեղքը ինչ ճիշդ, փուտ, գրկանքի սահմանուած բան մըն է եղիշէ Դուրեանի մօտ, սոսիկ կաթմոյշի գաթիքիզիվներէն վերցուած ծիծաղելի, shocking, տափալ ու տղեղ, երբ մերձեցուի ուսու վիպասանին մօտ ահարկու իրականութեան:

Անսուրբ սիրտերու նարպոտ այն խորէն՝
 Ուր գիտակցութեան շեշտն ալ կը մարի
 Երբ յոռետեսի ծաղրանքը կ'օրրեմ
 Խայքը ոնիրին ու խէքն յիմարի՝
 Ձայն մը ողջ գերծած՝ կուրծքիդ տակ քննդուն՝
 Արձագանգեց գոռ բարձրերն երկինքին,
 Անով զինքը Հայր դաւանեցար Դուն,
 Ինքն ալ գ'իեզ Որդի Իրոջակեց կըրկին:

— Ի՞նչ քեւաբուսիկ տօն էր այն խիղճի,
 Բայց Մեղքը լորձանց իբր անարգ հընի:

Չորրորդ ութեակը երկինքէն եկող ձայնն է, ու ենթադրական պատասխանը Յիսուսին: Այս երկու եզրերուն մէջտեղ, մեղաւոր մարդոց սիրտերը, ուր Ոճիր ու Խէթ կը ծուարին: Այդ սիրտերէն ազատած ձայնն է Յիսուսին ձայնը: Դժուար է հետեւիլ սա մտածումներուն, մանաւանդ բացատրել անոնց տղերսը նիւթին հետ: Դիտած էք թերեւս որ յաճախ Սրբազանին քերթուածները իբր վերաբուրութիւն ունին աւետարանէն համարներ, որոնք իբրեւ բառ կը շահագործուին սակայն, իմաստի հիմնովին չէզոք տրամադրութեամբ մը: Այսպէս, ԵՏԵԻՍ ԵԿՈՒՐԸ. «Ասէ ցնա (շղկարոս) Յիսուս, եկ զկնի իմ» (Յովհ. ԻԱ. 19): Աւետարանին նախադասութիւնը պարզ է իբր իմաստ: Տեսաք թէ Դուրեան Սրբազան ինչպէս ընդլայնեց զայն: Հիմնական մտածումին եւ մեկնումի կէտին մէջ պակասող սա համե-

մատականութիւնը քմայքին սահմանները կը քերէ յաճախ: Հոս երկինքէն եկած ձայնը սլարդ վկայութիւնն էր վերնական հաճութեան մը: Առանց ծանր աստուածարանութեան ու մեկնութիւններու, մարդուն վերեւ տարածուն խնամքի, սիրոյ հանդէս մըն է ձայնին խորհուրդը: Դուրեան Սրբազան մեծ պիտ մը բնոյի խանդը ցոյց կուտայ Մեղքը նեակելով կրկէս: Ու այս անկող գարշութիւնը լոյսի հանդէսի մը մէջ, զգուանքի միտքն զգայութիւններ կը պատճառէ: Բայց ահա վերջաբանը

խոնջ ուղեղներու արքնութեան խռով՝
 Ուր բուն իրական կրօնի ալ կեանքին
 Բունն ու խօսական ընդհարումներով
 Ունա՛յն եզրերու կը բաղխի ուժգին՝
 Կուրս քեր, ա՛հ, տեսիլք մը ջինջ կապաւտակ,
 Որ հոգիս Լոյսիդ վառմամբն ապահով
 ԶՔեզ միայն, Յիսուս, տեսնէ ամպի տակ,
 Կեանքի ու խիղճի ալակեքստումով:

Բնաբան ընդլայնողի սա կարճատու իմաստութիւնը չէ որ կը մեղադրեմ, այլ զգայնութեան անարբաղքելի մէկ վէրքը, մէկ դոստացումը, — կարճ՝ վիմակը որով բանաստեղծական ձայներ մեր մէջ այնքան իրական, կ'առնեն կրկնակերպիւն պաշտպանութիւնը, պատրելու համար մեր շրջապատը, ու երբեմն ալ, ինչպէս վերի քերթուածին մէջ, զմեզ: Կրօնական այս քերթուածները կրօնականին քերթուածներն են եւ ոչ թէ բանաստեղծին (ղարձեալ կրօնական) որ իր պատեանին յարմարելու համար աշխատանքը պիտի վերածէ այս կարգի շարքուցի խաղերու: Զգայնութեան սա խօթութիւնը Դուրեան Սրբազան պիտի աշխատի գարմանել իմացական քարեխառնութեամբ մը: Ու ասիկա այնքան կատարելութեամբ որ շատեր պիտի չառաքին անոր ոտանաւորին մէջ հաւատքին նուազուն աստիճանէն ու պիտի սիրեն նորէն այդ ոտանաւորը որովհետեւ անիկա միշտ մտածումի մղող առաքինութիւններու կը սպասարկէ: Այսպէս տեսնուած, այդ խորհուրդի, իմաստի բարեխառնութիւնը Դուրեան Սրբազանի մէջ կը վերածուի նորակերպ զգայնութեան մը: Ու հոս չեմ զարմանար: Դուրեան Սրբազանին օրերը իրենց երեք չորրորդով անցան անցեալին մէջ: Իմասնիրդմանոր մտավիճակ մը տալէ վերջ, անոր տուաւ հոգեվիճակ մըն ալ: Եւ քանի որ արուեստագէտը անկախ է մեր մէջ, երկու վիճակներուն համադրումը պիտի

կատարէ համաձայն իր զրութեան: Կրօնական, մտածող, արուեստագէտ բառերը անոր զգայնութեան վրայ մեծ պիտակներու կը նըմանին: — ...Չունիմ տրամադրելի միջոց Դուրեանի զգայնութիւնը վերլուծելու ուրիշ երեսներու մէջէն որոնք այնքան օգտաւէտ արդիւնքներու կ'առաջնորդեն երբ ոտանաւորին տարրերը կը դարձուն զիրենք ծնող պայմաններու հանդէսին ու կը բացատրեն ոտանաւորին չափ մասնաւանդ ասոր կտին մարդը:

բ) — Վերք իւղը, տխուր այս վերադիւրը, արտայայտելու համար Եղիշէ Դուրեանի մէջ դարձեալ մէկէ աւելի երեսներ: Կը գործածեմ բառը առանց ժխտական տխրութիւններու, անկէ զեղչելով բառախաղային տրամութիւններ, յանդիմնողի ունայնութիւնը, հակադրութեանց սիրահար անամտութիւնը, տաղաչափական նըբութիւններու վրայ հեշտախոյ խուղարկութիւնը, որոնք բոլորը մասեր կու տան յղացքէն: Ամենէն աշխատուած, աւելի թեքնիք բառով բացուած ոտանաւորը արեւմտահայ փերթողութեան Եղիշէ Դուրեանէն է ստորագրուած: Կը զգաք անշուշտ միտանցի նման հաստատումի մը: 1900ի զպրոցը, Սիպիլի գերազոյնութեամբ, մինչև 1910ը երկարող ցուրտ, մեռած դարդարանքները: Որոնք մեր մեծատաղանդ քերթողներն իսկ վիրաւորեցին: ՄԻԱՅԱՆԻՆ երեք չորրորդը բառերու մըցանքի վերածող մտքի ձևն է անիկա: ՆԵՐԱՇԽԱՐՀը հիմերէն սարսող նըբախտը: Սիպիլը չորրորդ ներկայնողի հեշտախոյ: Եղիշէ Դուրեանը դատապարտութենէն զերծողը տաղանդին մճիւրը չէ անշուշտ: Այդ տաղանդը անոր չափ ու քիչիկ մը աւելիով ունէին յիշեալ անունները: Այլ՝ իւմանիստ անոր կազմուք իւրը: Անիկա ապրեր էր մեր լեզուին անցեալին հետ չառ ալլամերժ տարփանքով մը, ճանչցեր մեր բառերը ոչ իրը զիտակ՝ բառարաններու դամբարանին մէջ զիցուած վրայ վրայի, այլ անոնց կեանքը՝ մեր զիրքերուն թաքթաքուն խորչերուն խորը: Գրաբարը, բոնէ կ'ուզեմ ասոր ամուր, խոր, ոչ-քերականական լսի ծանօթութիւնը նպաստ բերին որպէսզի այս ոտանաւորը գտնէր ինքնութիւն մը, հնչականութիւն մը, ներքին կշռոյթ մը, բոլորովին նոր մեր քերթողութեան համար: Կրընան այդ բառերը, ձայնները, կշռոյթը միշտ չպաշտպանուիլ համապատասխան խտութեամբ զգացումով, մտածումով, յոյզով, այսպէսով մօտէն զիտելով միտանգը նըբաքօս ձևապաշտութեան, բայց չիյնալով: Ու հող է ահա մեծ արժանիքը այս միտքի բանաստեղծին: Կ'արտադրեմ տիպիկ քերթուածը:

Անոր համբոյրը չունէր
Սիւփի մը մեղմ շօշափը
Որ հծծիւնով մը՝ սիրոյն
Կը շըջնէ սօսափը :

Անոր համբոյրը չունէր
Բոյրի մը մեղկ այն քափը՝
Որ շուրթերու օրօրին
Հետ կը խառնէ իր մրափը :

Անոր համբոյրը չունէր
Խանդի մը խիռն ու ծափը,
Որ սիրտերու տրոփիւնին
Հետ կը քընդէ իր դափը :

Անոր համբոյրը չունէր
Շողի մը բորբ շառափը,
Որ բիբերէն կը քափէ
Հալումներու տարափը :

Անոր համբոյրը փըչեց
Խորշակի մը խարշափը,
Փոքորկեղով ոսկեփունջ
Երագներու քօքափը :

Անոր համբոյրը լորձնեց
Ժահրի մը տեղն ու լափը,
Սուրբ երակէ սողկեղով
Սե՛ւ խոկումի սարսափը :

Անոր համբոյրը կըրնտեց,
Հետ ու նեղի կափկափը,
Ու խարանի մրեց դրոշմով
Ճակտի մը ջինջ սատափը :

Ո՛ր սլիղձ համբոյր, որ զըրզոնց
 Ըստուերնէսու կըլլաիր...
 Լոյսին բնդիւնդ զրկելով
 Մոլուցքի խեղդն ու խափը,
 Մըշուսկիշեր խորխափը:

(Յուդայի Համբոյրը, Հովհաննէս ՍԵՐՈՒՆԳ)

Մեզմէ շատերուն համար նոր, իբր ձայն ու խնայող՝ սա բառերու տարափը, ամէն տողի մէջ կը մտնէ տաղանալի: Վերնադիրին պաշտպանութիւնը, շատ բնատանի բանով մը, ժողովրդական դարասուր զործածութեան մը բարեքովը ճարտած, արդէն առաջին խել քառեակին, կը տկարանայ, կը նուաղի, քանի որ մէջի մատուցուածը եղերական անզին ու պահէն սչինչ տէր յայտարար: Այդ համբոյրը պիտի ըստգոտարի (ժխտումի ճամբով) սիւքի շօշափին, բոյրի քափին, խանդի ծափին, շողի շառափին: Պիտի նմանցուի խորշակի խարշափին, ժախի լափին, անգի կափկափին, ու այս եզրերէն իւրաքանչիւրին Դուրեան Սրբազան պիտի կցէ Երկրորդական Լեռանցներու զրատանցներ ալ: Կը հետեւիք սա կախարչութեան (վասընդի բառերու ուժին սահմանը կը հասնի մինչև մոպութին), մոտցած թէ դարնանց ցարտ կէս գիշերի մը վրայ, հետուր պարտէզի մը արհաւիրքին մէջ պիտի կատարուի (վերնադիրը կու տար մէջի իրաւունքը սա սպասումին) մեր ամենուն հոգիին խորը սեւ ծաղկի մը պէս իր դամբանը ունեցող առաման, որ լացուցած է մեզ ամէնս, մեր տղայութեան առջի մաքուր, ուրիշին համար, վրայ թափուած արցունքով: Եղերական ինչպէս քնարական սա խոր յուզումը տարիները չեն ջնջած մեր հոգիներէն: Մանկութեան անմեղ աչքերուն փոխարէն հիմա, տարիքէն կախուածներս, ունինք ուրիշ աչքեր, բայց աչքեր զարձեւ ուրոնք պիտի լան: Մատնութիւնը ամենէն խորամատ սարսուռներու մտալցոյցը մըն է մեր մէջ: Գեթսեմանիի ողբերգութիւնը կրնանք զգալ ամէն օր: Դուրեան Սրբազանի քերթուածին մէջ այդ ամենէն շատ քիչ բան, չըսելու համար ոչինչ: Այն ատեն: Պիտի փնտռենք, մեր իրաւունքն է ասիկա, այդ ամէնը ընդոտնող, ուրիշ կարգէ յուզումներ: Փնտռեցէք: Զեր գտածը զարմանալի նուազահանդէս մըն է ձայներու որոշ զրութեան մը: Երեսուն երեք տողի վրայ 17ր մեր ականջներուն կը գարնեն միօրինակ վանկը, որ իբր յանգ կը պահէ իր տաղաչափական ուղղափառութիւնը ու ստեղծիչն է նոյն ատեն մտածման որքան պատկերներու:

Եւ որովհետեւ բանաստեղծութեան ամենէն մթին, անորոշ ուժերը
կու գան ձայնէն, կը հասկցուի թէ ինչու չենք զայրաճար բառախա-
ղը շատ մօտէն հետապնդող սա ճարտարանքին ղէմ: Գրական վիր-
քիւնզը ձրի պատկեր մը չէ: Նման թեքնիքի մը ծնունդ են ԽԱԶԸ,
ՄԱՐԳՈՒՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ, ԱՆԱՌԱԿԸ, ՊԱՏԻՃԸ, ԼՈՒՍՆԻ ՏԱԿ, ԱՆՏԱՌԻՆ
ՄԷՋ, ՄԱՂԹԱՆՔ, ԿՈՅՍԻՆ ՊԱՏԿԵՐԸ, ԱԵՏԱՐԱՆԻՆ ԱՆՄԻՏԸ, ՀՐԱՇԱԼԻ
ԶԿՆՈՐՍՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՍՔԱՅԻ ՕԺԻՏԸ, ՅՈՐԳԱՆԱՆԷՆ ԴԷՊԻ ՄԵՌԵԱԼ ԾՈՎ,
ԱՄԷՆ ԱԼԵԼՈՒԴԱ, ԱՆԴ ԿԱՅՅԵՍ ԵՆ ԶԼՈՅՍ ՄԻ ՏԵՍՅԵՍ. Էւ ուրիշներ:
Ըսել կ'ուզեմ՝ սա կտորներուն ծանրութեան կեղբոններ են ոչ մտա-
ծումը, ոչ զգացումը, ոչ նորոգումը խորհուրդը, ոչ հաւատքը, այլ
բառերու ներքին հնչականութիւնը, անոնց զաշնաւորման մութ գի-
տութիւնը, անոնցմէ ճարելի ամէն օդուտ: Այս իսկ հաստատումով
Դուբեան Սրբազան մեր օրերու ամենէն մթին մէկ տաղնապին — ան-
խառն քանաստեղծութեան (poésie pure) շատ հետաքրքրաշարժ մէկ
ներկայացուցիչը կը հանդիսանայ: Յիշուած կտորները նիհարադոյն
քերթուածներ են ՍՐԽԱԶԱՆ ՔՆԱՐԷՆ, աշխիքն կտորներ՝ ուր տրամա-
բանական discursif բնդլայնումը, զրուակային շահարկութիւնը,
ծանր, լայն, լիցուն, հաղորդական զգայնութիւնը ըլլան զանցուած,
առնուաղն պահուած նուազագոյն չափերու մէջ: Մեր պատմող ոտա-
նաւորը որուն սակեղարը 1890ին կ'իյնայ, մեղի տուած էր վճռական
ճաշակը քերթումին ուր տիրող արժանիքը նորավիպային շահեկա-
նութիւնն էր ընթացիկ ճաշակին, իրապաշտներով պարտադրուած,
իրական կեանքի վիպումը, — Սիպիլի համբաւը ապահովող: Դուբե-
ան Սրբազան իր օրերու կեանքը չպատմեց անշուշտ: Բայց ՀՈՎՈՒԱ-
ԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ մօտ էջոր կը պատկանի պատմող բանաստեղծութեան:
Ու կ'ունենանք հեղինակը որուն մէջ հաշտ ըլլան արդի բանաստեղ-
ծութեան երկու մայր ձգտումները, — Կեանք ու Խոյնիւրդ(1), երազ
ու դաշնութիւն (2): Դուբեան Սրբազանին ոտանաւորը այս ահօսով
հաղորդ է ժԹ. դարու Լուրդական մեծ շարժումներուն: ԷՄՄԱՌՈՒ-
ՍԻ ձԱՄԲՈՐԳՆԵՐԸ կու գայ Ալֆրէտ տը Վինելէն, որով 1820ի պատմա-
կան ոտմանթիւքը եւ գոսական սեմպոլիքմը(*) մուտք կ'ունենան
այդ ոտանաւորին մէջ: ԱՍՔԱՅԻ ՕԺԻՏԸ, ԱՊՐՈՒԱԾ ԵՐԱՋ ՄԸ, ԱԴԻ ԱՐՁԱ-

(*) ԶԵՎՈՐԵԼ այս բառը ուրիշի մը հետ որ քանաստեղծական շարժում մը կը
պիտակէ 1880էն մինչեւ 900, փրանսական ոտանաւորին պատմութեան մէջ: Դասա-
կան սեմպոլիքմը արուեստի ամէն այն գործերը ունի նկատի ուր տրուած խորհրդ-
յանշան մը — բարոյական յատկանիշ — յատակ կը ծառայէ քնարական պատ-
մութեան: Վինելի ԶԻՌԵՆԱՅ ԼԵՌԸ, ՄՈՎՍԷՍԸ, Հիւլիոյի՝ ԳՈՒՈՇԸ նմայեցի են
այս կարգէ սեմպոլիքմի մը:

ՆԸ, ՆԵՐՈՒՄԸ, ԱՅՐԻՆՆ ԶՐՈՅՑԸ, ՊՈՒՏՏԱ ԵՒ ՅԻՍՈՒՍ, ՍԱՄԱՐՈՒՀԻՆ քերթուածներ ևն որոնց ստեղծած խոփքը կու դայ քանի մը աշխարհներէ ու քաղաքակրթութիւններէ: Ակնարկեցի աստուածաշունչական (biblique) ոտմանթիւզմին որոյ սնած էր անոր պատանութիւնը: Կր-դրեմ անունները ժողէ Մաքիա տը Հերետիայի և Լըֆոնք-տը Լիլի, այսինքն բանաստեղծութիւնը հնութենէ մեզի հասած պղնձատախտակի մը չափ իրաւ ու ամուր ընել յաւակնող դպրոցին հանդանակը՝ որ կը սանձէ երեւակայութեան խոյանքը ու դայն կը կապէ օր մը եղած ձևերուն, զգացուած յոյսերուն, ապրուած կեանքին կարելի հարապատ վերարտադրութեամբ: Պառնասեան որակուած քերթողական շարժումէն հաս զիս կը շահագրգռեն երկու հիմնական նկարագիրներ, — պատմական, զրեթէ հնախօսական ստուգութիւն և արտայայտութեան խիստ ժուժկալութիւն որ ցամաք, տժգոյն ոճը չէ անշուշտ, այլ զուտ, արու, հնչեղ այն տողը ուրկէ բլլան մտարուած Պայրընի, Վոյթրը Սքոթի, մանաւանդ Հիւկոյի բախտախնդրական զոյնը, զեղուն շարժականութիւնը: Դուրեան Սըրբազանի վերը յիշուած կտորները չեն տկարանար Պառնասեան այդ քերթողներու ամենէն հոգակաւս բանաստեղծութեանց զէմ: Ընթերցողը կընայ այս վարկածին ստուգութիւնը հասկնալ երբ իրարու ետեւէ կարգայ ՆԱԶՈՎՐԵՅԻՆ (Լըքոնթ տը Լիլի), ՅՈՒՇԿԱՊԱՐԻԿՆԵՐՈՒՆ ՓԱՆՈՒՍՏԸ (Ժ. Մ. տը Հերետիա) ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ (ՀՈՒՍԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳ), առանց վախճալու թարգմանութիւններու կազմական (organique) խթութեան տեսութենէն քանի որ Պառնասեան ոտանաւորին ամենէն ապահով առաքինութիւնը, ըստ զպրոցի հանդանակին, անանձնութիւնն է, այսինքն՝ ընդհանրութիւնը, որոյ քերթուածը կընայ անցնիլ ուրիշ բարեխառնութեան, առանց տոյժի, — բան մը որ անկարելի է Հայնէի, Լամարթինի, Միսէի ոտանաւորներուն համար: Դուրեան Ս. այդ քերթուածներուն մէջ պաշտպանուած է անշուշտ իր ոտմանթիւզմէն, սուրբ-զրական անհուն զրականութենէն ու Մերձ. Արեւելքի հին մշակոյթը յուսուորող հօր ուսումնասիրութենէն: Ըսել կ'ուզեմ՝ այդ քերթուածներուն յատակը կը կազմուի ամենէն ապահով տարրերովը արդի քննախոյզ ձեռնարկներուն: Բայց քերթուած մը խորք մը բլլալուն չափով ձև ալ է: Ու Դուրեան Սըրբազանի ոտանաւորը իբր ձայնական, պատկերային կազմ՝ դարձեալ չի տառապիր Պառնասեան տողին հետ համեմատութեան առջեւ, նոյնիսկ (*) թարգմանութեան մէջ: Դուրեան Սըրբազանի մօտ կայ

(*) Դուրեան Սըրբազանի թարգմանութիւնները իբր տող անյաջող են երբ կը քաղդատուին իր ինքնագիր ստանաւորին ընդհանուր կշռաքիմ: Այս իրադու-

ազդեցութիւնն այ Քաթէլին որ իննրսունական թուականներուն իր աստուածացումը կ'ապրէր, քաղքենիներուն հետադէրն զգայութիւններն հայթայթող խորապէս տափակ իր վիպող քերթուածներով: Կը լիւժմ հոս ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ, ԵԻՓԱԹԱ, ԱԽՏՈՒՄ, ՄԻ ՄԵՐՁԵՆԱՐ ՅԻՍ, ՆԱՅՈՒԱՆՔՐ, ԱՆԱՀՏԱԿԱՆՐ, լորտն ալ «ՀԱՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳՆԷՆ, որոնք նոր օրերու սեմպոլիտո յարդարանք մը ինչպէս Բ. Վալէրիի հաստատ, մտածումի հակող «Երկրաշափական» (Եթէ կը ներսի) ոտանաւորը կ'անցընեն միաբէ: Այս վերջուշումները, ուրիշի մը հօտը, անգամ մը լսուած բանի մը մէր ներսը վերստին արթնալիք ծանր մեղադրանքներ Էն ամէն արուեստագէտի համար: Գուրեանին հետ նման տապնապ մը չունի զոյսութիւն: Եղածը հետեւողութիւն մը չէ, այլ զգացական նոյնութիւն մը: Քսան տարի առաջ հրապարակը յուզող անխառն լանսատեղծութեան հարցը Գուրեան Սրբազան զրեթէ կ'անգիտանար երբ ստեղծեց իր զործին ամենէն ամուր մասը, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳՐ: Բայց ԱՆԱՌԱԿՐ, իր տառնին մէջ, ԱԽՏԱՐԱՆԻՆ ԱՆՄԻՏՐ:

Իմը քիչ անդին պիտի իյնայ քննութեան: Այս նոքին մէջ զիս կը զբաղեցնեն միւթերը, հեղինակները, զարքները, որոնցմէ առնուած են անոնք: Ամենէն առաւ ու լայն փոխադրումները կատարած է անկա փրանսական ռուման-քիզմէն (Հիւսիս եւ Լամարքին) որ ԻՏՏՈՒՄ տիրական ոգի է մեր մէջ: Ամենէն արժանաւոր ռումանքիքին (Ալփրէտ տը Վինի) պակասը այս փոխադրութեանց մէջ ուշադրաւ է անշուշտ: Երկրորդաբար առաւ են ԼԵՐՈՆԹ տը ԼԻ, Քոփէ ու ՎԼԱՀԱՆ: Այսինքն՝ փրանսական բանաստեղծութեան երեք կարեւոր զարգացները: Ընտրողական (eclectique) սա ճաշակը ազատելու համար դատապարտիք է, կը դիմեմ դարձեալ իր իւրանիստ ախորժակներուն: Ինծի կու գայ քէ այդ քարգմանութեան մեծ մասը զասական մպատակներու կը սպասարկեն եւ ոչ քէ բանաստեղծական խոր, խուլ եռանդին, որով ստիմէի մը համար Պոպու պիտի քարգմանէ Էտիար Այան Բոն: Իբր այդ, անոնք չեն պատկանիր Գուրեանի քեր-քողական վաստակին, այլ ուսուցչի ճաշակները կը փաստեն: Երկու յօսք ալ Շնորհալին իր քրած փոխադրումներուն վրայ: Այսօր անբաժնելի է տկարութիւնը որուն գոն է գացած եղիշէ Գուրեան, ներելով իրեն տղայական փառասիրութիւնը Շնորհալին մեր օրերու աշխարհաբարին փոխադրելու: Բողոքովին անգոյ է ինծի համար քննադատութիւնը որուն ենք արկունեցաւ անկա գրաքարի ախոյեաններէն: Բայց աններելի մեզ մըն է իր մտածումը, ինքն իր մէջ, Շնորհալի քարգմանելու: Զէ՛ր գգար քէ ինչ ծիծաղելի կաղապարներու կը քափէր դարերով մուրաւակա-ցած զգայութիւններ (զի ալմէն աղօթք, որ անձէ մը ելլելով ուրիշներուն մէջ կը տեղաւորուի, գագցում մըն է) այդպէս այլանդակ, այդպէս անձամաչելի ընելու համար մեր աչքերէն արցունք բերող տողերը: «ՌԱՐՐԻ ԿՈՉՈՒԵՑԱՆ», «ԱՅԼ ՎԱՐՔՍ Է ՌԱՄԻԿ», «ԱՆՈՒՆՈՒ Է ՌԱԿԱՆ», երբեակը ո՞ր ժողովուրդին կը պատկանի արդեօք: Եղբրական է այս անհասկացողութիւնը «Քերթողականէն» մէկու մը մօտ որ մեր ռոմանտիքին վրայ ճայնական գերագոյն մտանքներ իրագործեց:

ու կէսէն աւելին Հովովսէպան ԵՐԵՂԻ քերթութեան հրաշալի նուագայնութիւններէն էն, բառերով դարձադրուած սեմֆոնի: Ու կու գամ Վճիռին որուն համեմատ ձայնը հօրէն է աշխարհն որքան զգացումը, պատկերը, յոյզը, մտածումը բոլորը միասին, ռաւանաւորի մը մէջ: Ձեմ դառածիր զէպի աշխարհագրական տեսութիւնները բառերուն տարողութեան, ստղի մը սկիզբը, վերջը, «ձայնաւորներու բաշխում» որակուած խնդրական նուագին զերգնահատումը, լազաձայններով զգայութիւն ցայտեցնելու նոյնքան խնդրական, աքնաջան ապացույտմանը:— բոլորն ալ արդի, արեւմտեան քննադատութեան, մանաւանդ անգլիական թուին մէջ, կ'ընեն յանդուգն հաստատումներ: Բաւ է, Դուրեան Սրբապանին հետ, դիտել որ անիկա իր քալտը վստահած է բառերուն: Ու չէ խարուած: Որեւէ յանդարան անկանդնելի կործանման պինով պիտի կրնար ՅՈՒԴԱՅԻ ՀԱՄԱՐՈՅՐ ստորագրել, աշխարհ խաղը մօտիկն է զրական անգարարութեան որ իրաւ է միշտ: Որեւէ բանաստեղծ, արեւմտահայ, պիտի տապալէր չարաչար աշխարհութեան մէջ որ ունի վերնագիր ԱԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՏԷ: Քառասունը անցնող տղերքս վերջը, նոյն հնչումը դարեւ մեր սկանչներուն, նմանիկն է ապահովարար միջնադարի տաղասացներուն որոնք հազար անգամ ետևով վերջացող տղերքս տակէ տակ զրուիլը զազաթը կը նկատէին քերթողական արուեստին: Բայց կարդացէք քերթուածը ու բռնէք թէ կը դիտակցի՞ր այլ ձայնական խաղարկութեան: Կը սահին տղերքը, իրարմէ անտիկնալ երանգներով պատկերախաղ մը քշելով իրենց հետ: Կը սահին տղերքը, իրաքանչիւրի կոնակին քաղաքակրթութիւն մը, դար մը, բարձր մը, աշխարհն որ մենք տեսն չունինք անդրադառնալու որ առանք բառերով մատուցուող վիճակներ են: Ու երբ կ'աւարտի ընդարձակ համանոտալը, աշխարհն միայն կ'ըլլաք վերահասու կատարութեան տարողութեան: Ըսի թէ ինչ էին անպատեհութիւնները նման թեքնիքի մը: Թէ որքան մօտիկն էք աւելորդ, անտի, նենդ նրբութեան, բռնադրուութեան: Թէ նոյն այդ ճարտարանքը սպաննած է Սիպիլը, սաստիկօրէն ցնցած Մեծարենցը, Ջրաքեանը: Թէ Բաղրատունիի, Հիւրմիւլի, Ալիշանի քերթողական որոշ ընդունակութիւնները այլ անամտութեամբ վերածուած են անիմաստ բառամոլութեան մը. թէ

«Ճնուի նպուռն ի ծղիւն, գնուիւն գննդկուկ նըռուդակամֆ»

տողը հոյակապ յաջողութեամբ մը յայտարարող ճաշակը զրաբար մեր քերթողութեան (նոր) վրիպանքին պատասխանատու է որքան քերականական օրէնքներու սպասարկու միւս մենագարութիւնը որով նար-

Պէ՛յ պիտի ներէ իրեն աշխարհարար քերթուածի էջ մը

«...ԶՈԳԵՊԱՐԱՐ ԸԶՃԱՄԱՆ»

Քերականական դարձուածքը, զրական զիւտի մը հեշտանքովը: Դուրեան Վարդապետ իր տուրքը վճարելու էր այս նանրամտութեան: Իր երկատարդութեան ոտմանթիւմը անիկա զիտցաւ վտարել երբ այս դարու սկիզբին յայնորէն ճանչցաւ օտար ժամանակակից զբոսորդները: Անիկա պիտի շնորհէր թերականին որ անտանելի տափականութեան մը զինով միայն կատարեց իր հրաժարումը իր պատանեկան ախորժակներէն ու ստորադրեց ամենէն անտանելի խեղճութիւնները Պէրլուէրեանին՝ որ ԽՈՒՄԻՆ ԵՒ ՅՈՒՄԻՆ մէջ կը կարծէ քաւել ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐԵՆԻՆ ծանծաղամիտ յաւակնութիւնները (զիրքերէ եւ հեղինակներէ իր մէջ մթերուած, օտար մեծ մասով), եւ վրայ տուաւ դաշնահունչ թարմութիւնն ալ իր պատանութեան ստանաւորին: Սէթեանին՝ որ Հիւրմիւլի ու Բաղրատունիի ոտանաւորին հանդէպ կատաղի իր հաւատարմութիւնը եղերական տաղնապի մը պիտի վերածէ իրը, ԱՅՅԵԱԼ ԶԱՌՈՒՐԻՔ, թերեւս մահուան զայցոյցի մը հերոսութեամբ պիտի ընդունէ իր խի՛ ձեռքով քանդել իր երկատարդութեան ստանաւորը (ՅՈՒԶՄԱՆ ԺԱՄԵՐ) ու մոմովին յանձնել անոր սրբազրուածը քառորդ դար յետոյ, ԱՐԵԱԼՈՅԵՆ ՎԵՐՋԱԼՈՅԵ խորհրդոր անունին տակ: Վսեմ ձերունին իրաւունք ունէր: Իր սրբազրուած ձեւին տակ Սէթեանի ստանաւորը ուրուական մըն է զոր կ'ուրանանք: Իր սերունդին տիրապետող այս բանաստեղծները այս կորանքին ենթարկուեցան, ոչ անոր համար որ Եղիշէն տասը տարի աւելի կանուխ ծնած էին, կամ անկէ նուազ տաղանդ բերած էին իրենց հետ, այլ վասնզի չէին նորոգուած: Այս նորոգումը Դուրեան Սրբազան պարտական է իր իմանիղմին, իր միտքին արտակարգ հետաքրքրութեանց, իր համբերատար, կազմակերպեալ աշխատասիրութեան: — Յատկութիւններ որոնք ոտանաւորի գործաւոր մը երբեմն ծեղծեղումի առպետ մը կը ձեռնադրեն ըստ իրենքին ալ... Կատարողին: ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆՊԸ, անշուշտ, ծնունդ է աշխատանքի: Անիկա զգայնութեան մը յայտ, զպետնող մարմնառութիւնը չի կրնար ըլլալ, ինքնաբոխ, անդամադրելի, ինչպէս են գործերը բոլոր վաւերական, անմունեաթիլ քերթողներուն: Ինքը, Սրբազանը, աւելի յետոյ հարցաքննուած, չունեցաւ պատասխան այն տարօրինակ հարցումին զոր մտերմութեան օր մը դրի իր զուարթ հեղնութեան: Վոսպորեան համայնապատկերի մը վրայ կը բացուէր իր աթոռը: Ծուրջն էին մանուկներ: Վարէն զարնան հոտեր կը թրթռային: Ու

պատրիարքութեան դահէն իր անկումը թերթերուն մէջ տալնա՛յլ : Ըսաւ ինծի մեղմութեան, խաղաղութեան խօսքեր : Ու լռեց երբ յիշեցուցի :

Բայց՝ քէ քեզ պակսի հոգի մ'ունկնդիր...
Դու(*) Թորէն, ծրարա՛ծ սոյլերդ ու քըրքիւն,
Ընտրէ անապատն ու հովն ու ունին
Ունջն ամայութեան ու շունչն անհունին :

ՍՐԻՆԳԻՍ, «ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԴ»

Ինչե՛ր կ'անցնէին իր մեծ հողիէն երբ ողորմելի մարդեր, իրենց ճանճի ուղեղներով եւ ճպտութի կսկորոյներով կը յաւակնէին ճանչնալ իր ժողովուրդը, որովհետեւ անոր ներկայացուցիչները ըլլալու կատակերգութիւնը լուրջի կ'առնէին... — ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԴը տարօրինակ գիրք մըն է : Վերցուցէք անոր մէջէն եկեղեցւոյ պաշտօնեան, գիրքը կը գիմանայ դարձեալ : Վերցուցէք Ալիշանը իր ՆՈՒԱԳՔ հատորներէն, պիտի ունենաք ողորմելի խառնակոյտը զրարար ոտանաւորներուն, որոնք մինչեւ քսաներորդ դարու սկիզբները մեր մտաւորականներու գրչախաղերը հայթայթեցին (տաղանդը բան չի փոխեր սա տրամութեան մէջէն) : Ուրկէ՞ կու գայ ուրեմն սա գիրքը, երբ քիդերու դրութեան մը, հոգեկան քիւման մը, ամուր կերքերու տազնապի մը վկայութիւնը չի բերեր : Ու ո՞ր հրաշքին զինովը անիկա չըլլար նոյն տտեն գրչի գրօսանք մը (որ գիրքի մը անունն ալ է սանկ ութսունական թուականներու վախճանին) : Ինք հոռուաւ այս հարցումին արդար պատասխան մը : Իմ կողմէ փորձ մը աւելի պիտի չարժէ : Ճիշդ որ անոր քերթուածները կ'ընէ կառուցման կիրթ մրցանք մը, մաշակը՝ որ կ'առաջնորդէ նիւթերու ընտրութեան այլապէս յատկանշող փաստերը, մքնութեամբ ուր կ'ապրին այդ նիւթերը, տարազիւ շրջաններէ բերուած քով քովի, խորունկ խաղաղութիւնը որ մարդկային փորձառութեանց, դժուակ բզկտումներու շինն է երբեմն մեր ներսը ու մեզմէ դուրս մեր զործին պատկերը, իմացական բարեխառնութիւնը, որով մեր տողերը կը թելագրեն երբեմն միտքին պայծառ յաղթանակը մեր զգայարաններուն վրայ, արդեօք բոլորը մէկ կ'ընա՞ն մեզի տալ յաղագք Դուրեան Սրբազանով առարկայացած քերթողական փորձառութեան (expérience poétique)

(*) Սքիմզին եմ ուղղուած այս տողերը :

որ դէժ ազատադէր ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐՈՒՊը անփառունաւ լախտէ մը, այն տալապէս տխուր փառասիրութենէն որ միշտ պիտի խօսի ամէն արհեստաւորի ինչպէս արուեստագէտի մէջ: Գրեթէ ժամանակակից են ՅՈՒՔԵՐԸ (Սիպիլ), ՆՓԱՆՔՆԵՐԸ (Որրերեան), Եւրոպայի մէջ մեր տարադիր քերթողներու գործին նախատարրերը: Պիտի հասկնանք Թէքէեանը, Վարուժանը, Սիամանթոն, այդ Եւրոպային լոյսովը: Պիտի դատենք Սիպիլն ու Որրերեանը Պուլտով ևւ ոռման-թիֆնէրով: Եղիշէ Դուրեանին ոռմանաորը անկախ է այս երկու մեծ ուղղութիւններէն: Ոչ աւտարանական, ոչ ալ ջղային զրութիւն մը: Վարանքով է որ կը մտածեմ Նիցշէներու, Բեմպոններու, Վալերիիններու, Ռընէ Կիլերու, Ռ. տը Կուրմոններու, Ժ. Լաֆոնի ոռմանաւորներուն որոնք խառնուածքէ աւելի հետաքրքրութեան, նորոգման բռնաւոր ճնշումի մը տակ ստեղծեցին իրենց ոռմանաւորները, բարբարոս, ոչ-ուղղափառ, մթին, առնուաղն դժուար, բայց որոնց բոլորին համար ալ արտայայտութեան տալնապը տժան Փրադաբանութիւնը կամ քերականագիտութիւնը չէ մեր զրարարամով քերթողներուն: Թերեւս քիչեր զիտեն մեր մէջ թէ Նիցշէ բանասիրական ուսուցիչ մըն էր զուիցերիական համարարանի մը մէջ ու անցեալին պրպտումներուն ընդմէջէն իր ճամբան պիտի բանար դէպի բիրտ իմաստասիրութիւնը, մանաւանդ չրջարձակ ուժգնութիւնը իր քերթողութեան որ իրաւ է, որքան լարոյախօսական իր հսկայ բանդադուշանքը Բարիէն ևւ Ջարէն անդին: Թիւերու, երկրաչափական տարադներու սիրահար մըն էր Վալերին որ նման ջանադրութեամբ մը պիտի չարչարէր իր տողը, անկէ փտարելու համար բոլոր ընթացիկ խորթ պանդոյրները կերակրող ու պիտի հետապնդէր մտածման, դիծերու ճարտարապետութիւն մը որ քերթուածը պիտի ազատէր իր կանոնաւոր, հանրածանօթ տարադներէն ու պիտի թելադրէր զրելու՝ դծելու տեղ, նկարադրելու կամ յուպելու տեղ: Այսպէս եղան նաեւ յիշուած միւս անուններուն ճակատադիրները: Կրնան չսիրուիլ այդ քերթողները: Ոչ ոք պիտի համարձակի անոնց զլանալ արդար փառքը իրենց արկածախնդրութեան: Կա՞ր աւելի զիւրին բան մը քան անեֆդաուր տաղաչափել, իրապաշտ բարքերու ստույլ ալ բարեխառնել, դարապերջիկ զգայութիւններ չահագործել, մանաւանդ ըլլալ հասկնալի, պարզ, սահուն, քիչիկ մը տրտում, սանկ չողոտ, ու անցնիլ մեծ բանաստեղծ ինչպէս էին Գոփէն, Մենտեսը, Ռիչլէնը: Ըսի թէ չէի արտօնուած իմացապաշտ քերթողութեան մը յղացքը նկատի ունենալ Դուրեան Սրբադանի համար ինչպէս ասիկա իրականութիւն է Վահան Թէքէեանի ոռմանաւորին հետ: Ըսի թէ ինչ

տրտում փառասիրութիւններ ալ կրնային ծուարիլ վիրքիւնոգ վերադիրի պատմութեան ծայրերուն։ Ոտանաւորի թեքնիք մը ամենէն դժուար օժիտն է քերթողի մը համար երբ միշտն է։ Տաղանդը, ինչպէս ամէն տեղ, հոս ալ ունի իր վճռական կնիքը։ Բայց ո՞վ չունի այդ իր ժամանակակիցներէն։ Չեմ կրկնեմ ըստածները։ Սիւպիլի ՅՈՒՐԵՐ քսան տարի վերջը ըստրոփին նման պատկեր մը սիւտի թերագրեն հետաքրքիր ընթերցողի մը որ ձանձրոյթն ըլլար յանձն առած ԱՐՏԱՍՈՒՔ ԵՒ ՓՊԻՏ (Մ. ԱՃԷՄԵԱՆ) կամ ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐԵԻՔ (Ռ. Պէրպէրեան) ղեւանները աչքէ անցրեալ։ Գրարարի վիրքիւնոգ մըն էր Նար-Պէյը։ Գրարար-աշխարհարար խառնուրդին ուրիշ վիրքիւնոգ՝ Թերգեանը։ Քարի եղէք սա մարդերէն որեւէ քերթուած սկըսելու եւ... զայն աւարտելու քաջութիւնը մի հերոսացնէք։ Յիսուն տարի մերը ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐՈՒԳՐ Թերեւս մէկ հատիկ ընթերցող չունենայ (ինչպէս կենթադրեմ թէ չունի արդէն հիմալուքնէ մեր Հայ-ընկիւն մէջ), բայց մատենագրութեան պատմիչ մը պիտի կենայ այդ ղերքին դէմ այն լրջութեամբ զոր հիմա մենք ստիպուած ենք ունենալ Պէշկիթաշլեանի ՏԱՂԱՐԱՆԻՆ հետ։ Ու զապանիք չէ ձեզի համար թէ այս ոտանաւորներուն մէջ որքան է քիչ թիւը վաւերական քերթուածներուն։

դ — Արեւմտահայ Գնաթերգութեան ամենէն ամբողջ համապատկերը։ Ամէն տաղարան, ղեւան, քերթողական ամբողջ երկ վերայութիւններ են անշուշտ ամենէն առաջ մարդերէ, բայց նոյն տեւն անոնք կը յայտնաբերեն որոշ չափով նաեւ շրջանը որմէ մթնոլորտուած եղան։ Այս տեսակէտը անշուշտ իրեն չ'ենթարկելը շատ մեծ անուններ, ստրկական ճշմարտութեամբ մը։ Ու ճիշտն է ընդունելու իր ծիրին մէջ մանաւանդ միջակները որոնց տաղանդը այդ շրջանները ամենէն հարողատ կողմերով սեւեռելը պիտի ըլլայ յաճախ։ Դուրեանին մեծ կողմը իր շրջանին հետ աղբիւս մը չի պարզեր։ Եղիչէ Դուրեանի համար սա պարտական եւ նկատի կ'առնեմ ուրիշ ուղղութեամբ։ Անիկա, այսինքն անոր ոտանաւորը (որուն հուաքարանն է ՍՐԲԱՋԱՆ ՔՆԱՐԸ) համառօտագրուած հասակն է արեւմտահայ ոտանաւորին, իրադարձուած այն կէս զարուն մէջ որ կը սկսի Պետրոս Դուրեանով ու կը հասնի մինչեւ 1920։ Մեր քերթողութեան ամբողջ շրջափոխութիւնը, ձեւ ու խորք, այդ հատորով տեսանելի է մեզի։ Այդ քերթողութեան երեք մեծ հանգրուանները — դուք ճշգեղէ՛ք՝ զարոցները, նուաճումները, մտահոգութիւնները զժուար չէ կազապարի ձգել, ուրիշներու մօտ քիչ կարելի պայծառութեամբ։ ՍՐԲԱՋԱՆ ՔՆԱՐԻՆ մէկ չորրորդը անեքդոտ է, այսինքն վիենտիկի

վարդապետներու նախատիրութիւնը, փոխադրուած Պոլիս. — այն թշուառ սեռը որ պարտադրանքն է բոլոր մուսաճներու սպասարկուներուն եւ զոր որակած եմ իբր ընտանի քնարերգութիւն: Ուրիշ մաս մը, պատմութիւն, դարձեալ տափակ, դրուագային, որ ճաշակի յապաղած զառածման մը դիմն է, բեռն է տնոր յիշատակին: Ան որ իր երիտասարդութեան մէջ պաշտպանուած էր իր ճաշակէն, առնապատան ինկաւ թերազրութեանցը տակ հրապարակին ու մամուլին յանձնեց ԴՐՈՒՍԳՆԵՐ (Յիսուս մանուկի կեանքը): Կէսը քարգմանութիւն (*) է այդ գիւտին: Ու մաս մըն ալ անապակ գեղեցկութիւն: Ուրիշ է արդեօք ձեր միտքին ներկայացող համապատկերը երբ կ'արտասանէք Արեւմտահայ քնարերգութիւն տարազը: Դուրեւ Սրբազանի զգալնութեան վերլուծումը արդէն կը նախադէր սա

(*)Արեւմտահայ փերթոլութեան մեծ մեղքերէն մէկն ալ քարգմանութիւնն է: Մեր փերթոլները գրեթէ կ'անգլիստանան եղբարկան օրէնքը որ հռեմնիչ է մահուան, բանաստեղծութեան մէջ: Վէպ մը, քատերական գործ մը նուագագոյն տոյժով կը դիմաւորեն այս փոխադրութիւնը: Արձակը մտածման լեզուն է ու մեր մտածումները մեր մէջ ամենէն քիչ անձնական տարրերն են: Ուսմանորը մեր զգայնութեան լեզուն է: Ու ամեն մեր զգայնութեամբ միայն կը տարրերիմք, գմեզ կ'ըլլանք: Ամեն յոսանաւոր որ կը փոխուի ուրիշ լեզուի, իր կ'ախքը միայն կրնայ փոխադրած ըլլալ: Արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը իր ընդօրինակած կաղապարներուն մէջ գտաւ կ'ախքներ: Անա քէ ինչու քարգմանութիւնները միշտ գէշ ազդակներ են: Դուրեւ Սրբազանի քարգմանութիւնները կը պատկանին երկու հազար տարիներու հաշակներուն: Անոնցմէ որոշ քիւ մը կու գայ դասականներէն (Մարգիտէս — Պուալ — Վալթէ), չես գիտեր՝ ինչ պտործակներու հալատակ: Ստուար մեծամտութիւնը սակայն մեզի կը քելադրէ ժամանակագրական շրջափոխութիւնը անոր փերթոլական հաշակին: Հիւսիս, Լամարթի, անշուշտ պատմութեան եւ երկտասարդութեան առաջին ռոմանթիկով կը զօրացնեն քարգմանիչին իողին, հաշտ ու իրաւ, նոյն առնի կը պատմեն արեւմտահայ փերթոլութեան մէջ ռոմանթիկովի նուագումը: Լըրոնթ ալ Լիւ, Բոփէ, հաւանաբար գրած են անոր առաջին չափահասութիւնը, մինչեւ 1900, ու կը պատմեն մեր փերթոլութեան մէջ իրապաշտ բանաստեղծութեան մը կասկածելի համբաւը: Վերահար, Սամէն՝ կը խօսին աւելի ուշ հաշակներէ, երբ մեր փերթոլութիւնը արդէն ընդգրկած է Մեծ արեւելքով, Թէֆէեանով, սեւադիլիստ համագնակներ: Երկրորդական են այն անունները որոնք այդ քարգմանութիւնները տուին, ոչ իբր արժէք, այլ իբր յատկութիւն: Փոլ Տերուկէն մը փերթուած մը հայացնել կը նշանակէ ոչ քէ ծառայել հայ բանաստեղծութեան, այլ փախաճոյք մը գոհացնել: Նիւթի սա ընտրութիւնը անշուշտ հեռաւոր նպատակներ կ'ենքադրէ, բայց գործի է գրական ձգտում: Սիւլի, իր փերթոլութիւններուն համար ռոմանաւորներ երբ կը հայացնէր, նկատի ունէր միայն մանկավարժական անոնց տարրութիւնը եւ լեզուն, հայերէնը: Զօպանեան աւելի բարձր ծրագիրով մը ըրաւ նոյն աշխատանքը: Անոր փառասիրութիւնը պիտի ըլլար գրական հաշակի մը գոյաւորումն ու անումը մեր մէջ: Դուրեւ Սրբազան երկուքին ալ կը սպասարկէ իր կարծիքով ու հաւասարապէս կը վրիպի: Բո-

արդիւնքը: Անոր մէջ քանի մը սերունդի հոգին, ախորժակները կ'ապրէին իմ քովի: Արդար է վախը որ կ'ուրուագծուի մեր ներսը նման հաստատութեան: Երբեք մարդու մը մէջ մէկէ աւելի անկախ, ինքնաբաւ, չըսելու համար ալլամերժ գղացական կերպադրումներ, դրութիւն, մէկէ աւելի անձնասիրութեանց կորիզ ու շէնք կը խորհիմ թէ քիչ անդամ յաջողակ իրադրոժումներու կ'առաջնորդեն այդ hétérogène ձգտումները ու հետևարար կը դառնան տկարութեան աղդակներ: Տարիքը ինքնին հզօր միջոց մըն է այս կոտորակումը սաստկացնող: Բայց մոռնալու չենք որ Դուրեան Սրբազան երբ կը թափառի ոլորտէ ոլորտ, դարէ դար, զարոյցէ զարոյց, չէ հալածուած զգայնութեան խուլ, խոր, անսուրբ տաղնադներէ — միակ իրական կրկնաւորում, ալլացում —, այլ մտահոգութեան տակն է արտայայտութեան մէկէ աւելի փորձույթի ցննարում (tentation): Ո՞ր դիմէ ինչ տրամաթիւն արժեք իրեն իր հերոսական սրտումը, սանկ 1895ին, ալ լքելու իր որձևէզ լեզուն, որդեգրելու համար զոհճիկ աշխարհարարը որ իր յաղթանակը կը սպարտադէր մեր հրապարակին, սակզծելէ վերջ մեր Խրատաշտ շարժումը: Ո՞ր վրտէ ինչ դատնութիւն էր իրեն մտածել 1920ի մարդոց տափակուկ պահանջներուն երբ երուսդէմի դահուն վրայէն ստիպուած է զիջել ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ որոնք իր ԸՆԹԱՅՔ(ի զրոյց բարբառ)ներուն տղայական ոտանաւորները կը թարմացնէին թերևս իր ալ մշտմամբ երևակայութեան ու կը ծածկէին իրմէ շրջանը ուր նոյն այդ պատկերազաշտին վրայ իրաւ մարդոց իրաւ տառապանքները փորձեր էր սեւեռել, աղի արձաններու նման: ...Ու անդամ մը որ կը մերժենք իրեն ինքնաբաւ, անմունեակ, բռնակալ բանաստեղծին գէմքը, փառսուր բայց ալլապէս փորձառու բախտը անոնց որոնք եղական, անլուր ու անմոռանալի

լու այդ թարգմանութիւնները ձախող են, վնասկան ու անդարձ իրադրութիւն: Զեմ ծանրամար պատճառներու արտահանման: Դուրեան Սրբազան ներշնչման, իմեմագեղման բանաստեղծ մը չէ: Իր յաջողակ քերականները անկախ պարտական է ամենէն անկի ձայնական ամենամուրթ գայութեանց որոնք անոր ոտանաւորը կ'ընեն նորակերպ նուագ մը: Հասկնալի է որ այդ առիթը զլացուէր իրեն օտար բնագրի մը առջեւ ուր բռնութիւնը կայ բառին, մտածումին, պատկերին: Ու տեղի է ունեցած անխուսափելիք:— բնագիր մը փոխադրելու մեքենական, չըսելու համար անփառնակ բռնավաստակը որ միշտ գէշ կը վարձատրէ: Յետոյ չ'ոռնալ իմանականը.— այդ քարգմանութիւնները, գրեթէ բոլորն ալ, զարոյցական նպատակներու կը ծառայեն: Անկախ իր աշակերտները քաջալերելու համար չէր խնայեր իրեն այդ տարապարհակն ալ: Խօսեցայ քիչ առաջ Շնորհալիէն իր փոխադրումներուն արժէքին: ՍՐԲԱՉԱՆ ՔՆԱՐԻն գրաբար քարգմանութիւնները ժամանակավերելայ խաղեր են, անարժան որեւէ լուրջ մարդու:

բաներ կ'ըսեն աշխարհին ու կ'անցնին անոր բեմէն, երբեմն մռայլ, երբեմն արփիագեղ, այլեւս զժողովուրդին չնք զգար հաշտեցնելու զինքը իր զօրծին հետ, իր անձնաւորութեան մէկէ աւելի երեսակները, զիրենք կերպազրոյ իմացական, ոգեղէն ճնշումներու հետ։ Իր զղայնութեան վերլուծմանը պահուն ակնարկեցի պայմաններուն, մտայնութեան որոնցմէ կու գար ՆԱՅԻՆԻ ՊԱՏԱՆԻՆ։ Հոս կ'աւելցնեմ թէ իր այրած քերթուածները պիտի օգտակար ըլլային այդ տեսակէտով իրմէն աւելի մեր մէջ յեղաշրջուող ճաշակի մը պատմականին։ «ԱՊԱԳԱՑ»-ը, ընկերը առաջինին, փրկուած՝ այդ հրդեհէն, յանգում մըն է քերթողականի(*) մը որ երեսուն ու աւելի տարիներ տիրապետեց մեր բանաստեղծութեան վրայ ու իր վերջնական կազապարը առած կը պառկի այդ քերթուածին մէջ։ Վարդապետական, մանկական, դպրոցական, մանկավարժական քերթողութիւնը որուն սկիզբը կ'իյնայ մինչեւ 1840, այլեւս անկարելի է 1890էն ստղին։ Այդ կէս դա-

(*) Կ'ըսեմ ու նորէն կ'ըսեմ.— մեծատաղանդ, իմբնատիպ արուեստագէտը դուրս է իր ժամանակէն։ Միջակութիւնը, սովորականութիւնը կը կազմեն մեր կեանքի միջինը ու իբր այդ կարելի հարազատութեամբ կը պատկերեն իրենց շքեղապատը։ Կարկածը ֆիշդ է մեր ռոմանթիքներուն համար, սրունց գործին ազնւազան մասը կը պատկանի նաեւ մեր օրերուն։ Մինչ անոր այն ատեն շահեկան, երգուած, փառաբանուած մասը այժմու մեր ճաշակը կը վերաւորէ։ Պէշիկշաշիանի ընտանի քնարերգութիւնը, Դուրեանի քատրոնները կազմեցին այս անուններուն փառքը։ Ու այս մարդոց վաւերական աշխարհը, մէկուն տաղերը (գրաբար), միւսին քնարական մանր կտորները մատչելի էին քիչերու միայն։ 1870ը աւելի իրաւ կերպով մեզի կ'ըլլայ հասկնալի ազգային երգերու հաւաքածոներու մէջ։ Պէշիկշաշիանի տաղերուն խոռոչը (գրաբար սիրայինները կ'ակնարկեմ) իր ժամանակի միջակէն վեր ընթերցողին իսկ լեզուական դաշնակութիւն մըն էր աւելի քան մարդկայնական խոր յոգումը որ այդ երիտասարդին ներքին ապրումներուն ծորումը կը բերէ իր տողին։ Դուրեանէն մարդիկ հիացան իր բեմադրած խաղերուն վրայ առանց հասկնալու թէ որքան մեծ բանաստեղծի մը հետ էին ապրել։ Բայց եղբրական այդ մարդերը չեն որ կը կազմէին մեր հասարակութիւնը այդ օրերուն։ Կար անդին մտաւորական ամբոյսը։ Ու ասիկա կ'ուզէր իր *սուռնը*— այսինքն՝ գրական *սուռնը*, *աօրեայ երգը*, *հանդիսայինը*, *ընտանին*, *քրոնիկը*, *բարոյախօսականը*, *մաղթականը*, *տխրականը*, *սոսականը*, *նկարագրականը*, *հայրենասիրականը*, *վարդապետականը*, *աստուածաբանականը*, *գիւցազնականը*, *ըրեւդականը*, *զրգուհականը*, *հոսհոսայինը*, յիշելու համար քանի մը գիծեր։ Դուք այս ամէնը պիտի գտնէք օրուան մեծ փառքերուն (Ալիշան, Նար-Պէշ) մօտ, առաւելագոյն մասն որոշ չափով Պէշիկշաշիանի եւ նոյնիմէ Պ. Դուրեանի մօտ։ Նկիշէ Դուրեանի ՆԱՅԻՆԻ ՊԱՏԱՆԻՆ ողջունուեցաւ ինացումով, պատրելու աստիճան հեղինակը ու ասկէ վերջ՝ ՍՐԲԱՋԱՆ ՔՆԱՐԻՔԻ հրատարակիչը որ երկիւղած յարգամքի հարկ մը միայն չէր կատարեր երբ կը խմբէր իր վարդապետին փըշրամները, այլ կը հաւատար թէ կը ծառայէր հայ գրականութեան։ Թերեւս դուք

րուն մեր բանաստեղծությունը ունեցաւ անշուշտ մէկէ աւելի զլուխ-
զործոցներ: Բայց հարցուցած ունի՞ր ճակատագիրը դէպիմ որ հայ
բանաստեղծությունն է, զանազան հատորներով մատուցուած մեր
հիացումին: Ու տրտում տողանցը օր մը սրտկազարդ, այսօր թա-
ռամ փառքերու, ՆՈՒԱԳՔ, ՍՏՈՒԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ, ՇՈՂԵՐ ՈՒ ՑՈՂԵՐ(*),
Թերզեանի, Պէրպէրեանի, Սէթեանի, Աճէմեանի գիւտները: Դուր-
եան Սրբազանի զօրծը, իր թարգմանութեանց բաժինովը, ուղղակի
վկայութիւն մըն է այդ ողիէն ու ճաշակէն: Ունինք այդ օրերուն
Ձերազ մը, Եղիան, որոնցմէ նկատի կ'առնեմ հոս բանաստեղծական
իրենց իրադրծումները: Ունինք Հրանտ Ասատուրի ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՆԵՐ-
ՇԸՆՁՄՈՒՆԵՐ: Խառնեցէք ռումանթիքները, կրտսեր ռումանթիքները,
անկախները (Եղիա, Ձերազ, Հրանտ Ասատուր) իրարու: Ձեր գլու-
նէլէքը ճիշդ ու ճիշդ ԱՊԱԳԱՅՆ քերթուածը պիտի ըլլար հաւանա-
բար: 1885էն մինչև 1900 Արեւմտահայ դրականությունը մօտ քսան
տարուան դրական գեղեցիկ ճիգ մը կը տարապէ՛ իրապաշտութիւն
ընդհանուր անուանումով մը: Շարժումը բանաստեղծութեան մէջ
երկու կարևոր համբաւ նուիրագործեց, Այրշակ Զօպանեան եւ Սի-
պիլ, որոնք ռումանթիք ստանաւորի սնտախքը սլահ մը միաժամու-
թեամբ պտտացրին իրենց մատաղություն տարիներուն, անկէ ազա-
տագրեցին իրենք գրեկնք ու գրին կնիքը, պատմող, հաստատ, կար-
ծըր ալ տողին վրայ որ իրապաշտ չըջանի մեր քերթուածներուն կու
տայ որոշ նկարագիր, անշուշտ հեղինակէ՛ հեղինակ երանգի որոշ դա-
նադանութեամբ (Սիպիլի մօտ այդ երանգը պիտի հակի գէպի նըր-

կ'անգիտամաք քէ մեր քնարեգութեան մէջ հանրահռչակ քերթուածներ էին *ԽԱԶ
ՕԳՆԵԱ ԻՆՁ* որմէ քանի մը տուն մնացած է միտաւ առանց հեղինակի անուան,
ՀԱՅ ԱՊՐԻՄՔ գոր 1930ին Թորգոմ Արբագան կը պահանջէր գրական հանդէսնե-
րու մէջ, *ՏԵՐ ԿԵՑՈՆ* որ երգ է այսօր, *ԱՐԻՔ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ*ը, գոր, հակառակ մեր
բուռն փափաքին, չենք կրնար վտարել մեր յիշողութեան: Այս վերնագիրներուն
ներքեւ կէս դար առաջ ինչ խորունկ յուզումներ կ'ապրէին: Այսօր: Ու աւելին:
Չեմ կրնար Արեւմտահայ բանաստեղծութեան վրայ սա նշմարներուն մէջ գործել
սրբապղծութիւնը անունը տալու այլապէս քշուառ փառքերու: 1890ին հայոց մե-
ծագոյն բանաստեղծը յանգրուոյ հրեայ մըն է որ չի վախճար նոյնիսկ... Աստուծ-
մէ: Այս նօքերու միտք բանի՞ն: Այն շատ պարզ իրողութիւնը որուն համեմատ
բանաստեղծի մը վարկը, համբաւը երբեմն խոտոր կը համեմատին անոր մեզի
ձգած հրիտակի արժէքին: Մի դպիք միջակութիւններուն: Անոնք ալ արժանի են
սա արեւիմ: Ու մանաւանդ անհանգիստ մի ընէ՛ք մեռելները:

(*) Որոնք գործերու տիտղոսներ ըլլալէ աւելի ճաշակներ, մտայնութեանց
տեսակներ էին եւ *սղգային երգարաններու* հետ կը կազմէին մեր իմացակամու-
թիւնը:

յութիւն, փափկութիւն, ներկ) : Դուրեան Սրբազանի առաջին յաջող քերթուածները թուադրուած են 1905 : Ուրե՞մն : Եթէ թարգմանութիւնները ուղեկը չահագործել 1885էն մինչև 1900, կ'ուենենանք իրապաշտ ոտանաւորներուն շրջանը (որոշ է որ Սրբազանին ուսուցչական դործունէութիւնը իր յրումը կը դառնէ այդ տարիներուն եւ զրական հանդէսները, Արմատչի մէջ, չքեղ առիթներ եւ այդ կարգի թարգմանութիւններ հարկադրելու տղոց... եւ իրեն) : ՍՐԲԱԶԱՆ ՔԸՆԱՐԸ, թարգմանութեանց փաստէն դուրս, ունի թաքուն ալ փաստեր, պատմող, կարծր, ամբարկառոյց թեքնիքէն : ՄԱՐԴՈՒՆ ՍՏԵՂՎՈՒՄԸ ՄԼՆՈՒՆԵԱՆ (1809) խուրարկու ոտանաւոր մըն է : ԱՂԻ ԱՐԶԱՆԸ, ՏԱՆՈՒՏԷՐԸ, ՊՈՒՏՏԱ ԵՒ ՅԻՍՈՒՍԸ՝ կը յիշեցնեն Քոփէն : ԱՊՐՈՒԱՄ ԵՐԱԶ ՄԸ խորհիլ կու տայ Սիւլի փրկատմը : Եթէ մեր իրապաշտները չունեցան անոր վրայ ուղղակի ազդեցութիւն, բայց տունին անոր համը այդ կիսախորհուրդ, կիսապատում ալ իրագործման որով դրուած են ԴԱՐԱՎԵՐՁԻ ԷԻՒԱՆԴԸ (Սիւլի) եւ ՄՐՏՈՅԻ ԹՈՒՐ (Շանթ) : Այս յիշատակութիւնները նպատակ ունին մեր ըմտանքի եւ իրապաշտ քերթողութեան ոսկեղարուն իսկ հետուէ հետու թեւաղըրեալ դպրոցը որ մեր բանաստեղծութիւնը պիտի ջանայ ազատագրել հանդէսէն ու anecdote-էն ու քնարական զգացումը վերստին փառքի առաջնորդել, հրապարակին, ճաշակներուն ազաւաղումէն, զրեթէ իր իմաստը կորսնցուցած, քերականական, ատենախօսական, տաղաչափական, մանկավարժական փուճ փառասիրութեանց հանդէս մը դառնալու ճակատադրով : Տեղը չէ հոս բացատրել ջանալ թէ մեր վէպը ստեղծող, մեր տրձուկը կենագործող, մեր մտածումը պարզարանող սա շարժումը, իրապաշտութիւնը, ինչո՞ւ ըլլայ չարաչար վրիպած մեր քերթողութեան մէջ : Մէկ բան միայն ունեցէք ամուր Ժեր միտքին տալեւ : Ատիկա փաստն է իրողութեան որուն համեմատ Դուրեանին զերեզման իջնելէն վերջ Արեւմտահայ գրականութիւնը պիտի սպասէ մինչև Մեծարենցի կազմաւորումը, ճշմարիտ բանաստեղծի երկրորդ անուն մը ողջունելու համար : Անջրպետը լեցնողները տաղաչափներ են, աւելի կամ նուազ մեղքերով : ՍՐԲԱԶԱՆ ՔԸՆԱՐԸ կէսը եւ աւելին կը պատկանին այս ոգիին ու ճաշակներուն : Դիտելի է որ 1905ին Մեծարենցի ամբացումի հետ մենք ունինք ուրիշ ալ փաստեր : Թէքէեանի քերթուածները նկարագիր ու չեչտ ստացած են : Կ'երեւան Վարուժանի առաջին ոտանաւորները : Սիւրմանթո արդէն իսկ համբաւ մըն է : ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԸ կազմող քերթուածները կ'իյնան ճիշդ այդ թուականներուն : Ուրեմն մեր բանաստեղծութիւնը մտած է ստեղծագործ թափի մը մէջ : Դուրեան

Սրբազանի բաժինը այդ ջանքին ու արդիւնքին մէջը կ'ընդգրկէ մէկէ աւելի կողմեր։

ա) — Կրօնական նկարագիր մը, որուն տարողութիւնը ես վերլուծեցի զգալիութեան առիթով։ Մերժելով հանդերձ անոր խըստութիւն, սաստկութիւն, բռնութիւն, հաւատքի հուրքը, կը կենամ անով յարգարուած այդ յատակին, յորինուածքին, գետինին որոնք իրարու կ'աւելնան ու ողի մը, խոտնուածք մը, գիւան մը կը կերպագրեն։ Այստեղ էք, ուղածնուող չափ, այդ գիւանին մէջ մատի փաթթելու պակասները որոնք կրօնական բանաստեղծութիւն մը կը փրաւորեն հոն։ Ձէք կրնար հերքել անոնց մէջ յատակ, վճռական վկայութիւնը մարդուն որ ապրելու իրողութիւնը վերածած է իմաստներու, մտածումներու, խորհրդանշաններու փլանի մը։ Մեծ կիրքեր, ամուր ու խորունկ յուզումներ, կսկիծ ու տառապանք, կարճ՝ հում, արխնոտ խոռովքները իր եղբոր, ինչպէս հզօր ունայնութիւնները, փառասիրութիւնները մեր փորձառութիւնը արիւնոզ, սա աշխարհէն, Դուբեան Սրբազանի մօտ կը մեղմանան, կը հեռացուին, կը նետուին ուրիշ պարունակներու։ Այս զործողութեան բարիքը այն է որ բնականացանին դաւաններուն մօտիկ մեր զգալիութիւնները կը թօթափեն իրենց հում, բիրտ, տղիզ համերը, ու երազանքի, հայեցողական սուղումի, մշտնջամի վիճակներ կը ստանան կարելի կարկառ։ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ Յիսուսը ճշմարիտ Աստուած մըն է, բայց չափ իրաւ մարդու մը վրայ ինքզինքը կրկնող։ Դուբեան Սրբազան երբ իր խօսքը կ'ուղղէ անոր, կը զգայ թէ զինքը մտիկ ընողը տեսակ մը երկրորդ ինքն է, աւելի կատարեալ, իրմէն բխած բայց իր տկարութենէն զերծ։ Մարդ-Աստուածի հակադրութիւնը զրական չէ ինչպէս է անիկա Հիւկոյին մէջ, ոչ ալ աստուածաբանի՝ ինչպէս եկեղեցւոյ բանաստեղծութեանց մէջ։ Կեանքի իր ըմբռնումէն բխելապա՛ծ, առանձնացուած մտայղացք մը գրեթէ — արդիւնք մարդուն ողբղէն իրագործումները շատ մօտէն ուսումնասիրող իր իմանիստական կրթանքներուն։

Օրհնութի՛ւնդ, Հայր, բոցը մաքած է հրայրքիս՝

Որ մոխրակոյտ մ'ըբաւ գիս,

Ա՛լ գիթկէդ գատ տեղ մը չունիմ ապահով,

Ուր քաղուիմ պի՛նդ գորովով։

(ԱՆԱՌԱԿԸ, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳ)

Ողկկոչման նկարագիրը, հետո. ապաշխարութեան դասական թոնէն, զրազարանի հոգեբանութեան մը տաղնապը կը պատմէ կարծես: Ու ասիկա ճիշդ է զրեթէ բոլոր այն քերթուածներուն համար ալ որոնք կտակարաններու աս ու ան պարագան կը ձգտին արդիացնել, անկէ քաղելու համար դասը որ չի մեռնիր: Մի աճապարէք այս կեցուածքը տիտղոսելու զրական-վարդապետական կարելի պատմութեաններով: Դուրեան Սրբազան իր թարգմանութիւններով կը թուի յազուրդ տուած ըլլալ իր այդ ճաշակներուն: Ու Աստուած իրեն հարիւրաւոր տաղաւարներ ու կիրակիներ շնորհեց որպէսզի կտակարանեան թեմաները ընդլայնէ քարոզի սիրոյն: Ոչ 1890ի ռոմանթիքները, ոչ ալ 1885ի սեմպոյիստները (Verlaine-ի Sagesse-ը) անոր մտատիպար չեն կազմած: Մեր զրականութեան իր կրած աղղեցութիւնները կամ այրեց կամ զրաւ դարձաւ զրարար թարգմանութեանց մէջ: Այս ամենէն վերջ, ստիպուած եմ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԽՆԻՆ մէջ կրօնական բարեխառնութիւնը բացատրել միայն ու միայն Դուրեան Սրբազանով: Այն ատեն անիկա կ'ըլլայ արտայայտութիւնը մարդու մը որ ճակատագրուած է կեանքի եզրէն, չրսելու համար լուսանցքէն քալելու: Որ զգայութիւններու իր սարսափը պիտի ջանայ ամօքել իմաստին, անցեալին, ամէն բանի տեսչին այլապէս հակաիշուող աղմուռնքներովը: Որ մարդուն կրօնական մեծ փորձառութիւնները պիտի տեսնէ իրենց իրական նշանակութեամբը, մեր մէջ չհեղնելով երկինքին ծարաւը, բայց չկրնալով համակերպիլ տիտեր ալ վճռին, մեզ հողին մէջ անխռով հանդիստին սահմանադրող: Այս երկու եղբերուն մէջտեղ անիկա պիտի դնէ այն քանի հաղար տարիները, որոնք չգլխին օգակները եղան զանոնք իրարու ընծայող եւ որոնք կը կրկնուին մարդէ մարդ: Ամէնքս ալ կ'ընենք դժնդակ փորձը այս տաղնապին: Մեզմէ շատեր պիտի խենդենան հոս իսկ, հողի երեսին: Ուրիշներ պիտի անասնանան մեր միսերուն հողին մէջ: Զգաստը, իմաստունը ան է որ կը մեզմէ երկու ալ ծայրայեղութիւնները: Ան է որ լեռներու գագաթին այլակերպումներուն փողփիւնը գիտէ բացատրել հողին պայծառացման ծարաւովը: Ու բանաստեղծը ան է որ սա աղտի, սուտի, փուտի եւ դարչութեան հանդէսին դէմ պիտի կենայ զգուշաւոր, անշուշտ, բայց ոչ կեղծ ու փարիսեցի մեկուսացմամբ մը: Պիտի սիրէ այդ հեղեղին անդարդարձումները ու պիտի պատմէ մեռելներէն եկող զգայութիւններուն այլապէս գուհնազեղ թափը: Այս կեանքը արհամարհել մը չներեց իրեն եղբայրը այն տղուն, որ զայն մուրացեր էր արիւնոտ շրթներով: Ու չխճողեց ինքնին մութ, դժբախտ այդ առեղծուածը, անոր վրայ նետելով ա-

ւելի մուտլ անգլենականին տաղնապները: Ան որ խնամքով կը կարգայ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԸ, Երբ բծախնդիր puriste մը չէ (լեզուի, կրօնքի), Հաճոյքով կը հաստատէ թէ անիկա լեցուցած է որոշ պահերը իր հոգիին: Ուրիշ բա՞ն է արդեօք կրօնքներէն մեր սպասածը: Փոհունակութեան սա զգացումները Երախտագիտութեան կը վերածուին Երբ քանի մը անգամ, գիրքին մէջ մենք կատարելապէս կը նուաճուինք ուղեղէն խաղաղութեան ալ քաղցր զգայութիւններով: Նման պահեր Լն ՎԵՐՁԱԼՈՅՍ ՄԸ, ԱՆՏԱՌԻՆ ՄԷՁ, ՍՐԻՆԳԻՍ, ԱՆԵՏԱՐԱՆԻՆ ԱՆՄԻՏԸ, ԱՍԲԱՅԻ ՕԺԻՏԸ, ԱՊՐՈՒԱԾ ԵՐԱՁ ՄԸ, ԱՆՈՒԱԿԸ, ԽՂՁԵՐ.— քերթուածներ որոնք թէ՛ կ'յործադրութեան (exécution) նուազումներով Երբմէն կը վերաւորեն մեզ, բայց որոնց վերեւ կամար զարնող սլորտը, որոնք լեցնող վիճակը մեզ կ'ընէ ներս, համակրող մեր սեպհական զփախաւթութեան: Խորապէս բարոյական այս վայրկեանները մարդկային փրանէն լուսաւորուած Լն ատուկագանց չափով մը, ու չեն բաժնուիր անկէ: Կրօնական բանաստեղծութեան սա պատկերը ահա իրն է բացառապէս: Ոչ ատուածարանութիւն: Ոչ դաւանական կրնճիւ: Ոչ զայրազնութեան միտած միտթիտիւմ: Ոչ ճշդողական հեղտանքներ: Ոչ լայ ու կոծ՝ մեր մեղքերուն սլաքներուն ներքեւ: Ոչ ալ ապուշ պշուցում մը մեզմէ վեր, բնդմիշտ փակ հորիզոններուն մարդկայնացումը հետապնդող: Ոչ քարոզ, ոչ ալ պատգամ: Ոչ ալ մանաւանդ պատմական տափակ ուղեկոչումը, որ ճախրաթոխ տողերու հանդէսի մը մէջ տմուլ բառամարտի վրայ կը խղիլ քերթողական զգայութիւնը Երբ կը կարգաս ՄԱՂԹՈՒՆԻՆ, ՏԵՐՈՒՆԻՆ (Ալիշան): 1860ին Լ 1910ին մէջտեղը նոյն վիճակներու սա իրարմէ տարբերացումը զփուսը է բացատրել ջանալ զբական բմբռնումներու շրջափոխութեամբ: Ուրիշ չէ զգալու կերպը ՀՐՄԻՐԱԿներուն (Խրիմեան): Փոխուածը, Եթէ երբեք կայ, կ'եցուածքինն է, ոչ թէ մարդունը: Ընդհանրական քրիստոնեան, հայ-քրիստոնեան, Դուրեան Սրբազանի մէջ կը վերածուին կրօնապաճ հոգերանութեան մը: Աս է ահա բարբր ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ: Տիրան Ջրաքեան որ զայն վերլուծած է կրօնական զգացմանց ընդմէջէն կը կարծէ զանեւ անոր մէջ ինչ որ ինք հետապնդեր էր իր խոյանքներուն մէջ, ճիւղիմ ու աճնիւթիմ հակադրութեանը մէջ տառապալին ու ինքնակորոյս: Իր հիացումը ԷՄԲԱՌՈՒՍԻ ՃԱՄԲՐՈՂՆԵՐԸ իրայ փաստն է հրաշալիին հանդէպ իր մասնաւոր ակարութեան: Ան որ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԸ պիտի կարգայ անոր մէջ կրօնական սնունդ մը հայթայթողի հոգիով, անիկա անշուշտ պիտի բաւարարէ իր կարօտը, բայց բանաստեղծէն չկասկածուած միամտութեամբ մը, քանի որ, ինչպէս քանի մը անգամ դի-

տեղ տուի, այդ փերթումաները չեն երկնում իման հոգեբանութեան մը մէջ, իման կարեւորութիւնը ընդառաջման համար: Ան որ այդ քերթումաները պիտի կարգայ անխառն բանաստեղծութեան (poésie pure) վէճերուն զրդիւին ընդմէջէն, պիտի վերադարձնէ յաճախ այն զգացումներէն, թեւածող բառերէն, մանաւանդ խորհրդածութիւններէն որոնք այնքան աչքի կը զարնեն երբ շատ ներդաշնակ խորքի մը վրայ կ'ըլլան հաստատելի: Աչքէ անցուցէք ԷՄՄԱՌՈՒՍԻ ՃԱՄՐՈՐԴՆԵՐԸ: Գերազանցապէս բանաստեղծական նիւթէ մը Դուրեան Սրբազան Յիսուսի բերանը պիտի դնէ քսանրէորս տող խօսք, որ զարեբով կ'ընտանացած է գոնգոլածները թէեւ, բայց այսօր վայելելի չէ, վաւերի անխառն բանաստեղծութեան յղացքին իսկ կը հակասէ, եւ

... «Մե՛ղք այն աչքին՝ որ վայելեց լոյսն Անոր՝
 Ու կը հաւատայ անէութեան գիշերին».
 Մե՛ղք այն խիղճին՝ որ լըսեց ձայնն Երկնաւոր
 Ու կը պաշտէ ամայութիւնը լըռին»:

(ԷՄՄԱՌՈՒՍԻ ՃԱՄՐՈՐԴՆԵՐԸ, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆՅ)

այսպէս կը խօսին անոնք որ չիւիօ թարգմանած են ու տաղաչափութիւն դասախօսած: Այսպէս խօսելու չէր հաւանարար մեռելներէն յառնող Աստուածորդին, այդ թշուառ ամայեաներուն մէջէն «խոնջ ու տրտում» իրենց հիւզակները վարձող մարդոց որոնք հաղորդ անոր անձէն բխած տարօրինակ խռովքին, տարուած անոր արքայութեան կրկնակերպէն, դաւեր էին իրենք զիրենք սպաննուած, անոր խաչելութիւնն ու թաղումը ապրելու եղբարական ժամերէն: Քերթուման մէջ պատմական, վարդապետական, քարոզ տարրին գերակշռութիւնը խորտակած է դմալելի այն անիրականը, մեծ բանաստեղծութենէն այնքան ախորժ զգացող հրաշալիքն որ միւս միշտակը արուեստն է արդէն: Աւետարանին պատմումը իր նախնական, անվերածելի պարզութեամբ այդ հրաշալիքի իսկ է: Ու մենք իրաւունք չենք տար ոչ ոքի որդէպի այդքան անխառն գեղեցկութեամբ զրուարներ օգտագործուն ռուսաւառք շէնքերու կառուցման: Քերթումանը պիտի ըլլար հիմնովին վերիպած, առանց զայն փակող վերջին չորս քառականներուն որոնցմով կ'անձնանայ որդի չափով Աւետարանին պատմումը: Ու երբ կ'ընէք այս նկատումները, դատումները, կը զգաք այս նուագումները, կը նեղուիք այս աման հակադրութեանց յոխորտանքէն, ինքնաբերաբար հարց կու տաք զուր ձեզի. ինչո՞ւ զրուած են այդ

տողերը: Կ'ընդունիմ որ սրբազան գիրքերու ընադիրները կ'օգտուին մեր հաւատքէն ալ, մեզ կրկնապէս տպաւորելով, իրենց ընական գեղեցկութիւնը այդպէս անդամ մըն ալ դունաւորելով մեր զգայութիւններուն հոգեքովը հանդէպ իրենց: Բայց չեմ ընդունիր որ անոնք պատրաստ սեղան ըլլան հանդիպողին սրպէսպի կշտացնեն ամեմն ու հաժմը: Դուրեան Սրբազան բանաստեղծ մըն է անշուշտ ու չ'իյնար այս դասակարգին մէջ: Բայց երբ ընադիր մը նուաճելու վստահութիւնը չունի, չունի նաեւ իրաւունքը այդ ընադիրին հետ խաղալու: Այս է պատճառը որ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻ այնքան հակասական տպաւորութիւններ արթնցնէ ընթերցողէ ընթերցող: Անկէ յուսալիքաւ է հաւատացեալը: Անկէ կը տոտապի ազատ-մտածողը: Անոր գրական թերացումները կասկածելի կ'ընեն անոր բանաստեղծական իսկ տարողութիւնը: Այն ասե՞ն: Որո՞ւ համար զրեց Իզմիրի առաջնորդը այդ կրօնական տիպոստեղծ քերթուածները: Կը մնայ միակ պատասխան մը: — Իրեմի Խաւար: Արդարեւ արուեստի գործ մը ամենէն առաջ անձ մըն է: Բայց անձ մըն է նաեւ զիւղացի տէրտէր մը: Ու Դուրեան Սրբազանէն այս տէրտէրին տարբերութիւնը թերեւս չէք զիտեր թէ պայմանաւոր է միայն ու միայն իմացականութեամբ: Թէ երկուքին կուրծքին տակ ալ սիրտը մէկ է, մօտաւորապէս նոյն՝ աչքերը: Երկուքն ալ հաւասար լտրելով զրուած են զԺախտութեանց ու վայելքներու հոսանքներուն դէմ: Ու նորէն չէք զիտեր որ քիչ, շատ քիչ անգամ մեմֆ բանաստեղծ եմք մեր իմացականութեամբ: Թէ ենք ատիկա մեր ջիղերովը: ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻ զրելու համար Դուրեան Սրբազանի իմացական շնորհները շատ ու շատ էին, ու նոր չէ որ սոստութիւնը կը վնասէ մեզի: Այսպէսով է որ ներշնչումի խնդիրը կը զեղծանի ինք իր մէջ: Ըսել կ'ուզեմ՝ Դուրեան Սրբազան իր մէջ հաստատած իմացական վիճակները բաւ պիտի համարէ քերթողութեան բարձրացնելու, վստահ իր թեքնիքին, զոր կատարելագործած էր անհուն ընթերցումներով, փորձերով ու լեզուական հեշտախտաւորի մը դայուկներով: Առանց անդրադառնալու որ պատմութիւնը նորողիլը բանասիրական զբաղում մըն է, ոչ թէ ստեղծագործ երկունք մը: Ո՞վ ուրեմն տուաւ բանաստեղծի վարկ մը, գեղեցիկ ու քաջ համբաւ մը հեղինակին այդ հատորին ուր հիմնանիւթը մնացած է *inerte*, չբաղադրուելով ուրիշ ջիղերու դուրսէն մը մէջ, ուր ձեւը եղած է այնքան պակասաւոր: Այս հարցումը մեզ կը տանի մեր բանաստեղծութեան մէկ ուրիշ կողմին որ կրօնականին չափ զիրաւ չէ տարազել բայց որ հասարակաց է շրջանին բոլոր տաղանդներուն: Գաղիացի գրող մը, Ռ. տը Կուրմոն

écriture artistique կ'որակէ գրելու ձեւ մը ուր արուեստի (art) մտահոգութիւններ կը մնան տիրական: Մեր մէջ, 1900ին, գրական տաղ-նապ մը վտանգած է մեր գրականութիւնը: Գրաքննութիւնը իր չափազուրկ ազդեցութեամբը փակած է հայ կեանքը, ասոր արտադրութիւնը մեր գրականութեան միջոցով: Տաղնապը ուրեմն խորքի տաղ-նապ մըն է: Արուեստագէտը դայն ստիպուեցաւ դիմաւորել, նիւթին նիհարութիւնը հակադէմքով խուլ ցանկութեան մը մէջ, ծայրայեղօրէն խնամելով իր ձեւը, հասնելու աստիճան բռնադրօսութեան: Մեր 1900ը փնտռուած արուեստի մը բոլոր մասնաշատկութիւնները կը պարզէ մեզի այսօր: Ու Դուրեան Սրբազան Հովհաննէս ՍՐԻՔԻՆ երկրորդ մեծ նկարադիրը պատկանիլն է այդ օրերուն ու այդ զգայնութեան: Ուրեմն

բ) — Փնտռուած, արուեստագիտական նկարագիր մը: Իրապաշտներուն միակտուր, հիւթեղ, առողջ, տափափութեան իսկ գինով իրական մնացող արտայայտութեան կերպը որ այնքան յաջողօրէն պատշաճեցաւ իր մտադրութեան — մեր Ժողովուրդի կեանքին վերարտադրման — 1900ին դարձաւ սեւերոզ, անբաւական, քանի որ անոր մէջը դրուելիք կեանքը արդիւրեւ պտուղ էր զրազէտին համար: Ու կեանքի այս տաղնապը ներհակօրէն անդրադարձաւ ձեւին ճակատադրին: 1900ը մեր կիներուն ստաւած ոտանաւորը, կամ միջակ քերթողներուն աշխատէս խնամուած, ներկուած տողը վերածեց արուեստի լայթ-մոթիֆի: Միայն մուսաներուն բարբառը չէր որ ենթարկուեցաւ այս կրթանքին: 1900ին ոսկեդարն է սկսած արձակ-ֆերքուածիմ: Իրապաշտներէն Սիպիլ ոտանաւորին վրայ պիտի չահագիտէ եւ գրէ անկարելի իր քերթուածները որոնք ՅՈՒՔԵՐՈՆ վերջին մասը տուին: Եղիշէ Դուրեան զգոյշ ու իմաստուն կը սպասէ որպէսզի ճաշակը ընդհանրանայ: Արտաշէս Յարութիւնեանի ոտանաւորը մէկ ուրիշ տխուր փաստ այս վիճակէ: Կը յիշեմ Վ. Մալեգեանի ալ տողը, որ նիւթի տաղնապը կը կրէ այնքան ծանրօրէն: Ու մեր գաւառացի զրազէտներն իսկ պիտի խնամեն իրենց... արձակները, այդ Պոլիսին հետ de paire քաշելու համար: Զարդարեանի արձակ ֆերքուածները կը կործանեն խորքին մեծ գեղեցկութիւնը, հայոց աշխարհին ծորումը եզոզ զգայութեանց սխրալի հանդէսը: Թշկատինցին չի կրնար կեանք մը պատմել առանց ծուռիկ-մուռիկ նախադասութեանց թնճուկի մը: Մեծարենցի առաջին ոտանաւորները, այնքան սուտ ու խնամուած: Ինչպէս կը տեսնուի սա արագ անուանումներէն, մեր ոտանաւորը կը տառապի ներսէն, նիւթի իր անբաւարարութեամբը, դուրսէն, զայն դարձանել յաւակնող յարդարան-

քին, ներկին, խնամքին չափազանցությունները: Ձեռն տար անունները երկրորդական մարդուց որոնք աշխատանքի պայծառություններ մը այս ամէնը մեզ կ'ընեն հասկնալի սակայն: Կարողացէ՛ք 1900–1908 հայոց երանելի մամուլին պարբերաթերթները, ՄԱՍԻՍ, ՄԱՂԻԿՆԵՐԸ, ԱՐԵՒԵՆԵԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ, ԼՈՅՍ, ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ, ԲԻՒՐԱԿՆ րայց մանաւանդ օրաթերթներու բացառիկ թիւերը, լուսանկարի ցուցահանդէսներ, ուր մեծն ու պզտիկը իրարու հետ կը մրցին կարծես րայց գեղեցիկ լեզուն աւելի քաշելու, կարգանէ անցնելու անոր շնորհները, անկէ առնելու համար կարելի դարձն ու սնտիքը: Որքան փառքե՛ր, այսօր ընդմիջտ թառամած րայց որոնք մինչև 1910ը տիրական էին, ու գրականության պատմիչը պարտաւոր է այս մասնաւոր նիշերը, ծուկնները համադրել, քանի մը ընդհանուր տարադներու կապելու համար ճաշակն ու ձգտումը: Պիտի ներսի՞ր արուեստագէտ զգայնութիւն որակել սա հոգեվիճակը: Եթէ այս՝ այն առին ի՞նչ անուն ճարել խորքով այսքան աղքատ սա գրականության: 1904ին Դուրեան Սրբադանի երկրորդ կերպին (վերջինը ԳՐՈՒԱԳՆԵՐՈՒՆ ԹՅՈՒՆՈՒՆԻ Է ԳՐԸ կը մտնամ հիմնովին) առաջին նմոյշները որոնք պիտի ներսին ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ մէջ մուտքի փառքի (*) մը: Մինչև 1909, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ հրատարակման տարին, մեր գրականությունը պիտի ողողուի այդ փնտռուած, ոսկն, փրփուր, ներկ, ժանգալ տարրերով: Լուսարանուիլ ուղղողները կը զրկեմ Սիպիլի, Արտաշէս Յարութեանի, Մ. Ուղուրեանի, Եղուարդ Գոյանճեանի ոտանաւորներուն: Ինչ որ բաժինն է այս անկումին մէջ ոչ-տաղանդին, կէս տաղանդին, քիչով կը տարրերի վաւերական տաղանդի մը կողմէ իրադրութեամբ արժէքէն: Այս է պատճառը թերեւս այն մտաւարական, կասկածանքին, անպահանջութեան որոնք կը պաշարեն ընթերցողը երբ ասիկա, անպատրաստ, առանց նախնական initiation-ի կ'իյնայ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ մէջ: Առանց չարութեան, աւելորդ քաշքշուքի արեւելահայ մը դէմ պիտի շարտէր այդ հատորը, անոր մէջ իր չհասկցած գեղեցկութիւններուն զայլոյթին չափովը, աւելորդ ձևով մըն ալ տառապելով որ չէր կրնար իր դատապարտութիւնը տարազել քանի մը աժան-պատրաստ բանաձեւերով, հնարուած ի բուժումն իրենց դայթակղութեան, — սանկ

(*) Սրբադանին արձակն ալ անմասն չէր ընդհանուր տագնապէն: 1900ի ՄԱՍԻՍին անոր Ա. Բ. Գ. ի դասը ինացական ընդունելութեան արժանացաւ: Հիմա կը դատեմ որ այդ զգացումը ճիշդ գիշում մը չէր մեր իրապարակէն, խեղճուկ կտորի մը վրայ, բշտառ պատրամքի մը: Հասարակաց զգացումներուն կը խօսէր այդ էջը: Եւ ունէր անոր դատապարտութիւնը:

կեղծ դասական, շովինիստական, բառամոլական, հոսիոսական *վերադիրներով անոնյ մամուլին մէջ փառքի հասած*։ 1905ին է կարծեմ որ Շահապիկի տղան կ'ենթարկէ վերլուծման իորէն Նար-Պէյի քերթողութիւնը։ Երանելի քննադատը ինչ հեշտանքով յաւուրդ կու տայ իր զդացումներուն երբ կը խարանէ ոսկեփետուր եպիսկոպոսին հիմնովին վերադած քերթողութիւնը, բայց չի զգար մեղքը, ալդ վերադանքը վերադրելու Արեւմտահայ ողիին։ 1910ին երբ Շիրվանդադէ կը դատաւարտէ Վարուժանի ոտանաւորը, ուրիշ բան չ'ընելու է թէ ոչ անգամ մըն ալ նորովի գծրախոս փաստը իր հիմնական անհասկացողութեան։ Այս ծայրայեղութեանց զիմաց, Դուրեան Սըրբադանի քերթողութիւնը ոչ Նար-Պէյին հասարակ տեղիքն է, ոչ ալ Վարուժանին պոռնիկադրութիւնը։ Բայց նոյն չափերով անմատչելի արեւելահայերուն։ Ուրեմն։ Ի՞նչպէս պաշտպանել ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐՈՒԴը այն խուլ բայց ազատով ալ չկամութենէն որով կը զիմաւորուին գրասենականի բոլոր բանաստեղծութիւնները, շատ նուրբ, փրկուողուած արուեստով մը իրադրածուած, ամբողջին չհասնող — գէթ իմացական ամբողջին — բայց քրոնք հեշտանքը կը կազմեն բացառիկ մարդոց, կեանքին մէջ միջինէն վեր ու դուրս ախորժակներով, բոլոր անոնց որոնք զրոգներու պատրաստութիւնը, խօթութիւնները, քմայքները, տարակերպութիւնները ունին եւ կու տան չըջանի մը իմացական զիմաղիծը։ Դուրեան Սրբադան հուրացուեցաւ իրրեւ բանաստեղծ անշուշտ մեր բնթերցող հասարակութեան այն մասէն որ իր հասկացողութիւնը էր պարտէր մեր մամուլին, զպրոցներուն։ Բայց մերժուեցաւ թէ արեւելահայերէն(*) (բառը իմաստ է եւ ոչ

(*) Քերթողական զգայնութեան դէմ անոնց կեցածքը բացառիկ է։ Անոնց համար բանաստեղծութիւնը կը պահէ իր *նախնականութիւնը*, *հաղորդականութիւնը*, *զգացումներու սպասարկու* իր յաւիտեանական գերը։ Չունիմ առարկութիւն սլայմանաւ որ այս յատկանիշները չվերածուին իրենց շատ մօտիկ ուրիշ խեղճութիւններու, այս անգամ՝ *հասարակութիւն*, *մէլոդրամ*, *աժան արցունք*, որոնք յարճեալ ռոտմատրի ձեւ կրնան հազմիլ, ինչպէս է պարագան Աւետիք Խսահայեանի ժողովրդական մոքիֆներով ու կոշոյքով յօրինեալ յաւանքոտ ռոտմատրիներուն։ Մեծ բանաստեղծ մը ըլլալու հարկ չկայ զանազանելու համար սա երկու տղերքուն անհուն տարբերութիւնը։

— Այնպէս աշխարհով կշտայաւ, եւ ըկանից սով աչքի լուս (Ս. Նովա)։

— Հոնքուր հոնքուր կուրամ եւ (Խսահայեան)։

Երկուքն ալ իրրեւ բառ կը պատկանին մոյմ մտային վիճակին, բայց իրրեւ զգացում անդունդներով բաժնուած են իրարմէ։ Հասկնալի է որ մեր օրերուն մարդիկ գառածին ու յոգնին իրաւը կեղծէն գտնելու աշխատանքի մը համար իսկ ու ելլեն դատաւարտեն Արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը ամօր մէջ չգտնելուն ալդ հեղինակը հեղինակը արցունքները իրրեւ արուեստ։

թէ ցեղային տարող) թէ վաւերական արուեստագէտներէն: Առաջինները իրենց անհասկացողութիւնը արդարացնող գէշերով յաւատ կրնան ճարել թէ՛ 1910ին, թէ՛ 1940ին մանաւանդ: Զեմ գրադիր: Վաւերական քննադատ մը չի կրնար հանդուրժել որ 500 էջոց խոշոր հատորի մը մէջ ճշմարիտ բանաստեղծութիւնը ներկայացնող կտորներուն թիւը հինգը չանցնի: Ու Սրբազանին վարկին սլաշտպանութիւնը կը ձղէ իմացական ամբողջներուն: Արուեստակեալ բանաստեղծութիւն յղացքը դարձեալ զուգորդ է մեր միտքին մէջ նուրբ, փնտռուած, արուեստագիտական (artiste) բանաստեղծութեան: Ըլլային սա երկու քերթուածները

ա) — Ո՛չ ծաղիկ կար եւ ո՛չ ալ ծառ
Հողին վրայ հարաւի,
Զըկար ցօղի շիթ մը պայծառ
Թուփին վրայ ծարաւի:

Անկոխ երկիրը կտրած քար՝
Կուրծքին վրայ հովանի
Միայն այրուցքն էր որ կ'ըզգար
Արեւակէզ խարանի:

Երբեք սարեկ մը սիրական
Զէր երգած մօտն աւագին,
Շուք մ'ալ չըկար աղջկան
Քօղ մը ձգէր երագին:

(ԱՍՔԱՅԻ ՕԺԻՏԸ, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳ)

բ) — Իբր ըստաշխի նըշխար մը կո՛ւրծքդ ծրարած՝
Դի՛ր հոն կրակը սիրոյս՝ գոր Խս վառեցի,
Լոյս այրումի մէջ պարգէ գիրկդ ալ տարած,
Որ մօտեմաս դու ինծի:

Բա՛ց ըրէ սիրտդ՝ իր երսկումին մէջ անքուն՝
Այն փոքորկին դէմ՝ գոր սաստիկ յուզեցի,
Թող ծընի մէ՛ջքդ մարգարիտն երկնագոյն ,
Որ մօտեմաս դուն ինծի:

Եթէ հոգիդ նրմանուքեա՛մբը ռսկւոյն
Շողայ, մարմինդ ալ արծաքով կիտուածի,
Իմ խորանիս զարդը կ'ըլլաս վեհագոյն,
Կը մօտեմա՛ս դու ինձի:

(ՄԻ ՄԵՐՁԵՆԱՐ ՅԻՍ, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳ)

որոնց չարտադրուած մասը — ստուարագոյնը — կը սլարդէ նոյն նկարագիրները, բայց որոնցմէ հոս դրուածը տիպարային է ըստ էութեան: Թող ընթերցողը անդիտանայ, թէ անոնք դրուած էին մեր մեծահամբաւ մէկ լերթողէն: Ու յանձնէր ինքզինքը անմիջական տպաւորութեան, անկեղծ, աննախապաշար, առանց այցուելու մեծահամբաւ ալ գովեստներէն որոնք չեն խնայուիր ամէն յաջողած մարդու: Այդ ընթերցողը, այն պարագային երբ ըլլար *initié* քերթողական պարզութեան, ժուժկալութեան հրապոյրներուն, արտայայտութեան մէջ անհրաժեշտի պարտքերուն, մանաւանդ աւելորդէն, երկրորդականէն փրկարար սարսափին, ու նոյն ատեն ունենար բաւական ճշդակ, փորձառութիւն՝ զարդէ, հեռորութենէ, մշակման ձիրքերուն պատրուկ նպաստէն, պիտի կրնար մօտաւոր կերպով մը բանաձեւել իր միտքին մէջ թէ փնտռուքը, ճիշդը, քրքրտինքը, թեքնիքը հաւաստարարէս զգալի էին երկու քերթուածներուն մէջ ալ: Բայց նոյն ատեն պիտի չվարանէր հաստատել թէ այդ քերթուածներէն առաջինը պաշտպանուած էր նորատիպ ցաւաքուքեամբ մը, ամուր դիժերու հանդէսով մը, կարծր, չոր գոյներու արու դեղեկութեամբը, ու հետի էր իրեն թելադրելէ զգայութիւնները կեղծին, ներկուածին, բռնադրօսեալին: Երկրորդ քերթուածը, նոյն թեքնիքին ծնունդ, զուրկ էր այն ինքնարուխ, յորդ բայց զուսպ ալ հաղորդականութենէն որ բառն ու յուզումը մեղ կ'ընծայէ նոյն ժամանակ եթէ երեք այս բախտը ունի հեղինակը, մէկ ակնթարթով մարդոց սիրտը հասնելու: Անշուշտ հեռու է ինձմէ մտածումը դիւրին, աժան յուզումին, բանաստեղծութեան մէջ այնքան աններելի այդ մեղքին: Բայց երբ քառեակէ մը՝ տող մը միտքէն սիրտ մը իջնելու ատեն կը տառապի (ծանրաբեռն է քանի որ երկրորդականով, զարդով, ներկով) ու իւրացուելէ վերջ կուտայ շատ դողջ, շատ սովորական յուզում մը, այն ատեն իրաւացի կերպով մը կը դառնանանք: Այսպէս, առէք բ. քերթուածին երկրորդ քառեակը: Ներքը. — սիրտը բանալ փոքորիկին: Կը հասկցուի թէ՛ իր նկուխին մէջ

անգնումը բևեռ է արդեն, ոչ միայն իրրեւ տառ այլեւ իբրեւ բառ։ Զկայ մէկը որ հսկումը քունին չհակադրէր։ Ասիկա ընթերցողը արհամարհելն է։ Փոքր ուրիշի միւրադիրը (սաստիկ յաւգուած) նոյնքան բևեռ։ Քառակէին երրորդ տողը ծնող մարգարիտ մըն է։ Չեմ դիտեր սիրտէն ծնած երկնագոյն մարգարիտը ինչ կ'արժէ նախ մարդկային ախորժակներու ընդմէջէն, յետոյ աստուածայինին համար։ Երկինքին մէջ մեր գոհարները դարձեալ պիտի ստեղծեն մետաղական աշխատանքները զորս մեր յիմարութիւնը կը ներէ մեր աշխարհին վրայ։ Իսկ եթէ շարունակէք մերջին քառակէին ալ ընթերցումը հոն պիտի գտնէք ոսկին ալ, արծաթն ալ, կիտուածն ալ։ Ոսկերչութեան կամ տկճամիտութեան արհեստով չէ որ խորանները պիտի զարդարուին Աստուծոյ արքայութեան մէջ։ Բ. քերթուածին առաջին տունին համար ալ փորձեցէք մերլուծումը։ Նիւթ՝ սէր լինել կուրծքի մը մէջ։ Մնացածը։ — Բառ։ Ոչ բառաշխին նշխարը (իւր ծրարութիւն) ոչ պարզուող (ինքն կ'ընէ տարած) գիրքը կարող են բան մը աւելցնել սկզբնական տողով մէկի մատուցումին։ Սուղ չե՞ք գտներ գինը սա մէկի պատկերին երեք լման տողերու վրայ։ Ու մեր դժկամութիւնը, չըսելու համար նեղութիւնը արդիւնք են սա մարման ու ներքին արժէքին անհամեմատականութեան։ Հիմա, պէտք կա՞յ խօսելու Բ. քերթուածին ընդհանուր գումարէն որ այսպէս ճարտած զգացումի մը, մտածումի մը, պատկերի մը մանրումը, տարածումն է թէեւ ճարտար միջոցներով բայց որոնք չեն վարձատրեր ու կը յղենցընեն։ Դուրեան Սրբազան բառերու վերթիւղ մըն էր։ Իր իրաւունքն էր այդ շնորհը, ճարտարութիւնը իր ուղածին չափ արժեւորել ու բանիլ իր ստանաւորը (ինչպէս կ'ընեն ոսկերիչները) մանր, նուրբ խաղերով յետուլ իրարու բառերուն ձայնական երանգները ու գոյներուն հեւքը, բայց էր պարտքին տակը նոյն ատեն չմտանդելու բանաստեղծի մը ամենէն նուիրական առաքինութիւնը։ Ասիկա այն անբացատրելի հոսանքաւորութիւնն է, զոր, ոգեղէն թրթռումը, որոնցմով տաքցած, սարսուղին ու մարդկայնացած բառը պիտի իջնէ մեր միտքին ու սիրտին, նոյնամանակ, ինչպէս ըսի վերը, ու մեզ պիտի տպաւորէ իբրեւ թէ ըլլար չօջափեյի, մեր զգայարանքներուն ենթակայ բայց անոնցմէ վեր իրականութիւն։ Հոգի՛։ Ու այս առաքինութիւնն է, ամենէն վարժ թեքիքը, ամենէն տպահով հոգեւորութիւնը, ամենէն յանդուգն պատկերակերտումները, կրնան փոխարինել այս չաղփաղփուն շնորհը։

Անճրիւ եկաւ շաղալէն,
Ուռ ու տերեւ դաղալէն·
Իմ եարս է, վերէն կաւ գայ,
Ալ ձին տակէն խաղալէն:

Ժողովրդական բանաստեղծութեան սա սլոգոգուկ քառեակը վերլուծեցէք ճիշդ վերի եղանակով ու պիտի համոզուիք թէ որքան դժուար է բանաստեղծ ըլլալը:

դ) — Իմացապաշտ հակումներ: Դժուար էր, ըսի ատիկա, Դուրեան Սրբադանի քերթողութիւնը գետեղել այն մրցանքին մէջ որով բանաստեղծ մը կը յօրինէ իր դործը, իր մասնագիտութիւնը կեդրոնացնելով զգացական տարրէն անդին ուրիշ արդիւնքներու, մեզ խորհելու միտք այն կառուցումներուն ուր բառերը չըլլան յստակ, դիժերը ամուր, ճարտարապետութիւնը տոկուն, բայց յօրինումը մեր մէջ բանայ փալլակի մը ընդմէջէն աշխարհը լրբունելու յատուկ, ամուր, տոկուն եղանակ մը: Իրենց ջիղերով մտածողներուն բանաստեղծութեան (սոսմանթիւքներ) գիմաց իրենց ուղեղով զգացողներուն կ'աղնարկեմ: Չեմ կրկնէր այս մասին ըսուածը վիրթիւնգի փարակրաֆին մէջ: Իմացապաշտ բանաստեղծութիւն է դարձեալ ստեղծումի այն եղանակը, ուր հեղինակ մը թէեւ անկարող մեր զգայարանները խռովելու, մեր միտքին մէջ կը դպի հոգեղէն դուրսններու (արժէքներ եւ ասոնք որոնք դարբերու մթերումով բիւրեղացած են մեր մէջ, մեր քաղաքակրթութեան բոլոր այն նուաճումները որոնք մարմնականէն վեր կը մնան), մեզի կը վերբերէ հին քաղաքակրթութիւններ, մեզի կ'ընէ ընդունակ մտովի տեսնելու օր մը վառ, ախօր՝ չէջ կեանքի ընդարձակ համապատկերներ: Այս երկու մայր գիմացիգմանց ընդմէջէն, ՍՐԲԱՋԱՆ ՔՆԱՐ մեզի կը ներկայանայ որոշ արժանիքներով, մանաւանդ երկրորդէն: Արդարեւ, չեմ կրնար մերժել զէթ տառական ճշգրտութիւնը Կոստարաններու աշխարհին, այդ դործին մէջ, մեր մօտ ոչ ոքէ նուաճուած ճշգրտութեամբ մը: Սուրբ-գրական անունները միայն ձայնական նպատակներ չեն հետապնդեր, ոչ այլ ցուրտ հմտական նանրամտութեան փաստեր են, այլ լեցունութիւն մը կը վիպին որ միշտ արժանիք մըն է: Յիշեցի Հերիսիան, Լըֆոնդ տը Լիլը: Ասոնք մարդեր են որ բանաստեղծութիւնը կը ձգտին սպառարկել հին քաղաքակրթութեանց վաւերական վերադարձին: Կա՞ր Դուրեան Սրբադանին մէջ 2000 ու աւելի ստալ տարիներու մտայնութեան, մշակոյթի լայն թափանցողութիւն մը: Պատասխանը վճռական չի կրնար ըլլալ:

ԱՆԱՌԱՎԷ, աւետարանական պատմում, հեթանոս զդայութիւններու շքեղ հանդէս մըն է: ՄԻ ՄԵՐՁԵՆԱՐ ՅԻՍՐ շափեղաններու արեւելքին քերթողականը: ՆԵՐՈՒՄԸ՝ ուրիշ նկար, արեւելեան հեթանոսութեան: ԱՅՐԻԻ ԶՐՈՅՑԸ՝ դարձեալ բարքերը արեւելքին: Նոյնը ՊՈՒՏՏԱ եւ ՅԻՍՈՒՍԸ: ԱՆՏԱՌԻՆ ՄԷՋԸ հնդկիկ համաստուածութեամբ թաթաւուն նըկարչութիւն: Այս քերթուածներուն կցուած, չըսելու համար կարկըտուած արգիտականութիւնը չի յաջողիր զանոնք տապալել: Այն ատե՞ն: — Պարզ է որ մեր միտքին մէջ այդ պատկերացումները պիտի թելադրեն իմացական զգայնութիւններ: Յետոյ, ՍՐԱՋԱՆ ՔՆԱՐԻՆ ընդհանուր աշխարհը, հակառակ կրօնական երանդին, բարոյախօսական խորխոններուն, չէ ողողուած չեչոյ յուսմաներով որոնք կրօնական, բարոյախօսական զդացումներուն բխումները իբրեւ մեզ կը տալաւորեն երբ կարդանք Վերլէնը, Պոսլետը, Նոյնիսի Քրտուլը: Իմաստուն էր Դուրեան Սրբազան, կազմուած յճիտ որքան դեղեցիկ իւմանիզմի մը մէջ որ անոր հայթայթեց քաղցր իր բնաւորութիւնը, ազատ ճաշակները, իր ժամանակէն ձերբազատուելու թեւեր, մեղմեց իր մէջ հզօր հրդեհը կրօնական զգացումին (Այոթամատեան), ու զինքը պահեց կիսամշուշ անցկապաշտութեան մը հեշտանքին խորը. — իրաւ բարիք մանաւանդ մեր օրերուն, երբ ամէն բան շահագործելու գիտութիւն է դարձեր Նոյնիսի արուեստը: Երբ կրօնական զգացումը, Նարեկացիին մէջ տեսնուածին նման հեղեղ մը, փոթորիկ մը չէ յոյգերու, զիւրաւ կը վերածուի խաղաղ հայեցողութեան մը, մաքրոյններու մատչելի միակ մտածողութեան, զործնական բարոյականի մը, որոնք կը զարգանան զարեւու հոլովոյթէ մը վերջ, կ'ըլլան մտաշնութիւն, աւելի յաւակնոտ բառով մը՝ մշակոյթ: Դուրեան Սրբազանի կրօնագգած (religiosité) բանաստեղծութիւնը մեզ մտածելու մղող որոշ շնորհներով, անդրադոյն ըզձաւորութիւններ արթնցնելու անառարկելի երկնայնութեամբը (որ կատաղի երկնաբազմութիւնը չէ բոլոր ժամանակներու մեծ հասալաշներուն, միաքիւմներուն, միայն ու միայն իրենց անձին փրկութեան տալնապ մը ունեցող սա մեր աշխարհին հաղարումէկ պարտքերէն ու իրենց համար երկինքը հալածող հողերանութիւն մը կեղծաւորութէն սքողելով մոլեռանդ ձեւադաշտութեան մը քողերուն մէջ) չունի՞, չ'ա՞րդարացներ պայմանները որոնք քերթուածի մը համար իմացական բարեխառնութիւն մը ճարեն: Վ. Թէքէեանի ՍԵՐԸ հատորը տարբեր հոգեբանութեան մը ծնունդը չէ: Զուգակիւսում մը ներելի՞՞ քանի որ երկու զիբերն ալ ողեղէն ոլորտէ մը կը պատմեն մեզի, ՀՈՎՈՒՎԱՆ ՍՐԻՆԳԸ՝ դասական զգայնութիւններ փոխակերպելով իմացական վա-

յելքի, ՍԵՐԸ տառապանքէ ծնած տրամութիւններ վնասացնել (բառը դործածուած է հոգեվերլուծական առումով) ձգտելու: Յանդգնութիւն՝ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԽԴ տաղարանը տարազել իմացապաշտ վերադիրտի՝ որ կրականը (affectif), դուռ զգացականը, զգայարանականը կերպով մը հակադէմք, մեղի թելադրելով ՄԱՐԴ մը, որուն զգայութիւնները ախորժէին մեղմանալէ, քաղցրանալէ, բնդիւսմանալէ վազածանօթ բարեխառնութեանց ոլորտի մը մէջէն, ԱՇԽԱՐՀ մը, որուն մեծ կարկանդակուն սղջունձեւը կենար մեր ներքը, մեր պապերուն փորձառութեանցը իբր արդիւնք: — Հայ-քրիստոնեայ յղացքին մէջ նորամուտ քանի մը ընդլայնումներով: ՆԵՐՈՒՄԸ քերթուած մըն է որ Հին Կառկարանեան դրուադէ մը կը մեկնի: Բայց մեր օրերուն նուա՞ց իբրեան՝ այդ տաղնապը: Ոչ մէկ մտածում(*) մեղի չի հասնիր ՅՈՒՔԵՐ, ՅՈՒԶՄԱՆ ԺԱՄԵՐ, ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐԵԻՔ, ԺՊԵՏ ԵՒ ԱՐՏԱՍՈՒՔ, ՆՈՐ-ՏԱՂԵՐ, ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ, Ս. ՄԵՍՐՈՊ, ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ (Ա. Զօպանեան), ՏԱՂԻ ԵՒ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԻՐ (Դուրեան և Պէշիկթաշլեան), ՍՏՈՒԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ, ՆՈՒԱԳՐ ղիւաններէն: Այս հատորները սակայն արեւմտահայ բանաստեղծական ճիւղը կը համադրեն, մեղի

(*) Առանձին հարց է մտածում-զգացում քիչ մը բունի դրուած տարազը վերլուծել, անկէ ստանալու համար երբեմն հակասական արդիւնքներ, քանի որ տարազը հասկնալու կեցածքը կը ճշդէ եզրերուն տարողութիւնը: Իրողութիւն է անշուշտ որ բնարական տարրը գրեթէ միշտ միւս միակը պիտի բաւէ բանաստեղծի մը գործը սնուցանելու եւ պաշտպանելու անոր վարկը: Յիշեցէ՛ սա տողերուն հետ մեր ամենէն շքեղ բանաստեղծները: Գրեթէ պիտի գարմամբ որ չըլլա՞մ մտածած այդ մարդոց իմացական արտակարգ աղբատուքեան, բոսիկութեան: Բայց մի վրդավիւ: Այդ մարդերը իմաստասերներ չէին ծնած: Ու մշմարիտ բանաստեղծութիւնը, Հոմերոսէն մինչեւ Լամբրքին՝ ուրիշ աղբիւր չունեցաւ զինքը լիացնող: Այս մասին ամէն առարկութիւն կը մնայ անընդունելի: Եւ սակայն մեր օրերուն բերումն է մը կրնա՞յ արհամարհել իմաստը քելադրելու քաղաճքը, իմաստի բարեխառնութիւն մը: Չեմ երթար առաջ, իմաստ բառին տակ դրուածին մասնաւորումը ուրամալու, քէեւ ասոր իրաւունքը կու տամ ինծի զարճեալ բազմահոյակ հատորներ: Մի վայնա՞մ դծուարակնիւ լեզուէն որով գրուած են Մաղթունին, Բնունին, Տէրունին, Տխրունին, բոլորն ալ եկեղեցական բանաստեղծի մը մտածում-զգացումները կերպարող ղիւաններ: Ու ըսէ՛ ինծի քէ ա՞յդ է մտածում յղացքին հետ գուգորդ իմացական գործունէութիւնը: Միւս կողմէն, չէ՛ք կրնար ուրանալ, մեր լեզուին ամենէն փափուկ, անկեղծ, իրաւ բերքաւորները ստորագրուած են գուտ բնարական խառնուածքներէ: Գիտէ՞ք տոյ մը Պետրոս-Դուրեանէն որ մնար կառչած ձեռ ուղեղին: Բայց կրնա՞ք մոռնալ այդ տղուն յիմարագոյն պատկերներն իսկ, տղայական նմանութիւնները: Ի՞նչ որ մտածում է ան որ Պէշիկթաշլեանի սիրային տաղերը կ'ընէ այնքան տարօրինակ, հակառակ բառերեան մոխոգ գրաւարին ալ դաւադրութեան: Չկայ առանկ բան մը: Միւս կողմէն իրականութիւն է զարճեալ որ մեր լեզուին քանի մը խոր, իրաւ, անկեղծ բերքունակները ըլլան

կը խօսին զգացումներէ, զգայութիւններէ: — Նշան՝ թէ մեր մէջ մտածում տարազը հետու էր իր մասնագիտական տարողութենէն ու հոմանիշ էր բարոյախօսական քարոյին: ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳը ածան քարոզ մը չէ, ինչպէս կը փորձուինք թեւադրուիլ տիտղոսէն: Գիրքին ամենէն ամուր ու քաղցր, ինքզինքը սեւեռող տպաւորութիւնը իմացայնութիւն մըն է, ուղեղէն (spirituel) իրականութեանց հետ հաճ ու հաշտ տրամադրութիւն մը, տիրութանք մը, նախասիրօրէն վեր ցուրտ ու տափակ իրապաշտութենէն որ ի գօրու էր 1900ին, քաղցր (հոգե)–վիճակը՝ տակաւին անապատ ու գործոն բոլոր անոնց մէջ որոնք իրենց ուղեկը յօրինեցին երանելի ԺԹ. Կարուն, իմացական կըթանքին համար աշխարհ յայտնէն ինքզինքը հանդերձող: Միտք բերէք այս տրամադրութիւնը կանխող ուրիշ երկու հիմնական ալ բարեխառնութիւններ, ա) տ'ն՝ որ 1860ին մեր մէջ միաժիտ ազգայնականութիւն է, անսանձ ուսման թիկմ, բառական հայրենասիրութիւն ու հեշտածուր արեւելք, բայց որ կ'անդիտանայ իմաստը, իրաւ. հիմունքիւնը, գուսպ յուզումը: Այդ բարեխառնութիւնը պիտի տար մեզի մեծ համբաւներ ու տկար գրականութիւն, որուն մէջ քերթողականը բարեբախտաբար ներկայացուած է հանձնարարին պատանդով (մը: Բ) Ա'ն՝ որ մինչեւ 1890 պրաւեց մեր տաճանը Պուրեանի զգայնութեան վերլուծման մէջ: Իրապաշտութենէն առաջ այդ յապաղած ուսման թիկմը Թերզեաններուն, Ալեքեաններուն, Պէրպէրեաններուն կ'անդիտանայ զարձեւալ իմաստը, որուն

գրուած ուղեղային–իմացապաշտ իւռնուածքներէ: Դուրեան–Թէրզեան զիրար չեն հերքեր: Այս նորերուն լոյսին մէջ, ի հարկ է դնուար է նշել Պուրեանին համար ապահովել վնասական դիմանկար մը: Արագանին դժբախտութիւնը իրմէ վեր էր հաւանաբար: Անոր քեֆնիք մօտէն ունի կապեր ԲՈՅՈՒ ՄԸ ՆԱՅՈՒԱՆՔԻ բանաստեղծին հետ: Անոր ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳը մասնաւորապէս ու ՍՐԲԱՋԱՆ ՔՆԱՐը ընդհանրապէս իմացական քարեխառնութեամբ մը պաշտպանուած են: Նշելէ Դուրեան, առանց իր ուզելուն, փորձած է երկու կեդրերը միաձուլել: Չեմ աւարկեր որ առիկա ըլլայ մեր ուժերէն վեր ցանկութիւն: Ունիմ հոյլ մը քերթողներ որոնց մօտ մտածումը չէ վնասած քնարականին: (Նիցցէ, Սիւլի փրիւտոմ, Քլոտէլ, Վալերի) յիշելու համար նորագոյն քանի մը անուններ: Նշելէ Դուրեան խոսնքէն անքանականութեամբ է որ կը տառապի: Թէեւեանին մօտ քնարականին նիհարութիւնը գրեթէ քարիք մըն է, ինչպէս սուր յորդութիւնը ուրիշ քարիք մը Պետրոս Դուրեանին մօտ: Ու ըլլալու համար կարճ՝ կը գոհանամ ընդունելով ՍՐԲԱՋԱՆ ՔՆԱՐը իբր իմաստի բարեխառնութեան դիւան մը. անկախաբար հոն նուաճուած իմաստին intrinsèque արժէքէն (որ չի յիշեցներ սակայն ՆՈՒԱԳՆԵՐուն հասարակ–տեղիք բարոյախօսութիւնը):

Հանդէպ զիրք ըսնել մըն էր արդէն շարժումը, Եւրոպա, սկզբնա-
ծաղ օրերուն: Այս Լեւիւս վրիպանքներէն վերջ, Հաճոյք է կարենալ
ըսել ՀՈՎԱՆԱԿԱՆ ՍՐԽԵՂԻՆ Համար թէ անիկա հատորն է ուր մտածու-
մը չէ արհամարհուած, ինչ ալ ըլլան մեղքերը(*) սրտնք այդ ոտա-
նաւորը կը հարուածեն: Խմատի հանդէպ սա համարանքը նկարա-
զիր կազմելու շափ ներկայ է զրեթէ ամէն քերթուածի ներսը, եր-
բեմն հորանի, երբեմն զգաստ, զգոյշ խաղերով: Մտածումով բարե-
խառնուած քնարական սա յայդր, հոսանքուն էր որ փառքի տարաւ
ամենէն անդգամ պատահասանները յայտը կրօնքներուն, խմատասի-
րութիւններուն խորքը թրթոտն անմահ իսկութիւնը վերստին կեան-
քի կանչող զուտ, Լերեք հոկտոր, միշտ պաղպաղուն, միշտ խորա-
կառոյց յօրինումներու մէջ (Լըքոնթ ար Լիլ, Հերետա): ՍՐԽԱԶԱՆ

(*) Կարծր (rigide) տղը ուր ձայնական շաշխմները կը գրաւեն միտքը,
ինքնին տագնապ մըն է երբ նկատի ունենանք մեր ոտանաւորին ընդհանրական
նկունութիւնը, օրօրուն ծփանքները: Այդ կարծրութիւնը անգամ մըն ալ կը խն-
տանայ, ի խնդիր յանգի՝ բառարաններէն հարուած անգործածական բառերու հար-
տար ազուցուածքով մը: Աւելցուցէ՛ք ամականներու յորդուքիւնը, քարմատարին
բեռը, պատկերները փոխելով *տանէրը* իրեն խորք մոյնը պահելու *կերպ* դարձած
քմայք (գոր կը ներէ իրեն քանի որ ինքզինքը գերծ կը կարծէ տաղաչափական
նուագումներէ, մանաւանդ յանգի հանդէպ շատ ուղղափառ իր կեցուածքը արժե-
ւորելով աւելի անյիմ քան կ'արտօնուէր), մտածումին չնքոզելիլ ծածկելու հա-
մար պատկերներու գեղծագին շահագործումը, միջեւ որ աչքը յոգնի. — Դուր-
եան Սքրագանի քերթումները կը վիրաւորեն շատ յանալս: Ըրեք եւ քաւական
արտագրում, այս դատապարտութիւնը լուսաւորող: Կը դրկեմ ընթերցողը ամենէն
քեքնիք ռաւանութիւն, Մի Մերձեւոր Յիմ, հոն հաստատելու համար նաեւ *ոյգ-
ղէն ալ հուազումներ*, որոնք իմ կարծիքով աւելի կը վտանգեն Դուրեան Սքրա-
գանի քանաստեղծական շիւթը: Այդպէ՞ս էր խօսելու մեղքին համար ինքզինքը գո-
հող Մարդ-Աստուածը պերն մեղաւորին համար որ Մագրադինացին էր: Սքրագանը
աղին մը նկարագրելու պատեհութեան մը վերածած է Աւետարանին ամենէն խոռ-
վիչ դրուագներէն մէկը: Ու տեսակ մը յետադարձ *ԵՐԳ. ԵՐԳՈՑ* կը գրէ երբ այն-
քան խոռվիչ շեշտեր կը գտնէ պերնաղիւնը ներփողելու. կ'արտագրեմ

...Ձրմուտի հոտ մը կը կաթէ մատնէրէդ,
Ու ծուփ տալով բարակաման հանդերձի՝
Այժնամի վա՛ղք մը կը լրծես քայլիդ հետ.
Մի մօտենար դու ինձի: #

Դեռ Լեւիւստոր անուշութիւնը մեղքին
Յամատօրէն չուրթերուդ քով կը յածի,
Որք հէշտանքի հրդումներէն կը թմրին.
Մի մօտենար դու ինձի:

ՔնԱՐը մեր մէջ այն դիրքն է ուր ամէն էջի սա աղնիւ ցանկութիւնը, ձգտումը կը ջանայ ինքզինքը իրադրութիւն:

Յզթանա՞կը:

— Ի՛նչ փոյթ: Պատերապմը չի դադրիր փառք մը ըլլալէ:

*
**

Գիտեմ որ սա վերլուծումները չհասան յստակ եզրակացութիւններու: Պատճառները վեր են ինձմէ: ՍՐԲԱՁԱՆ ՔՆԱՐը թեւադրող դրայնութիւնը տակաւին չէ դադրած իմփիրմէ: Ըսեմ կ'ուզեմ՝ իր բոլոր մեղքերուն հակառակ, իմ սերունդը սիրեց այդ ձեւ քերթողութիւն մը ու իր դատապարտութեան վճիռը ուրիշներու կը ձգէ խրմբադրել: Մ. Պէշիկթաշլեան մը դատելուն չի նմանիր ՍՐԲԱՁԱՆ ՔՆԱՐը արժէւորել: Դեռ Սրբապանին ձայնը կ'աղբի իմ մէջ: Մ'իւս կողմէն նոյնքան յստակ գիտեմ որ նոր օրերու, յետ-պատերապմեան օրերու (թէեւ ահա երկրորդ մեծ պատերապմ մը հիմնովին յեղաշրջեալ մը) մեր աշխարհահայեացքը) քերթողական ճաշակը հիմնովին անհաղորդ, չըսելու համար թշնամական է այն մտահոգու-

Տեա գիշերի շաղն է թըրջեր հերքող ազատ
Ու խնկարեր թուփերուն մէջ խաւարծի
Մանրադրով դեռ կ'ըզզըլիս սերտակաթ.
Մի մօտենար դու ինծի:

Այդեստանին մէջ դեռ կ'ուզես արթըննալ՝
Որ լանջեղ որթի ողկոյցներուն հետ մըրցի,
Դեռ փըրփուրով կ'ուզես գինին ու կաթն ալ.
Մի մօտենար դու ինծի:

...Պարանոցիդ այդ դոհարներն շափեղայ
Կը խըտովն դեռ կուրծքիդ ով Սոմնացի
Մեղքի նայումքն անոց մէջէն կը պըսպայ.
Մի մօտենար դու ինծի:

Շքեղ այս նկարագրակամը իբրեւ մարմնեղէն տարբ մեզ կը տպաւորէ ամշուշտ: Բայց գեանդեցեմ զայն իր ոլորտին մէջ ու պիտի զգաք քէ ուրիշ լեզուի կարօտ էք մեղաւորը: Քերթուածին երկրորդ մասը — որ իբր քէ այդ ուրիշ լեզուն պիտի տար — 1880ի ածան նկարագրութիւնն է բնութեան: Յօդ, վայր, սիւսք, աղօթք, ճաճանչ, կոպոյտ, թուրք, համայն, Ժպիտ, բոյր, պատմութեան, կաթիլ, սիրոյ կրակ, սիրոյ փոթորիկ, մարդիկ, ոսկի, արծաթ, — անա բառեր որոնք մեր քերթուածները կը լեցնեն եղիշէ Գուրեանէն մինչեւ Սիպիլ: Ու ասանց համադրելով շիջում մը ոգեղէն նուազում մըն է:

թեանց, ախորժանքներուն որոնք երկու դարերը կամրջող սերունդին եղած էին :

Դուրեան Սրբազան կուռք մըն էր 1900ին, ճիշդ՝ ինչպէս եղած էին առիկա 1860ին Ալիշան, 1880ին՝ Ուրիմեան, որոնք կը պատկանէին իրենց շրջաններուն բացառիկ հարազատութեամբ մը, ու կ'արդարացնէին իրենց միջքերը : Առաջինին անձը, աներեւոյթ, գերծապրեցաւ հայումին, չփումին սպառիչ աւերէն ու գործը օգտուեցաւ այս հանդամանքէն : Նրկրորդը դրօշակ մըն էր, հօգոր զգայնութեան մը կենդանի խորհրդանշանը : Անոնք որ կու լային Ուրիմեան Հայրիկի քարոզները լսած ատեն, կու լային այդ մարդուն ետին իրենց դրած անհուն ոգրերգութեան հաշույն, որ այս անգամ հազարաւոր Ուրիմեաններ կը համաձուլէր : Դուրեան Սրբազանին պարագան տարբեր է այս երկու կուռքերուն ճակատագրէն : Սրբազանին անձն էր ազբիւրը զինքը փաթթող պաշտամունքին, հիացման, եւ ոչ թէ գործը, որուն ազգային-քաղաքական երեսը կտոր-կտոր ըրին մեր իմաստուն փոլիթիկոսները եւ որուն գրական երեսը քիչերու մատչելի՝ չիջաւ ամբոխին : Քառորդ դար է անձեր այդ տաղնապնդէն, այդ ճաշակներէն, իմաստութենէն : Սրբազանին անձը այլեւս չի պաշտպաներ իր գործը, որ մինակ է հիմա, պատրաստ՝ դիմաւորելու իր վճիռը :

Քառորդ դար առաջ խորունկ հաճոյք էր ինծի ընթերցումը ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ : Ըսի մէկ քանի զսպանակները այդ հաճոյքին : Կ'աւելցնեմ ուրիշներ : Ինծի կու գայ, թէ մեր ոտանաւորին 1900ի անարիւնութիւնը, դռնհիկ իրադաշտութիւնը, տախակ պատմումը կամ ծեփծեփուն, նրբամուլ, ոսին թեքները զօրաւոր ազդակներ էին զրուանքի ու զին ըրին զիջող ոտանաւորի մը դէմ, որ գերծ էր այդ մահացու մեղքերէն : Յետոյ, գեռ ինքզինքը չէր դտած Վ. Թէքէեանի իմացապաշտ քերթողութիւնը, ոչ ալ՝ Վարուժանի նորոգեալ ռոմանթիկմը ճարած իր բարձր մարդկայնականութիւնը : Սիւլիլի դեղնախտաւոր նրբութեան դէմ Դուրեան Սրբազանի բերածը արժէք էր ու նորութիւն : Իր աշխարհին իսկ հեռաւորութիւնը, միջային նկարագիրը մեզի կը խնայէին փուճ, անոտի, թանձր, մարմնապաշտ ախորժակները 1900-1908ի մարդոց : Դիւրին փառքին հանդէպ իր պարկեշտ արհամարհանքը՝ ուրիշ արժանիք : Իր հմտութիւնը՝ ապահովութիւն : Դիտեցիք թերեւ, որ այդ հանդամանքներուն մէկ կարեւոր մասը գործի մը հիմնատարները չեն կազմեր, նոյնիսկ դուրս ալ կրնան ըլլալ անկէ ու կ'ապրին անձին հետ ու մէջ, որուն

դադարադր ինքնաբերաբար պիտի դադարէին իրենք ալ: Տարբեր չէ սպարազան: Այսօր անձր յօրինող չքեղ տասրեկեր լսած են բոլորովին: Ու հինգ հարիւր էջերու թշուառ հաւաքածոյ մը պաշտօն ունի կենդանի գեղեցկութիւնը անոր անձին վերստեղծելու մեր մէջ, երբ կը խորհինք իրեն, քերթումսներուն միջոցով:

Ահա թէ ինչո՞ւ զժուարութեան մէջ կը զգամ ինքզինքս, ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ տեղը ճշդելու Արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ, այն սպառնալիցութեամբ, որով կրնանք ընել նման արգարութիւն մը մեր մեծ քերթողներուն: Նման հարց մը դուրսիւն չունի ո՛չ Դուրեանին, ո՛չ Վարուժանին, ո՛չ Մեծարեւցին, ոչ ալ Թէքէեանին համար: Այս անուններէն վերջ, տուէք մասփի նաեւ անունը Եղիշէ Դուրեանին: Անմիջական է փարանքը:

Ու ահա հարցումներ, իրարմէ խոտփէ:

— Այդ հատորով մեր ժողովուրդին ո՞ր զգայնութիւնները մարմին դարձան: Մեր Զիտուսը, կրօնական լայն սպարումները, մեր եկեղեցին, մեր բարոյական բմրոնեցութիւնը, մեր երկիրքը — կարճ՝ մեր պատմութիւնը լեցնող ամենէն հոգը զգացումը, մեր դարաւոր փորձառութեան արեւան, բարութեան, առաքինութեան մեր խորհուրդը ինկա՞ն տարազի:

— Մեր իմացականութեան ո՛ր չնորհները, մեր միտքին ո՛ր մասնախառուկ կողմերը, մեր երեւակայութեան ո՛ր խոյանքները իրենք զիրենք իրադարձեցին:

— Մեր արուեստին ո՛ր խորունկ, թաքուն ուժերը խօսեցան անոր մէջէն, որոնք դարէ դար զգեստ է՞ստենն ու կը յօրինեն ինչ որ մեր ոճը կը կոչենք:

— Այդ հատորին պակասը պիտի ըլլա՞ր իրական զրկանք մը Արեւմտահայ քերթողութեան համար:

Ինչպէս կը տեսնէք, իւրաքանչիւրը այս հարցերէն զուտ է նոր ու խոր վերլուծումներու: Կը զգուշանամ այդ դռները բանալէ, վախին մէջը ժխտական արդիւնքի մը: Մշակի ու իր վարձքը պատուհաս մըն է ու վարձատրութիւն մը նոյն ստեն: Թորգոմ Սրբազանի գիրքը, «ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ», ջառագոյնակեան մը: Այս տողերը կը կազմեն միջին մը: Կը յիշեմ, մէկ երկու տարի յունարէն թարգմանութեան մէջ Դուրեան Սրբազանի քերթումներէն ոմանց ստեղծած հետաքրքրութիւնը: Ասիկա կարեւոր երեւոյթ մըն է: Բացառիկ տաղանդի մը փառքը չի հերքուիր այս փարկին ետեւ: Այդ թարգմանութեանց մէջ որչափով մաքրուած է Սրբազանին ձեւի եւ իմաստի բարակ մանեկու հեշտանքը, ձայնական հաճոյքներու ի խնդիր իր

թեքնիքին տպէկցուցիչ ճարտարութիւնը: — Գաղտնիք: Միւս կողմէն թրեւս չէք ալ անդիտանար որ այս ամէնը անթարգմանելի առարկնութիւնը կազմեն ամէն ոտանաւորի. անոր ոնը, զոյնը, անփոխադրելի ոզին, հոգին: Ի՞նչն է անցած յունարէնի այդ քերթըւածներէն: — Հաւանարար՝ պատկեր, մտածում, մտայնութիւն, որոշ չափով ոգեղէն տարր, իմաստի բարեխառնութիւն: Հաւանարար իր իւմանիզմին հաւմ ու հոսք: Բայց այս ամէնը արդէն պայծառ էին իմ վերլուծումին մէջ, բայց այս ամէնը անբաւական էին, էն քերթողի մը զօրծր տղատպրելու նախ՝ իր ժամանակէն, յետոյ՝ ապառնիէն:

Վերջացնելու համար սա դժնդակ գրութիւնը:

ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳՐ դիտան մըն է որ չի կրնար իրեն տեղ մը ճարել մեր վաւերական քերթողներուն զօրծին կողքին: Անոր մէջէն մեղի խօսողը, այսօր, ճիշտ ու ճիշտ այն տրտում, տարտամ, անվճռական ձայնն է որ մեր դրահանութեան այդ շրջանը (1900—1908) մեղմէ այնքան հետու բրաւ: 1905ին Մեծարեւոյցի, Չրաքեանի, Զ. Եսայեանի տաղանդները այդ ժամանակէն իրենց զեղծումի ճիգին մէջ փորձեցին իրազօրծել իրենք գիրենք: Եղիշէ Դուրեան չպատկանեցաւ իր նիւքավը այդ շրջանին անշուշտ: Բայց իր ձեւը ենթակայ էր լրացրական նրբութեանց: Ու չգրեց անիկա ոչ Յեղիշ ՍԻՐՏԸ, ոչ՝ ՆՈՐ ՏԱՂԵՐ, ոչ ալ ՀՐԱՇԱԼԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ, որոնք իրենցմէ վերջ ալ կը շարունակեն խօսիլ մեզի: Յետոյ այդ օրերուն կը դուրսգալին դարձեալ ԵՓԱՆՔԵՆԵՐ (Ռ. Որբերեան), ՅՈՒՔԵՐ (Տ. Սիպիլ), ՔԵՐԹՈՒԱՆՆԵՐԸ (Արշակ Զօյանեան), ասոնք ալ վկայութիւններ անշուշտ, որոնք սակայն կրնային պակսիլ, ասանց վտանգելու Արեւմտահայ քնարերգութեան բնոյճանուր իմաստը, դաշնակցութիւնը: Տխուրը հոն է որ Սէթեանի ՅՈՒՋԱՆ ԺԱՄԵՐԸ իր բոլոր մեղքերովը՝ կանխող սերունդին ճանաչումին մէջ գեր մը ունի: ԼՔՈՒԱՄ ՔՆԱՐԸ (Ա. Յարութեան) գուրկ է այդ տօկոյն ալ բախտէն:

ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳՐ աստջին գիւտաններուն հետ չի բաղդատուիր, թրեւս իր աշխարհին անայժմէութեամբ: Բայց վեր է երկրորդ խումբին անխմատ փառքերէն:

Կամուրջի գերք մը:

Դ.

Գ Ր Ա Գ Լ Տ Տ Ը

Արեւմտահայ գրականութիւնը մէկէ աւելի եկեղեցականներ ունի որոնց տաղանդը ինքզինքը բլլայ պարտադրած, հակառակ անոր որ այդ գրականութեան սկզբնական ձգտումները կը հակէին ուրիշ նպատակներու: Անոր անդրանիկ գործաւորներուն մէջ զօրեղ է շէտը ընդդէմ տանգական տիրապետութեան: Այս մարդիկը, զրագէտներ ըլլալէ աւելի, բնկերային բարոյութեան առաքեալներ, կանխող զարու կէսերը յատկանշող զաղտփարարանութեանց սպասարկու, դէմ չէին անշուշտ աւելար մտայնութեան, բայց կը հաւատային աշխարհիկ (լայիք) հանդանակներու: Իրենց ուզած գրականութիւնը ուրեմն ոչ միայն արեւմտեան կաղապարներու պիտի հպատակէր, այլ մանաւանդ մեր մէջ պիտի բլլար ընդդիմադիր կեցութեամբ մը կրօնական տիրապետութեան: Այսպէս մտածեցին ու գործել մըտադրեցին այդ ռազմիրաները: Բայց, նման ամէն հաւատարմոր անձնաւորութեանց, Զարթօնքի Սերունդին ամենէն կարկառուն դէմքերը ճիշդ չէին կնահատեւ իրողութիւնը ու դատեր փաստերը: Ռուսիեանի ճարտարանքը, լեզու, մտայնութիւն, իմաստասիրութիւն, մըշակոյթի հիմնական պայմաններ բանադրելու 1850ի Պոլիսին, սըրտառու է իր միամտութեանը մէջ: Տաղանդաւոր այդ կեսարացին կը յամառէր անտեսել փաստը թէ 1850ին, Պոլիսը, մեր մտաւորական գործունէութեան կեդրոն մը դառնալու իր ճիշդին մէջ, աւելի չէր արժէր քան մանկական խանդ մը, ամուր ու փորձ խնամարկութեանը տակ Վենետիկին որ Արեւմուտքն է, իր մամուլով, զպրոցով, քարոզչական ճառաւայթումով: 1860ին Ալիշանի, Պէշիկթաշլեանի քերթողութիւնը անշուշտ գրականութեան նոր յղացքներու ընդառաջում մը կը թելադրէ, երբ վերէն զիտենք պայմաններն ու միջավայրը: Բայց Բաղրատունի եւ Հիւրմիւզ հէտանքներ են, տօնուած վարպետներ, բերնուց սորվուած արքայական քերթողներ: Այս մարդերը եկեղեցականներ էին նոյն ստեն, ու սխալ չ'ըլլար ճշդել այդ ամենէն առաջ: Օտեան, Միսաքեան իրենք զիրենք յօրինած են այդ ոգիին մտայնութեան հէտանքին մէջը: Անշուշտ, 1860ին, Միւրաթի Պէշիկթաշլեանի ռոտնաւորին լաւագոյն երակը երակն է այդ օրերու մեր ըղձաւորութեանց, զղայութեանց, մտածողութեան, բարե-

խառնութեան: Բայց չմոռնալ որ անոր երգերը շեշտօրէն տրուփուն էին Վենետիկի հոգևորանութեամբ: Արիշանի ՅՈՒՇԻԿՅՆԵՐԸ՝ ամէն կարգացողի ձեռքին մէջ: Կրօնականներ էին մեր նոր գրականութեան առաջին դասակները, կամ անոնցմէ կողմնակցող մարդեր: 1841ին սկսող ԲԱԶՄԱՎԵՊԸ ամսաթերթ մը չէ, այլ ողի մը: Գրեթէ հարիւր տարի մը պիտի գիմանայ այդ սպասը, տակաւ աղօտելով: 1939ին Թորգոմ Գուշակեանի մահը կը միակէ այդ դարը: Տրուած ըլլալով տիրող պայմաններուն ճիշտմը, մեր միտքին արեւելումը, չմ կարծեմ որ Հայաստանեայց Եկեղեցին կարենայ ուժ ճարել, իր ծոցէն ծնունդ տալու համար նոր մշակներու որոնք ուրիշ դարու մը վրայ ալ տարածէին իրենց գործունէութիւնը: Ոչ միայն մեր բոլոր աղբիւրները սպառման մէջ են աղետալի որոշադրութեամբ մը, այլ մեր միտքին համար փայտներու զէր կատարող կեդրոնները ենթարկուած են հիմնական ալլալլման: Ըսի թէ էջմիածինը եկեղեցական գրագէտներ չէր ստեղծած, բայց ճշգրիտ թէ ամբողջ արեւելահայ երկրորդ սերունդը կու գար անոր կրթական գրութեանէն, թէեւ աշխարհիկ գիմալիծով բայց խորապէս հայ: Եկեղեցականներու դրականութեան նկարագիրները անշուշտ կը տարբերին որոշ չափով աշխարհականներու մօտ տիրական ուրիշներէ: Գուրեան Սրբազանը, իմ կարծիքով, յարմարապէս անձն է որուն գործէն փորձ մը ըլլայ կարելի, հանելու համար մեծ դիմերը այդ միադարեան յամառ գործօնութեան:

Արիշան, Խրիմեան, Խորէն Նար-Պէյ, Գ. Սրուանատեանց, Եղիշէ Գուրեան, Թորգոմ Գուշակեան անուններ(*) Են այդ գրականութեան մէջ, որոնցմէ իւրաքանչիւրին համար քննադատը դժուար

(*) Կը զեղչեմ ցանկէն Մաղաքիա Օրմանեանը եւ Բարդէն Կիւլէսէրեանը: Ահա թէ ինչու: Եկեղեցական գրականութիւնը առանձին յղացք մը չէ, այլ ընդհանուր գրականութեան մէջ երանց մը: Ու գրականութիւնը, ըսի այս ուսումնասիրութեան ընթացքին, նեղցուցած է իր շրջանակը, անկէ դուրս ձգելով կրթանքներ որոնք հարիւր տարի առաջ անոր կը պատկանէին բայց այսօր անջատուած են անկէ, անշուշտ իրենց բարիքին համար (պատմութիւն, իմաստասիրութիւն, բարոյախօսութիւն): Կ'ընդունիմ առաջինին վրայ աշխատանքի ուժ, Խուսեօղի խանդ, Խամադրումի ձգտում, որոնք բոլորը մէկ չեն փոխարինք գրագէտ յղացքին միակ բարիքը, կեանք տալու ամոր բարիքը: ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻՆ հազարաւոր էջերը չեն մուսնած մեր պատմութիւնը վասնզի չեն կենսագործուած: Քիչիկ մը քիւ, յա-

բուժիչն չի դդար հասարակաց նկարագիրներ հաստատել, այդ զըրականությունն ընդհանուր ուղիղն բխող էւ. դա՛ն երեսի մը, կողմի մը վրայ պատշաճօրէն կերպագրող :

Այսպէս անուղի չէ Ալիշանը պատմութեանը իր պէնկետիկտէնի մտայնութեան (որ բոլոր մանքերուն մէջ սիրելի, սիրական նկարագիր է, Էւ հայոց մատենադրութիւնը գործն է միակ ու միակ մանահաններու մինչեւ 1850) Էւ հայրենասիրական ռումանթիզմին փառքերով. — Երկու շատ կարկառուն յատկանիշները Մխիթարեան արարին. նոյն տուն հին ու նոր մեր պրականութեանց : Այս ճշդումէն յետոյ զարձեալ անուղի չէ մոռնալ այդ անունին թարմատար միւս փառքերը, մանաւանդ պարտաւր բեր իր զժրախտ քերթողութեան եւ գերաբանց (hypertrophie) ուսմանթիզմին սրանը զէմփին չուքերը տըւին բայց հասնելի սխալանքով մը երկար տուն նկատուեցան առաքնութիւնը : Անուղի չէ նմանապէս իմիմեանը ընդունիլ մեր առաջին գիւղացիքը (բոսոր պարտելով իր գիտական յաւակնութեանն ու պրական նկատմութեանն), որ դրաց հոգը, ժողովուրդի զաւելի մը լարմութեամբ, հարապատմութեամբ, անոր վրայ ապրող մարդոց անյախճան ուղերգութիւնը Էւ պատմեց իր պատկերուն ճայնը տարօրինակ, անհասար, գրեթէ տափալ հատորի մը մէջ ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՒՆԻԿ, բայց պատ զարկը իր ժողովուրդի սիրտին : Եւ մոռնալ իր զործին մնացեալ զէյր, իբր թույթ պատկանելի, բայց իբր կեանք՝ հասարակ քարոզ, զիւրին, աման տէրտէրի բարսյախօտութիւն : ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՒՆԻԿ հատորին մէջ մեր թթուաշ զուարթութիւնը, իրատես քնազդները, մեր խուլ սարսափները, մեր իրապաշտ զգայութիւնը

ջորդութիւններու մշտում, մարդոց տողանց մը գրականութեան չեն բարձրացներ որեւէ գործ (առանց նկատի ունենալու արտայայտութեան աշխատի տիրական մշտում մը որով մեր ունը կ'ըլլայ հասարակ խօսք, երբ չէ խնամուած) : ԱՅԺԱ-ՊԱՏՈՒՄը յիսուն տարի վերջ իսկ դժուար նուանելի ձեռնարկ մըն էր : Գրագէտի գործ մը չէ դարձեալ ԽՈՒՉԻ ԵՒ ՅՈՒՇԻ հատորը ուր գերագոյն պատկերութեան մէջն էր սակայն ընելու ստիկա եւ մեզի ձգելու անկորուստ յիշատակարան մը իր շրջանն : Օրմանեանի միւս արժանիքները կը շուսագրգոնեն հայոց պատմութեան շատ մը գլուխները, բայց չեն բաւեր գինքը դասելու մեր գրագէտ եկեղեցականներու շարքին : Նոյնն է պարագան, պատիկ տարբերութեամբ մը, Բարգէն Կիւլէտէքեանին : Անիկա մշտնաբար եկեղեցական գործիչ մը եղաւ ու աշխատեց : Մեր գրականութիւնը իրմէ չէ ժառանգած որեւէ հատոր : Բանասիրական, պատմա-գիտական, մոյնիսկ ազգագրական ուսումնասիրութիւններ միմանկին, գաւ գաւ կրթամբներ են ու կը մնան դուրս գրականութեան պարունակէն : Արդարութիւն՝ այդ մարդոց վաստակին, բայց արդարութիւն՝ մանաւանդ գրականութեան :

ներք եւ մեր երազանուէր անիրականութիւնները ճիտ ճիտի կ'ապ-
րին, ինչպէս է եղած դիրք մեր ժողովուրդին: Կրնանք արժանաւոր
խառութեամբ դատել Խորէն Նար-Պէյը կորույնով իր յիշատակէն քեր-
թողական ամէն սլակ, մերժելով իրեն տաղանդ ու աւելի համեստ
խկ շնորհներ, բայց պարտաւոր ենք խոստովանել որ անոր դործը,
ամենէն աւելի անաղարտ կերպով մը իր վրայ կը ցոլացնէ մեր նոր
գրականութեան մէկ տարարախտ երեսը, տաղաչափութիւն որակ-
ուած հիւանդութեան լիակատար պատկերը, քանի որ Հիւրմիւզի,
Բաղրատունիի գրարար ու մանտարէնեան փառքերուն յաջորդեր էր
սա աշխարհարար ու եզիսկոպոսական սպրթէսլը ականաւոր, սո-
նական, պսակաւոր քերթողի մը գափնիններով: Չուր տեղը չէ որ
համբաւ մը կը լեցնէ չըջան մը: Մեր քերթողութեան ամենէն ան-
տանելի թերութիւնները տպատառն դտան իր փառքին ետին: ՍՏՈՒՅՐԲ
ՀԱՅԿԱԿԱՆԲը դաս մըն է առ նուազն մեր Երիտասարդ քերթողներուն
որպէսզի սարսափին տող չափելու նանրամտութեան առջեւ ու յար-
դեն իրենց տաղանդը: Պարտաւոր ենք, երբ համադրական ակնար-
կով մը կ'ուզենք չափել հասակը եկեղեցական գրականութեան, մեր
նոր ճիւղին մէջ, կենալ խանդավառողին ու հիացիկ Սրուանձտեան-
ցի վաստակին տոջեւ ուրիշ այնքան քիչ է դեղձուկիքը: Նկատի ու-
նիմ (ուրիշ առաքինութիւն, հարստութիւն՝ Սրուանձտեանցի դոր-
ծին վաւերագրական, անիտխարինիլի արժէքը: Միս մինակը այդ
դեղձուկ վարդապետը հայ հոգիէն թերեւս վրկած է այնքան բան
որքան չէ ըրած ամբողջ արեւմտահայ գրականութիւնը, այդ մար-
դին վրայ) միայն գրական իր խառնուածքը, թունդ հայրենապաշ-
տութիւնը, ժողովրդանուէր Լոանդը որոնք անոր դործին կը ճարեն
անկարելի հաւասարակշռութիւն մը, անոր հաստատ խարխիսներուն
վերեւ յորինելով չէնք մը, դարձեալ հարադատ մեր հոգիին, գէթ
մեր սլակերուն դարերուն, — այն շատ ամուր ու իրաւ զգալութեան
որ կախարդ թելի մը նման սերունդէ սերունդ կ'անցնի ու կը փոխա-
դէժ հինը նորին: Սրուանձտեանցի ոճը մեր դաւառն է, հարադատ
հայրենիքին պատկերը, մեր ստուերոտ ու լուսաւոր ձիւքերուն հան-
դոյցը: Ու վերջացնելու համար սա մերձեցումները, կրնանք յամե-
նալ Թորգոմ Գուշակեանի գործին առջեւ, պահ մը վարանոտ, ուրիշ
պահ մը խանդավառ, տպաւորութեամբ ալս դործին հիպպարակադրա-
կան շատ բացորոշ կողմերէն, բայց այցուելով բարձրագոյն ուրիշ
ալ յուզումներով որոնք արուեստէն միայն սպասելի, կարելի են:
Այդ դործը լայն շնորհներու դուռար մըն է հրապարակագրական,
քարոզչական, բարոյախօսական, պատմա-հետազօտական (որուն

կշիռը չեմ կարծեր որ «առաւելու», ինչպէս կ'ըսէ Աւետարանը, քան ան որ վիճակուած է վերի անուններուն), հանդիսարանը օգտապաշտ եկեղեցականի մը իմացական զործունէութեան, բայց որ ըլլան օժտուած քերթողական քանի մը նուրբ ալ տուրքերով:

Ինչպէս կը տեսնէք, այս անունները զիս փորձութեանը չենթարկեցին ընդհանուր տարազին որ կը պահէ, բացառիկ հարադատութեամբ մը, մարդերն ու իրենց զործերը, մէկ անգամէն եւ ընդմիշտ ճշգրիտ ստոյգ, ազգային զիւաններուն ի վործածութիւն: Գրագէտ տարազն է ստիկտ, ընդհանուր յայտարար, որ դասական լիութեամբ մը կը ներկայանայ հոս, տիտղոսելու համար իմացական վաստակ մը, հոգեվիճակի մը ծնունդ, թեթեւակի աղղեցութեանը տակ իր շրջանին: Վերի անունները շատ մը բաներ էին ու երբեմն դրադէտ: Ձեռ ճշդեր թէ անծանօթներ էին աստուծոյն տիրական օրէնքներուն բայց ամենէն առաջ իրենց եկեղեցականի դերը ունէին, մեր մէջ այնքան ընդարձակ ծիրով: Եղիշէ Դուրեան ամէն բանէ առաջ դրադէտ է, յղացքին ամենէն ընդարձակ տարողութեամբ(*): Ու երբեմն՝ ուրիշ բաներ: Այսպէս զենէլէ վերջ հարցը, կը բանամ քանի մը փարակիրաֆներ, ընդլայնելու համար յղացքը:

ա) Գրելու գիտութիւն մը, հաստատում որ պէտք է թելադրէ աւելորդ երկղիմի առաքիլութիւններ, յղացքին հետ տարտամ աղերսով մը, բայց սրտը նանիւր կը դառնան, տեսողութեան մէջ հետզհետէ աղօտելով, օր մը ընդմիշտ անհետելու համար: Կարծեմ խօսե-

(*) Ստեղծագործ ոգին, հաւաքող, հիմնադր խառնուածքը, քիչիկ մը մոյճիսկ ցաւազար *monique* միտքը փոխն ի փոխ կ'այցեցին մեր միտքին, գրագետ բառին հետ: Անկախաբար այս երանգներէն, գրագետը գիրքերու մարդն է գերազանցապէս, որ առանց իր մատենադարանին չի կրնար ապրիլ: Ընթերցումին մոլութիւնն ալ չի կրնար խորտակել այս *comportement*-ին ազնուական միտքիւնը: Իմացական զարգացման աստիճան մըն է անկաւ որով մեր միտքը կայունութիւն մը կը ստանայ, ինքզինքը արձակելի վերջ բացմտեսակ հետաքրքրութեանց յագեցումին: Դուրեան Սրբազանի մատենադարանը առանձին երեւոյթ մըն էր: Այդ հատորներուն ապահովութիւնը ուրիշ բարիք: Ըսի քէ մեր մէջ ամենէն շատ կարգացած մարդն էր անկալ: Ու գիտե՞ք քէ ինչպէս կը կարդար: Այս լրջութեամբ ու խորութեամբ, այս ընդարձակութեամբ կատարուած ընթերցումներուն կեդրոնը երբ կը ղնէ *ստեղծագործ ոգեկը*, կը մտնեմք յղացքին հզօրագոյն թելադրանքին: Այնքան զօրաւոր էր գրագետը իր մէջ, որ իր միւս պարտքերը ազդեցեան անկէ: Գիրքի մը հետ ապրելու իր հեշտամբը իրեն փակեց աշխարհին իրաւ կեանքը: Իմամնիստ չէր ծնած բայց եղաւ ատկալ իր ընթերցումներուն ճշմունովը: Արդ *ՊԱՊԻԻ ԵՒ ԹՈՐՆԻԿ* հատորին շրդապատմաբար խիստանի ախտաբանքն է երուսաղէմ:

ցոյց թէ ինչ extase էր նախորդ դարու կէսերուն վիճանացի քանի մը վարդապետներու զիտով ստեղծուած հիւանդագին այն ուրախութիւնը որ արդիւնք էր ոսկեղարեան որակուած զրեւու կերպի մը նշմարումին: Ու այդ մարդերը կը հաւատային թէ եղնիկեան համաձայնութեան տիրապետումը բաւ էր զիրենք զրազէտ մկրտելու: Գըրեկ զիտնալը երբեմն կ'անդիտանայ այդ օրէնքները հիմնովին (Նարեկացին զրեթէ տմէն էջի կը մեղանշէ անոնց դէմ, գլխուքեամբ կամ անգիտութեամբ, արդիւնքը կը մնայ անփոփոխ): Աւելի յաճախ անոնց երկիւղած յարկանքը կը շփոթէ բուն իսկ նպատակը որ կեանքին նուաճումը պիտի ըլլար (ՀԱՅԿ ԴԻՍԱՋՆ հատորը պերճ ու տխուր փաստ մը այս տիրացուութեան): Այդ զրեկը զիտէին Եղիշէ Դուրեանին չափ միւս անունները, թերեւ թիչ մը աւելի կատարելութեամբ (զէթ անոնցմէ ոմանք, Ալիշան ու Նար-Պէյ): Բայց ուրիշ բան է լեզու մը սորված ըլլալ ու այդ սորվածը ապացուցանելու համար գրել այդ լեզուով, ուրիշ բան՝ իր խառնուածքին կնիքը պարտադրել բառարաններու չէզոք, անմեղ բնակիչներուն, ասոնք խմբել այնպէս մը, որ միւս ու ոսկոր ունեցող անձնաւորութիւններու նման մեղ տալաւորեն ճերմակ թուղթերուն պատանքէն ամէն տողէ դուրս արձակելով ինչ որ իրենց մտքմինին ծորումն էր հաւանաբար, երբ կ'ապրէին և որ ահա կը զիտնայ իրենցմէ վերջ ալ: Գրագէտի առաջնակարգ մէկ յատկանիշը — ինքնատարութիւնը — չէ որ նկատի ունիմ այս մտածողութեան ետին. այն բացառիկ յարգարանքը, որով գրուածք մը (écriture) սեպհականութիւն մը, marque déposée մը կը դառնայ: Կ'ակնարկեմ քիչ մը այն ընդհանուր բարիքին, որ մասնաւորը կ'ապատարէ իր զիւրաբեկ շնորհներէն ու զայն կը տանի իրմէ վեր արգիւնքներու: Դիտել տուած էի թէ Եղիշէ Դուրեանի քերթողութեան զիւանին մէջ Արեւմտահայ քրդարեղութեան երեք մայր խառնուածքները զգալի, հաստատելի էին: Նոյնն է պարագան իր աշխարհաբարին համար: Անիկա զրեց մեր երեք զրական դպրոցներուն ոչ միայն խառնուածքներովը, այլ և արտայայտութեանց ընդհանուր տեմպը զտու, երբ 1870ը, 1885ը, 1900ը այնքան հարազատ ու կերպընկալ տարազներով փոխադրեց իր լեզուին մէջ: Այդ թուականները դպրոցներ ևն, լեզուներ, թեքնիքներ: Եղիշէ Դուրեան ինքզինքը չսպաննեց սակայն այդ փոխադրութիւնները իրադործելու առկա (այդպէս էր եղած պարագան Յովհ. Սէթեանին, ինչպէս կը յիշէք): Անոր տիրական նկարագիրը ինքզինքը պիտի պահէր անաղարտ: ԱՊԱԳԱՅՆ (քերթուած՝ 1890էն առաջ), ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ (իւմանիստ արձակ 1900էն առաջ), ԱՆԱՌԱԿԸ (քերթուած

ԳՐՈՒԱԳՆԵՐՈՒ թշուառությունն առաջ) մճռադատն նմուշներ(*) ևն այդ երեք եղանակներուն, չըսելու համար ճաշակներուն: Չեմ ծանրաբեռներ վարտակրափը, նմանություններ, հակադրություններ, չահագործելով: Ձիւս կը դրողեցնէ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ թևքիք կատարելությունը, որ լաշն գիծերով անցաւ արդէն վերլուծումէ (տեսնել վիրքիւղը): Ձեմ թևքներ վտանգը ամէն քերթողութեան համար, որուն մէջ այդ գիտությունը, կատարելությունը կը ներկայանան իրր խորխոր վառքի մը կատայցին: Բայց չեմ ալ սաստկացնէր անոր խոստոր գիւրքի մը մէջ, ուր մէկէ աւելի իրաւ ու խոր միճակներ, լաշնորէն մարդկային ու աստի քերթողական, յատակ էին ծառայէր անթերի կատայցներու: Հինգ արդարք միայն Սողոմ-Գոմորը չեն միկեր, այլ և՛ ՍՐԵԱՋԱՆ ԳՆԱՐ անունին տակ գիշուած միջակութիւններ: Դուրեան Սրբապանի ոտանաւորին մէջ գիտուն ճաշակը միշտ բարիք մըն է, առնուազն խորքի նուազումը գիմաւորող: Բայց բարձր բարիք՝ երբ խորքը կը պաշտպանէ դաշն: Անտառին մէջ քերթուածին ներքինություններ մեզ չեն միբաւորէր, մասնորէ յաղթ ու յորդ կեանքը բնութեան ու ասոր վրայ ինքզինքը արձակած մարդկային ալ իրենք իրենց կը բաւեն: Այդի արձանը կը միբաւորէ մեր ժուժկալ ախորժակները հանդէպ սոփորական նկարագրութեան, բայց կը նուաճէ մեզ իր մարդկայնութեան անխորխորին իրաւովը: ԱՅՐԻՆ ԶՐՈՅՑԸ խնամուած յարգարումը, վարպետ յանգնութիւններ (որոնց պարտկումն ալ ինքնին տալնապ մը կը բեռնայ արդէն ծանրաբեռն պատկերին վրայ գիրկէ գիրկ անցնող կնոջ մը),

(*) Ուշագրաւ է հետեւիլ իր ձեռնով կատարուած այն սրբագրութեանց որոնք կ'եքեւին իրմէ ստորագրուած յղումներուն վրայ մելանով: Խօսեցայ լեզուապաշարին մէջ իր դերին, տխուր որքան հերոսական, երբ ամենէն շքեղ աշխարհաբարը գրող տղուն եղբայրը կ'որդեգրէր դատը հմուտներուն, այդ օրերուն քառով գրադատաց: Իր ոտանաւորը ազատագրեց ինքզինքը այդ հիւանդութենէն, 1900էն վերջ, մասամբ մնալով եքրակայ այս անգամ տաղաչափական մրախուզութեան: Իր արձակը, դարձեց իր մեղքերը քերականական սեռութեան, բայց ինկաւ խորքի մուգումներուն: 1900ը խորքի գերագանց տագնապ մըն էր մեր հոր գրականութեան մէջ, ըսի ատիկա: Դուրեան Սրբազանին արձակին մէջ փնտրուեց, ըսի անգամ մը, վերագրելի էր խորքի այդ տագնապին: Ի վերջոյ շուտ կը մոռնամք որ 1900ը դարձաւ արեւմտահայ եկեղեցական գրագէտները գտած էին մեր ժողովուրդին սիրտը ազգայինի ազատի, որ մօտ երեսուն տարի (1880էն մինչեւ 1910) արգելուած գոտի կը մնայ Դուրեան Սրբազանին: Այս բռնականէն մինչեւ իր մահը անկալ վայրէջքի գրականութիւն մը կ'ընէ: Թորգոմ Սրբազանի ստեղծագործ շրջանը կը գուցադիպի 1910էն վերջին, ազատ հողի վրայ, գերծ գրաֆնութեան հակակշռէն:

պատմող թոնր թեւաւորելու ձղտող քովնաի թրթռումները (առհարակ բառերէն ճարուած) տեսակ մը *manière*, չըսելու համար *manierisme* կը գտնան, բայց կ'անցնին մեր չկամութենէն անդին, վասնոր միշտ հոգի փորձառութիւնը կը կերպադրեն ալդ կնոջ միտերուն, մէկէն միւսը թաւալող, տրտում ու դառնահամ ալիք: Չեմ չարունակեր այս ճշդումները: Դուրեան Սրբազան յանգերու իշխանն է արեւմտահայ բանաստեղծութեան, գործածելով տաքաղը առանց չարութեան: Ասիկա իր կարգին առանձին գիտութիւն է անշուշտ: Իր քերթողութիւնը ասով պիտի գատորոշուի տաղաչափ զպրոցին նանրանքներէն: Անիկա հնչումներու մեծ հանդէս մըն է, որոնք բախար ունին գիրենք արտաբերող գործիքները մոռցնելու, գէթ չլիւնցնելու: Իրարու կը յաջորդեն յանգերը, իրարմէ աւելի պիւրկ, միատեղ, ամբողջ ու արգար, բայց չեն դառնար սնոտի աղմուկ, գեղեղեղում^{*} բառին տալով 1890ի իր երանգը, երբ մարդիկ յանգին աղքատութիւնը, միջոկութիւնը, հարստութիւնը կը փաստէին ու կը գրէին ալդ փաստերուն ի վաւերացումն, ու կ'անցնէին մեծ բանաստեղծ (վիկենացի վարդապետ մը հեշտագին տրտմութեամբ մը գիրք կը խմրագրէր 1892ին, գրելու արուեստը սորվեցնելու անմահ փառասիրութեամբ ու չէր կասկածեր, թէ ի՞նչն էր պատասխանատու իր չկարգացուելուն): Դուրեան Սրբազան կը զատուի մեր մեծ ու պղտիկ յանգահաններէն վճռական կողմով մը. — ասիկա՝ իր յանգը խաղի չվերածելու ճարտարութիւնն է, խղճմտանքը եթէ կ'ուղէք: Բառերու ձայնական ինքնութեանց խմբումը, դասատուումը, օրգեսքալիզասիւնը, եթէ կը ներուի: Անոնց (բառերուն) հնչականութեան խելքով, յափքով՝ օգտագործումը: Լիզուին ամենէն թաքուն, բայց ամենէն անրոժանելի մասնայատկութեանց, կ'ուղիթին, կ'անքին մութ *affinité*-ներուն շահադործումն է, զուսպ, համադրական, իմաստը մօտէն սեղմող: Ժուժկալ, քիչիկ մը փայլատ ալ կերպ՝ որ 1900ի ներկայաճատութեան պրոտոտ ցուցադրանքին մէջ կը տարւելը հակադիր աւաքնութիւն մը իրրեւ: Տափակ կամ արուեստակալ եղանակներէն այնքան մօտէն հայածուած բայց անոնց չենթարկուող սա միջին ճաշակը, ոճը որ կը դոհացնէ միտքը եւ որ զգայարաններն ալ չ'արհամարհէր, մեղի կու դայ միտին ու միտին զրոյցտէն^(*): Ոչ մէկ բան կ'արդիւ էր Դուրեան Սրբ-

(*) Բարի եղիք մտքի աղբիւր բերելու եղիպէն ոտանաւոր մը: Բիւզանդ Բէյ-եանէն՝ *Ինչ կ'անցնի կը դառնայ մը*. քաղոքական փրոֆեսորներէ՝ բարոյախօսական կամ դպրոցական յօդուած մը, Երուանդ Տ. Անդրէասեանէ գրախօսական մը. Մի-

բաղանդը իր կրօնական քերթուածներուն համար դառածիլ մ'էր ու մանթիլի շաղկապուն ախորժանքներով, փաղաքուշ սեթեւեթով Սիպիլին ու բարձրաթուի ախորժանքներով Սէթեւեթին: Աւելի- ւազն անկեղծութեան կեղծումը չափաւերեալ այն զիւրիչ, անաշխատ, յոյլ տողով որ իրր սղատ չափ իր մուտքը կ'ընէր մեր ոտանաւորէն ներս ու օրէնքներէ, կապանքներէ իր աղատութեամբ կը ըստեղծէր պատրոզ պարզութիւնը սուտ աղօթքներուն: Ոչ մէկ բան կ'արգելէր Սրբազանը իր գիտութիւնը (զիտէր թէ որքան խորունկ իրականութիւն էր անիկա) արժևորել Պառնասեաններուն թեքիքին տիրական դործածութեամբը, քանի որ Փրանսացի քերթողներէն շատ աւելի ամուր էին իր հմտութիւնը ու մասնաւորումը այդ նիւթերուն շուրջը: Ինքն էր որ ինքզինքը զսպեց, սրբադրեց: ՍՐԲԱԶԱՆ ԳՆԱՐԻՆ քերթողական վերիպանքը յուզիչ վկայութիւն մը կը դառնայ այս լոյսերուն տակ: Եթէ ձգենք չափաւած բարբառը, ու զետեղենք Դուբեան Սրբազանի արձակը իր ժամանակին ու առաւելապէս բանասիրական մրցանքին ախորժակներուն մէջ, պիտի տպաւորուինք դարձեալ: Ոչ ոքի համար զաղտնիք է վիւննական զպրցոյն անկանդնելի, համատարած տափակութիւնը արտայայտման մարդին վրայ: Փորձիչ ու միանգամայն ղէշ օրինակ(*) մըն էր այս անփութութիւնը, կամաւոր չորութիւնը, աղքատութիւնը անոր իւմանիստական

քայլ Շամտանեանէ խմբադրական մը: Մեր 1900ը այս խոռոակ ճաշակներուն ոսկեղաքը չէ միմակ, այլեւ աւելի տխուր անսաղանդութեանց մրցամ մը: Ամբիջապէս յետոյ՝ Զրաքեանը, Սիպիլը, Մեծարեանը: Երկու խումբերուն վրայ ձեր հաստատելիքը անշուշտ միշտ անսաղանդութիւնը չէ: Բայց մոռնալու չէք որ մարդ չի կրնար ինքզինքը ազատագրել իր ժամանակէն, նոյն մեծագոյն բանաստեղծական խռոնուածք մը բերած ըլլալու բախտովն ալ պաշտպանուած:

(*) Կը զրկեմ ընթերցողը այդ դպրոցին ամենէն աւագ դէմքերէն ռուս մէկին: Գարագաշի *ՔՆՆԱԿԱՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ*ը, Տաշեանի կամ Էկինեանի *ԴԱՍՏԱՆ*ը, *ՀԱՅԵՐԷՆ*ը, Տոյմիսի իրապէս մեծ Այտնեանի *ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ*ը (աշխարհարարի հեղափոխութիւնը) հատորներ են, որոնց միւսին լրջութիւնը, գաղափարներ ընդհանրապէս տեսնելու համար չարգաստեղծութիւնը քերես կը բաւեն իրենք գիրքն ապրտադրելու որեւէ *ընթերցողի*, որ երոպական այդ կարգի աշխատանքներու քանի մը նմոյշներ ունի իր յիշողութեան մէջ: Բայց ահա դժբախտութիւնը: Տասնեակ մը էջ ընդհանրապէս բաւ պիտի ըլլան սպառելու այդ ընթերցողին բարեացակամութիւնը, քանի որ տեսական քափքփածութիւնը, անլրջութիւնը, քեքեւութիւնը կը վտանգեն միւսը (մի մտնաք որ մտածումները ամենէն անսահման մասն են մեր հոգիին ու պարտաւոր ենք *ձեռով* մը, *կնիքով* մը գոնէ պաշտպանել): Զգալարանականին (sens- երու խոսք) սա անբաւարարութիւնը ի վերջոյ կ'անդադրադառնայ մեր վրայ: Հատութիւն, գորութիւն, գիտական ճշգրտութիւն պայմաններ են, որոնց չեմ ակնարկեր, քանի որ մտեցայ, արագ, այդ ամենուն, իւմանիստ

աշխատութեանց համար: Դուրեան Սրբազան ամենէն չոր նիւթերու մէջ ալ (ընտղարական սրբազրումներ, վերահաստատում) կը կարդացուի: Տեղ մը ժուժկալ, ուրիշ տեղ մը խիտ, երբեմն խոր, միշտ խնամուած, աւելորդէն զերծ իր ոճը (բացի լրագրական յօդուածներէն) աղիւս պաշտպանութիւն մը կը բերէ ոլբէէ նիւթի: Նոյն իսկ հոն, ուր կարելի չէ անհրաժեշտ նման գիտութեան մը: Անոր ոտանաւորը տափակ, թշուառ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐՈՒՆ մէջ իսկ կը մնայ լեզուական տեսակէտէն անմեղադրելի: Բայց, այդ գետինին վրայ շլացիկ գեղեցկութիւն է ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳՐ, բացառիկ համադրում մը, երանդուն, նորահիւս, արու, ձայնեղ ու հիւթեղ, լեզուիդ վրայէն սահող համերու զգայութիւններ արթնցնող, այնքան որ մենք կը մոռնանք յաճախ խորքին անբաւարարութիւնը, մտածումին սովորականութիւնը: Այդ ոտանաւորը մեր մէջ ամենէն մօտիկէն կը թաշտորէ անխառն քանաստեղծութիւն որակուած յաջգրին քանի մը թաքուն շնորհները: Ու ասիկա, դարձեալ, անոր իւմանիստական աշխատանքներուն մէջ, պարտադիր տափակութեան ներհակ կերպով մը.— հասուն, զգաստ, իրաւ համը, բոլորը, անտարազելի ճաշակը, որով մեր արձակը կ'ըլլայ յատկանշական վիպայութիւն մը, կրելով ու ընդհանրացնելով ընթաններու նկարագիր ու կու տայ ոճ մը, միջին գիտիմ, իրարու ընծայող մասնադատութիւններու թաքուն հոգին: Ինչո՞ւ մենք կը սիրենք շատ ինքնատիպ ոճը: Ոչ անշուշտ անոր համար որ ատիկա նորութիւն է ամբողջովին: Այլ թերեւս անոր համար որ ինքնատուրութիւնը մեզի պատհասութիւն կու տայ ընդհանուրը սուղի յստակ ըմբռնելու, ինչպէս հոգեբանութեան մէջ, ախտաբանական երեւոյթները կ'օգտաւործուին բնականոն դործունէութիւն—

Դուրեանի մէջ: Հոս կը ծանրանամ այն մեղմ, փոքր, բայց քանկ առաքինութեամբ վրայ, որ ընդունակ կ'ընէ Դուրեան Սրբազանը իր տեղիկագրութեանց տասը տասնեօրեայ էջերը մեզի ընծայել իբր իմացական հեշտամբ մը, որ ձշարիտ գոհացում մը կու տայ մեր միտքին ու գոյարանգներուն հաւասարապէս: Ի՞նչն է միջամտողը, որ Հ. Էկիմեանի 800-ը անցնող էջերը մեր մտքին մէջէն սանիմ, առանց մեզ կապելու մտն վայելքներու ու հմտական չոր տուիքներով ծանրաբեռնմ մեզ.— ու Դուրեան Սրբազանի տասը էջը մեզ սուղ հիմաւորք յմիչքի մը մտն ճաշակեմք: Վասնզի եղիչէ Դուրեան զրիլ գիտէ: Դրագէտ ծնած է: Իր տաղանդը անզաղար հնթարկած է խիստ մարգանքներու: Նման ջանքերը գինն է միայն որ մեզ կ'ընէ խիստ ճախ մեզի դէմ: Ընդհանրացուցէք իրողութիւնը: Մեզ ազգային հըսարտութեամբ մը պիտի լեցուէինք մեծատարած միգին առջեւ, որ Միթթարեան երկդարեան վաստակն է, երէ երբեք երանելի վարդապետները տառապած ըլլային քիչիկ մըն ալ արտայայտութեան իրենց համար արեւմտաբնիկ, բայց իրենցմէ դուրս այնքան էական տաղմապով:

ները լուսաւորելու: Բայց մեր նախասիրութիւնը դեր մը չունի մեր դատումներուն վրայ: Մենք կը կենանք, չըջնան մը համադրելու մեր մտադրութեան մէջ, այն միջին գէմքին տոջէւ, որուն վրայ կը հաւատանք թէ համախմբուած են այդ չըջնանին ամենէն էական գիծերը: Ո՞րն է որ 1880էն մինչեւ 1910 երկարող քառորդ դարուն ամենէն հարադատ պատկերը խոացնէ իր կազմին մէջ: Դժուար է անշուշտ վճռական պատասխան մը: Մ. Մամուրեան, Լ. Բաշալեան իբր արձակի գործաւոր, Կուրուանան մտքիս մէջ, բայց նոյն իրաւունքներով հոն կը բռնանան Եգիպտոս, Սիւրիոյ, Տիւսարը եւ ուրիշ աւելի համեստ անուններ. — Յ. Գուրգէն, Մաղաքիա Օրմանեան: Այն ատե՞ն: Այս ընդլայնումներուն նորոտակն է հասնիլ քանի մը պարզ եղբակացութիւններու, թէ զրեւ զիանալը առանձին իրողութիւն է, ոչ անշուշտ կախարդական տարադ, որ յաւակնէր դարմանել տաղանդին բացակայ փոքր, ոչ ալ ուժան շուրջառ, որով կը սրբեն իրենք զիրենք հովանաւորել մարդոց անփորձութիւնները, տոջի երկտասարդութեան խակութիւններէն մինչեւ զառամութեան զառածումները: Զենք կրնար չկարգալ Եգիպտոս Դուրեանէն որեւէ ոտանաւոր, վախնալով հանդերձ մեղի տրուածին քիչ շատ ծանօթ նուազումներուն հաշուոյն: Մեր գաղտնութիւնը սողերու ընթացքին ամէն բառի դէմ չէ որ կը յառնէ մեր մէջ, ոչ ալ գիշն է խորքին կարելի ծանծաղուտին: Ամէն քերթուած իր նորութիւնը կը պարտադրէ առաջին իսկ տողէն: Վստահ ենք որ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳԻՆ մէջ նիւթը առնուազն նորոգուած է թէ՛ իբր մշակում եւ թէ՛ իբր խմատ: Մեր գաղտնութիւնը արդիւնք է խուլ ցաւի մը: Մեծ կարողութիւններէն՝ մեր գոտծին անհամեմատական փաստը: Դուրեան Սրբադան չէր կրնար ամէն քերթուածի մէջ չըլլալ կատարեալ, ըստ ամենայնի: Ու այս մատահութեան մէջ մեր վերաւորութիւն է որ ծնունդ կու տայ ահաճութեան: Բայց ուրիշ բան է տափակութիւնը, որով դրած է, օրինակ, Ալիշան իր զբարար ՆՈՒԱԳՆԵՐԸ, ուրիշ՝ տափակութիւնը ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԻՆ: Առաջինին մէջ անիկա միակտուր ինքնարաւ թշուառութիւնն է տաղաչափին, որուն իմացականութեան հորիզոնը երբեք չէ զատուած, բացուած, արձակուած իր սորվածէն: Այդ մակութիւնը, ածականները, անհանդուրժելի բառախաղերը անոր մտքին մէջ կը կազմեն, ինչ որ դար մը առաջ մարդիկ բանաստեղծութիւն կ'անուանէին: ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐԻՆ տափակ մասը այդ ողիւր երկարածղումն է արդէն: Իսկ յաջող մասին մեղքը անբաւականութիւնն է եւ ոչ թէ ինքնարաւ, անծակ, միակտուր զոհուածութիւնը տաղաչափներու դպրոցին: Կր կարդանք Եգիպտոս Դուրեանի արձակը: Երբեմն անիկա ճշմարիտ վայելք մըն է:

Աւելի յաճախ սեղմ, գուարթախառն տրամաութեամբ մթնոլորտուած խօսք մըն է անիկա: Նոյնիսկ հոն, ուր ամենէն աւելի ըլլայ մեղանշած — հրապարակագրական իր էջերուն մէջ, կայ բան մը, որ դարձեալ կը ծառայէ որեւէ բանի, — տոնուազն՝ չըջանի ճաշակներուն իրր զժրախա յայտարար: Մի մտնաք միշտ որ 1900էն մինչեւ 1910, մեր Պոլիսը մեր գրականութեան քանի մը մեծ անունները ստեղծելով հանդերձ, բրած է մեր միտքին գերազոյն զեղծումները: Այդ օրերուն մարդիկ բաւերով մտածում կը կեղծէին ու պատկերով զգացում կը թելադրէին:

բ) Դպրոց մըն է անոր արձակը: Ըսի թէ ս'ըր էր տկար այդ արձակը եւ լնչո՛ւ: Բայց չրսի թէ գրելու եղանակ մը իրմով ընդհանրացաւ տրեւմտահայ գրականութեան մէջ: Արմաշակաւմուքիւնը շարժում մըն էր, հեռահառ նպատակներով (տեսնել Թորգոմ Գուշակեան, ՊԱՏՄ՝ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ): Ժամանակը, մանաւանդ անոր մշակներուն պարտադրուած պայմանները չարտօնեցին, որպէս զի գրական իր ձգտումները իրագործէին իրենք զիրենք տիրական նշանաւորութիւններով: Չեմ վարմանար որ արմաշականները չըլլան զրած Հայոց Պատմութիւնը, Հայոց Եկեղեցին, Հայոց Մատենագրութեան Պատմութիւնը, գերազանցապէս իրենց կալուածին պատկանող աշխատասիրութիւններ: Արմաշի վանքը իմանիստ հաստատութիւն էր: Բայց Դուբեանի խառնուածքէն ցոլացած քիչ մը լոյսը բաւ եղաւ որպէսզի այդ գիծի հետաքրքրութեանց բացուին երիտասարդ հոգեւորականներ: Չէին կրնար ասոնք իրենք զիրենք ամբողջացնել, քանի որ պիտի տրամադրուէին ալլապէս անհրաժեշտ կարիքներու: Արմաշի սճ մը չունի գոյութիւն: Բայց գոյութիւն ունի արձակը Դուբեան Սրբազանին, որ վստահութիւն ներշնչող զործիք մըն է արտայայտման: Ապահովութեան սա զգացումը անշուշտ շնորհն էր խոր իր հմտութեան, պարկեշտ, քիչիկ մը սկեպտիկ, զգուշաւոր դատողութեան, հարցերու հանդէպ խոհական, զգաստ կեցուածքին ու մանաւանդ հեռահաս, ամուր, մեծական խելամուռմին: Չէ զրած նիւթի մը չուրջ, որուն բոլոր ծալքերը չըլլային իրեն համար ընտանի, ինչպէս են իր առւնին բաժանումները: Այս հմտութիւնը անշուշտ մինակը պիտի չբաւէր: Գիտենք ստիկա վիեննայիներուն անտանելի արձակին մէջ: Դուբեան բանաստեղծ մըն էր նոյն առնին: Չէ՞ր Ալիշան այդ բանաստեղծը, թերեւս առարկուի: Ալիշանի արձակը մեծական փոստ է հարցումին, ժխտապէս: ՅՈՒՇԻՄՆԵՐՈՒ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԸ մեզ չի նեղեր անշուշտ եւ այսօր, պայմանաւ որ մտովի զանոնք զետեղենք իրենց նպատակին վահանին ետին: Երբ հանենք այդ գրուածքները

այդ պաշտպանութենէն դուրս ու ձգենք բայց դաշտին, մենք կը տա-
ռապինք այդ կտորներուն ճշմարիտ նկարագիրը պտնելու: Պատմու-
թիւն: — Ձեն անշուշտ: Ըսի անգամ մը — Հայոց Պատմութիւնը չէ
գրուած 1940ին: Հարիւր տարի առաջ չէր իսկ գրուած այդ պատ-
մութեան հարցը: Վէ՛հ ալ.— Ձեն անշուշտ, քանի որ Ալիշան խորշանք
միայն ունէր գրելու այդ կերպէն: Անոնք մեր պատմութեան սրտա-
ռուչ դրուագները քիւրքաբար ընդհանրացնելու ձգտող ձեռնարկ-
ներ էին: Հասան իրենց ատենին, իրենց առաջադրութեան, բայց
չանցան աւելի անդին: Ո՛չ մեր պատմութեան հորիզոնը ընդարձա-
կեցին, ո՛չ ալ մեր հոգին մեծցուցին: Բայց մանաւանդ չգրին կնիք
մեր աշխարհաբարին վրայ: Ու չեղան ոճ մը: Դուրեան Սրբազանին
մօտ ոճի շնորհը դուրս է կասկածէ: Մեր աշխարհաբարը կրնայ Հան-
դուրԺԼԼ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆՖԻՆ լեզուական յանդգնութիւնները, բայց
մոռնալ զայն: Սակայն, երբ զայ օրը պատմական մեծ համագրու-
թեանց, կրնամ ենթադրել թէ նման աշխատանքի մը յարմարագոյն
գործիքը մենք պիտի նկատենք ո՛չ Վենետիկի, ո՛չ Վիեննայի, ոչ ալ
Օրմանեաններու ոճը, այլ այն լեզուն, որով գրուած են Դուրեան
Սրբազանի քննադատութիւնները: Ոճն է որ մեզ բառերով չի կշտացը-
ներ: Այս ստուգութիւնը իր ամբողջ իմաստը կը ստանայ, երբ կը
փորձենք մտնել Եղիայի, Տիկ. Տիւսարի, Չերադի, կրտսեր ու-
մանթիքներուն (որոնց պատկանած էր անոր պատանութիւնը), Տիկ.
Սիպրիի, Արշակ Զօպանեանի գործերուն մէջ: Եղիայէն ամենէն լուրջ
յօդուածն իսկ պիտի դիմաւորենք կասկածներով, այնքան անկայուն
է անոր ետին միտքը, մշտամշուշ ու ակտաւարակ ու տկար՝ թըշ-
ուառ՝ մարդը: Տիւսարէն որեւէ ջատագովական, որեւէ խորհրդածու-
թիւն (որոնք իր վէպերը կը խեղդեն երջանիկ անվթութեամբ մը)
պիտի նեղէ մեզ առնուապի փոխադրուած, ներկուած ապրանք մը
իրբեւ, այնքան իր ժողովուրդին պայմանները տարբեր են վէպե-
րուն ոլորտէն: Համակ յօրինում, դասական դասաւորում քրոնիկնե-
րը Պէրպէրեանին չեն կրնար սլահել զդաստութիւն, խորութիւն ու
չհռետորել, վտանգելու գինով հաստատ ու սարդ թելադրանքը ամուր
մարդու մը իր իմացականութեան: Ու ասիկա այսպէս, մինչեւ Ար-
շակ Զօպանեան, որ դատելու արարքը կը հանդիսանորէ, անտեղի
զարդարանքներու, իմացական հռետորութեան թափին մէջ մոռնա-
լով ճիշդ չափը, ուրիշ անդին մտածումը դարձեալ կ'ըլլայ կասկա-
ծելի: Այս վտանգներէն ոչ մէկը՝ Դուրեան Սրբազանի հետ: Ժուժ-
կալութիւնը, պարկեշտութիւնը անոր միտքին շնորհներէն էին ու
անցան իր գրուածքին: Ուրիշ հարց՝ այս վստահութիւնը զաղափար-

ներու մարդին վրայ: Անշուշտ մեր մատենագրութեան, պատմութեան, եկեղեցիին հոլովոյթը համադրող ձեռնարկներու շուրջ իմաստի դպրոց մը չեղաւ անիկա: Բայց եղաւ մարդը, որ բանասիրականին ձանձրոյթը գիտցաւ խնայել մեզի, ըսելով հանդերձ ինչ որ պատկանելի արբանեք ըսեր էին այնքան դաժան մասնաւորմամբ մը, խրաչկեցնելով դիրենք կարգալու կարօտէն տառապողները:

դ) Եկեղեցական գրագէտներու հոյլին մէջ անիկա կը համադրէ իր վրայ արեւմտահայ ողիին ամենէն քաղցր քանի մը դեղեցկութիւնները: Իմացական անհուն իր հետաքրքրութիւններով անիկա ազատագրութեան դաս մըն է քոյր անոնց համար, որոնք կը զգան իրենց մէջ տրամադրութիւն, իրենց միտքը գործածելու մեր ժողովուրդին զիւտիւմ: Բանաստեղծական իր խառնուածքը տրտում ժպիտի մը պէս կը լուսաւորէ ամենէն մթին գրադանքները, ու զանոնք կ'ընէ կրկնապէս սխրայի.— անցեալին մէջ թաղուած կեանքը ու ներկան հանդուրժելու ողբերգութիւնը իրարմով բարեխառնելով: Հաստատուն իր դատողութիւնը, որով կը ձեւաւորուին անոր արձակին պարկեղտութիւնը, մերկութիւնը (ամէնը աւելորդի), ինքնութիւնը (որ կը հերքէ տափաւութեան, հետեւաւորութեան ամէն վըշրանք), բարիք մըն էր իրեն: Ու բարիք մը անոնց, որոնք իր ետեւէն սիրեցին նայիլ: Ինչ փոյթ որ իր բացած ախօսը չերևի հեռուներէն: Կայ սակայն անիկա իրմով ողևութուած խումբ մը մարդոց դործին մէջ:

դ) — Դպր մը եկեղեցական գրականութիւն, իր պատկանելի մթերքին մէջը, իրեն պատիւ պիտի համարի իր քննադատական պատառկները եւ ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳը:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Դանիէլ Վարուժանի գործը քերթողական անխառն վաստակ մըն է. ու այդ իսկ հանգամանքով արեւմտահայ քնարերգութեան մէջ ունի բացառիկ նկարագիր: Չեմ կրնար, իրեն չափ ու թերեւս իրմէ աւելի օժտուած բանաստեղծները, որպիսին են Պ. Դուրեանը եւ ուրիշներ, որոնց տաղանդը համադր է իր տաղանդին (Մ. Մեծարենց), եզր ունենալ ուսումնասիրելու համար իր դէմքը, թէեւ երկու անուններն ալ պատկանին անխառն քերթողութեան նոյն ընտրեալ փաղանդին: Ասիկա անոր համար, վասնզի Վարուժանի գործը ամբողջութիւն մըն է, ուր կը մտնեն շատ կարեւոր ազգականներ, իւրաքանչիւրը մինակը բաւող բանաստեղծի դէմք մը փրկագործելու: Արդարեւ մօտ երեք քառորդ դար անցեր են ՏՐՏՈՒՆՔՔԻՆ (Պ. Դուրեան) օրերէն: Գրականութեան պատմիչը Դուրեանի տաղարանին մէջ կը հաստատէ այսօր ինչ որ իր ժամանակը տեսեր էր ու քիչիկ մըն ալ կը ծանրանայ Դուրեանի արմատ առած քերթողական ըմբռնումին: Անկարելի է այդ տաղերէն վերակազմել Զարթօնքի Սերունդին հոգեկան պատկերը: Անոնք կը պատմեն ամէն ժամանակներու մեծ բանաստեղծը ու այդքան: Պարագան դրեթէ նման է Մեծարենցին: Բայց գրականութեան պատմութիւնը պատմութիւնն է ժողովուրդի մը ամենէն տարածուն, խոր, բախտորոշ ապրումներուն: Քերթող մը որ ըլլար բաւական զօրաւոր, այդ ամէնը իր մէջ առնելու ու զանոնք իւր ձեռովը յանձնելու ապառնի ժամանակներու, անիկա այդ իսկ բարիքին համար պիտի բարձրանար բացառիկ արժէքի: Ասիկա զպսեր էի, մօտ երեսուն տարի առաջ, Վարուժանի գործին հանդէպ (զեռ անիկա հեղինակն էր ՑԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ հատորին) իմ տպաւորութիւնս բանաձեւած աստին: Ու զայն յայտարարած մեր օրերու քերթողութեան հօրապոյն դէմքը: Անկէ ստդին շատ բան փոխուած է մեր հոգիներէն: Մեր քնարերգութիւնը կնիքին տակն է մեր ճակատագրին: Ու նոր անուններու պակասը չէ որ զիս կ'ընէ մեղմագծոտ: Այլ պակասը այն ամենուն, որոնք Վարուժանի զգայնութիւնն էին յօրինելու. մեր պատմութեան զարաւոր ծորումներով

ու նոր մարդուն մէջ յառնող ուրիշ ալ զգացումներով: Անոնք որ այսօր, Փարիզի գոթիներուն մէջ, իրենց վրայ կամար կապող թշուառութեան մէջէն կը գտտեն դոյն, Վարսմանի, ու կ'ուրանան, անոր անձին հերքումովը, հազարամեայ զգայութիւններ, եւ ուրիշ ալ աւելի անմահ տեսիլներ, ու կը ծանրանան արտայայտութեան երկրորդական մեղքերուն վրայ, մատի վաթթելով ասոր հետորակաշուծիւնը, խշոշուրիւնը, չրսելու համար ոտմանթիզմը, անոնք իրենց թշուառութիւնը միայն կ'ապացուցանեն: Զգայարանքներ կան, որոնք չզործածուելով կը չքանան: Ասոնցմէ՝ զեղեցիկութիւնը զգալու կերպը մեր մէջ: Ու զաղթականի հոգեբանութիւնն ալ ուրիշ կերպ, այդ զեղեցիկութիւնը խաթարելու:

*
*

Քաղցր երիտասարդ մըն էր երբ զինքը ճանչցայ: Հակառակ Եւրոպային՝ ուրկէ կու գար իր ուսման ընթացքը բոլորած, անիկա չըբաւ իմ վրայ տպաւորութիւնը՝ զոր պիտի առնէի իր ընկերներէն, զլիւսաւորարար Կ. Զարեանէն: Գաւառական պարկեշտութիւնը, candeur-ը անոր անձը կը պաշտպանէր, զօրաւոր, զրեթէ տեսանելի գոյլի մը պէս: Ու չունէր Եւրոպան սպառած (իր տրտմութեանց ու փոքրութեանց մէջ) տղոց ո՛չ յոյնութիւնը, ո՛չ անխմստ մեծամտութիւնը: Կը հաւատար մեր արժէքներուն, աւանդութեանց, ղերին, բոլոր իր ընկերներուն նման, բայց այդ հաւատքը մտքէն պիտի չանցընէր համբաւի պատուանդան կամ դահաւորակ ընծայելու: Այս վերապահութիւնը, մտքի սա համեատութիւնը, լիւրջական անփոփոխելի բացախրտութիւնը առաջին տեսակարար յատկանիւններն էին, որոնք զինքը կը տարբերէին, օրինակի համար, Կ. Զարեանի մը, Սիւսմանթոյի մը, Ռ. Զարդարեանի կերպարամբներէն (portrait moral):

Համեստ սա իմացականութիւնը անիկա պիտի չչարչարէր, անկէ պահանջելու համար իր տարրողութենէն վեր իրացումներ: Իր բանաստեղծի տաղանդին վրայ իր հպարտութիւնն իսկ պիտի մնար ենթակայ իր միտքին ու հիմնական նկարագրին: Անշուշտ տկար էր իր մէջ զործունէութեան (action) երակը: Բայց ատոր զիտակցիլը իր արժանիքը պիտի ըլլար ամենէն առաջ: Կը յիշեմ մեր խօսակցութիւնը Պոլսոյ մէջ: Մեծ խոռովներու օրեր էին: Եւրոպայէն նոր էր դարձած: Ու թրքական Սահմանադրութեան վրայ իր վստահութիւնը խախտեր էր Ատանայի եղեռնով: Ըսինք իրարու շատ բան: Հոս

կը խնայեմ իր հասկացողութեան վերլուծութեան մէր իրականութեան վրայ: Յեղափոխութեան արդարութիւնը անիկա վերածեր էր պատմական արդարութեան ու չէր զգար, թէ որքա՛ն տարրեր բաներ էին անոնք: ...Պիտի մեկնէր «Հայրենիք», որուն կարօտը իրեն ներշնչած էր մէկէ աւելի գլուխ-գործոց քերթուածներ: Այդ կարօտին ետին՝ խոր, անպարսպրկելի միւս ալ կարօտը, իր ժողովուրդը ճանչնալու իր պապակը գոր կը ծածկէր, բայց սրուն իրականութիւնը ինծի համար դուրս էր կասկածէ: Խառնուել հողին, յայրերուն, ապրումներուն, որոնք եղեր էին իր պապերունը, Փոքր Հայքի հեռաւոր մէկ աւանին մէջ, — ահա իր արուեստին մեծագոյն զապանակը: Բամնուեցանք իրարմէ, գէպի մեր գիւղերը: Պոլիսը ինծի համար չքեղ խաղ մըն էր, տեսակ մը թատերարիւմ: Հոն իմ գտածը վար էր իմ մտապատկերէն: Վարուժանի համար ալ այդ Պոլիսը ծաղրանկար մըն էր, իր Փարիզէն վերջը:

Սերաստիոյ մէջ անիկա պիտի չփաւի այդ ժողովուրդին: Պիտի ունենայ հիասթափումներ, բայց պիտի օգտուի սուղ այդ օրերէն: ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ անկարելի պիտի ըլլար, առանց այդ մէկ-երկու տարիներուն, որոնք անիկա անցուց այդ գլուղական ոլորտին մէջ: Ձեմ պատմեր իր գառնութիւնները: Իր ռումանթիզմը կոտորած էր այն բոլոր բրտութիւններէն, որոնք պատուական, գիւղաքաղաքային պայմաններուն փուշերը կը կապմեն, ամէն արուեստագէտի համար: Պոլիս դարձաւ: Գոտնք կրկին գիրար: Ձգեր էի ես ալ գեղը: Մինչեւ իր ձերբակալումը անոր հետ ունեցայ մտերիմ եղբայրութեան կապեր: Իր զործերուն գտած բնդունելութիւնը փոսնդելու չափ չէր ազդած իր արուեստագէտի խղճմտանքին վրայ: Հեռուէ հեռու միայն կը կասկածէր իր Բանին տարողութեան: Չուզեցի վրդովել իր հասկացողութիւնը, համոզուած ըլլալով որ ամէն արուեստագէտ հարիւր անգամ աւելի կ'արժէ քան ամենէն մեծատաղանդ քննադատը: Իր հոգատրութիւնը, գիւրտութիւնը՝ կեանքը զգալուն ու գունազեղ պատկերներու (ուրիշ խօսքով՝ տպաւորիչ նկարազրութեան) վերածելու, իր մէջ արմատացած հաւատքը՝ բանաստեղծի այն դերէն, զոր քերթողները ներեցին իրենց մեծամտութեան որքան միամտութեան կանխող զարուհ (Լամարթին, մանաւանդ Հիւկո) եւ զոր մեր մէջ ահա անիկա կը բարձրացնէր արուեստին ոչ-հարազատ պաշտօններու (fonction). քաղաքական ազդակներ ու տակաւին ուրիշ բաներ, գլխաւորաբար Եւրոպայէն իւրացուած (իր ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐԻ ամբողջութեամբ պատմութիւնն են այդ տպաւորմանց) մեր ապա-

սումները, խոհեր ու մեր ճակատագրին մոռացումը, առանձին առանձին վերլուծման նիւթեր կը դառնան հիմա ինծի: Ու մեծ է ցաւը իմ անկարողութեան, ալս ամէնէր պարզելու, իր առիթով, լաւն ու վատը, մասնաւորապէս: Պոլսոյ մէջ անիկա պիտի տայէ իր երկրորդ հատորը (ՀԵՔԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ): Պիտի պատրաստէ նիւթը ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸՐԻՆ, զոր իր մահէն վերջը իր համակիրները պիտի հրատարակեն: Մաս էր առած «Մեհեան»ի խմբագրութեան մէջ: Իր բաժանումը խումբէն (Մեհեանականներ) արդիւնք էր ոչ թէ արուեստի հակամարտ կեցողութեան, այլ աւելորդ դիւրացկածութեան, Կ. Զարեանի քիչիկ մը խոշոր յաւակնութիւններուն, որոնք տանկի էին ինծի ու Գեղամ Բարսեղեանին այն մեծ փաստով, որ թերթը կ'ընէին կենդանի ու նոր: Մեկի համար էականը չա՛հն էր մեր զրականութեան: Ու այդ չա՛հուն սիրոյն՝ հանդուրժելի թէ կուզ ծիծաղելի քրմութիւններ, հերիք էր որ տաղանդը չպակսէր այդ վերագրումներու ետին, ու Կ. Զարեան տաղանդ ունէր:

1915ին զինք տեսայ, վերջին անգամ, Ռ. Սեւակի տունը, Բերա: Փաղաքը անճանաչելի էր դարձած: Ու մէկէ աւելի զրոզներու մասնակցութեամբ, սեղանի մը զլուխը անիկա բաժակ մը զինի պարպեց մեր զրակամուրթեան: Ու կարդաց իր ԿԱՐՄԻՐ ՀՈՂԸ: Չեմ կրնար մոռնալ կրակը, որ ձայնն ու դէմքը առած էր իր մէջ, երբ քերթուածը կը յորինուէր, մեր ամենուն հիացման առջեւ: Անոր մարմինը ճշմարիտ նուազարան մըն էր: Ու բոլորս ալ զգացինք, թէ հին օրերու մերշնչեալները (inspiré), աւսանողները տարբեր տեսակէ արարածներ ըլլալու չէին, քան սին որ ահա իր դրածը կ'ապրէր մեր առջեւ այդքան անդիմադրելի խոսվքով մը: Սեւակի կի՛նն անգամ, վերամանահի մը, որ տունի հայերէն մը հազիւ ճարած էր իր ամուսնին սիրոյն, առնուեցաւ բառերուն այդ կրակէ շապիկին մէջ ու լացաւ, վստահ եմ, առանց հասկնալու թէ այդ բառերուն ընդմէջէն մենք՝ Հայերս, ի՛նչ ահաւոր, ի՛նչ քաղցր, ի՛նչ անհուն բաներ կը ծծէինք: Իր առածը զոյն էր միայն բառերուն:

Խղճամիտ էր իր արհեստին հասկացողութեան որքան գործադրութեանը մէջ: Կը սրբադէր անդադար, դանկու համար մտաւիպարը, զոր քերթուածը կը թելադրէր իրեն, դեռ չնուաճուած: ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸՐԻՆ նախերգանքը կը խորհրդանշէ այդ վիճակը, երբ «մրկավարս, հրաչաւի» քերթողը կը մտնէ ներս «նուիրական» իր արհեստանոցէն, «կը փակէ փեղկերը» արեւին ճաճանչներուն ղէմ, ու կը քանդակէ, մինչեւ որ մարմարին ծոցէն ծաղկի դուռը կնոջ մը: Իրեն համար ալ ճիշդ էր ստեղծումին սա հրայրքը: Մինչեւ իր մահը,

սակզծադուրծ երկունքի իր տասր տարիները անիկա դասական դեղեցկութեամբ մը արդիւնաւորեց, չփեղ անդատանի մը պարբերականութեամբ պտղարեւելով իր անմահ բերքը, առանց աճապարանքի, առանց տենդի: Ինչ որ կեանքը պիտի տար իրեն, բաւ էր հարկւր քերթող խիւ բեռնաւորելու(*): Այդ է թերեւս պատճառը որ իր սերունդին մէջ ըլլայ մինչեւ այսօր ամենէն քիչ տուժող ժամանակին աւերէն: Անշուշտ իր տողերը մեծ զարկերն են իր ժողովուրդի հոգիին: Բայց անիկա չդառածեցաւ երբեք այդ վաստակը ընել ի հաշիւ իր փոքր հաճոյքներուն: «Փնտռուած», «առնուած» քերթողը խնայեց իրեն, բաւ կ'ուզեմ արուեստագէտի իր խղճմտանքին, ու եղաւ զոյգը սոցիալական հրապարակը բարձրաճիւղ, վայլուն, հոգեւորաշունչ արտասանութիւններով:

Ա.

Մ Ա Ր Դ Ը

Վարուժանի քերթողական վաստակը, պատկանելով հանդերձ իր սերունդին, ասոր զեղեցկազնայական համոզումներուն, մանաւանդ հոգեկան ապրումներուն, կ'աւելնայ անկէ, անցնելու համար արդային սեպհականութեան: Ճշդում մը սակայն: Վերի տարապը պայմանագրական է բոլոր վաւերական գրողներուն համար: Բայց 1880ին ոչ ոք մտքէն պիտի անցընէր Դուրեանի մը քերթողականը փոխադրել այդ օրերու մտահոգութեանց մէջ ու փորձէր սակզծել, մանաւանդ չահագործել այն նիւթերը, որոնք 1860-70ի սերունդին հեշտանքը կազմեցին: 1940ին կը խորհիմ թէ Վարուժանի աշխարհը, ինչպէս

(*) Արուեստագէտ Սերունդին մէջ քերթողական կարելիութիւնները գուր տեղը չէ որ կը ներկայացնեն մեր բարձրագոյն իրագործումները: Բացի Մեծաբեցէն որ չտեսաւ Եւրոպան, միւսները ապրած են զայն: Ու նոյնիսկ ամօքութեամբ «վարչամակուած» քերթողը կը շահի կեանքէն այն, զոր անկարող պիտի ըլլային իրեն տալ հայ գիւղն ու հայ Պոլիսը: Այդ գրկանքին գիւղովն է որ այս սերունդին քերթողները կը նախն իրենց գործին համար նուագոյն շնորհներ: Առանց այդ Եւրոպային ըմբռնելի չէ ինչ որ Վ. Թէֆէնսնի քերթողութեան ամենէն սրտառուչ, իրաւ, մարդկային յատակը կը կազմէ: Գեղեցկութիւնը ճիշդ բառ մը չէ: Անիկա «կրկնաւորում» է բնութեան, աւելի ոճաւորում:

արուեստը, աւելի քան հօրը ու իրաւ են, որքան էին անոնք 1910ին: Ասիկա պարզ փաստ մը չէ: Ոչ ալ պայմանաւոր՝ մեր Սփիւռքի հոգեբանութեամբ: Իր մէջ ազգայնական քերթողը չէ մեռած, ոչ թէ անոր համար որ մեր տառապանքը իր «հայրենազուրկ» աւելի քան խոր է հիմա, այլ աւելի այն միւս պատճառով, որ Վարուժանի քերթողութեան սնուցիչ տարրերը հաւ դան շատ վարերէն: Յեղին ՍԻՐՏԸ պարզ տխուր մը չէ զիրքի, այլ հոժ, հեռահաս իրականութիւն մը, որ մարմինն կ'ըլլայ Վարուժանով: ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ մեզ կը յուզէ այսօր գեղեցկութեամբ մը, որ աւելի է քան իրականութիւնը, ու ասիկա անոր համար նոյն տաւն, որ մենք հիմա կալերու գիշերուան մը քաղցր հաճութիւնը գրկուած, պարտաւորուած ենք մեր մէջ մթերուած դարերու զգայութիւնները օգտագործել: Չուր տեղը չէ որ մեր ժողովուրդը հոգի, արախ, լեբան ու ծաղիկներու, մեղրի ու ցորեանի համադրական յորինում մըն է, իր աղօթքներուն, երգերուն ու քերթողութեան մէջ: Ու ասիկա աշուղէս իր ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐՈՒՆ համար, որոնք մեր մտքին հեռաւոր մէկ հակումը կը նորոգեն, երկինք փընտոռը, ուսումի համար իրենց սահմաններէն յարգող մարդոց եւ հոգեկանութիւնը: Արդի կեանքին մեծ հարցերը, ինչպէս հին դարերուն մեծ խոփքները, զգացող ու մտածող մարդկութեան լայն ապրումները կը լեցնեն այդ երգերը: Այս արաւ նշմարանքը անոր համար, փաստի մեր քերթողներէն ոչ ոք այնքան բացառապէս գիծերով քանի մը շատ յատկանշական աշխարհներ սեւեռեց, իր կարճ օրերուն լիութիւնը ձգելով մեր յարգանքին:

«Քերթողներուն կեանքը սմեկն առաջ իրենցն է», ըսեր են: Կան անշուշտ այն միւսները, դարձեալ քերթողներ, որոնք իրենց դարուն հոժ ապրողները կ'զան, իրենց ժողովուրդներու հզօրագոյն խրոփքներուն փառարանը: Կուռեցան, վարեցին, ազդեցին պատմութեան վրայ ու ալը պատմութիւնը երբեմն իրենց կնիքովն ալ փառաւորեցին: Բայց իրողութիւն է որ ալը արարքները չպահուեցան ալը պատմութեան գիւղաններէն: Ալը մարդերէն ազատուածը նորէն այն մասն է իրենց գործին, ուր անոնք «իրենց կեանքին» ձայնը դրին, թերեւս առանց զիտնալու: Կր յիշեմ ողիմպիական Կէօթէն, իր շատ չքեղ նախարարապետութեամբ, Լամարթինը՝ իր յեղափոխական լիարժէք քայլ տիրական փառքով: Չիւկոն՝ որ կէս դար մը Ֆրանսան կը կարծէր համադրած ըլլալ: Այս ջոջ անուններէն մեր աշխարհուն պահածը, սիրածը փոքր քանակ մըն է քերթումներու, վկայութեանց, որոնք մեզ կը դարձնեն այդ մարդոց անվերածելի իրականութիւնը, իրենց ջիգերով, սէրերով, տուներով, մեծ ու

սղտիկ վիշտերով պայմանաւոր կեցցալը։ Ասոր համար է որ քերթողներուն կեանքը իրենցն է ամենէն տառջ։ Դանիէլ Վարուժան չէ ունեցած ծաւալող, ճառագայթող զօրծունէութիւն մը, որ մեր զրէի վաստակաւորներուն համար հասարակաց է գրեթէ։ Գալով այն ահօսէն՝ որուն սէկզրը կ'երկարի մինչեւ Ալիշան ու քիչ մըն ալ աւելի վար, անիկա սլիակ տարբերի Մխիթարեան բանաստեղծներու փաղանգէն՝ այս ալլուրութեամբը իր անձնաւորութեան, բոլոր այն մեծ հարցերէն, որոնք գրուած էին իր սերունդին տոջին։ Անիկա այդ աւանդական պարտքը կատարել կը կարծէր այն պաշտօններով, զորս իբր ուսուցիչ ունեցաւ Փոքր-Հայքի ու Պոլսոյ մէջ։ Իր ուսուցչութիւնը սրտազրաւ բան մըն էր, քանի որ յիշատակ մը ըլլալէ աւելի է՝ տակաւին մինչեւ ուսօր։ Բայց հետեւ այն դերերէն, որոնք Պէշիկթաշլեանի մը, Թերզեանի մը, Եղիայի մը, Պէրպէրեանի մը առնանները ալլալէս կը նախադասուին։ Իր խանդը, իր ամբողջ կրակը իր արուեստին համար հանդերձած, անիկա իր տղոցը տալու քիչ բան չէր ձգած անշուշտ։ Իր անձը, ներկայութիւնը, քաղցր շնորհը դերեր էին իրենց կարգին։ Բայց հոգիներու կապապարտմի հմայքին պարտական ըլլալնու չափ, պարտական ենք մեր ուժին, որ հոս չի նշանակեր նկարայիր, կորով, մտցնիտականութիւն, անհուն հրմտութիւն կամ հոգիներու վրայ տղելու շխտութիւն։ Այլ իր խի հատաքին բեւեռայնութիւնը։ Քիչ յիշանաք, քիչ խօսինք։ Քիչ շնորհներ արտացոլանք։ Հոգ չէ։ Բայց շատ ու խոշոր ուղեք։ Շատ ու խոր հաւատանք։ Այս զինով է որ մեր հմտութեան սրահասը սլիտի ընենք անդգալի։ Մեծ վարիչները աշխարհին մեծ իմացականութիւնները չեն, այլ մեծ տեսնողները, մեծ ուղղները։ Դանիէլ Վարուժանի աղղեցութիւնը մտքէս չ'անցնիր վերլուծել հաս։ Բայց հարկ է մարդ մը յօրինել ու այդ աշխատանքին համար քննադատը, յանձին Վարուժանէ, կը գտնէ միայն ուսուցիչը, որուն տարողութիւնը տուի վերը, ու կուսակցականը, որ բարոյական արժէք մը միայն կը բերէր իր խմբակցութեան, սակի անուն մը։ Այս ճշգրտմանը բարեբախտաբար չեն կարող վաճարել տրպարը, քանի որ կը ցցեն անոր իրական անձնաւորութիւնը։ Դանիէլ Վարուժան գրեթէ անխառն քերթող մըն է։ Ու իբր այդ կ'իյնայ մերլուծումի։

Բոլոր քերթողները քիչ մը կ'ըլլան տախիա իրենց մօրը արգանդէն։ Գիտենք թէ անիկա ծնած է գիւղի մը մէջ։ Փոքր Հայքէն։ Իր կենսադրական դիժերը, իր խի գրիչէն, կան Թէոդիկի տարեցոյցներէն մէկուն մէջ։ Եթէ կը յիշեմ այս մանրամասնութիւնները,

պատճառը իր գործին մէջ զիւղին ու բնական տեսարաններուն ունեցած աւագ էարեւորութիւնն է: Անգլերանիկ մանկութիւն մը ուրեմն, որ պիտի անցնի խարտեաչ հոգեբուն համապատկերին մէջ, միօրինակ, արտում, որը (անոր հայրը դասական պանդուխտն է մեր իրապաշտներուն), ձդուած իր բախտին, քիչիկ մը փողոցը, քիչիկ մը տունը, որպէսզի անոր ջիղերը հեռուէն չտեսնէին ու վայելէին (տղուն համար ցատը դրեթէ վայելք է յաճախ) փոփոխակ ազդմունքներով ու յօրինուի անոր հոգին յաճախանքին մէջը մօրկանը երգերուն, այնքան որտալոյց, այնքան խոր՝ երբ կը պատկերեն հետեւ հայրը, օճախին կարօտովը օր մը աչքերը փակելու սահմանուած, ու ցուկին աճիլը՝ օր օրի, հօրը պատկերին մէջ: Այսպէս ապրած են մեր բոլորին մանկութիւնները, անօթութեան, սարսափին, արիւնին, կրակին, ջարդին ու թալանին փրփրայոյց թափօրներովը: Ու հրաշքը հոն է որ այս ամենէն յետոյ, այդ տղաներէն դուրս գան մարդեր, որոնք անուանուին Վարուժան, Մեծարենց, Ջարդարեան, Թլկատինցի:

Երկրորդ մանկութիւնը անիկա պիտի վերջացնէ Պոլիս, հօրը քով, որ պաշտական խանի մը պահապանն է: Ու միւս մինակը այդ պատկերը պատռէն եկած ձապակին, հօրը նկուղին մէջ, բաւ է զիրք մը լեցնելու: Իր պատանդութիւնը ան պիտի կազմէ այդ քաղաքին մէջ, որուն սէրը մեր հոգիին վրայ անհուն է եղած եւ զոր հագիւ կը զգանք այսօր: Արեւմտահայ մշակոյթը պայմանաւոր է այդ քաղաքով: Տեղը չէ հոս յղացքը լսնալու: Իր գործին մէջ արեւելեան տալիք, որ Հեթանոս երգերուն դեղեցկազոյն մասը կու տայ, ուղղակի անիկա պարտական է այդ Պոլիսին, ինչպէս, առանց սխալի, կրնանք Պոլիսին վերադրել իր գոյններուն քաղցրութիւնը, դրաւչութիւնը, ու իր զիծերուն ո՛չ խիստ, ո՛չ թնճկոտ հէնքը: Միթարեաններու վարժարանը, Գառը-Գիւղ (Պոլսոյ մէկ արուարձանը, ասիական եղբրքին վրայ) անոր պիտի տար սքանչելի բնակարաներու մշտափոփոխ արդամ մը, ինչպէս այդ մարդերուն հասարակաց CO'LO'RI-ն, որ եթէ չկազմէ անոր նկարագրող տաղանդին հիմնատարը, լոյց պիտի բնէ ինքզինքը զգայի՝ անոր ամէն կարգէ պատկերներուն վրայ, նայնակ հոգեկաններուն: Կտրեցէք զայն, այդ պատանդութիւնը Պոլսէն, Դանիէլ Վարուժանի աշխարհը պիտի վերածէր, օրինակի մը համար, Լեւոն Սեդրոսեանի փայլատ, չէղոք հոգաշերտին:

Վեներտիկը անոր հոգիին ձուլարանն է, եթէ կը ներուի այս հինգած փոխարկութիւնը: Անիկա այդ մենաստանին մէջ (Ս. Ղա-

դարու կղզիին մանքը) պիտի յօրինուի բջիջ առ բջիջ, մեր պատմութեան ըստը հիւլէները ծծելոյ մօձն քայլի, մօձն նայուածքի։ Ու ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ ԼԹԷ Կը տարբերի մեր հայրենասիրական բանաստեղծութեան բնդհանուր մթնոլորտէն, իմ կարծիքով ասիկա պարտական է այդ շրջանին, զոր անոր ամենէն ընկալուչ տարիները անցուցին այդ վանքին մէջ։ Ինչո՞ւ նոյն հրաշքը չմիջամտեց նաեւ Ալիշանին կազմութեան։ Հարցումը կը բանայ զուտը ուրիշ հարցերու։ ԲուՒ բանաստեղծին և Վիտֆոյ՝ բանաստեղծին յախտնական առեղծուածը կը յսկէք նման առարկութեամբ մը։

Մուրաւ-Ռաֆայէլեանի իր ընթացքէն յետոյ, անոր պիտի տրուին առկաւին ուրիշ քանի մը տարիներ, այս անգամ եւրոպական մշակոյթին հին վատարաններէն մէկուն մէջ (Պէլճիքայի Կանդ քաղաքը), ուր անիկա պիտի հետեւի զրական ու ընկերային ուսումնեւորին, աւելի ճիշդը՝ պիտի կարգայ, երազէ, զրէ, ուղեկոչելով իր հետու, արնաշաղախ հայրենիքը ու կամաւոր այդ տարագրութիւնը պիտի վերածէ հսկայ ներքին խանդի մը, որպէսզի սլաշտպանէ իր հանճարին սրբազան բայց գիւրարեկ ծաղիկը։ Այնքան հօգը են արդէները մեր տղոց ճամբուն վրայ որ արուեստին պիտի տանի։ Հայ գրականութիւնը դատել, կոթնած՝ տուեալներու, որոնք արդար կրնան ըլլալ որեւէ ժողովուրդի համար, հերիք է որ անիկա ըլլայ տէրը առնուազն իր հոգիին (արուեստը այդ հոգիին աղբերացումն է ամէն բանէ տուալ), անպարկեշտութիւն է իմացական։ Մեր գրականութիւնը հրաշք մըն է ուղղակի, երբ զայն տեսնենք իր սկզբին ու զարգացման անհուն դժուրին մէջ։ Ու գրականութիւն մը սլաշմանուոր է գրապէտով, որ իր կարգին դժուրագիր արարած մըն է մարդ ըլլալէ առաջ։ Վարուժան ապրած է այդ դժուրին հոգեկան մասը։ ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ կը պարունակէ քերթուած մը, ԴԻԱԿԻ ՍԱՅԼԸ, ուր անոր աչքերը գանկուտած եղան մեր մտքէն անջնջլի պատկերներու սլաքներով։ Իր հօրը խանին վերելէն, անիւն պիտի տեսնէ իր եղբայրները՝ ինկած սուրին ներքեւ անոպայ արարածներու։ Ու պիտի տեսնէ անոնց գիտկներուն սայլի մը մէջ նետուելը, մինչ անոնց դեռ չպաղած աչքերը իրարու կը պատմեն կեանք ըսուած հրէշային իրողութիւնը՝ քաղաքներուն ամենէն անուշիկին իսկ մէջը։ Ու սայլին ճեղքէն սահած աղիքի մը ետեւէն չունեւորն ապշոպանքը... Այս պատկերները կը կապեն ահա հոգեյատալը ամբողջ այն մարդոց, որոնք Է՛րիյան 1880-1920ի շրջաններուն։

Եւրոպան հոգեկան քաւարան մըն էր անոր համար: Իր արուեստին վրայ որոշ ազդեցութիւն մը դժուար է վերագրել այդ ուսանողութեան տարիներուն: Վենետիկի մէջ իր հրատարակած քերթուածներու հատորիկը, ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐ, կը պարունակէ արդէն էականը անոր զրազէտի շնորհներուն, որոնք պիտի զարգանան, բայց իրենց ընդոծին կշռոյթին հաւատարիմ: 1890ի Զօպանեանին քերթուածները հիմնովին կը տարբերին անոնցմէ, որոնք երկու տարի յետոյ ԹԻԹՈՒՄՆԵՐ անունով հատորի մը մէջ կը յայտնուին իբր արտայայտութիւնը նոր բանի մը, ԼԵՐՈՍՊԱԿԱՆ ԹԵՔՆԻՔԻՆ (զլիաւորարար Փրանսական վերջին դպրոցը, սեմպլիխտներ) ազդեցութեանը տակ ստացող այդ նկարազերը: Զօպանեան պիտի շրջափոխուի ու մենք դիտենք, որ բանաստեղծներուն համար ատիկա առաքինութիւն մը չէ: Վարուժան պիտի առնէ այդ Եւրոպայէն՝ անոր ընկերային տոամենքուն խոր խոսիքը: ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐՈՒՆ մէջ ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐԸ վերնադրուած շարքը տնիկա չէր կրնար գրել Պոլիս կամ Վենետիկ: Ու հոգեկան աշխարհին սա կերպ ընդլայնումը, Վարուժանին մէջ աչքի կու գար զրեթէ տարերկրեայ նոթի մը պէս:

Յօսեցայ իր Պոլիս դարձէն. հալլրեմիքի հիւանդութենէն. իր յուսախարութենէն. կրկին Պոլիս փախուստէն: Հարկ կա՞յ արդեօք պատմելու իր նահատակութիւնը: Ասիկա փաստ մը պակաս պիտի չըլլար թուրքերուն քաղաքակրթական փառքերէն: Բայց կը մտաբերեմ սուրբի պէս քաղցր երիտասարդը, որ «մըջիւնիմ իսկ վրայ կոխեալու» պիտի վարանէր, կապուած ծառի մը բունին, մօրէ մերկ, ենթարկուելու համար նեարդ առ նեարդ բղկուումին, զոր քաղաքակիրթ ցեղը Ասիոյ՝ զրեց անոր իբր ճակատագիր: Կը խորհիմ թէ մէք զրականութեան հանդէպ որդեգրուած սա անմբռնելի վայրապութիւնը զոնէ փաստ մըն է այդ զրականութեան արժէքին: Բարբարոսութիւնը նիւթական ախորժանք մըն էր: Թուրքերը զայն վերածեցին իմացական հեշտանքի:

Հայոց նորագոյն քնարերգութեան ամենէն հզօր, արտայայտիչ, տիպարային տուրքերով հարուստ դէմքը կը փակէր աչքերը իր արեան պատմութեանին մէջ, մահուան հետ հաշտուած՝ բայց ոչ թուրքերուն:

Բ.

Գ Ո Ր Ծ Ը

1

Ըսի վերը, թէ Դ. Վարուժանի դործը քերթողական անխառն փաստակ մըն է :

Տասը, տասը հինգ տարիներու թիւի մը վրայ երկարաձգուող էր դրական դործունէութիւնը կը բաժնեմ երկու շրջանի : Ասոնցմէ առաջինը զիս պիտի չդրադեցնէր երկրորդական դէմքի մը հետ. բայց Վարուժանի մէջ ունի որոշ զեր մը, ոչ միայն քերթողին ընդհանուր նկարագրէն, այլեւ շրջանին ախորժանքէն : Կ'ըսեմ այսպէս, փեր հաւնելու համար Վարուժանի տաղանդին բացառիկ ուժը : Գիտէք Վեներա ինչ : Բայց հազիւ կը կասկածիք, թէ ինչ կը նշանակէ անիկա կազմութեանը մէջ բանաստեղծի մը իմացական հաւասարակշռութեան : Բայց չէք անդրադարձած ազատին, որ այդ վանքին թեքնիքը պիտի բլլար ու ինքզինքը պիտի պարտադրէր մեր ճշմարիտ տաղանդներուն, անոնց դործերը վերածելու աստիճան զբոնակ, հանդիսամոլ, հոռոտ հաւաքումներու, առնուազն տղայական, օղային, անլուրջ յօրինումներու փափաքը ոսկեղօծելով իր քերթողութիւն : Ձէք երնար ըմբռնել այդ անլրջութեան աստիճանը, երբ քերական արբանեք, որոնք զատական դրականութեանց մեծ դործերը գոց սորվելու չափ սերտած սլ են, կը ներեն իրենց ծանրադլուխ անդրադութեան ութը-տասը էջ տողեր շարիլ տողերու ներքեւ, երգելու համար սոխակներու մաքը (Հ. Ա. Բաղրատունի, Ի ՄԱՀ ՍՈՒԱԿԻՆ) : Եթէ Վեներա ինչ հայ հոգիի վերագործնութիւն մեծագոյն վառարաններէն մէկն է, նոյն ատեն պատասխանատուն է այն կեղծ ճաշակին, որ բանաստեղծութիւն անունին տակ փաղանդ մը խանդավառեց : Միւրտիչ Պէշլիկթաշլեանի տաղարանին կէսը մեղքն է Միթարեան բանաստեղծութեան : Սէթեան, Թերզեան, Մ. Աճէմեան ուրիշ զոհեր : Ասոնց քոյն ի փեր Պէրպէրեան, Էդիա, Չերազ ուրիշ դառածում : Ու ամիսսանք մըն է հոս մեծոր յիշել, որ կը զարնէ Ալիշանի քերթողութիւնը, զրեթէ ամբողջութեամբ, հակառակ անոր որ մեծ բանաստեղծ

տեղծի սիրտ մը կար անոր կուրծքին տակ ու պայծառ դիժերով ճըլմարիտ հայրենիք մը՝ անոր գանկին մէջ։ Ու ասիկա ալսպէս, դըպրոցին բոլոր աշակերտներուն համար։ Դանիէլ Վարուժան պիտի ադատի մտանցէն, անշուշտ իր արտակարգ տաղանդին շնորհիւ։ ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐԸ իրր ալդ տղեցութեան փաստ, նոյնիսկ տաղանդաւոր բանաստեղծի մը վրայ, կը յիշուի Վարուժանին անունին հետ։

Իր առաջին լուրջ գործը, Յեղին ՍԻՐՏԸ, տպուած 1909ին, կը համախմբէ քերթուածներ, որոնք գրուեցան ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐԷՆ վերջ հոն կայ արդիւնք մը վեց եօթը տարիներու։ Գիրքը կը պատկանի Վարուժանի ամենէն յորդ երիտասարդութեան, աւագանելով անոր ներքազոյն՝ ինչպէս խորագոյն յուզումները, այն ամէնը, զոր հայ տղամարդը կը զգար այդ դարու սկիզբը, երկրին մէջ ու անկէ դուրս․ իր ժողովուրդին հզօրագոյն տաղնապովը դարնուած։ Իրական գլուխդործոց մը, որ մէկէն նուիրագործեց հեղինակին համբաւը, արդար փառքի իրր կոթող մը։ Քառորդ դար է անցեր ու աւելի ալ, այդ օրերէն։ Գիրքը կը պահէ իր թարմութիւնը, իր պարունակութեան խոր իրականութեամբը որքան զաշնաւորած արուեստին վճռական յաղթանակովը։ Անիկա չէ հինցած իր երեք չորրորդին մէջ։

Երկրորդ գործը, ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ։ Տպուած է ան 1914ին։ Անոր յաւելումները ալսպէս շահեկան են թէ՛ Վարուժանի, թէ՛ մեր քնարերգութեան համար, մասնկի առաջին էջերը կը դնեն մեր առջեւ դրական յղացք մը, որ նոր է կատարելապէս։ Արեւելքը, հին հեթանոսութիւնը, խորհրդանշուած արգիականութիւն մը, գլխաւոր թեմաները կը կազմեն այդ տաղարանին։ Բայց ինչ որ ուշագրաւ է հատուէն, ժամանակակից կեանքին տռաման է, տեսակ մը ընկերային տաղերգութիւն, պատմելու համար արդի մարդոց հզօր տառապանքը, դրամով ճարտարապետուած ոճիւրին արգանդին մէջը։ Յատկանշական անունովին իսկ, ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐ, այդ բաժանումը հատորին դիւր պիտի դար «սոցիալիզմ կառուցողներուն»։ Բայց անիկա տաղանդաւորի մը կանչն ու բողոքը չէ որ կը բանաձեռէ այդ քերթուածներուն մէջ։ Անիկա կու տայ կեանքին քանի մը երեսները միայն, որոնք տեսիւ էր ինքը, արեւմտեան ճարտարարուեստի ուստաններուն մէջ։ Այս ընդհանրութիւններէն դուրս գիրքը կը բովանդակէ բոլորովին անձնական խոստովանութիւններ․ նիւթ, ոգի, ինչպէս արտայայտութիւն կը պահեն իրենց բարձր որակը՝ այս հատորին մէջ եւս։

ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐՈՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԻՄԱՆ ձեռնարկէն մինչեւ իր մահը անիկա զբաղեցաւ իր նոր հատորով, զոր անուանած էր ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ: Զայն լեցնող քերթումները բազառաբար կը պատկանին հողին, դիւղին, որուն հետ իր նորագոյն շփումը դեռ կը մնար կենդանի: Հատորը կազմուած է իր մահէն յետոյ՝ իր համակիրներուն ֆանքով: Կը պատկանի միշտ մեծ բանաստեղծի մը, անշուշտ չբլլալով կանխող երկու գործերուն չափ վճռական: Տաղանդի կասում մը չէ տպահովարար պատասխանատուն սա արդիւնքին: ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ, իբր արուեստ ու թեքնիք, կը բխի նոյն սկզբն, բայց իրբւե յաղթահարում, ոճաւորում կը մնայ երկրայական, ոչ անսր համար որ քերթողական շլացուցիչ ճոխութիւն մը չի պարզուիր հոն (կայ ասիկա առատութեամբ ու քիչիկ մըն ալ չափազանցութեամբ: ԿԱԿԱԶՆԵՐԸ (ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ) կրակի ու տրիւնի բնոյեւոյ Հրաշակերտ մըն է, բայց առանց կեանքի), այլ տփուշնութեամբը տեղական, հարազատ, դիւղ դոյնին, որ նման յօրինումներու մէջ կը գերազանցէ ուրիշ ամէն շնորհ: Հայ դիւղին պատկերին տեղ, զոր իրմէ առաջ տուեր էր Թրկաթինցին, իրմէ վերջ՝ Օհան Կարօ, Համաստեղ, Բ. Նուրիկեան, հատորը մեղի կը բերէ վերացում պահեր, նկարներ, տեսարաններ, բայց որոնց նուաճումը կը հպատակի զբաղան տուրքերու: Կը հասկըցուի որ կասկածով կը վերաբերուի ամէն նկարագրող քերթում ծի հետ: Բանաստեղծի մը ուրիշ է դերը, քան նկարագրել: Ու այդ ուրիշն է որ կը տարտամի ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸին մէջ:

Անիկա չունի արձակներ, հաւատարմօրէն իրագործած ըլլալու համար պատգամը իր անունին: Անխառն բանաստեղծը պիտի ըլլար մեր նոր քնարերգութեան: Սիւսանթոյին նման, ան ալ պիտի զգուշանար իր տաղանդը փորձի ենթարկելէ: Թարգմանած է Պոտլէռի ԱԼՊԱԹՐՈՍը: Ու կը հաւատար քերթումին խորհուրդին:

2

Ամէն հարազատ քերթող աշխարհ մըն է, նախ ինքը իրեն համար: Յետոյ՝ իր ժամանակին համար: Երբորդաբար արուեստին համար այն ժողովուրդին՝ ուրիշ կու գան իրեն իր արիւնը, իր հողին, աշխինքն իր նիւթը ու արտայայտութեան գործիքը: Այս հարցերը կը ներկայանան մեղի ամէն վաւերական քերթողի անունին հետ: Մկըրտիչ Պէչիկթաշեան, Ալիշան, Դուրեանները, Թէքէեան, Մեծարենց, Սիւսանթօ, միայն աւելի կամ նուազ պերճ, տրտում, թշուառ, ող-

բերդական արարածներ չեն, որոնք իրենց եսին տալնապանքը պատմած ըլլան մեզի ու անցած, այլ իւրաքանչիւրը բարդ իրականութիւններ են ու իրրեւ այդ կը վերածուին աւելի պարզ ուրիշ իրողութիւններու։ Իւրաքանչիւր անունի հետ մեզի ներկայացող զգայնութեան փաստէն դուրս, կայ նաեւ փաստը գրական ալ հարցերու, որոնք ամէն մէկուն հետ կը զատորոշուին, ըսել կ'ուզեմ, կ'անձնանան ու իրենց ծիրին մէջը կը ձգեն անունին ճառագայթումը։ Ատոնցմէ է տոանց կասկածի Վարուժանն ալ։

Տաւր կարճ տարիներու վրայ ինքզինքը ամբողջովին իրագործած այս բանաստեղծը նմոյշ մըն է բարձրագոյն որակով քերթողական խոտնուածքի մը։ Ասիկա զուրս է տարակոյսէ։ Բայց ի՞նչն է որ կը միջամտէ, չեմ բեր մեր դատումներուն, այլ նոյնիսկ համակրանքին, որպէսզի քանի մը հարցեր դուրսն անոր գործին հետ, միշտ նոյները, գրեթէ, որոնք Սիամանթոն կը հարուածեն։ «Մեհենական»ները, աճապարստ որքան անարդարանալի բծախնդրութեամբ մը, թերեւս տալտորուելով չունչի, լեզուի, բանի ու բառի փաթեմ ուժէն, որ Վարուժանի գործին մէջ տիրական է այնքան, բանաստեղծութեան բուն իսկ յղացքը փտանդելու աստիճան, զայն որակած են Մխիթարեան քանաստեղծ։ Սրամտութեան եւ épatant բաներ ըսելու մէջ խոր հաճոյք դնող Կոստան Չարեանն է հեղինակը տարագին, որ ահա քառորդ դար յետոյ ձրի բառ մըն է այլեւս, գուրկ որեւէ իմաստէ։ Այն օրերուն տարադին ետեւ ես կը մեղադրէի հռետորութիւնը, որ իր չարաղէտ աղդեցութիւնը ունէր, ըսի քիչ վերը, մեր ուսմանթիքներուն, ասոնց կրտսերներուն վրայ մինչեւ 1890։ Այսպէս մասնաւորուած, Մխիթարեանութիւնը կը դառնայ անիմաստ բառ մը, քանի որ հռետորութիւնը կար նոյնիսկ... Պատահի օրերուն։ Ու այսօր տրտում նեղմտութիւն միայն պիտի նշանակէր Մխիթարեաններու անունին կապել երեւոյթ մը, որ բոլոր փոքր գրականութիւնները ունին իրենց հորիզոն. — ըսել կ'ուզեմ՝ այն պատրանքը, որ տկար դանդաղներուն մէջ ինքզինքը կ'աճեցնէ, այդ տկարութեան իսկական կսկիծը հերքելու թաքուն, թերեւս անդիտակից դերով մը։ Անոնք որ 1870ին խենթերու պէս կը պոռային ազգային սահմանադրութեան քայլերդները, ու անոնք որ 1900ին կը պոռային, մեծ հերոսներու վայել հաւատքով՝ մեր յեղափոխութեան ուրիշ քայլերդները, նոյն ոգիին արտայայտութիւնը կը կազմեն քիչ մը հեռուէն դիտողին։ Մեր մշակոյթին մեծ կեդրոնները կրօնական հաստատութիւնները եղան, դարերով, ու պիտի ըլլային ատիկա

դարձեալ 1880-ին ալ: Ատոնց մէջ սնունդ առած բանաստեղծութիւնը, նոյնիսկ այն պարագային, երբ անիկա պիտի մշակուէր աշխարհիկ մարդոց կողմէ, չէր կրնար ազատագրել ինքզինքը: Զուր տեղը չէ որ մեր ռոմանթիքները Վենետիկի ողիին տարփողը կ'ըլլան նոյնիսկ այն մարդերուն վրայ, ուր արգիլուած էր երեւալ պատուական արքաներուն: Մ. Պէշիկթաշեանի սիրային ոտանաւորներուն մէջէն ինծի կու գայ լսել շիրմիւղի դողտը, սիրածարու հագին, որ իր աղապատանքը պիտի ջանայ փոխադրել աշխարհի ամենէն փափուկ բաներուն ծոցը. իր ԲՈՒՐԱՍՏԱՆԻ ի՛նչ սրտառուչ, ի՛նչ անուշիկ իրականութիւն պիտի հագնէր մէկէն, երբ անոր էջերուն ետին չբացուող զգացումին թեթեւ գոյը ուզէինք տեսնել: Ըրած է ատիկա ՅԵՏԻՆ ՀԱՌԱՋՔԻՆ անմահ եղերերգուն: Ու արդիւնքը իր փառքէն անդին է, փասնդի բանաստեղծ մը իրեն պատկանելուն չափ կը պատկանի թերեւս աւելի մեծ չափով մը ուրիշներուն:

Իր անունին հետ յեղեղուած այս անօգուտ վերադիրը հերքելէ յետոյ, կ'անցնիմ անոր քերթողութեան հիմնական տարրերուն:

Սմենէն առաջ պարտք կը զգամ խօսելու անոր գործը լեցնող իրականութեան վրայ՝ նոր օրերու բառով մը՝ անոր աշխարհիմ վերայ: Անունները իր հատորներուն ինքնին թեւադրական են այդ աշխարհին: Կամաւ թէ անգիտակից մղումի մը անձնատուր, — պարսկան բան պիտի չփոխէր արդիւնքէն, — անիկա պիտի տարածէ քերթողի իր անձնաւորութիւնը քանի մը քաղաքակրթութեանց պարունակները մինչեւ: ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ մեզի կը խօսին դասական մշակոյթէն՝ որքան հին ու նոր արեւելքներէն եւ ուր մեզի կը տրուի արիւնոտ տռամներու մէկ համապատկերն ալ արդի քաղաքակրթութեանց շարաւուտքէն վերքերուած: Հատորին մէջ գիրքերը առանձին աշխարհներ են զրեթէ, բայց տրուած գոյնի ու ողիի ապշեցուցիչ հարազատութեամբ մը: Տիտղոսին արդարացումը: — Անշուշտ: Քանի որ հատորին ամենէն չքեղ կառոյցները, հոռիմէական պայծառութեամբ, վեհափառ որքան ժուժկալ, մեր զղայարանքներուն վրայ կ'արթնցնեն դասական տպաւորութիւններ: Լայն, բարի, հեշտաւէտ ու պարզ հոգիմ, զոր չեն կաշկանդեր տակաւին երկրորդ ու վերնական աշխարհի մը նուաճումին համար մեր կողմէ մեր զգայարանքներուն բռնադրուած կապանքներ: Կինը, գինին, գեղեցկութիւնը, սերմը, բնութիւնը իբր ուժ ու վայելք, արիւնը ու զայն թափելուն կէս մը անասնական հեշտանքը: Զեւեր, տաճարներ, մտայնութիւններ՝ ուր քեզի տրուի հաստատել քան զար առաջուան մարդը: Այս հեթանոսութիւնը միայն նիւթին ալօսովը չէ որ կու գայ

մեղի: Դանիել Վարուժանի դաշն արտայայտած է կարելի ձերբազատմամբ մը դանազան ազդեցություններէ, որոնք միջամտած էին իր թեքնիքին յօրինումին: Աւելի անդին, երբ կը վերլուծեմ իր հեքսագոնալ իրր արուեստի տարր, ես կու տամ անոր տարողութիւնը իրր գրական քեմիա եւ իրր խառնուածքի յաւիտենական բաժին մը, որ ուղենք շուղենք կայ թաղնուած մենէ իւրաքանչիւրին խորը: Քիչեր պիտի կասկածին, թէ Հովովիւսկան ՍՐԻՆԳԻՆ զգաստ քերթողը հեթանոս զգայութեանց հանդէս մը սարքած է ամենէն անսպասելի կերպով ամենէն ուղղափառ մէկ քերթուածի մը մէջ, որուն անունն է ԱՆԱՌԱՅԸ (Հովովիւսկան ՍՐԻՆԳ): Այդ աշխարհը իրր մուտք այն միւսներուն, որոնք կան դարձեալ հատորին մէջ, աւելի մօտ անցեալ մը (ՀԱՐՃԸ), ու մեր օրերուն քանի մը սղերբութիւնները անհատներու, ինչպէս դանդաղութիւններու ընդմէջէն: Տղաք, բանուորներ, կիներ, մեքենաներ, բանաստեղծին տաղնապները, տրտունջներ ու լըրումներ, խառնած աղջիկներ ու երկնային քնքշութեամբ գրգռանքի պահեր: Իւրաքանչիւրին համար զմայլելի յարդարում մը չըջապատի: Երբեմն պահեր: Երբեմն ամբողջ փոթորիկը մեր արիւնին, որ մեր բառերուն մէջէն կը թաւալի գանոնք ընկելով կրակի պէս փաղաքիչ: Աշխարհի սա ընդարձակութիւնը, սա լիութիւնը, իրաւութիւնը զրփին կու տայ բացառիկ դիրք մը մեր քնարերգութեան մէջ: Քանի մը թեքնիքներ կը միանան անոր մէջ: Ընդարձակ էր այս չափով՝ անձր քերթողին: Կրնանք պատասխանը չարագել: Էականը՝ այդ ամենուն յօյսութիւնն է գիրքին մէջ, որուն անունն է ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ: Ժամանակը մաքրած է զայն լեցնող քերթուածներուն սլարագայական, տպաւորիչ բայց փոշխացող փառքը ու գիրքը վերածած ինքնիւր մէջ բիւրեղացած համապատկերի մը: Քերթուած մը, յիշելու համար օրինակ մը, ՊԱՏԳԱՄԱՌՈՐՆԵՐՍ (ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ) երեսուն տարի յետոյ զինքը թելադրող խոսիքին, ստացած է վկայական (de témoignage) տարողութիւն: Չայն կը կարդանք, կենալով պատկերներու շարանին դէմ: առանց մտաբերելու թէ որուն կը զրկուին այդ թռչունները. մեղ յուզողը զրկողին խորունկ անկեղծութիւնը եւ պատկերները միջոցն ի վեր այդքան պայծառ, այդքան հարազատ կենդանութեամբ մը թաւալի հանող կախարդութիւնն է արուեստին (ոչ ոքի համար քերթողական կախարդութիւնը մեր մէջ արդար բանաձեւ է, որքան Վարուժանին համար): ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ երկու հազար ու աւելի տարիներու թափօր մըն է մեր նայուածքին առջեւ: Գողթան երգերուն այնքան պերճ ոգեկոչումը, որով կը բացուի հատորը, կը պատսպարէ այդ գործը, զայն ստեղծող ոգին, անոր մէջ խտացնել

փորձուած աղեկատուր հողերանութիւնը, զոր իր սերունդը առաւ զինքը կանխողէն: Ան մեր պատմութիւնն է, իր դարերուն ամենէն խիտ պատգամներովը, մեր Légende des Sièclesն, բայց իրականութեամբ մը, խորութեամբ մը, հայեցիութեամբ մը, որ մեր փառքը ու մեր կսկիծը կ'ըլլայ նոյն ատեն: Ըսի թէ մեր պատմութիւնն է: Ըսել կ'ուզէի որ մեր ժողովուրդն է աշխարհը այդ հատորին, իբր անմեկնելի խորհուրդ, նետուած ճակատագրի քառուղիներուն, կրելու համար ժամանակը, հին, միջին, նոր դարերը, Արեւմուտքը, Արեւելքը մանաւանդ, ու նորագոյն իր աղէտը, այնքան աւելի ահաւոր որքան զայն դատելու մեր զործարանը նրբացած էր Արեւմուտքով: Նոյն ատեն՝ մեր երկիրը, իբր աստուածային ճարտարապետութիւն: Կարդացէք ՀԱՅՐԵՆԻ ԼԵՌՆԵՐԸ (ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ), զգալու համար թէ որքան աւելի խոր ու իրաւ կ'ըսեն քերթողները մէկ էջի վրայ այն բաները, զոր գիտունները, հետազօտիչները հարիւրաւոր էջերու մէջ անկարող պիտի մնան մեղի թելադրելու: Ու այդ հատորին մէջն են մեր հետոնները, անոնք որ միայն կոռելով չեկան մահուան, այլ տեւեցին իրենցմէ վերջ, իրենց անցաւոր եսէն անդին, պտտելով մեր վրայ: Երկրի մը երկինքը, ըսել կ'ուզեմ հոն չըջող անունները կը կազմեն իրական ու զերագոյն պահեստ մը, որուն կ'ապաստանին մարդիկ: ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ դիրքն է նաեւ այդ մարդոց: Պատմական ոգեկոչումը, արդի հսկայ տաղանդները, յեղափոխութեան թելադրած հռետորաչունջ խոյանքները, ու երբեմն ալ պարզ մարդոց ապրումներ, կարօտներ ու իրենցմէ թելադրուած վիճակներ, մեր փառքերու շիրիմները եւ իրենց խօսքերը մեր ողջերուն վրայ. ցանցառօրէն համամարդկային զգացումներու հանդէս: Գիրքը աւելի է քան իր անունը: Բայց հարադատ է զգայնութեան մը իբր տապանակ: Անոր մէջ Վարուժանի սերունդին աւագ ցանկութիւնները, սրտագրաւ երազները, ցաւերն ու խանդերը կը միանան, ինչպէս մանրանկարի մը փոքր ծաւալին մէջ ամբողջ դար մը, չըսելու համար քաղաքակրթութիւն մը: Բայց Վարուժանի աշխարհին ամենէն յանկուցիչ մասը կը գտնենք իր ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ թերի հատորին մէջ: Թերի իբր կեանքի ուղիղ արտայայտում, վասնզի քերթուածը այդ բանը ըլլալու տեղ, ըլլալէ առաջ, ուրիշ իրողութիւն մըն է, թէեւ իր կարգին կատարեալ: Հատորին պակասած բուն, վաւերական գիւղն է. կեանքի այն կերպը, որ այնքան տարբեր է հասարակաց, քաղաքներու համար յայտարարուած մեր հասկացած կեանքէն: Մեր արձակը գէշ աղէկ այդ գիւղէն ունէր նուաճումներ (Խրիմեան, Սրուանձտեանց, Թլկատիցի, Զարդարեան), բայց մեր ոտանաւորը դեռ չտուաւ փաստը գիւղը

սեւեռել կրնայու իր ուժին(*) : Յետոյ ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ զաշտանկարներու ալպոմ մըն է , որոնց վրայ աւելի կամ նուազ յորդող պահեր մեզ կ'ողողեն զիւթահանդէսովը չֆելզ , ցօղաթուրմ , վառ ի վառ պառկերներուն : Ու այդքան : Անոնք որ այդ զերքին ընդմէջէն յոյսը ունէին հասնելու մեր ժողովուրդին ամենէն ամուր , սուրբ տարրին ըմբռնումին , դայն տեսնելու իր հսկայ պայքարին մէջ ընդդէմ չարին ուժերուն (մեր ու թերեւս քիչ մը ամէն ցեղի ընդդիմութեան կեդրոնը զիւզն էր եղած) ու հազորդ ըլլալու անոր ապրումներուն , անոր օրերուն զոյնն ու համը զնոյ անորակելի այն կերպին , ոճին (հօդիէ՝ ինչպէս մարմինէ) , որով կը զատուին իրարմէ մարդերը , անոնք պիտի տառապին այս ամենուն պակասէն :

Երեք մեծ հատորներու մէջ ուրուապրումս սա աշխարհը սակայն բառացիական է արեւմտահայ գրականութեան ընդհանուր տարողութեան : Դուք զիտէք թէ անիկա ինչպէս սկսաւ : Զարթօնքի Սերունդին մօտ այդ գրականութիւնը տարօրինակ յղացք մըն է : Զեմ կրկներ հոս այն ամէնը , որոնք վերլուծումի անցան այդ մարդոց առիթով : Յիշել միայն , որ անիկա այնքան քիչ հայկական է , որքան Վարուժանի զիւղը : Զեմ հերքեր անոր կարելի արժէքը , նոյնիսկ պարագայական զեղեցիկութիւնը : Բայց կը կենամ արդիւնքին առջեւ , որ այդ սերունդին նուէրն է մեր հաւաքական հարստութեան : Ո՞ր է այդ ամենուն մէջը , տակը մեր ժողովուրդը : Անշուշտ սոլսեցի հիւանդ , սքանչելի խառնուածք մը մեզ կը յուզէ Պէշիկթաշլեանի մը , Դուրեանի մը տաղերէն : Բայց հայ ժողովուրդը այդ չափազանց փուն մարդերէն չէր բաղկանար : Կար անիկա այն օրերուն : Բայց իր գրագէտները դայն տալու տեղ , կու տային նոճին ու ալեակը եւ իւր սաքիկը : Իրապաշտները խորտակեցին կախարդական այդ հայլին ու ներս առին մեր ժողովուրդը : Զիւր զեղեցիկ , սրտառուչ բայց անամբողջ , վասնզի վեր էր մեր պայմաններէն : Արուեստադէտ Սերունդը կը հաւատայ տարադին — ժողովուրդ — բայց անկարող եղաւ դայն նուաճելու : Վարուժանի գործը վերէն , հեռունէն փորձ մը կը թուի ինձի հիմա՝ այդ երկու անկատար փորձերը յաղթահա-

(*) Մեր ժողովրդական երգերուն բառերը երբեմն հզօր յայտնութիւններ են : Բայց մեր գրողներու փորձերը մնացին ապարդիւն , մեր քերթողութիւնը օժտելու իսկապէս հարապատ ստեղծումներով : Վրիպամբ է ամբողջ արեւելահայ բանաստեղծութիւնը՝ սկսելով Արովեանմէ մինչեւ... Շիրազ : Վրիպամբ է արեւմտահայոց ժողովրդական բանաստեղծութիւնը՝ սկսելով Ալիշանմէ մինչեւ Անարան (ԵԱՐՈՋ ԵՐԳԵՐ) :

րելու: Չեմ երթար առաջ վարկածը ապացուցանելու ջանքին մէջ, ըսելու անդուծ թաներ: Իրողութիւն է որ արեւմտահայ զբաղանուծութիւնը, 1940ին, պատկեր մըն է որ պարագրկելի դարձած է, որոշ իր գօտիներով: Վարուժանի աշխարհը, բաղադրուած շատ մը ուրիշներով, կարծես աւելի հարադաստ վկայութիւն մըն է մեր ժողովուրդէն քան Թրկատինցիի աշխարհը: Ինչ որ իբրեւ քերթող զգաց այդ տղան, ասիկա սերունդի զգայնութեան մէջինն էր:

3

Ու վերլուծումը՝ այն քանի մը կարեւոր հարցերուն, որոնք Վարուժանի քերթողութեան հետ կը դրուին քննադատին առջեւ:

Ա. Ազգայնականութիւն.— Արեւելահայերը, մանաւանդ Մարքսեան դպրոցին տեսարաններուն բերնով, կը դործածեն նախատական մակդիր մը, որ անցաւ նաեւ մեզի: Անոնք կը ծաղրեն արեւմտահայ ոգիին ամենէն սրտառուչ, խոր սա իրողութիւնը, զայն որակելով շովինիստական, աւելի վերջը մարտական:

Այս կեղծիքներէն վեր սակայն, երբ կ'ըլլան մարդեր, տասը դար առաջ, մէկ դար առաջ, կէս ու քառորդ դար առաջ եւս, նոյնիսկ հիմա, որոնք իրենց պերսութեան ամօթը զգալու տառապանքը կը տեսնեն ծաղրուած իրենց իսկ եղբայրներէն, այդ մարդերը՝ զրոյ, բանուոր, դիւղացի (չաքչի կամ հոս-հոս, հեմց ու մեմց), հին օրերուն զօրավար, նահատակ, այդ իսկ հակադրութեամբ կը բարձրանան պերսոյն արժէքի: Մեր ազգայնականութիւնը մինակ զբաղան դաւանանք մը է, այլ կեցուածք մը, ազգային ընդունուած ու օգտագործուած, ու աւելի քան մարդկային: Քաղաքական պետէն փոխադրեցէք զայն հոգեկանին: Ու, առանց ռոմանթիզմի, զայն պիտի զգաք նորէն իր անփոխարինելի գեղեցիկութեամբը: Մեր եկեղեցիին զգայնութեանը հափ ու թերեւս անկէ վեր է անիկա, մեր տարրական պապակը մենք մեզ ըլլալու, ապրելու առանց պէյիմ սուրը մեր զլխէն կախ գիտնալու. ապահով՝ թէ հասցը զոր կ'ուտես մէկը պիտի չառնէ ձեռքէդ, հողը ուր ծնար ու ոսկոր կապեցիր, պիտի մնայ քու ոտքերուդ տակ քեզի պաշտպան՝ աշխարհքի չարերուն ընդդէմ: Թէ քու երկտասարդութիւնդ պիտի սպասարկէ քու ցեղիդ խորագոյն պատգամներուն: Պիտի սիրես, երգես, ստեղծես, տառապիս բայց չափին մէջը քու ցեղիդ ընդհանուր իմաստին: Թէ պիտի

չառնեն սիրածդ ձեռքդ, պիտի շմանեն քու հիւզակդ ու աչքիդ առջև պիտի չընեն բաներ զոր անասուններն անգամ կը խնայեն երբեմն իրենք իրենց...: Երկար է այս շարանը որուն միտք բանին սակայն պարզագոյն, արդար ապրումն է, սա լայն աշխարհին մէջ այնքան անիրաւ կերպով բաշխուած: Հայ ազգայնականութիւնը խորքին մէջ ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ սա ամենանախնական պապակը մարդու պէս կարեմալ ապրիլու: Թուրքերը զայն կը ծաղրեն: Ատիկա իրենց ուժին փաստն է: Քայց երբ այդ զգացումը ծաղրելու չափ առաջ կ'երթան նաեւ քու եղբայրներդ, այն ատեն հարցը կը ստանայ ուրիշ եղերականութիւն: Արեւմտահայ եւ արեւելահայ (գէթ այս վերջինին սկզբնական շրջանին) զրականութիւնները այս զգացումին արտայայտութեան զաշտերն են, անբռնարարելի իրաւունքովը իրենց իրականութեան:

Դանիէլ Վարուժանի մէջ ազգայնականութիւնը զրուած ու տրուած է այս պարզութեամբ: Քաղաքական իմաստ(ասիր)ութեան ամբողջ անտուրքը որ հնարուած է սա զգացումին վերլուծումին, անկէ եզրակացնելու համար զիրին, վերջաստաց պատգամներ, դուրս է լրջութենէ: Ամբողջ գիրք մը՝ ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ, այդ զգացումին իբր արտայայտման միջավայր՝ քիչ կու գայ ըսելու, հաղորդելու մեզի մեր կսկիծը, երազները, մեր փրայ զործադրուած եղեռնին անուր խժոժութիւնը: Զի թերեւս դուք, աշխարհի երջանիկները, որ չծնաք մեր հոգերուն վրայ ու չոնցաք թուրքին ահէն, դուք զժուար պիտի հաւատաք թէ ինչպէս հաղարներ հաղարներու պիտի կապուին, մորթուելու համար, պտրղութեամբ մը, իրաւութեամբ մը որ մեզի համար զուրս է միտքին սահմաններէն: Դուք, միշտ երջանիկներդ աշխարհին, պիտի չկրնաք մտաբերել վիճակը մօրկան որուն քսանամենի զաւակը կը դնեն իր ծունկին ու զլուիը կ'առնեն, զըւարթ, երջանիկ, ժպտադին մարդիկ...: Քայց ձեր անկարողութիւնը այս ամէնը ըմբռնելու ոչինչ կը փոխէ այդ ամենուն տառական ճշմարտութենէն:

Ու ժամանակակից հայ զրականութեան ամենէն սրտառուչ որքան իրական լարը լարն է այս ողբերգութեան: Զունինք գրադէտ մը, այդ անունին իրապէս արժանի, որ չըլլայ ազգուած սա ահաւոր մղձաւանջէն: Դանիէլ Վարուժան այդ մղձաւանջը ունի թէ՛ ուղեղին խորը, հաւանաբար իր պապերուն ճամբովը հոն ուստայնացած եւ թէ իր աչքերուն առջև: Ըսի թէ ինչպէս ըրաւ Զարդին փորձը, իր հօրը սենեակէն, Ղալաթիոյ գոթհներուն վերեւ, երբ իր նայուած-

քը ինկաւ իր կոչընձամահ եղբայրները փոխադրող սայլին (ԳԻԱԿԻ ՍԱՅԼԸ) :

Անիկա իր ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ հասորին մէջ պիտի խոտցնէ իր սեռունդին տաղնապը, հոծութեամբ մը, ճշգրտութեամբ մը, խորհրդանշական տյնպիտի պայծառ տարողութեամբ մը, որ այդ գրականութեան մէջ այդ տաղնապին հետ իր անունը պիտի դառնայ հոմանիշ, չառ աւելի արդարութեամբ որքան չէ պարագան նոյն այդ տաղնապին երկրորդ երգիչին՝ Սիւրանթալի համար : Այն քերթումները, որոնք կը կոչուին ԶԱՐԳԸ, ԳԻԱԿԻ ՍԱՅԼԸ, ՀԱՅՀՈՅԱՆՔ, ԿԻՎԻԿԱՆ ՄՈՒԽԻՐՆԵՐՈՒՆ, բոլորն ալ մեր վերջին աղէտէն թերադրուած, մեր գրականութեան համար անկործանելի կառույցներ են : Այսօր, սիւրբ քաւարանեան հոգեբանութիւնը դայն, այդ կսկիծը կ'ապրի իր բեւ երկարաճողութեամբ հոգեւորքը իր ցեղին : Ուրիշ օր մը, — չեմ կրնար չիտաւ, — երբ այդ արարքները անցելու յուշեր դառնան, իմ եղբայրներուս երջանիկ ներկային վրայ անոնք պիտի չգաղբին իրենց թերադրանքէն : Ազգերը չեն կրնար դատուիլ իրենց անցեալէն առանց պատիժի : Այն քերթումները որոնք կը կոչուին ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՈԳԻՒՆ, ՆԵՄԵՍԻՍ, ԱՆԻԻ ԱՆԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԵՁ, ՄԱՐԱԾ ՕՃԱՆ, ԿԱՐՄԻՐ ՀՈՂԸ, ԾԵՐ ԿՈՒՆԿԸ, ՀԱՅՐԵՆԻ ԼԵՈՆԵՐ, ՎԱՀԱԳՆ, ԱՌԱՔԵԱԼԸ, ԱՆԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՏԻԿԻՆԸ, զրեթէ ամբողջութիւնը ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸին, մեր ժողովուրդին հոգեկան արիւթեան շնորհքներուն, չմեռնելու հաւատքին, ինչպէս ողելէն զեղեցիկութեանց սպասին, ողելէն արժէքներու հետեւէն անոր դարաւոր ձգտումներուն պաղպաղուն քանդակներն են : Կը կարգացուին անոնք այսօր ալ, երեսուն տարիներ վերջը, նոյն խանդավառ ու խռովիչ յուզումները արթնցնելով մեր մէջ ինչպէս ըրած էին ատիկա իրենց երկունքի օրերուն :

Այսպէս հասկցուած Դանիէլ Վարուժանի ազգայնականութիւնը կը վերածուի ազգային համապարփակ զիտակցութեան մը փաստին, զրեթէ տարտամ, զանցառելի աղերսով մը քերթողին անձին հետ . այնքան անիկա հասարակաց բարեխառնութիւն մըն էր մեր բոլորին համար : Արտայայտման փորձամ տուրքեր անշուշտ կը միջամտեն, կատելու համար դայն, տրուածը՝ ընդհանուր միջինէն : Բայց հետո չէ օրը երբ հեղինակն ալ պիտի գաղբի այդ գիրքը պաշտպանելէ : Ո՞վ կը փնտռէ այսօր անուն մը, դնելու համար ճակատին այն զրքերուն, որոնք կը պատմեն մեզի անմահ բաներ, սքանչելի հովուերգութիւնը Ծննդոց գիրքին, ուր մեզի կը մատուցուին առաջին մեծ բիւրեղացումները մարդկային յղացումներուն : ԻՎԻԱ-ԿԱՆԻՆ ու ՈՒԻՍԱԿԱՆԻՆ համար հեղինակի մը անունը հաղիւ բան մը

կ'աւելցնէ : Մեր եղիշէն տնուն մը ըլլալէ առաջ ուրիշ բան մըն է : Ու կը հաւատամ թէ շրջաններ վերջը ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ կը դառնայ անահուն ժառանգութիւնը այս ժողովուրդին խորագոյն ապրումներէն . անոր պատմութեան մէկ դարուն քանդակը :

Բ. — Հեք-ալմուսուրիւն , որ գրքի մը տիտղոսէն թելադրուած բառ մը չէ , երբ կը դարձածուի բանաստեղծի մը տեղը ճշդելու աշխատանքին մէջ : Մեր օրերու գրայնութեան մէջ , որքա՞ն չափը այն միւսնէրուն , անոնք ալ մեր ջիւղերուն վրայ կրուած ապրումներ , որոնք կը գիմանան , թէեւ ընկրկուն՝ ծայրագուստներուն խորը մեր հոգիին : Այս հարցումը կը դնէ ամէն արուեստագէտ , վերածնունդէն վերջը , երբ կը փորձէ հասկնալ իր ժամանակը , ու ինքզինքը : Եւրոպան , իր արձանները , նկարները , ճարտարապետական հրաշալիքները , հին գրականութիւնները անշուշտ բան մը կ'արժեն երբ կ'իյնան փորձառութեան մէջ երիտասարդ արեւելեցիին որ իր պապերուն աշխարհը չալիած կը պտտի , աչքը ամէն վայրկեան խտրուուն լոյսէ , ձեւէ , միտէ ու մարմարէ . ու միտքը այցուած կեանքին մեծ պատկերներով որոնք օր մը եղան հին մայրաքաղաքի մը կրկէսներուն մէջ : Հեք-ալմուսուրիւն : Անշուշտ : Ու աւելին : Զի այդ արեւելքը միշտակ արեւան դաշտ մը չէ , ոճիւրի հանք կամ անդթութեան մրրցարան : Այդ արեւելքը , ուրիշներու համար , ոտտանն է մեծ կիրքերուն , որոնք չեն կրցած սեղմուիլ զգացումներու իրենց պարզագոյն պայմաններուն մէջ ու զանցած գտնոնք , սահմանադրած իրենք զիրենք ու վերածուած հզօր տաղնապներու : Արեւելքի հին արքաները , ասպետները մարդկն են այս փորձառութեանց : Ու անոր երկինքը , ու անոր երկիրը , անոր արքայութիւնն ու անոր դժոխքը , անոր ախորժակներն ու ծարաւները կ'եննրու միտէն ու արիւնէն՝ հեք-ալմուսուրիւն , այսինքն մարդկային տարրին գերակայութիւնը : Այսպէս վերածուած իր քանի մը պարզագոյն եղբերուն՝ հեթանոսութիւնը արուեստի աշխարհ մըն է տարօրէն թելադրական :

Ո՞րքան անկեղծութիւն՝ այդ երկերուն մէջ , որոնք մեղի կը դարձնեն անդարձօրէն մեծած կարծուող հոգեկան վիճակներ : Հարցումը անոր համար , վասնզի գրական նորոյթ մըն էր 1900ին , սա բռնի հեթանոսութիւնը , արեւմտեան արուեստին մէջ : Կարգացէք , ձեր պատասխանը առից առաջ , ՀԱՐՃԸ , ՄԵՌԱՅ ԱՍՏՈՒԱՆՆԵՐՈՒՆԸ , ԱՌԱՋԻՆ ՄԵՂԲԸ , ՍԱԴՈՒՌՆԱԿԱՆ , Ո՛Վ ԼԱԼԱԳԷ , ԱՐԵՆԵԼԵԱՆ ԲԱՂԱՆԻՔ , ԶՈՒՐԻՆ ՎՐԱՅ , ԿՂԷՈՊԱՏՐԱ , ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ , ՎԱՆԱՏՈՒՐ վերնագրուած քերթուածները : Դանդաղ , անզրադարձներով ընդմիջուած ըն-

թերցումը ձեռք կը փոխադրէ ձեռք քաղաքակրթութենէն անդին, դա-
րերու եւ հոգեվիճակներու խորը, որոնք օտար չեն ստեղծել ձեռք,
հակառակ անոր որ ահաւոր բաներ ձեռք կը բաժնեն իրարմէ: Ոչ մէկ
հմտական ցուցադրում, ինչպէս կայ տախկա Ժ. Մ. տը Հերետիայի
մը կամ Լը Քոնթ տը Լիլի քերթումներուն մէջ: Ու ԳԱՐԵՐՈՒ ԶՐՈՅՑ-
ՆԵՐ որակուած յայտնութեանկան բանաստեղծութեանց մօտ (Վ.
Հիւլօ) շատ ընթացիկ պատկերացումները, մեծ չափով մտացա-
ծին, որոնք Հիւլօյի տողերը կ'ընեն այնքան կայծկլիտուն, չաղարձակ,
բայց այնքան ալ անփոփոխելի իրր քերթողական վերաբնակում,
հարադատ երանդ, նոյնիսկ չըջնալին հոգեբանութիւն: Դանիէլ
Վարուժանի գէմն է դարերուն, միամիտ ու պարզ, իր մարմինով քան
թէ միտքով ինքզինքը յարգարած, այլ դարերէն բխող ձեւերուն ու
բարեքին իրր բնութեան: Հսկանակ պերճութեանը բառերուն ու
պայծառութեանը դործին, Դանիէլ Վարուժանի հեթանոս աշխարհը
մեզ չի տպաւորէր իրր պրոլետարի յօրինում մը. մարդկայինէն, յա-
ւերժօրէն մարդկայինէն գուրս ուրիշ հետաքրքրութեանց արդիւնք:
Այս է թերեւս պիտուր ազդակը որպէսզի այդ քերթումները մեզ
տպաւորեն իրեւ ճշմարիտ բանաստեղծութիւն, զերծ ամէն երկրոր-
դական մոտահոգութիւններէ, մեզի բերեն վիճակներ, որոնք մերը
ըլլալէ չեն դադարած, հակառակ արդի ոգիին ճնշումներուն(*) : Յետոյ
աւելորդ չըլլայ թերեւս դիտել տալ որ ոճի, ըստածքի յանդգնու-

(*) Ուշագրաւ էր աղմուկը գոր այդ երգերէն ունեւ առաջ բերին մասնա-
ւորաբար արեւելահայոց մօտ: Մէջտեղն է հաստ, բանաստեղծական գոյնութեան
հիմնովին ժառանգազուրկ, Շիրվանգադէի մը ընդվզումը Ուլ լալալէին դէմ: Զա-
շակի այդ գոեհկութիւնը մարդու մը մօտ որում ախորժակները անծանօթ չեն
ինծի, իմացական բոսիկութեան միացած, կը յօրինէ մտայնութիւն, այս դարու
սկզբին: Ու հաւաքը բոլոր բարոյականի պաշտպանութիւնը ստանձնող շուրթին:
Վեճ մը չի ներուիր հանգարտ պատմումի մը մէջ: Բայց երբ այդ վեճը կը յա-
ւակնի կերթիլ ամուր սկզբումներուն, ինչպէս կը կարծէին Շիրվանգադէ եւ նը-
մանները, մաս կը կազմէ գրական յեղաշրջումին ու ատու՝ իր տեղը ունի գրա-
կանութեան պատմութեան մէջ: Նրկար խնդիր է արեւելասիայ քերթողական յե-
ղաշրջումը երբ կ'իյնայ քննադատին ուշադրութեան: Ուրիշ աշխատանքի մը մէջ
(*ԶՈՒԳԱՆՇԻՌ ԱՐԵՒԵԼԱՆԵՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՏ*)՝ մանրամաս-
նորէն ուսումնասիրած եւ քերթողական ըմբռնումին զարգացումը մեր գրականու-
թեան երկու հատումներուն մէջ: Պոռնկագրութիւնը՝ գործածուած Դանիէլ Վա-
րուժանի հեթանոսաշունչ քերթողութեան հետ, շուրջաւ մը կը ծառայէ անոնց
մօտ, ծածկելու համար այդ ըմբռնումին տարօրինակ խօսքութիւնները: Զարմա-
նայի ի՞նչ կայ այս ոգին համար որ քերթողութիւնը կը շփօթէ չափում բարին
հետ, երբ նոյն այդ ոգին կը դատապարտէ ինչ որ մեզի համար շփեղ գեղեցկու-
թիւնը պիտի կազմէր որեւէ հարստաւ բանաստեղծի:

թիւներ համ, խաղաղ պատկերներ ու յրբութեան ոսկեզօծումը թուող մճիւղներ չեն միջոտներ ստեղծելու համար դայթակղութեան հրապոյրը, սնուպոյ քիւնը՝ ինքնատարութեան եռքը՝ երեւոյթներ՝ որոնք աշնքան ծանր կերպով կը վերաւորեն յետ-սպտեղազմեան դրական կարգ մը գեղեցկութիւններ, առաւելապէս օտարներու մարդէն (մերիններն ալ տնտեսն չեն վերադրումէն: Կարգալ Զարենցի պոէմները, Փարիզեան դրողներու վիպերները), եւ արուեստին սկզբնական դերը կը չըմեն, զայն դործածելու համար փոքր կիրքերու զոհացումին:

Արտայայտութեան կերպրեկալ պայծառութիւնը, փարթամութիւնը, դիսու պտոյտ սուսող յանդիմութեանց ընդդէմ ժուժկալ եւ զգաստ կեցուածք մը. թարմութիւն ու զոյն, զգայարանական տարրին յորդ իրականութիւնը, զրեթէ միշտ իմացական ալ բարեխառնութիւն ալք թերթեւածներուն կը հայթայթեն հարապատութիւն. անցրականութիւն (եթէ կը ներուի), խորհրդանշական տարողութիւն: Եղիշէ Եղիսկոպոս Դուրեանին հետ Դ. Վարուժան այն միակ թերթիդն է որ չին դարերու ողին վերադրեցուց բացարձակ հաւատարմութեամբ մը հանդէպ այդ ողիին: Ու մեր դրականութեան մէջ միակը եղաւ որ ձեւերուն ու կորութիւններուն, կիրքին ու ազնուական վայելքներուն խռովքը մեղի ընձեռեց առանց տառապելու երեւոյթին կաշուած փորձանքներէն: ԱՆԱՌԱԿԸ, իր առաջին մասին մէջ կերպարած հեթանոսութիւնը պիտի ջանայ եթէ ոչ քաւել, դէթ հակադէմ իր Երկրորդ մասին ալլատրոփ աշխարհովը: Եղիշէ Դուրեանի ՍՈՒՆԱՅԻՆ, ՄԻ ՄԵՐՁԵՆԱՐ ՅԻՍը պարտաւորուած կ'ապաստանին կիսամշուշի մը ետին: ԱՌԱՋԻՆ ՄԵՂՔԸՐԻՆ հոփուուհին կ'ընէ իր պատարազը հնազոյն դարերու վայել պարզութեամբ ու շնորհով: Այդ օրինակները կը ծառայեն բացատրելու համար Դ. Վարուժանի կեցուածքը հեքսամետրեան դէմ:

Իր մօտ ալք հոգեմիծակը դրական հերձուածի մը յայտարարն ալ չէ: Իր ԱՆԱՀԻՏԸ մեր պատմութեան ճշմարիտ աստուածուհին է, իր օրերուն ամբողջ կենդանութեամբը: Խայտանք ու հեշտութիւն: Առատութիւն ու բարիք: Մարմար ու ոսկի: Ու տրտմութիւն ինչպէս սեռ: Զայն ոգեկոչել, հայրենի դաշտերու կոնակն ի վեր ու վար, անոր մարմինին նամէտ հոտերը բռնել հոփերուն շունչէն, անոր կողերուն տակ եռացող սրբազան խորհուրդը (կեանքին) վերդալ. — արարքներ են որոնք Վարուժանի հեթանոսութիւնը կը դերծեն ցոյցէ, հոլարտանքէ, դերասանութենէ: Անիկա ալք արարմունքները պիտի տայ մեղի, նոյն պերճ հանդիսանքներով: Կտորներ՝ որոնք մեր

ժամանակին յիսոյ բացուած սրմնանկարներ են : ԱՐՆԵՆԼԵԱՆ ԲԱՂԱՆԻՔԸ միտերու կրկէս մըն է , անբաղդատելի իրականութեամբ մը դործի եւ կտրկտի : Նոյնը ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ վերնադրուած քերթուածին մէջ : Բայց որոնց շրջանակը մեղի կու գայ արդի օրերէն :

Անշուշտ սա քանի մը նշմարները չեն սպառեր Վարուժանի տաղանդին սա շատ կտրեւոր , արժէքաւոր երակը : Իր երեք կողմերուն մէջ ընտրութեան մը անմտութիւնը չեմ ընկր անշուշտ : Բայց աւելորդ չեմ նկատեր գիտել տալ որ Վարուժանի զիւղը իրմէ աւելի կատարելութեամբ մենք ունինք մեր գրականութեան մէջ : Խարբերոյցի դրոշմներու հսլը աւելի քան տէրն է այսօր մեր երախտիքին , այդ ուղղութեամբ : Վարուժանի հայրենաշունչ քերթողութիւնը լրացուցիչ լար մըն է արեւմտահայ քնարերգութեան այդ երանդէ վաստակին մէջ : Սխառնութեամբ , Թէքէեան չեն տփոզներ իր մօտ , իրբեւ ողբ : Բայց չունինք ուրիշ մէկը որ Վարուժանի մօտիկը դրուէր իրբեւ հեթանոս զոհանութեան արտայայտիչ : Անոր այդ կարգէ քերթուածներուն պակասը պակաս մը պիտի ըլլար :

Գ. Դասակարգութիւն .— Այս բանաձեւը հայ նորագոյն գրականութեան մէջ կը թելադրէ մէկէ աւելի յղացքներ , ինչպէս կ'ըլլան առհասարակ գրական խորհրդանիշ տարադները : Ինչ որ մեզայատուկ է սակայն , ան ալ՝ այդ յղացքներուն իրարու հակասութիւնն է զոր զիւրին է երկուսն բերել երբեմն միեւնոյն հեղինակին մօտ : Ռ. Պէրպէրեանի Բրոնիկիքը յօրինուած են կտրելի դասականութեամբ մը : Իր օրերուն (1880) հետ դժուար հաշտուող , Հաստատ , իրաւ , յառաջատու դարչացմամբ մը յօրինուած չէնք մըն է այդ մարդուն ըով ամէն ջրոնիկ .— դասական օրէնքներու հանդէպ խոր յարգանքով մը գրուած : Ու հերարձակ ոտմանթիւր՝ նոյն մարդու կողմէն ստորագրուած քերթուածներուն շատին մէջ : Այս հակապատկերը՝ որքան անակնկալ , նոյնքան ալ հրահանողիչ է արեւմտահայ գրականութեան ընդհանուր շրջափոխութեան տեսակէտէն : Ասկէ դատ տարազին չուրջը բիւրեղացած մտայնութիւնները երբեմն հերքումն իսկ են տարազին : Արեւելահայերը դատած են աժան բանաձեւ մը , պիտակելու համար տաղաչափական խեղճ ու պոռոտ փորձերը մեր ոտմանթիւրներուն , ասոնց հետեւորդ ստանաւորի ասպեաններուն , զանոնք անուանելով կեղծ-դասակաւն , փոխ առնելով անշուշտ զայն Փրանսացիներէն : Դասականութիւնը ապրանք մը չէ որպէսպի կեղծուի : Իրողութիւնը ուրիշ աղբիւրներ կը թելադրէ : Չեմ լայնար : Եղիայի , Պէրպէրեանի , Նար-Պէյի , Թեքէեանի , առհասարակ Մխիթարեան

չունչով անած մեր զորոշներուն մօտ դիտուած կանոնաւոր արտայայտութիւնը, հաստատ բաներ ըսելու նախասիրութիւնը, քիչիկ մը դրաբախառն արձակով մը, ծնունդն են այդ վարկածին: Վարուժանի համար տարազը ունի որոշ աղերս, այս անգամ ուղիղ, վասնզի կը կերպաւորէ անոր արտայայտութեան կանոնաւոր յօրինուածութիւնը: Ամէն քերթուած Վարուժանի համար չէնք մըն է, չըսելու համար երկրաչափական քէռքեմ մը, քայլ առ քայլ յառաջացող, բարձրացող: Իմացականութեան սա գերադահուածութիւնը որ բացարձակ է հեթանոս իր աշխարհին մէջ, երեք չի տկարանար իր միւս աշխարհներուն ալ մէջը: Ոգիի հարց մը ըլլալէ աւելի, արտայայտութեան մեթոտ մըն է իր մօտ սա պարագան: Յատուկ անուններ, դիցաբանական ակնարկութիւններ, հեթանոս անցեալին հետ զուգորդող զգայութիւններ ու պատկերներ անոր երկրորդ հատորը (ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ) կը ձգեն պայծառ բարեխառնութեան մը տակ: Անձին վերապահ դերը՝ ուրիշ աղգակ, որպէսզի տարազը ինքզինքը արդարացնէ:

Այս ընդհանրացումներու լոյսին մէջ Դանիէլ Վարուժանի դասականութիւնը կը վերածուի իրական իր իմաստին, այսինքն յաւիտեանկամ դասականութիւն որակուած լայն, բարի, մեծ արարքին որ արուեստն է, քիչիկ մը քրմօրէն ըմբռնուած, ըլլալով ազնուական հոգիի մը տաղնապը, իր ապրումները փոխադրելու իրմէ դուրս, ազնուական մտահոգութեանց կրկէսի մը, ընելու համար իր եղբայրները քիչ մը աւելի մարդ, քիչ մը աւելի բացսիրտ նիւթէն, անասունէն վեր արժէքներու: Դպրոցները բան չեն փոխեր այս հազարամեայ ճշմարտութենէն: Անշուշտ ամէն զրազէտ մասնիկ մը կայծ կը կրէ իր աչքերուն մէջ, սրբազան այդ ցանկութենէն: Բայց դար մը կայ որ տպագրական մեքենան մեքենայացուցած է նաեւ գրելու արարքը: Ու այդ պահանջքին հարկադրանքովն է որ զրազէտի դեր կը ստանձնեն մարդեր, որոնք չատ-չատ գործի մարդեր պիտի դառնային հարիւր տարի առաջ: Դանիէլ Վարուժան, իբր անխառն բանաստեղծ չղառածեցաւ իր դերէն: Ու արեւմտահայ քնարերգութեան մէջ գրեթէ միակը մնաց որուն համար՝ դասական սա ըմբռնումը արուեստին արդար հպարտութիւն մը կը կազմէ: Նոյնիսկ կրօնաչունչ մեր քերթողները ողողուած են անտեղի ոտմանթիզմով մը. հընարոյր ու երկնանուէր: Բազրատունին չենք կրնար մոռնալ, ոչ թէ իր արժանիքներուն ծանրութեան փաստովը, այլ սա գրական կեդծաւորութեան գինով որ կուղայ իր ծպտուած կեղծամեալ դասականութենէն: Ալիշանի դասականութիւնը — դուտ դրազիտական — ուրիշ կորանք մը:

Փայլի, կորուծիչներու, ուղիղ բանի սպասին մէջ պարկեշտութեան, արիութեան շնորհներ: Անշուշտ: Ասոնք նոյն ատեն հեթանոս զգայնութեան մը փաստերն են սակայն: Ձափի, դաշնակութեան, կարգի (բառերուն տալով յունական արուեստին մէջ իրենց ունեցած տարողութիւնը) խաղաղ ուրիշ շնորհներ՝ որոնք չեն կործանիր մեր ժամանակներու զգայնութեան հազարամէկ զանցումներովը: Հաստատ, հանգչած, յեցուն, ընդարձակ հոգեփիճակներու հանդէպ զգաստ, համակրալիւ, առնուադն լուրջ հետաքրքրութիւն: Զգուշանալ մշուշն, մութն, թերի զգացումներուն պարսպը սքողել ձգտող աճպարարումներէն: Քերթուածը ստորադրելէ առաջ հաւատալ անոր տողերուն վստահուած տարրին արժէքին: Հաւատալ մանաւոր ասոնց բարիքին: Ահա այդ դասականութեան քանի մը կարկառուն կողմերը: Ու երբ այս կողմերուն վերծանումը ինծի կու գայ Դանիէլ Վարուժանի գործէն, կը կենամ փաստին ոտքեւ: Վասնզի Դանիէլ Վարուժանի մէջ կայ նոյնքան հզօր յօրինուածութեամբ ու մանթիք մը: Ու հոս է առեղծուածը:

Դ. Ռոմանթիզմ — Աւելորդ է ծանրանալ տարադին ընթացիկ տարողութեան: Դրական ամբողջ երկու սերունդ ունինք որոնց հոգեբանութիւնը շաղախուած է այդ տարրով (ուրիշ մը պիտի չնեղուէր ըսել՝ ժահրով (virus) քանի որ իրականութիւն է նման դատում մը, արեւմտեան մեծ քերթողներու գործին մէջ): Հասկնալի ու արդար տարադ՝ Ալիշանի, Դուրեանի, Պէշիկթաշլեանի, Թերզեանի, Զերադի, Եղիայի, Պէրպէրեանի, Սիպիլի (որուն քերթողական ու վիպական ստեղծագործութեան մէկ որոշ մասը կ'իյնայ ումանթիզմին տակ), Սէթեանի (որ մեռաւ այս դարուն առաջին քառորդէն վերջ) գործերուն համար, թէ՛ իրր ոգիի, թէ՛ իրր արուեստի հանդանակ: Բայց 1900էն յետոյ, Մեծարեւոյցն ու Եղիշէ եպիսկոպոս Դուրեանէն յետոյ Դանիէլ Վարուժանի մէջ ալ ումանթիզմին իրականութիւնը: Ուրիշ չէ սլարադան սակայն: Ու ինչպէս որ իր արուեստին հետ գործածուած դասականութիւնը ունէր որոշ, մասնաւոր, անով միայն սլայմանաւոր երանդ ու արժէք, ումանթիզմն ալ երբ կը գործածուի Վարուժանի զգայնութեան իրր ստորագիծ տարր, կը զգենու մասնակի, բացառիկ նկարագիր մը: Անկարելի է չողորդուիլ յուզման առատ սարսուռներով՝ ընթերցումին մէջը քերթուածներու, որոնք վերնագրուած են ԶԱՐԴԸ, ՀԱՅՈՅԱՆՔ, ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՈԳԻՆ, ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՏԻԿՆԸ, ՀԱՅՐԵՆԻ ԼԵՌՆԵՐ, զրեթէ ամբողջ ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ: Այս քերթուածներուն սեպհական մթնոլորտը չէ ան-

չուչտ (որուն հանդէպ տարադիր, զրկուած, պեմուրատ մարդու մեր գիրազգածութիւնը դուրս է կտակածէ) որ կը հայթայթէ այդ հոծութիւնը գեղարուեստական խռովքին մեզմէ ներս: ՆԵՄԵՍԻՍԸ, ուրիշ աշխարհէ մը սլառներ, ՄԵՌԱԾ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆԸ նմանապէս ուրիշ կիսադունդէ մը փոխադրութիւն, մեր մէջ կ'ունենան իրենց անզրադարձը նոյն ուժղնութեամբ: Ու շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ, ռոմանթիզմը յուզման, խռովքի, տառապանքի մէջ հասունցած, զլեստաւորուած ետերու զեղումն է, որ յաւիտենական է, դասականութեան նման, հերիք է որ չղաւաճի: Ու մենք կը զառածինք մեզմէ այն ատեն երբ աղքատներ ենք: Այսինքն չունինք մեր անձին, եսին ետին հանքը, պահեստը խոր ու իրաւ զգացումներու, զգայնութիւններու, առնուազն մտածումներու (որոնք երբեմն կը փրկեն մեր լալահառաչ անհունարազմութիւնները), ղեմաւորելու համար վտանգը սպառումին, որ իրական է նիւթականին չափ: Նորոգում: Անչուչտ: Ստեղծագործութեան ռիթմը կը սատանի երկու բեւեռներու մէջտեղ: Իրականութիւն (այսինքն դասականութիւն) եւ իրազանցութիւն (այսինքն ռոմանթիզմ) կերպեր են ո՛րքան արուեստի, այնքան ալ խառնուածքի: Այս է պատճառը որ ՄԱՏԱՄ ՊՈՎԱՐԻՆ յաջորդէ ՍԱԼԱՄՊՈՆ, մանր, սպաննող իրապաշտութեան՝ հեռարձակ, երկհազարեակ տարիներով անջրպետուած յօրինում: Ու կշռոյթը նման եզրերով, վարուժանի համար ալ:

Գործէն քառորդ դար յետոյ այդ ռոմանթիզմը դեռ չի նեղեր(*) մեզ, թերեւս այն զլխաւոր փաստով որ մեր հոգին չէ փոխուած այդ ժամանակաշրջանին, թէեւ մեր արտաքին պայմանները հիմնովին յեղաշրջուած են: Ուրիշ քառորդ դար մը ի՞նչպէս պիտի ազդէր ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸին ճակատադրին միայ: Դժուար է պատասխանը: 1860ին, Ալիշանի ռոմանթիզմը համապարփակ հոգեքանութիւն է: Երեսուն տարի վերջը՝ համբաւ մը միայն: Կէս դարը՝ վճռակա՞ն արուեստի դործին ներդրակ արժէքէն: Ինչ զիտնամ: Կը զրեմ այսպէս, տեղեակ ըլլալով զրական ճաշակ ըսուած անհեթեթութեան քրմայքներուն: Գոռնէյլի եւ Ռասինի հռչակները, ասոնց շուրջ դոյաջող ելեւէջները, փառքերը, կործանումները, վերափառքերը ու

(*) Քառորդ դար առաջ, վարուժանի գործիքն նուիրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ ես վախ կը յայտնէի մօտիկ ապագայի մը համար: Վախս՝ իր ուսմանքիդմն իննալը, ինչպէս եղած էր պարագան արեւմտեան մեծ ուսմանքիքմնրու մօտ, որոնց գործէն փրկուած մասը, այսօր տակաւին խօսող մեզի, ճշգրտէս ուսմանքիքմնն քիչ քափանցուածը կը մնայ:

կրկնասուզումները այնքան յատկանշական եղելութիւններ են: Այս զիջումէն յետոյ, ինծի կը մնայ հանել բաժինը արդար ուսմանթիղմին որ ամէն արուեստագէտի մէջ իրական է, հերիք է որ ջիղերու, զգայնութեան փաստ մը ըլլայ անիկա եւ ոչ թէ զբաղիտական մարդանք, ինչպէս է, այնքան զժրախտ ստուգութեամբ մը, պարազան մեր մեծ ուսմանթիքներուն:

Դանիէլ Վարուժանի ուսմանթիղմը զգայնութեան, ջիղային դրութեան հեղում մըն է ամէն բանէ առաջ:

Ու ասիկա կը զատորոշէ իր դէմքը իր սերունդին միջինէն: Արուեստագէտ սերունդին մեծ բանաստեղծները Թէքէեան, Մեծարենց, Սիամանթօ, Եղիշէ Դուբեան, քիչիկ մըն ալ Զրաքեան կը միանան իրարու հոգեկան բարեխառնութեան մը մէջ ուր ամենէն քիչ զգալի է ուսմանթիղմը: Այն ատե՞ն: Այսինքն՝ կե՞ղծ այն աշխարհը որ Վարուժանի հոգիին արտայայտութիւնը եղաւ իր Յեղին ՍԻՐՏԸԻՆ մէջ: Դրէք իրարու քով ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՒՐԵՐ ԲԱՐԵԿԱՄԵՍԸ (Սիամանթօ), ԿԻԼԻԿԱՆ ՄՈՒԽԻՐՆԵՐՈՒՆԸ (Յեղին ՍԻՐՏԸ): Տարբերութիւնը աղաւորութեամբ արուեստի տարբերութիւն մը չէ միայն: Դանիէլ Վարուժանի մէջ դժուար պիտի չըլլար ճանչնալ այն անբացատրելի բանը որով հանդերձուած կը ներկայանայ մեր պատմութիւնը, մեր պատմիչներուն միամիտ դրուագումներուն հետեւէն: Ձէք կրնար հասկնալ թէ ինչո՞ւ այս ժողովուրդին դարերը ըլլան լեցուն այնքան տարօրինակ հակասութիւններով: Առէք ո՛ր դարը որ կ'ուզէք այդ ժողովուրդին: Ձեր դռնէն քը պառակտուած աղնուականութիւն մըն է (մեր պատմիչներուն տալմերը, մախարարութիւնները), որուն գլխին կախ է միշտ մեծ պետութեան մը սուրը: Ու միշտ ի հեծուկա այդ սուրին, ու ներքին պառակտումներուն, այդ մարդիկը պիտի իջնեն կրկէս, հերոսական անպարազրելի արարքներու հանդէսի մը մէջէն, քալելու համար դէպի կործանում, դէպի ծուղակը, դէպի ողջակիզումը: Հինգերորդ դար, եօթներորդ դար, տասներորդ դար, տասնհինգերորդ դար, տասնութերորդ դար, քսաներորդ դար: Միշտ մէկ ու նոյնն է պարազան: Այն սաե՞ն: Այսինքն կե՞ղծ՝ պատմիչներուն մեղի ձգած վկայութիւնները: Կ'ենթադրեմ թէ սրբապղծութիւն պիտի ըլլար նման խեղաթիւրում մը: Այս մտածմանց լոյսին մէջէն Դանիէլ Վարուժանի ուսմանթիղմը արդիացած արձագանդն է Վարդաններուն, Մուշեղներուն, Վահաններուն, Սմբատներուն, Աշոտներուն, Լեւոններուն: Եւ այդ անունները մեծ հայերու անուններ են: Ու անոնց տակ բիւրեղացած իրողութիւնը՝ մեր իսկ պատմութեան զգայնութիւնը: Այսպէս է զրուեր ճակատին այս ժողովուր-

դին: Ու այս իսկ առումով մեր ցեղային ուժանթիվմին իրական արտայայտիչն է Դանիէլ Վարուժան:

Խորքի այս ճշգրտմէն յետոյ անկարեւոր կը նկատեմ ծանրանալ արտայայտութեան ալ յորդութեան, փարթամութեան, աղմուկին, որոնք ուժանթիւք քերթողութեան մէջ յարդի միջոցներ են: Թերեւս ձեւական սա պարագան կը միջամտէր իր զգայնութեան եւ իր սերունդի զգայնութեան միջիններուն մէջտեղը որպէսզի վերապահումներ բանաձեւուէին Վարուժանի ուժանթիվմին դէմ: Աւելորդ է ներբացումը: Արտայայտութեան ուժանթիվմը մեղք մըն է անշուշտ, եւ բաւական մահացու, որպէսզի սպաննէ որոշ փառքեր (Բազրատունի, Արիչան եւայլն): Բայց անգոր է անիկա իրական, հարազատ զգայնութեամբ պաշտպանուած ամէն արուեստի գործի դէմ: Ու Դանիէլ Վարուժան իր սերունդին զգայնութեան միջինն է արդէն:

Անցողակի երկու խօսք. պատերազմէն ասդին մեր ճարտարած իմաստութեան մասին որով աղէտը մարդիկ կ'ուզեն ճիտէն կախել մեր ուժանթիւք զրոյցներուն: Մէջտեղն է Բաֆֆիի հանդէպ այնքան տգեղութեամբ կազմակերպուած խաչակրութիւնը: Ատիկա պիտի ըլլար հասկնալի, երբ դար արուեստի պարունակէն: Բայց իրողութիւն է որ վաշաշուկի վարժապետին գործը, իբրեւ արուեստ, գէթ իր ժամանակը յատկանշող յաջողութիւն մըն էր: Ու այդ յաջողութիւնը տակաւին չէ տփուում զանդուածին համար: Քաղաքական իմաստուններուն յարձակողականն է որ կը ստորնացնէ խաչակրութեան տարողութիւնը: Զեմ զբաղիր Խորհրդային Հայաստանի մէջ տիրական ակնոցներուն արժէքովը: Զիս յուզողը խումբն է այն մարդոց որոնք արեւմտեան կեդրոններու մէջ, իրենց տառապագին գոյութեան մեղքը կ'ուզեն նետել որեւէ ուսի: Ու Բաֆֆին կը վերածեն Սմբատ Բլրատի: Հոտ է ողբերգութիւնը: Ու այս ոգին է որ կը տարածուի ամբողջ զգայնութեան մը գնահատման արարքին վրայ: Այդ զգայնութիւնը գիւրին է որակել անարբագրելի ուժանթիվմ, մեր ցուրտ վերմակին տակ կծկուած, ցուրտ քաղաքներու օտարութեան, ուրացման դիմաց: Բայց դժուար՝ զայն հերքելը գէթ մեր պատմութենէն: 1896ը եւ 1915ը քանի՜ անգամներ կրկնուեր են այն փոքր շրջանին մէջ որ նիւթ տուած է մեր քրոնիկագիրներէն մէկ երկուքին: Ղեկոնդ Պատմիչ (Ը. դար), Թովմա Արծրունի եւ Յովհաննէս Պատմարան (Թ. դար) մարդեր են որոնք կը պատմեն մէկ ու նոյն կեդրութիւն մը. — այս ժողովուրդին այն յաւիտենական ուժանթիվմը որուն պատանքով պիտի իջնեն գերեզման ճիշդ չորս ու հինգ սերունդ: Ու տարօրինակը հոն է որ Դանիէլ Վարուժանի կամ

Բաֆֆիի ոռոմանթիզմը ունենալու իրը ազդակ նույն մարդերը դրեթէ : Առանց մեր հին մատենագիրներու թափանցումը իրադրութեամբ ըլլալու, մեր պատմութիւնը դատելու ամէն փորձ քննադատական ոռոմանթիզմ մըն է ամենէն առաջ :

Ե. Հոետորութիւն.— Դանիէլ Վարուժանի քերթողութեան մէջ ամենէն խոցելի սա առաքինութիւնը կարգախօս մըն է ինքնին, ու աւելի քան պարզ տառերութիւն մը, բանաձեւուած իր տաղանդին վրայ հիացողներու խկ կողմէ : Դիտելի է որ 1900էն վերջը մեր գրականութիւնը իր նրբացման processus-ը կը կատարէ. գլխաւորաբար ոռոմանթիզմին ու ասոր հոմանիշ հոետորութեան դէմ* իրապաշտներէն կորովով դործադրուած հակազդեցութիւնը ծայրայեղութեան տանելով : Եղիշէ Լպիսկոպոս Դուրեանի քերթուածները ուշադրաւ փաստեր են այս ուղղութեամբ : Հզօրագոյն զգացում մը ի՞նչ կախարդութեամբ այս մարդուն տրուեալովը պիտի նուաճուի նրբին, կատարեալ, զգաստ կաղապարներու ձեւին մէջ : Յիշեցի ԱՆԱՌԱԿԸ, կը յիշեմ ՊԱՏԻԺԸ, ԷՄԲԱՆՈՒՍԻ ԶԱՄԲՈՐԴՆԵՐԸ, ՄԻ՛ ՄԻԲԵՆԱՐ ՅԻՍՅԸ : Ասոնք յիսուն տարի առաջ պիտի ըլլային հաւանաբար ՆՈՒԱԳՆԵՐՈՒ այն կտորները, որոնք ՏԵՐՈՒՆԻ յատկանշական տիտղոսը կը կրեն իբր մասնակի վերնագիր (Ալիշան, ՆՈՒԱԳՔ) : Եւ սակայն երկու կրօնաւորներուն հօդիները ներհակ բեւեռներ չեն : Եթէ չենք կրնար կարդալ ՏԵՐՈՒՆԻՆ, պատճառը ասպահովաբար դուրս է խորքի տաքնապէ մը : Տաղնապը ձեւէն է ասպահովաբար : Ու սղտիկցնելով շրջանակը, կու գամ դատելու դրական ալ տաքնապը մեր սերունդին որուն առաջին աքսիոմներէն մէկը դարձանքն էր հոետորութենէն : Ու այդ էր պատճառը թերեւս որ բանաստեղծական զգայնութեան հազիւ հաջորդ քերթողուհիներ մենք վերածեցինք անուղական բանաստեղծուհիներու (Սիպիլը այդ դափնիով թաղուեցաւ) : Ու մեր բանաստեղծները ուղեցինք ընդունիլ այն անուններու ետին որոնք ամենէն քիչ հոետորական զգայնութիւններ կը մատնէին իրենց դործերուն մէջ : Մեծարենցի, Թէքէեանի վարկերուն ստոյգ ազդակը այդ մարդոց գերծութիւնն է հոետորութենէն :

Իբրեւ խորքի հարց հոետորութիւնը առանց դժուարութեան վերածելի է ոռոմանթիզմին, զոր կը ճանչնանք բաւական : Զեմ դառնար ետ, Վարուժանի աշխարհին վրայ ծածանող շառաւիղ բացատրելու ճիգով մը ըսելու բաներ որոնք կրնան արդար ըլլալ, բայց դուրս կ'իյնայ գրականութեան պարունակէն : Հոետորութիւնը, Դ.

Վարուժանի անունին հետ գործածուած, գերազանցօրէն գրական հարց մըն է, այսպիսի մը, ինչպէս պիտի ըսէին արեւելահայ մատերիալիստ քննադատները: Ահա հա՛րցը, ինչ է անունը այդ պահասին, թերութեան, քիչ մը խոչորցուած՝ մեղքին որ կը վերաւորէ ինքնին ամբողջ, անթերի, գերազանցօրէն արդար քերթուածը որ կը կոչուի ԿԱՆՐՈՒ ԳԻՇՆՐ (ՀԱՅԻՆ ՆՐԳԸ): Գրական փառատոբ մը չէ ապիկա, այլ մէկը գրական զգայնութիւններէն զոր արուեստի վաւերական գործեր կ'արթնցնեն երբեմն մեր մէջ, առանց որ միջամտէին ժամանակ, շրջան, ճաշակ ու ասոր փոփոխականները, որպէսզի գործ մը վերածուէր ճիշդ իր հակադիր պատկերին(*). ԿԱՆՐՈՒ ԳԻՇՆՐը պաղպաղուն քերթուած մըն է դասական պարունակով, ուր արտաքին աշխարհը կը տնտեսուի, սեղմուելու համար 20-30 տողերու ճիշդ տարածութեան ծոցը, բայց այնպէս մը որ քանի մը անհուններ, մարդունը, տիեզերքինը, իմաստինը, կեանքինը, յաւիտեանականին մշտանորոգ յորինման անհունները թերադուէին, տարօրէն արագ անցումներով: Ամբողջ գիշերի մը տակ այս հետզհետէ խորացող անհուններուն ճարտարապետութիւնը քերթուածին կը բերէ տեսակ մը հռետորութիւն, խոչորութիւն որ բարեբախտաբար բառերու տուրք մը չէ, քանի որ ամենուս տրուած է այցուել այդ զգայնութեան տաղիստովը, երբ կը կենանք այդպէս մինակ, խեղճ, մութէն ծծուած ու ոչնչացած, մեր փոքր կիրքերուն փոքրութիւնը աւելի քան դատելով, մեր փառասիրութիւններն ու երազները ամչնալով կրել մեր ներսը, մինչ մեր զլխուն վրայ հսկայ դմբեթը կը շողափայլի. անհունապէս լուռ բայց անհունապէս խօսուն: Կրնայ պատահիլ որ մութ ալդ կտաւը ամբողջային երկինքին պատանք դառնայ անասելի արարքներու. մարդուն մէջ անասունը յայտնաբերէ աւելի քան խիզախ ու անժուժելի, մեզ ընէ անկանգնելի կերպով որդ, ճճի, սողուն կամ դադան: Բայց երկու կերպերն ալ երկինքին տակ կենալու չեն սակարկեր իրենց իրականութիւնը: Ու այդ կերպերէն առաջինը կայ Դ. Վարուժանի քերթուածին մէջ: Ուրանա՞ որ մեր հոգին իր կորստած հայրենիքը փնտռել ուզէ աստղերէն անդին, կախուի՞ր բանաստեղծին երեւակայութեան թեւերէն ու զանոնք գամել հոգի մը

(*) Գրականութեան պատմութեան քննադատները ասոնք, փառք ու կործանում, քաղում ու յարութիւն, կրկին կործանում ու վերջապետութիւն: Մերք ալ ունի յատկանշական մտայնութիւն: Բագրատունի, Ալիշան, Ռուսիեան, Սէքեան: Անշուշտ: Բայց՝ Խաչատուր Միսաքեան:

կտորին, միշտ այդ մուծին տակ, որպէսզի մեր քերթուածը չըլլա՝ չռետորական: Բայց այդ ԿԱԼԵՐՈՒ ԳԻՇԵՐԸ միայն երկնանուէր գղա-
յութեանց հանդէս մը չի թելադրեր: Հոն է ուռենին, որ լճի ափե-
րուն, հոյին անտես ճպոտին տակ կը թրթռայ իր նուազը, նոյնքան
խորունկ, իրաւ որքան աստղերուն երգը որ իրր լոյսի շամանդա-
ղում կը դողդղայ միշտ հսկայ գմբեթին տակ:

Հոն է դէզը. հողէն բրդացած այդ շտեմարանը որ վաղը պիտի
ոսկիրանայ կալին մէջ, միւս օրը գիւղացիին տունը պիտի տաքցնէ,
ապահովելով տարուան մը համար օճախին դոյութիւնը, միւս ամ-
սուն պիտի ըլլայ հացը. անցնելու համար բանաստեղծին ուղեղէն ու
դուրս դալու համար անկէ իրեւ հիւսքը ոսկի բառերու, իրր վկա-
յութիւնը այն կախարական ճամբորդութեան, որուն սկիզբն ու
վախճանը կը վրիպին մեզմէ, քանի որ չենք գիտեր հողէն անդին,
ինչպէս չենք գիտեր կապոյտէն անդին: Հռետորութիւն. այս ամէ-
նը: Ձեմ կարծեր: Միշտ այդ քերթուածին մէջն է հարսը, դէզին կա-
տարին «ծոցը բացուած գեփիւռէն», ուր «կը սպարպէ յարդգողն իր
կաթը սափոր առ սափոր»: Պէտք կա՞յ պատկերին վեհութիւնը,
մարդկայնութիւնը, իրաւութիւնը արատաւորելու, հոն խառնելով
բաներ, որոնք մեր փոքրութիւններուն թելադրանքն են յաճախ:
Քերթուածը կ'աւարտի ամենէն վսեմ արարքին մէջը արարչութեան,
երբ բանաստեղծին ծնողքը կը յղանան զինքը, «սեւեռած իրենց աչե-
րը բարի, վերն ամենէն մեծ աստղին ամենալառ հրայրքին»: Այս-
պէս զգացուած ու այսպէս բացատրուած՝ ԿԱԼԵՐՈՒ ԳԻՇԵՐԸ կ'ըլլայ
մեծակառոյց գեղեցկութիւն մը, բոլորած մեր հողէն, բայց չողար-
ձակ, կրկնելու չափ հսկայ կամարին շառաւիղումները, ու մանա-
ւանդ թելադրող ասոնցմէ անդինը: Ու իրր այդ իրեն իրեւ մթնո-
լորտ ծառայող բարձրաթիւիչ իմաստներու կայծկլտանքը, բառերու
հրթիռը, տեսիլներուն դոյն ու գաղջութիւնը, զգացումներուն արիւ-
նոտ համը իրարու հետ կը ներդաշնակուին, մոռցնելու համար մեզի
մեր ոչնչութեան, թշուառութեան ստոյգ ալ պատկերը զոր կը
պտըտցնենք մեր առջեւէն, երբեմն մեր ետեւէն: Յետո՞յ: Կայ ա-
տիկա ալ: Ո՛ւր է այդ քերթուածին մէջ ճշմարիտ կալերու գիշերը,
կէս մը կապտաւուն, կէս մը արծաթեայ շղարչումներով մութին
զոր կրակները մօտէն ու հեռուէն կ'արիւնեն յաճախ: Ո՛ւր՝ հոտե-
րը, ցորենէն, խոտէն, միսերէն, հացերէն, մղեղէն, կովէն, իշուկէն,
մանկիկէն, ապուրէն, թրիքէն, քրտինքէն, աղտէն ու այն հազար ու
մէկ մանր բաներէն որոնք մարդերէ բնակուած տեղ մը կը գատեն,
կ'անձնաւորեն: Ո՛ւր՝ ինչ որ այդ ամենէն դուրս է նոյն ատեն,

մութին վրայ բացուող ծաղիկները բառին, երգին, այս անգամ ձայնին թելովը, բայց վաւերական, որ հիւսէր մեր մտքին առջև ամբողջ կեանքը միլիոնաւոր մարդոց, անոնց որոնք պիտի ապրին հողին մէջ, պիտի մեռնին անոր համար: Ո՞ւր՝ վաւերական գիւղը այդ պայծառ շէնքին ետին: Հարցուցէք ու մտածեցէք: Դանիէլ Վարուժանի մէջ հետորոյթիւնը, տեսակէտէ մը, ուրիշ բան չէ յաճախ, եթէ ոչ իրականութեան սա զանցումը — զեղծումը, աւելի բարձր իրականութեան մը թերազրանքին ի խնդիր: Այսպէս ընելով է որ անիկա դարաւոր զգացումներ, պատկերներ, զգայութիւններ յաջողած է վերանորոգել: Ու իր գործը, այս հաստատումին ընդմէջէն, կը կրէ տիտղոսը, հոնտոլութիւնը՝ իրր փառքի պատմուճան: Եւ սակայն հարցը չի փակուիր:

Իր քերթողութեան մէջ կայ մասնաւոր երակ մը, զանգուածեղ զգայութիւններ, զգացումներուն մեծ ախօսը, ուրկէ կը հոսին իր պապերուն ձայները եւ ուրկէ այս ձայները ձամբայ ունին ընելու զէպի քաղաքութիւնները: Բանաստեղծի պաշտօն, սա կեցուածքը, յարգարանքը, ընդունելու եւ տալու մեծ հոսանքներ, երբ այնքան ազնուապետական, արդիական, Պոտլեռական է միւսը. — ըսել կ'ուզեմ իր անձին յարգարանքը՝ այս անգամ աւելի խոր ու նորը բաներու, մեր ներսիդին իրենք զիրենք ուրացնող այն գորշ, տրտում, տարօրէն սիրելի զգայութիւններուն որոնք արդի քերթողներու նախադրութիւնները պիտի կազմէին մեր ինչպէս օտարներու մօտ: Կրնայ չըլլալ ատիկա: Բայց բան մը վեր է տարակոյսէ: Ու ատիկա՝ մեր պայմաններուն մէջ, մեր ուժերուն ոգեւորումը, մեր պայքարին բարւոք զարգացումը, մեր երազներուն նուաճումը կարելի ընող հսկայ ազդակն է Գիրին, Բանին, Խօսքին, որոնք կը միաւորին ամէն ճշմարիտ քերթուածի ներսը, կազմելու համար նոր օրերու հըրաշքը որ կը խթանէ մեր մեռելութիւնը, մեղմէ վերստեղծելու համար մեր անդրադոյն իրականութիւնները, իւրաքանչիւրէս, երբ մեր ներկայ դժոխքին ուրուականները դառնալէ առաջ, մարդեր էինք, մեր հողերուն վրայ, հետը մեր մարմինին ու մեր հոգիին: Ու այս դերը ո՛չ պղտիկ է՝ ո՛չ ալ աւելորդ պերճանք, այս ժողովուրդին հոգեւոր յատակին համար, այն տարիներուն, որոնք երկու աղէտներ կը կամըջեն (1895-1915): Ահա թէ ինչո՞ւ հետորոյթիւնը մահացու մեղք մը չէ, ոչ ալ ծիծաղելի փղշտացիութիւն մը: Անիկա կարիք մըն է, գրեթէ անհրաժեշտութիւն մը, զանգուածները յարգարելու համար հօր ցնցումներու, անոնցմէ վերակոչելու քուն ուժեր, զանոնք ընծայելու աւելի վեհագի, աւելի տաք, աւելի ազնիւ, իրենց ցեղային

խորքին ու խորհուրդին հասկացողութեանը ամենէն սրբազան պաշտամունքին: (*)

Այդ էր պատճառը թերեւս իր հօր վարկին, երբ իր բանաստեղծութիւնը կը մատուցուէր զանգուածներուն: Վեց Լօթը տարի, մինչեւ պատերազմ, մեր հանդիսական համախմբումներուն մէջ այդ քերթողութիւնը ունեցաւ շատ զօրաւոր թափանցում: Չեմ լաշնար ազգակներու արտահանումին: Իրողութիւնը պարզ է, դրական բլաւուն չափ:

Ամբոխին իջնելու մեղքը, — բոլոր հռետորաշունչ գործերէն անբաժան — Վարուժանի մօտ կը մեղմանայ արուեստի հօր բարիքներով: Իրմէ ամէն քերթուած շատ զիւրաւ կը վերածուի շատ մը բաներու նոյն ատեն երբ կ'արտասանուի: Ամենէն առաջ անիկա վաւերական իրականութիւն մըն է, պահ, ապրում, յուշ, ողբ, պատկեր, միշտ ամբողջ՝ իրր շէնք ու զարդացում: Ու իբր այդ մինակը բաւ որպէսզի կապուէինք իրեն: Բայց ահա ուրիշ բարիքներ: Իւրաքանչիւր սող ձայներու ալ դրութիւն մըն է, մարդկային զգացողութեան բոլոր ստեղծերուն մասնակցութեամբը: Ու համաձայն բառերուն տակ պահուած զգայութեան, ձայնը կ'ելլէ, կը նուաղի, կը վառի, կ'որոտայ ու կը հրդեհուի: Աւելին: Ամէն բառ ինքնին հարըս-

(*) Քիչ ժողովուրդ մեզի չափ կարօս՝ այդ սրբազան վերափոխման: Դաւերու գերութիւնը պարզ փաստ մը չէ մեր հոգեկան քառու լուսաւորող: Ի վերջոյ, այդ դարուն սկիզբը քանի մը միլիոն համբողջ մարդերու բազմութիւն մը կար, որուն գլխին եթէ միշտ կախ էր սուրբ, բայց որուն հոգին կ'ընդառաջէր իր ժամանակին կարեւոր յղացքներուն ու կը սեպակակներ գանձմէ, աճապարամբի թափով ու իրեն յատուկ ուսմանքիցով: Մեր յեղափոխութիւնը միայն ազգային զգացումներու յայտարար մը չէ: Անոր տակը, աւելի ընդարձակ գաղափարագրութիւն մը, մեր ուժերուն հետ երբեք համապատասխան, բայց գայն որդեգրելու մեր փոյթին մէջ՝ կրկնապէս արտառուչ: Այսօրուան խորհրդահայ գաղափարաբանութիւնը ընկերային կեդիւ մը չէ, այլ այս ժողովուրդին մէջ իր հեռաւոր արմատները ամբօրէն պահող բխում մը: Ու հակասութեանց սա համդէսը իր բոլոր տրտում փառքը կը բացատրէ, երբ անոր օրային մէջ չմտնանք տեսնել այն միւս ալ մտայնութիւնը: — ասիական իր յամառութիւնը, անբազ իր նիւթապաշտութիւնը, իր տարօրէն ժամած քակեղորոշութիւնը, հաւաքական զգացողութեան համար իր զգային դրութեան խախտում հեմքը, իր անգթութիւնը, քանձարմտութիւնը որոնք թուում մասանց մը չեն, ոչ ալ սնոպութեան գինով փշուած մեղիներու ցուցակ: Անոնք հոգեյատակին տարբեր են նոյն այս ժողովուրդին ու դժուար հաւաստակը շոտութեամբ մը գոյ՝ ընդդէմ ուրիշ կարգէ շնորհներու, բոլորովին հակոտնեայ այդ կարաւանին: Բացսիրտ պարգութիւն, բարութիւն, ուրիշիմ հասնելու հոգեկանութիւն մը որ ցեղային մկարագիր է գրեթէ, իր երկիմքը, իր բանաստեղծական կեցուածքը, բնութեան դէմ իր կեցուածքին լրջութիւնը, սիրոյ իր անհու ընդու-

տուժին՝ իրրեւ պատկեր, կայծակ, փայլակ, որոնք կը բուռնին, կը բռնկին ու կը մարին, վերստին ծնելու, նորոգուելու տարօրինակ ճակատադրով: Ու երբ քերթուածը կը տեղայ մեր հոգիին վրայ ինքզինքը, հեքիաթին սակիին, մարդրտին նմանակ, մենք կը շուտորինք այս փարթամութեան զիմաց: Ո՞րը այդ շնորհներուն ամենէն շատ կը թուի ըլլալ յարգարուած...: Ասոնք ամէն ընթերցող, իր կարգին, կ'ենթադրեմ որ զգացած ըլլայ երբ մտիկ կ'ընէր Վարուժանէն: Սիւսմանթոյի Բանիլ ուժին (verbe) հետ բաղդատութիւն մը չեմ կրկներ հոս:

2. Ժամանակակից գայնութիւն.— Կը բանամ այս փակալիծը, Հոն ուսումնասիրելու համար այն շատ անձնական, մտերիմ տարրերը որոնք ամենէն ուշ կը հասնին ամբողջներուն ու քերթողի դործին մէջ կը կազմեն վտանգաւոր ժառանգութիւն մը: Կասկածէ դուրս է որ այս շատ մասնակի բխումները ամենէն աւելի դուրգուրանքը, խնամքը, հաւատքը պահեցին իրենց համար, բանաստեղծէն: Բայց որոնց ուրիշներուն հաղորդականութիւնը չգտաւ իր արդարացումը: Մեր մեծ բանաստեղծներուն համար այս իրողութիւնը ընդհանուր է: Վահան Թէքէեանի լուսադոյն քերթուածները ապահովաբար անոնք են որոնք մեղի բան չեն ըսեր այսօր, բայց որոնց ետին կը հաւատամ թէ անիկա ղետեղած է հոգիի ամենէն թանկագին փըշրանքներ: Վարուժան անմասն չէ բախտէն: Իր տրտունջքը մեհենադրութիւն մը չէ անշուշտ: Բայց զայն լեցնող զգայնութիւնը այնքան

նակութիւնները, իր տրտմութիւնը ու իր խորապէս գեղջուկ հոգեբանութիւնը դարձեալ տարբեր են անոր հոգեկան յատակին: Դարէ դար այս խտնուրդը քայքայեալ անոր հետ, երբեմն հաւասարակշռութեան խանգարումով մը որուն անդրադարձը կը գրեն իր աղետներուն ու փառներուն փոփոխակի կշռոյթները (rythme alternatif): Թերութեանց ու առաքինութեանց չափ գուցակշիռ մը չէ որ կը փորձեմ: Ոչ ալ այդ գուցակշռումը կ'անտեսեմ ուրիշ կարգի հաւաքմաններու համար: Բայց գաղիացի մը հօգր պաշտպանութեանը տակն է իր պատմութեան, իր հոգին: Մեզի պակսածը այդ նպաստն է: Ու մեր իտետութիւնը բնագոյնական գեմք մըն է ի սպաս այդ պաշտպանութեան: Ահա քէ ինչու համար մեր գրականութեան մեղերը չեմ բաղդատեր: Ու չեմ անցներ: Ի՞նչ հաստութիւն, միւլապաշտութիւն՝ կառոյցին մէջ որ արեւելահայ վէպ եւ ճերքողութիւն կ'անտանձնէ այսօր: Բայց ուրիշ ժողովուրդի մը արդիւնքը չէ ան. այլ անոր այն կ'ողմերուն որոնք յիշուեցան ինչ վերը իբր կշիռ: Ի՞նչ ներութիւն, երգանք, քաղցրութիւն, խոյանք ու գեղեցկութիւն այն կառոյցին մէջ որ արեւմտահայ ճնարքողութիւն կը կոչուի: Ու մեր ժողովուրդը խառնուրդն է այս հակասութիւններուն: Վարուժանի իտետութիւնը՝ այս անկիւնէն դիտուած, կ'ըլլայ ցեղային անհրաժեշտութիւն:

անձնական, մասնակի պարագայական նկարագիր մը կը մատնէ որ կը դժուարանանք մտերմանալ: Սիրոյ երդիչ մը չեղաւ անիկա, փորձը տալու համար մեր զգայութիւններէն ամենէն մեկայատուկ, արտայայտիչ, յատկանշող մէկ տարրին: Իր տառապաւնքը, որուն տեղեակ եմ մօտէն, հեռու գրական քեմա ըլլալէ, ողբերգութիւն մըն է դրեթէ, սկիզբ առած հեռուոր արեւմուտքէն, եւ փոխանակ մեղմանալու, ընտելանալու, մարդկայնանալու, մթաւած է ու զայրադնած: Զեմ բանար տոտմը: Իր յեշտառակը չունի շահելիք այդ անդադանապահութիւնէն: Անիկա չյաջողեցաւ այդ տառապանքը արուեստի ալ վերածել, ինչպէս ըրին մեր միւս տաղանդաւոր քերթողները, Մ. Պէշիկթաշեան, Պ. Դուրեան, Վ. Թէքէեան, որոնց քերթողութեան քանի մը անմահ գոհարները կու գան այդ աշխարհէն:

Բայց ժամանակակից զգայնութեան մաս կը կազմեն բացառիկ ալ ապրումները որոնք հայթայթուեցան իրեն գլխաւորաբար մեծ քաղաքներէն: Կիւնը, իրրեւ միւս, ապրանք, ներքին փտութիւն, ոսկիին կաւատութեամբ զգուշի ու շնիկներու սպասովը՝ ահաւոր: ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ՄԱՂԻԿՆԵՐ, (ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ), առանց հեռորութենէ տփգունելու, վասնղի անոնք կը բուսնին այդ քաղաքներուն ոսկի ցեխին մէջ ու մեղ կը յուզեն: Դէպի ընկերային տարողութեամբ յօրինումներ չեն սակայն անոնք, թէեւ Վարուժանի զգայնութիւնը անմասն չէր ստիկէ (ուրիշ փարսկրաֆի մէջ եւ կը մօտենամ հարցին): Պարզ պատկերներ: Կարդացէք ԸՆԿԵՑԻԿԸ: Պիտի աղուելք այդ մօրմէն որքան մարմար սանդուխներու վրայ «թողլեռած» կեանքի դաղջ ծրարէն: Ու պիտի տառապիք ոչ թէ բոլոր մայրերուն ու լըբուած փոքրիկներուն հաշտոյն, այլ այն պարագայական, այդ պահուն ու տեղին յատուկ խռովքով որ մեր աչքերուն ու զգայարաններուն վկայութիւնն են երբեմն: Վարուժանի ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐԸ մեղի կու տան բաւական թիւ մը քերթուածներու, որոնց մթնոլորտը չինուած է այդ ամէնով:

Ըսի թէ իր քերթողական աշխարհը ողողուած էր անցեալով: Երկու մեծ հատորներ անկործանելի փաստեր են այդ իրողութեան: Զեմ բանար փցուն վէճը, արուեստի գործի մը մէջ, ժամանակի դիքիմ: Ոչ միայն մեր օրերուն ի նպաստ բան մը չենք շահիլ անկէ, այլեւ կը ստիպուինք դրեթէ յիմար, առնուազն անհեթեթ balourdise-ներ քշելու: Եւ ասիկա անոր համար որ կատարեալ արուեստագէտը դուրս է ժամանակէն: Կ'արժէ՝ այդ ժամանակին վրայ իր զանցումներովը: Միայն միջոցին չէ որ վարն ու վիբը գոյութիւն չունի: Զունին անոնք ժամանակին ալ մէջը: Տեղական գոյն, պատ-

մական հարողատութիւն, քիչիկ մը հմտական փոռասիրութիւններ, հաստ ու հաստատ նիւթապաշտութիւն միտքէս չեն անցնիր երբ կը կարդամ ՄԵՌԱԾ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆԵր: Ու կիւզոտսն ի վեր նաւող ե-
զկատացի թաղուհիին ԿԳԼՈՊԱՏՐԱ (ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ) կերպընկալ
զեղեցկութիւնը կամ վաղնջական մոյնքը չեն որ զիս կը կապեն քեր-
թուածին: Ընդարձակ յօրինումի մը մէջ (ՀԱՐՃԸ) Դանիէլ Վարուժան
փորձած է պոէման: Անցեալի յատակին վրայ ձեւուած այս կառոյց-
ները չհերքելով հանդերձ ժամանակը, չեն աշխատիր ստոր հասկա-
ցողութեան վերարտադրումին: Անոնց բոլորին մէջ ալ տիրականը
ժամանակակից զգայնութիւնն է: Մարդերը կը նախանձէին, կը սի-
րէին, կը տառապէին, կը սպաննէին Քրիստոսէ տասը, քսան դար
առաջ ինչպէս ետքը: Ու արուեստի դործը, աւելորդ է կրկնել, դգա-
ցումներուն արտայայտումէն չի կրնար ինքզինքը զերծել: Թերեւս
այս պատճառով է որ մենք կը հաղորդուինք Վարուժանի հեթանո-
սութեան, անցեկապաշտութեան (passéisme), դասականութեան.
քանի որ կեցուածքներու աս արտաքին դանազանութեան ետին կայ
ու կը մնայ մէկ ու նոյն մարդը, պայծառ դոյներու, պարարտ ձե-
ւերու, զօրաւոր զգայութիւններու բոլորանուէր տարփաւորը: Ու
այս հաւաստումը հոս հոմանիչ է խառնուածքին: Պատկանիլ՝ մեր
օրերուն: Ատիկա ըրած ենք արդէն, մեր մարմինովը(*): ՀԵԹԱՆՈՍ
ԵՐԳԵՐը զիրքն է որ կը համադրէ խառնուածքի բացառիկ հարստու-
թիւն մը: Ու այդ հարստութեան մէջ անկարելորդ չէ բաժինը այն
շնորհքներուն որոնք Վահան Թէքէեանի, Միսաք Մեծարենցի ու ա-
ւելի հին անունի մը Մ. Պէշիկթաշլեանի տաղարաններուն տուած են
պատկան նկարագիր: Ամբողջ արեւմուտք մը, իր մեծ քաղաքներուն
ոլորտովը եւ դոյներով, իր հողին խոնաւ զեղեցկութեամբը, իր
արուեստին խռովքներովը՝ Թէքէեանի տաղերուն աշխարհը: Պոլիս
մը, Մերձաւոր Արեւելք մը. համապատասխան նկարագիրներով՝
Մեծարենցի մէջ: Ու մէկ կողմով հարադատ ուրիշ Պոլիս մը՝ Պէշիկ-
թաշլեանի մօտ: Նոյն այս հանդամանքը, աւելի տիպարային կատա-
րելութեամբ մը Դ. Վարուժանի մէջ, որուն տողանդը կը նպաստա-
ւորուի վերի անուններուն պակսած ուրիշ փորձառութիւններով ալ:
Ժամանակակից բանաստեղծի յղացքը իր մօտ կ'ընդարձակուի, այս-
պէս, առնելու համար պատկերը թերեւս ամբողջ հայ բանաստեղ-

(*) Գրեթէ բացառութիւն է տիպարը որ կը յաջողի ինքզինքը լիովին ազա-
տագրել իր օրերէն: Մեր մէջ նմոյշ մըն է այդ ուղղութեամբ բացրատումին: Իր
պարագան՝ քիչիկ մը հասկնալի՝ իր կեանքին յոյսովը:

ծուքեան խորհուրդին, երբ այս բառին մէջ ուղենք դնել համանուագը մեր հոգին յուզող բոլոր հարցերուն: Այդ զիտակէն զխոռոած՝ Վարուժանի գործը ամենէն ամբողջ արտայայտութիւնն է արեւմտահայ հոգիին:

է. Հայեցիութիւն. — Ու հա՛րցը՝ անմիջապէս: Ո՞րքանով հայ, առհաւօրէն ու աշխատարար, օրինակի մը համար, ԼՈՅՍԻՆ ԱՂԻԻՐԸ քերթուածը: Ու հանդիտօրէն՝ ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ, ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ, ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ: Ասոր պատասխան մը յուսկնած են տալ արեւելահայ աղանդաւորները (Հին դպրոց, Շիրվանդադէ, Նոր դպրոց՝ Խորհրդահայ տարադները) զայն ուրանալով, միակուսը ու ամբողջ որքան անվերադարձ: Տեսակէտները որքան իրարմէ հեռու, իրար կ'ամբողջացնեն արդիւնքին առջեւ, որ դատապարտութիւնն է այդ չքեղ իրադրութեան: Ուրե՞մն: — Բայց նոր չէ որ հերետիկոսներ կ'ապրին: Ու հերետիկոսութիւնը ամենէն քիչ մեղքը կը դրո՞ծէ կրկին արուեստի մարդին վրայ բարեբախտաբար: Թողթոյի մը հերքումները չեն մեղցուցած ԱՆՆԱ ՔԱՐԵՆԻՆԱՆ: Ոչ ալ Զարեանի ուրացումը իր ՆԵՐԱՇԱՐՀԻՆ, կործանած այս զերքը: Արեւելահայ աղանդաւորութեան վճիռը չեմ փաթթեր մօտի: Ու չեմ խնայեր ճիշդ մը, այդ վճիռին մէջ զգալու նաեւ դերը անոնց զրականութեան ընդհանուր չըջափոխութեան(*): Վարուժանի քերթողութեան մէջ ցեղային տարրը, իր-

(*) Կասկածէ դուրս է որ ցեղային հարազատութեան կարեւոր ստորագիծեր կը համրէ իր մէջ Արեւելահայ գրականութիւնը, ընդհանրապէս: Անոր վէտը առնուազմ բարիքը ըրաւ երկու որոշ դասակարգ փրկելու կորուստ (միջակ քաղ-ֆեմին ու մասամբ մըն ալ գեղջուկ տարրը): Անոր քատրոնը մեղքը չգործեց Վարդան, Վահան Մամիկոնեանների նետելու ամբոյններու ծափին: Ու անոր արտայայտութեան գործիքը չըբացաւ տարապայման, հերքելու աստիճան ցեղային մկառագիրներ (ինչպէս պիտի ըլլայ գրիքէ մակամագիրը արեւմտահայ բարբառին, որ գրաբարախառն վիժուկ մը կամ փմահան ճարտարապետութիւն մը — ՆԵՐԱՇԱՐՀԻՆԱՐՀԻՆ լեզուական պատկերը — այնքան քիչ ու մեղ վկայութիւններ են պերն այդ իրացումն): Բոլոր այս առաւելութիւնները կշիռի կ'ելլեն իրենց ժխտական կողմերովը, դիտուած՝ Արեւմտահայ գրականութեան ընդհանուր համապատկերին ընդմէջէն: Բայց չեն բաւական երաշխաւորելու հարազատութեան յղացք մը որ ըլլար հասարակաց երկու գրականութիւններուն: Անհանդուրժելի է իբրեւ բանաստեղծական արտադրութիւն ինչ որ ելած է այդ մարդոց գրիչէն Արա՛վեանէն միգշեւ Յովհաննէս Շիրազ: Ու աման չէ այս վճիռը իր բացարձակութեան համեմատութեամբ: Յովհաննէս Թումանեան, Վահան Տէրեան: Կը կենամ այս անուններուն առջեւ ինչպէս պիտի կենայի արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը կշռած պահուս Խ. Սեւակի, Գ. Պետկէօթիւքեանի անուններուն առջեւ որոնցմէ յաջողակ ֆանի մը տուն կամ փերթուածներ անկարող պիտի ըլլային քննադրել շէնդանք որ Վարու-

րեւ խորը, ոչ ոք մտքէն պիտի անցընէր կտակածի ենթարկել: Նոյնիսկ ամենէն տարօրինակ զգայնութիւններու լիւնջը: Հեթանոսութիւնը, օտար բխում մը չէր մեր ժողովուրդին, տեսնեք ատիկա: Ու կը կենամ առարկութեանց առջեւ որոնք կու դան աւելի հեռահայեաց հանդանակներէ: Հո՞գ. այդ դարձը: Գոնէ՞ այդ դիւզը:

Ի՞մ պատասխանը չեմ ստկարկեր: Ու այս հաստատումը անոր համար՝ վստիկի ատով իսկ կ'աղատագրեմ իմ ժողովուրդի իմացական հորիզոնը, անոր պարունակին մէջ առնել կրնալու համար այն բաղձալիմի հարցերը, որոնք մեր ժամանակներու իմացականութիւնը կը յատկանշեն: Արդարեւ, առանց այս լայնացումին, մեր ժողովուրդի վերջին ու արժէքաւոր ճիւղը, Արեւմտահայ գրականութիւնը հարկ պիտի ըլլար զուրս ձգել ցեղային իրադրոժմանց զանձարանէն: Նման արարք մը պարզ անիմաստութենէ մը աւելի պիտի կշռէր այսօր: Յետոյ քիչ չեն գրականութիւնները, որոնց մէջ ցեղային գիծը մեղի ներկայանայ այն տարամտութեամբ որով յանցապարտ կը կացուցուի անիկա արեւմտահայ գրականութեան մէջ: Կայ անշուշտ ֆրանսացիին իր գրականութեան մէջ: Բայց ատով չէ որ այդ գրականութիւնը կը սիրէ պարծենալ: Նոյնը՝ լատին գրականութեան համար որ նիւթ ու կաղապար ամբողջութեամբ չէ խղճահարած փոխադրել ուրիշներէն:

Ժամն է, Մեծաբեցը, Թեֆեանը: Այն ատե՞ն: Հարագատութեան յաջգը կարնիլ է ազատագրել այդ մեզ դրուած, անպարփակ ու մանաւանդ անհորիզոն իրապաշտութեանն ու արդարութիւն ընել այն միւսին որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ ճշմարիտ գլուխ-գործոցներ պարգեւեց մեզի: Բառակոյտ է անշուշտ Սիպիլի քերթողութիւնը: Անտանեիլի հետտորութիւն՝ մեր մեծ ու կրտսեր ռոմանթիքներուն ոտամաւորը, մեծ չափով: Բայց արդար յուզումով, հայարտութեամբ կ'ողողեն զիս մեր ճշմարիտ բանաստեղծներուն յաջողութիւնները, փոյթ չէ որ անոնք չգան մեզի ամպուղամպէն ռատիսկայաններէ: Մեր հոգիին ընդարձակութեանը արի փաստ մըն է արեւմտահայ քերթողութիւնը ու ատով կը զլէ, կ'անցնի իր վրայ դիզուած մեղադրանքները: Զեմ զարմանար որ յունարէնի քարգամնուած մեր քերթողները արքեպեան այդ աստիճան ուշագրաւ զգայնութիւններ: Ըրէ՛ք ատիկա արեւելահայ ռեւէ մեծ քերթողի գործին ու ձեր գտնելիքը անտանեիլի միջակութիւնն է (ցեղային նկարագիրներու քիչիկ մը ազգագրական արժէքը, գոր չեմ ուրանար: Վալերի Փրիւստով մը կրնայ յանդավառուիլ արեւելահայ քերթողներով, ճիշդ ինչպէս պիտի յամալառուէի եթէ երբեք տասներորդ դարու հայ աշուղի մը գործերը, հրաշքով, յայտնուէին այսօր ինծի: Կարեւորը՝ ժամանակակից զգայնութեան մը վերածուելու շնորհն է որ կը միջատուէ մէկ յեզուէ ուրիշ փոխադրուած արուեստի գործի մը արժէքին ու կշիռին): Ու այս արդիւնքը պարտք կը ղեն մեր վրայ զգուշաւոր ըլլալ, երբ կը դասենք ճոր ժամանակներու մեր ճիգերը: (Այս հարցը տրբուած է աւելի մանրամասնութեամբ ուրիշ հատորի մը մէջ – *ՁՈՒԳԱՅԵՐԻ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՆԵՐ* – տակաւին ուրուագիր):

Արեւմտահայ գրականութեան մէջ հայեցիութիւնը կը պարզէ նկարագրի մը որ սեպհակաւն է իրեն: Ու այդ հանդամանքը թերեւս ցեղէն դուրս, ցեղէն միւր տարրի գոյութեամբն է պայմանաւոր: Եթէ մեր մեծ բանաստեղծները Դուրեան, Մեծարենց քիչ յատկանիչներ կը վերբերեն իրենց ցեղին բնութեան, ու հազիւ հեռաւոր կապերով կը միանան ցեղային միջին զգայնութեան մը, չեն ալ դադրիր, սակայն պատկանելէ իրենց ժողովուրդին: Ու դժուար չէ դանդաղ հաշտեցնել ցեղային միջինին, հերթը է որ այդ միջինը բնութաննք քիչ մը, անկէ ներս առնելու համար ձեւ, փայլ, պատկերակերտութեան ընդունակութիւնը, բարդին, բաւժիլին, խորին զգայարանքները, որոնք երբեմն իրական ալ եղած են անոր պատմութեան ճամբուն վրայ: Յունարան դպրոցը (Ձ—Բ դար) ատոր պայծառ փաստ մըն է, բլլալէ ետքը ամուր ճիգ մը: Լեզուական խրթնութիւն, սեթեւեթ ձեւի խնամք, վստահ մը դառնալու աստիճան առաջ մղուած, կան մեր հին մատենագիրներուն մօտ: Աւելին: Այդ փոյթը զրեթէ մշակոյթի կերպ մըն է: Ձուր տեղը չէ որ մեծագոյն մեր բանաստեղծը պիտի զրէ լեզուով մը (Նարեկացի) ուր ո՛չ հելլէնը կայ, ոչ ալ հինգերորդ դարու միջոտ ճարտարապետութիւնը: Այս ամենէն կը հետեւի որ Արեւմտահայ գրականութեան սա կողմերը օտարօտի ու խորթ շնորհներ չեն, արժանի դատապարտման: Ու Վարուժանի ինչպէս նմաններու դործը կը վերածուի իր ճամբիտ իմաստին:

Թերեւս քիչ մը չափ արկածախնդրութիւն՝ տեսնել ուղիւ ու դռնել Արեւմտահայ գրականութեան մէջ այն կարեւոր արժանիքները, որոնք թանկ են մեզի համար, մեր քերթողութեան մէջ մասնաւորապէս: Շքեղ ու ներդաշնակ չէնք որով արդար է որ հպարտանայ արեւմտահայ միտքը, իրագործումն է մէկէ աւելի շնորհներու: Չեմ կրնար ամբողջ ժողովուրդի մը իմացական շնորհներուն աւազան ընդունիլ, օրինակի մը համար Հրանդի, Թլկատինցիի, Չարդարեանի երկերը, պարզ հարադատութեան, հայեցիութեան ստորագրելի մը ենթարկուած: Չեմ ուրանար ասոնց տարրողութիւնը: Բայց չեմ խորանարդեր անոնց արժէքը: Ու այն շնորհները, որոնք իրական են մեր պոլսատիպ գրողներուն մօտ, չեմ վտարեր մեր արժէքներուն դանձաբանէն: Դանիէլ Վարուժան կը դառնայ այս իսկ զեղումով իր ցեղային քանակին ու կ'ըլլայ լար մը անոր զգայնութենէն, յոր, փարթամ, քաղցր ու հեշտահունչ: Թերեւս երեւակայութեան պերճանքը, թռիչքի յանդգնութիւնը, համամարդկային իտէալներ, կրակ ու կարեցիութիւն, ինքնալստահութիւն ու երազանք բառեր չեն միայն, տարտամ կաղապարներ՝ վիճակներու համար, որոնց պարագրկումը

մեզ կը հետացնէ մեր կարողութեան շրջանակէն: Անոնք որ հետեւած են պայմաններուն, որոնցմէ փարուած է մեր կեանքը, զժուարութիւն կը դրսն հասկնալու թէ ինչպէս արեան ու սուրի կիսադարեան մրկին մէջ մեր զրահանութիւնը կերպը դռած է արտադրելու իր մեծ դէմքերը: Այս է թերեւս առեղծուածին ազդակը: Բայց առեղծուած մը բան մը կ'ապացուցանէ ի վերջոյ: Անկէ դուրս ու վեր է իրականութիւնը, այսինքն Արեւմտահայ զրահանութիւնը:

Դանիէյ Վարուժանի մէջ կը տարուիմ տեսնել.

ա) Պայծառ, լուսարագձ, ճախրանքէ շնկրկող երեւակայութիւնը այս ժողովուրդին, զարերու սանդուխտով մը իրարու կապող մեր ցեղին ազատ, առողջ, չքեղ կեանքը երբ տէրն է իր հողերուն, իր հրաշալի երկրէն ճարտարապետուած իր հողիին, ու այն նուազ, կործանած, արնաշաղախ միւս ալ շրջանին երբ լքուած է իրմէն ու աշխարհէն:

բ) Խոր, իրաւ, թրթռուն գգայնութիւնը այս ժողովուրդին, զոյ՝ կուրծքին տակը մեր բոլորին (ինչպէս ինք բանաձեւած է այս ամէնը չքեղ քերթուածի մը մէջ, ԿԱՐՄԻՐ ՀՈՂԸ) ու ոճի ելած մեր աղօթքներուն, երկերուն, ժամերուն, զրահան ստեղծումներուն մէջ: Այժմ տաճկացած այդ մարդերուն վրայ՝ ինչ որ զարերուն մատուցը զրուեցաւ մեր ճակատին ու անցաւ անկէ անդին, մեր ուղեղին մէջ կաղմեւելու ոստայնը մեր կիրքերուն, փոքրութեանց ու անկարելի ըսուելու չափ զժուար հերոսութեանց, մեր բղկտումներուն ու իրարու արեւելուած մեր զորութիւններին, սրով մեր զիւզը կ'ըլլար մեծկակ փեթակ մը, հասարակաց յուղումներով ու մէկ մարդու նման ոտքի կը բարձրանար... Ասոնց այսօրուան պակսիւր մեղմէ՝ փաստ մը չէ որ կաղմած չըլլան անոնք մեր զգայնութիւնը:

գ) Խոր, իրաւ համակրաղին տքտուութիւնը որով պարուրուած տարեր ենք մեր տարիները այս քանի հաղարներէ ի վեր: Որ անցեր է մեր ճակատէն դարձեալ մեր զգայարաններուն ու ըրեր մեր նախուածքը անորակելի, մեր երաժշտութիւնը տխրալի ու արցունքի տանող, մեր մարմինին ժապաւէնները թխամոյն ու մեր ուրախութենէն խիկ սգաւոր, կոտրած:

դ) Մեր հուկեկան հաւեատուութիւնը, զոր վերածեր ենք ցեղային առաքինութեան, մեր պապերուն հանդէպ յարգանքը փոխակերպելով թաքուն հպարտութեան. մեր կործանած պատմութիւնը կրելու

համար անհրաժեշտ տարադ, բայց որ պաշտպաներ է մեզ, մեզմէ զօրաւորներուն գրոհներուն դէմ ու դեռ կը պաշտպանէ մեզ՝ մեզի դէմ: Հիմա որ մեզմէ զղուանքը մեր գրադէտներէն իջած է մեր երիտասարդութեան, չունինք աւելի զօրաւոր դարման մը քան հասկացողութիւնը սա տարադին:

Ե) Մեր այլասիրութիւնը, որ չըջուած հաստիւրութիւնը չէ տկարներուն, պարտութեաներուն: Հասեր ենք մեզմէ ուժովներուն, մեզմէ տկարներուն, միշտ լիալիւր ու վճռական: Կարգացէք պատմութիւնը:

Կարելի էր երկարել սա տրոհումը: Կը կենամ ու կը հարցնեմ. — Կա՞ն ասոնք Վարուժանի քերթողութեան մէջ: Պատասխանը կու տայ ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐԸ: Ու այդ պատասխանը կը փակէ հայեցիւթեան հարցը, իր քերթողութեան հետ տրուած:

4

Մասնակի այս հարցերէն դատ, Դ. Վարուժանի քերթողութիւնը մեր առջեւ կը դնէ ուրիշ աւելի ընդարձակ իրողութիւններ, աշխարհէ որքան ասոր արտայայտումէն:

Չեմ ծանրանար այդ աշխարհին այն մասին վրայ որ մեր նոր գրականութեան ամենէն խոր, համատարած, կակծալի յուզումները թելադրեց: Հայ տառապանքին, ընդվզումին, երազներուն, արդարութեան ու բարիքի ծարաւին համատրոփ եղերբերութիւնն էր աւելի մեր բոլոր գրողներուն համար հասարակաց: Այդ զգացողութիւնը, դիտուած այն ընկրկումի կէտէն ուր կը կենամ, ամենէն տիրական նկարագիրը կը կազմէ այդ գրականութեան: Ու դիտուած դարձեալ, պատմութեան դաշտէն, կը մնայ ամենէն տարածուն, ամենէն անողոք ստուգութիւնը մօտաւորապէս երեք սերունդի կենանքին: Ոգեկոչական, միամիտ, պարզունակ, այդ զգայնութիւնը մեր ուժանթիւքներուն մօտ, ժամանակին հետ պիտի թխպանայ քիչ առ քիչ: Մեր իրապաշտները դայն պիտի չզարգացնեն (Պոլսոյ թեւը անկարող էր ատոր, ռեփմէն պատճառով) բայց Պոլսէն փախուստէն յետոյ եւրոպական կեդրոններու մէջ, լքումի ու յուսահատ ոգորումին առնթք պիտի տարածեն անոր քանի մը անմահ քանդակները: ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՅԸ, որքան ալ անկատար ու տկար իբր վիպական յօրինում, հզօր պատկեր մըն է անկէ, այդ զգայնութենէն: Արուեստագէտ սերունդը թէ՛ Եւրոպա, թէ՛ Պոլիս, անկէ պիտի ստեղծէ մեր նոր արուեստին ամենէն չքեղ փառքերը:

Դանիէլ Վարուժանի բաժինը, մեծազոյնն է այդ զգայնութեան քերթողակերտ պարագրիումէն: Ձեռք ընէր ոտնակոխ Սիամանթոյի փառքը, երբ, այսպէս, իրմէ տիրակալուած (կը հաւատարատոր) աս աշխարհին մէջ կը դնէր Վարուժանի անդրին: Սիամանթոյի դործը անամբողջ է ու միայր, չըսելու համար միօրինակ: Ու ծանօթ է այդ դործը մեր բոլորին իրր աղջամուղջ մը, մղձաւանջ մը ասպղալիպս մը, դոր մշտական կրակ մը առկախ կը բռնէ ամբողջ ժողովուրդի մը վերեւ, մինչ խորքին կը կատարուի ահաւոր ողջակէզը նոր ժամանակներուն: Ասիկա աշխարհ մը ըլլալէ աւելի յաճախանք մըն է իր մօտ ու մեր մէջ: Անշուշտ երբեմն ուրիշ կտորներ՝ վայրերէ, տեսիլներ՝ ուրիշ զգացողութիւններէ հանգուցուած, մարդեր ալ, որոնք մինակ չեն մորթուիր, այլ գիտեն մորթել: Անշուշտ երբեմն ուրիշ հորիզոններ, հին ու հեռու, որոնց ետեւէն մարդարէշներ (Ս. ՄԵՍՐՈՊ) մեր վրայ կը թափեն անձրեւը ոսկի պատկերներուն: Բայց բառական այդ չքեղանքը չի պաշտպանուիր միշտ կեանքին իրաւ նպաստովը: Վեց եօթը հատոր կը հաշուէ այդ քերթողութիւնը Սիամանթոյի: Բայց անոնք վերածելի են իրարու՝ իբր զգայնութիւն, ու աւելի ձախորդ իրեւ արտայայտութիւն: Դ. Վարուժանի ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ մեծ ու միակ դիրք մըն է, յայտարար սակայն այդ ցեղին կարելի չնորհներուն:

Աւելորդ է վերլուծել դիրք մը, դասական եղանակով, պատմել անոր բովանդակութիւնը գլուխ առ գլուխ, վերծանել անկէ տիրական ակօսներ զգացողութեան, երբ այդ դիրքը դրագէտի մը դաստակերտը չէ, ըսել կ'ըզեմ՝ երբ անոր հեղինակը, ամէն ժամանակներու համար էական, խորհրդաւոր ազդմունքներու, հին բառով մը՝ ներշնչումի մը քարոզն է, մարդը՝ որ կը հաւաքէ, կ'աւազանէ հազարներու եւ բիւրերու զգացումներուն աննշմարելի շամանդաղները իր հոգիին վառարանին, ու զսոսնք պայծառ լոյսի մը, հրկիզող արեւի մը պէս դուրս կը պոռթկայ, ողորկելով, շլացնելով, տաքցնելով ու վառելով դասացած սիրտերը ու քար կտրած երակները: ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ նման զգացումներ կը թելադրէ մեզի, մեր ժողովուրդին բոլոր բարեմասնութիւններէն փարթամ քանդակներ, մէկը միւսէն աղուոր: Հոն է Հայոց Պատմութիւնը, իր հերոսներուն պատկառելի չքախումբովը, հայրապետ թէ արքայ, ռազմիկ թէ գեղջուկ, գրող թէ որսորդ, մայր թէ գեղուհի: Հոն է Հայոց երկիրը իրեւ ձեւ ու ուղի, իրեւ գեղեցկութիւն ու մթութիւն: Հոն է մեր անցեալը, արագ, փայլակնազիր տողերով դրուադուած որոնք քերթուածի մը տունը կ'ընեն կէս դարը մեր պատմութեան: Երբեմն ամբողջ օդերը-

գութիւն մը (ՋԱՐԴԸ, ԴԻԱԿԻՆ ՍԱՅԼԸ, ԿԻԼԻԿԱՆ ՄՈՍԻՐՆԵՐՈՒՆ), որուն թաւալումը, մե՛ր սարսափէն բռնուած ջիղերուն վրայ, մեզի մոռցնել կու տայ զիրին, բառին դերը ու մեղ կը նետէ արցունքի: Երբեմն այդ դիրքը հիւզակ մըն է «ուռնազարդ» առուի մը եզերքի կակաչներով «ծաղկեւորած» որու շեմին, ծերուկ կառուի մը մըրմունջին ընդմէջէն մայրը իր հեռու որդիին կ'ուզէ խօսքեր այնքան սրտազին, այնքան իրաւ, որ ամբողջ ժողովուրդի մը սիրտին բերանը կ'ըլլայ, ատուի, ալիսէս խորհրդադրուած, մեհնադրուած ճերմակ կտաւին վրայ թուղթին: Այդ վիշտը, այդ զարհուրագին զգացողութեանց տաղնապը (այդ մօրը աչքերը երբեմն լացած ալ «իւր ծունկերուն վրայ մորթուած եօթը դաւակ»), մեր դրականութեան մէջ էթէ երբեք յաճախանքի մը ձեւը կ'առնէ, ստեղծելու համար նորերու քրթմնջումը ընդդէմ այդ նոթին, չի դադրիր ըլլալէ ամենէն ահաւոր իրականութեան ալ վաւերագիրը: Անոնք որ լալկան, յուսահատ ոգին կը դատափետեն արեւմտահայ դրականութեան, չունին արգարացում: Յեղին ՍԻՐՏԸ ուրիշ չէր կուրծքին տակ միլիոններու: Ո՞վ է ան թշուառականը, որ չէ անցեր այդ զգայութիւններէն: Այսօր նստիլ Փարիզ կամ Նիւ Եորք, ու ողբ միայն տեսնել մեր ստեղծումներուն մէջ, տղիտութենէ աւելի բան մըն է, հոյեկան ստորնութիւն: Զի այն ամէնը որ արուեստագէտին գերագոյն տաղնապը կազմեց, դրական տաղնապ մը չէր դժբախտաբար: Ոչ ալ դերութեան տաղնապ մը: Անիկա լման ցեղի մը ամենէն խորագոյն անձկութեան զարհուրանքը եղաւ: Ու աւելի քան իրաւ: Մեր բոլոր հոգեւորութիւնը անբաւական կու գայ նուաճելու մէկ հատիկ իսկ ողբերգութիւն, երբ անիկա կը կատարուի թուրքին ձեռքովը, հրաշագեղ նկարչութեամբ վայրերու մէջ: Առէք պատահական քերթուած մը ՀԱՅՁՈՅԱՆԲԸ (ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ): Լերան վրայ, լուսին տակ: Կուլան հալածուածները: Պառաւ մը, մէկ ձեռքը յենացուպին, միւսը երկինքին, կը բանայ իր բերանը ու կ'ըսէ խօսքեր: Ի՞նչ բնական, ինչ քե՛հ, թափը որ այդ բառերուն կրակն է պառաւին ու մեր ալ ոսկորներուն փապուղիները մինչեւ: Յիսուն տող: Այո, բայց յիսուն հազար տարիներու խառնութեամբ: Մեր լման սլաղնութիւնը, որ տղերուն գիծովը կը բարձրանայ, կը կարմրի կ'ըլլայ հրդեհ, պահելով ձեւերուն անհուն ճշգրտութիւնը: Սո՞ւտ է այս դժոխքը, զոր հազար հազար սատանաները անդամ քիչ դային պիտի ճարտարապետութեւ, բայց որուն նկարը մենէ իւրաքանչիւրին հոգեյատուրը գրուած է անջնջելի կերպով: Յեղին ՍԻՐՏԸ երբեմն հայ աղջիկն է, ԱՐՄԵՆՈՒՀԻՆ, արեւելքին բոլոր ձգողութիւններովը, լեռնազեղ ու խորունկ, զոր կը

դերեն ու կը հանդերձեն վայրագ անկողիններու ողջակէզին: Սո՞ւտ՝ այս տոռածին տոնուապն ամօթը ամէն անոնց համար որ մարդ մը եղան քսանին ու վաթսուին մէջը:

...Ու այդ զիրքը է տակաւին թաւիշը մեր մամռազեղ սարերուն, զմրուխտ մեր վանքերը զոգաւոր պատապարող պուրակներուն, ոսկին մեր դաշտերուն ու «լալն ու մարգրիտը» մեր մարտիկներուն օրօրան ծառայած ապառաժներուն: Գրական թեմա մը չէ սա հոգերանութեան տիրական կշիռը մեր նոր զրահանութեան համար: Անիկա ամենէն բարձր ու հարազատ բխումն է մեր կեանքին:

Ու այս հոգեվիճակին արտայայտութեան կերպը՝ ուրիշ հարց: Անիկա շնորհն է, ճարտարութիւնն է բառի մեծ վարպետի մը, տաք, հաղորդական, ճաճանշափառ, որ իր լեզուն կը ճանչնայ իր ամբողջ հասակովը^(*) եւ դայն զործածելու ատեն յաճախանքին տակն է հրդօր ազդմունքներու: Ոճի ուսումնասիրութիւն մը զրազիտական զրահանքով, անբաւական պիտի դար թացատրելու Դ. Վարուժանի քանին բացառիկ չֆեզանքը: Աւելի բնական կը թուի ինծի այդ յաջողութիւնը պաշտպանութեանը յանձնել իր տաղանդին որ իրեն համար զործածուած՝ համարիչ է բնատուր առաքինութեանց հանդէսի մը: Յեղիւն ՍԻՏԸ մեր նոր քնարերպութեան ամենէն երանգաւոր, հրաւիրա (ինք պիտի չմերժէր «հրավարս») կղերանուազն է, հանդէսը մեր զգացողութեանց զօրաւորադոյններուն:

(*) Մխիթարի դպրոցին տիրական կմիքը գէթ իր վաւերական քանաստեղծներուն մօտ փարբամութիւն մըն է արտայայտութեան, որուն նոր անունը՝ հոնտորութիւն: Զեմ գրադիր անոր գրքունակ կազմովը, ուսուցչական, հանդիսական, պերճախօսական, որ սակայն գլխաւոր մեղաւորն է գառածումին: Մեր օրերում դժուար կը հանդուրժուի անոր մարդկային միւս կողմն ալ: Մեր եին մատենագրութեան հիմնական նկարագիրն է սակայն անիկա: Հիմնգերոյ դարու մատենագիրներ իսկ գերծ չեն անկէ: Բամ մը կ'ըսէ՞ այս հաւաստումը: Անշուշտ: Բայց ղէպի վեր, միւս դարերուն, մեր գրական բոլոր աշխատանքները ուրիշ կերպ կ'անգլխանան, երբ մագաղաթին դեղնաւում երեսին վրայ կը տողանցէ շուքը իրենց փետուրներուն: Ծանր գլուխ պատմիչներ, քերեւ ոգի քրոնիկագիրներ, խոհում, փիլոսոփոս աստուածաբաններ, աղօթասացներ, բոլորն ալ կը գործածեն ոմ մը որ իր կրկնումովը դարէ դար, յանախանգովը դպրոցէ դպրոց, ցեղային կմիք կը ստանայ կարծես ու ինքզինքն կը պարտադրէ: Կը հաշտուիս այդ մարդոց ըսուածքին սա տարօրինակութեան: Ու կը մերես այդ անիմաստ կուտակումները, անհմարին բարդութիւնները, ու իսկապէս համադրական բառակերտութիւնը, որուն արդիական մէկ փորձը կայ Զրաքեանի *Ներաշխարհին* մէջ: Դ. Վարուժան մեր հին մատենագրութեան այդ շփումը ամենէն քաջատար կերպով իրագործած արուեստագէտն է իր սերունդին: Մեր անցեալին սա մայր վիճակներում հետ (քանաստեղծական, զգացողական, լեզուական) սա մտերմութիւնը ուզեմք

Փարակրաֆի մը մէջ (արդի գգայնութիւն) ես մօտեցայ այն քանի մը բացառիկ վիճակներուն, որոնք Դ. Վարուժանի գործին կու տան ներկայացուցչական այլապէս խորհրդանշական իմաստ մը: Ասոնցմէ ամենէն որոշ պարզուածը զգացողութիւնն է համայնական տառապանքին որ դրուած է արդի մարդուն առջեւ: Չեմ լայներ իմ դիտողութիւններուն չըջանակը: Բաւ է միայն յայտարարել, որ քսան ու աւելի գործը արուեստի քիչ անդամ գրապէցաւ զանգուածներուն ողբերգութեամբը: Ատիկա սպասին էր լծուած որոշ կարգերու, չըսելու համար դասակարգերու: Մեր օրերուն ամենէն ակընբախ իրողութիւնը արուեստի մէջ, խորտակումն էր այդ կախարդական պարունակին: Հիմա միջին դասակարգն է որ տիրական է մեր գրքերուն մէջ: Արեւմտահայ գրականութիւնը ըլլալէ ետքը անհատներու երազանքին նախընտրեալ գետինը, ցեղային զգայնութեան իր զարպասովը կը կոտրէ մեր ուժանթիւներուն այնքան սիրելի ակտորժակները ու կը բանայ ճամբան համամարդկային յոյզերուն: Դ. Վարուժան այն բանաստեղծն է որ ընդարձակած է աստիճան մը աւելի, այդ ճամբան: ՀեթԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐՈՒՆ մէջ՝ որոշ աշխարհ մը, աշխատանքին, մեքենային, «բանուոր» յղացքին հետ կապուած զգացումներուն յանդուգն նուաճումովը, գէթ ասոր փորձովը ուշադրաւ: «Ընկերային արուեստ մը» ինչպէս ուղեցին զայն սրակեղ արեւմուտքի բանաստեղծները, կանխող դարավերջին: Կարելի է: Պարզ է սակայն ինծի համար փաստը քերթուածներուն, որոնք ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ անունին ներքեւ կը պատմեն մասնաւորապէս նոր բաներէ. ԲԱՆՈՒՌՈՒՆԷԻՆ, ՍՊԱՍՈՒՄԸ, ԲՆԿԵՑԻԿԸ, ՄԵՌՆՈՂ ԲԱՆՈՒՐԸ, ԽԱՐՈՒԱԾ ԿՈՅՍԵՐԸ, ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԸ, ՃԻԻԱՂԸ Կ'ԱՆՑՆԻՆ, ԴԱԴԱՐԸ, ՄԱՅԻՍ ՄԵԿԸ, քերթուածներ ըլլալուն հետ, մտավիճակներէ բիւրեղացումներ կը

չուզեմք, կ'անդրադառնայ մեր վրայ: Ահա քէ ինչու ամբողջ երեք սերունդ, եքէ ոչ աւելի, տասնութերորդ դարը եւ յաջորդին կէսը, Միլիթարի ստեղծած շարժումը պիտի յիշեցնէ կանխող շատ մը դարերուն մտավիճակը: Փոքեմաւորին (Է. դարու վարդապետ մը) մէկ ճառը, Ս. Կոյսին ուղղուած, իբրեւ լեզու ոչ միայն կը քելադրէ Բագրատունին այլ եւ Զրաֆեանը, Հիւրմիւզ, Ալիշան: Բայց Մանդակունի, Թովմա Արծրունի, Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոս նոյն առեմ, որոնց իրաքանչիւրը մեր լեզուն գործածած է ընդհանրական գագոգութիւններու նմանատիպ ակօսէ մը: Սիւսանքօ, Դ. Վարուժան: Անշուշտ: Արտայայտութեան սա կերպը այս նկատումներուն ցուցմունքովը դժուար չ'ըլլար վերցնել դէպի ցեղային նկարագիր մը: Հազար հինգ հարիւր տարի երբ գգալու կերպ մը իմգիմքը չուրանար, փաստն է գորաւոր բանի մը: Արուեստի՞մ: Ով գիտէ:

յանձնենք անոնց որ աչքէն անդինը, ասոր չտեսածը դիտեն որսալ ու մատուցել մեղի: Բայց մեր հոգին կը փնտոէ այն հիմնապէս մարդկային գոյը, որ մեր ուղեղին թոքումն է կարծես մեր աշխատավայրին վրայ: Վաթսուն ու աւելի տարիներ իմ մայրը նստաւ իր աշխատանքի աթոռին, մետաքսի մանարանի մը մէջ: Ութը տարեկանին մտած էր հոն: Ես, պղտիկ տղայ, երբեմն կ'արտօնուէի իր մօտը երթալ: Կիններուն ու աղջիկներուն երգին մէջ էր լացը, մետաքսի թելերուն խարտեալ վայլին մէջ էր հացին սարսափը, դարձող անիւներուն, ճախարակներուն ըզլունին մէջ էր, հիմա կը մտածեմ, ամբողջ տաղնապր այդ արարածներուն. իրենց հոգիի այն մասերուն որոնք անոնց ներսը ունէին իրենց առանձին օրէնքները: Խաչած խողակին ու կլոր կլոր եռացող սեւ ջուրին մէջ էր մատուցող կամ կործանած մասններուն քերթուածը: Այսօր, սա տողերուն հետ, ինծի կը դառնան հարկբաւոր այդ թշուառներուն բոլոր ողբերգութիւնները, առանց գրքունակ երանդի, քրտինքի, խոնաւ երազներէ, արեւի չեւած սէրերէ, թարմ թարմ կոնծած կուսութիւններէ յօրինուած, որոնք հեռուէն կը տեսնուին րայց կը թարգմանեն իրր տեսողութիւն՝ իրականութիւնը այնքան որքան չուք մը զինք յօրինող իրականութիւնը: Այսպէս է որ մարդիկ պարտաւոր կը դառնան իրենց մարմինով զրելու իրենց աշխատանքին քերթուածը, հսկայ դժոխքներուն ծոցը արդի մեքենաստանին:

Աւելի սրտառուէ, սակայն՝ այն միւսները որոնք անջատ պատկերներ են: Իբր այդ անոնց իրականութիւնը կ'երաշխաւորուի անոնց խռովքովն ալ, քանի որ ԽԱՐՈՒՍՏԱՂԷՏ ԿՈՑՍԵՐԸ մեր քաղաքակրթութեան մէկ հիւանդութիւնը չեն պատմեր մեղի լոկ, այլ աւելի մութ բաներու ալ թելադիր են մեր հոգիներէն ներս: Ինչ փոյթ որ կերպընկալ դեղեցկութեանց մեծ մթերք մը կը միջամտէ, օրինակի մը համար, որպէսզի ինքնին արդէն փաթեթիմ նիւթ մը՝ ԸՆԿԵՑԻԿԸ, բռնանայ մեր հոգիին վրայ: Բանաստեղծութիւն մը միշտ ինքնարաւ է: Ըսել կ'ուզեմ՝ ձեւին մեղքերը կը տապալեն միայն խորքէ տնանկները:

Դ. Վարուժանի երրորդ հատորը, ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ, առանձին հարցի մը գուռ կը բանայ: Անիկա ղիւղական գգայութեանց, մթնոլորտի, գոյնի, հարադասութեան պայմաններուն պարտադրանքն է գիւղէն վերցուած բանաստեղծութեան մը մէջ:

Ստոյգ է որ կանխող երկու հատորները վճռական, աւարտած

տախտակներ են, ու անոնց պործաւորը յազթահարած է անոնց խորքը որքան արտայայտութիւնը: Յեղի՛ն ԱԻՐՏԸ, Էրեք չորրորդով, անվերածելի քանդակ մըն է, մեր հզօրագոյն զղացումներէն մէկ քանիները սանձալով իրեն ներշնչարան ու մթնաւորտ: Մեր հայրենիքին կակիծը, իրեն չափ խոր մեղի թերադրող գիրք՝ դժուար է զրոնել: Միտ կողմէն, ոչ նուազ ստոյգ է որ ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐՈՎ մեզի տրուած ուրիշ կարգէ զղացութիւններ, դարձեալ Էղակի, կը դնեն վերջնական կնիքը իր մեծ անձնաւորութեան, քերթողական այն հարցերուն վրայ որոնք վերը անցան վերլուծումէ: Պարագան նոյնն է ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸՆ: Կը տարակուսիմ:

Ու իմ վերապահումը կ'արդարանայ մանաւանդ այն փաստով որ Դ. Վարուժան հարադատ գիւղացի, կտրուած է անկէ բախտորոշ ջրջանի մը: Տեղ մը բսեր եմ, մեր հողին կը շինենք տասնէն տասնըհինգ, այսինքն անոր այն մասը որ զգայնութեան թեզանը պիտի տայ: Ու այդ տարիները Վարուժանի համար Պոլիսին մէջ կը գետնադնէ: Անշուշտ, Եւրոպայէն դարձին, անիկա զնայ թարմանալու իր պատերուն զգայնութեանց ջուրերուն խորը: Բայց ուշ էր: Թեզանը կազմուած էր շատոնց: Իր շահը այդ ճամբորդութենէն անցորդի զգայնութիւններու պիտի վերածուի, իրաւ է թէ չքեղ, նկարագրեղ, շրջացիչ է իրը տեգոր ու գիծ: Բայց, արուեստի դործ մը ներքին հողիովը կը փրկէ ինքզինքը: Կայ անշուշտ արտաքին ոգի մը որ դաշտանկարներու, կարկառներու, հորիզոններու, դողերու եւ կորութիւններու ճարտարապետութիւնն է, մեզմէ դուրս, մեր վրայ իրը դմբէթ ինքզինքը տաղաւարող: Բայց քիչ կու գայ մեզի տալու վաւերական զղացողութիւնը այն բանին, որուն գիւրին անուներ կ'եանքն է, բայց դժուար է չափազանց նուաճումը իրրեւ այդ:

Ձեմ կրնար սակայն դատապարտել այդ հատորը, գիւղական հարադատութեան մը վերիպանքը խոշորցնելով աւելի անդին քան իրական իր իմաստը: Գիրքը հարուստ է ուրիշ կարգէ գեղեցկութիւններով: Գէթ իրրեւ խորք անիկա կը պատմէ մեղի մեր դարաւոր զղացումներէն, հողէն, աղբիւրէն, ցանքէն, գուռէն, կալէն, կակաչներէն, ցորենէն ու այն առարկայական խռովքներէն, որոնք այնքան ծանր կը ճնշեն մեր զղացական աշխարհին վրայ: Պատկերելու արարքը տարուած է իր ծայրագոյն սահմաններուն: Քերթուածները հզօր ու հսկայ նկարներ են, միջոցին վրայ կարկառուն ու ամբողջ: Ձանոնք յորինող գոյներուն թարմութիւնը իրմէ առաջ ու իրմէ վերջ չեմ հանդիպած ուրիշի մօտ: Գրականութիւն: Եթէ կ'ուզէք այդպէս

անուանել սա պատկերաստղը, որուն հրապույրը այնքան տիրական է սակայն Արեւմտահայ գրականութեան քիչ մը շատ քաղաքիկ մըթնոլորտին մէջ: Անշուշտ միշտ մեր իրաւունքին մէջ ենք պահանջելու նուազ արտաքին շքեղանքը, առաւել ներքին զգացողութիւններ, մանաւանդ որ ցեղապաշտ բանաստեղծի մը համար, որպիսին կը դաւանէր ինքզինքը, ոչինչ այնքան բարձրորակ ձգտում է որքան այդ ցեղին միջին առաքինութեանց քանդակներուն մէկ դանձարանին յորինումը: Ու մարդ տարրը քիչ է ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸՆԻՆ մէջ, որ պիտի տար ամենէն առաջ մարդկութեւ հոգին:

5

Ո՞րչափով Դ. Վարուժանի կ'արգարացնէ իր համբաւը, իր սերունդին բանաստեղծական կարողութեանց միջին ու վերջնական տիպարը ըլլալու: Ձէինք նշմարած վարկածին զփուարութիւնները, երբ իր զերքերը կը շինէին իրենց վարկը, թերեւս զլիաւորարար այն փաստով որ Դ. Վարուժանի հասունութեան հինգ-վեց տարիները գրական երկունքի մը հետ չեն ներդաշնակուիր. քանի որ դադանիք չէ. թէ մեր մտահոգութիւնները առնուած էին քաղաքական տաղանայներու ափսոսէն: Մեծարեցի բոլորովին թարմ մահը, իր համբաւին վրայ իրապօրծուած անարդ խաչակրութեան արձագանգով ծանրաբեռն, դեռ չէր գտած իր նուիրադրածումը: Վ. Թէքէեան, իր ՀՐԱՇԱԽ ԅԱՐՈՒԹԻՒՆը կազմած էր անշուշտ բայց կը շարունակէր մընալ մեծ անծանօթ մը, իր աշխարհովն ու արուեստովը, տարազբան ու արեւմտեան, քաղքենի ու զուսպ, բոլորովին նոր իր զգայնութեամբը ինչպէս արտայայտման ոգիովը, ուր ամենէն քիչ տեղ էր տրուած Արեւմտահայ գրականութեան տիրական ախորժակներուն, թռիչքին ու հռետորութեան, որոնց փոխարէն պարզութեան մէջ վճռական ճշգրտութիւն մը կը պաշտպանուէր: Սիւրմանթոն, — անշուշտ: Բայց ոչ իրբեւ հակադրութիւն:

Այս մեծ անուններուն կապուած հոգեփիճակներ ու արուեստի հայեցողութիւններ չեն կրնար սպառել սերունդի մը տաղնապանքը՝ կեանքէն որքան իմաստէն: Դ. Վարուժանի մեծ շնորհներ նետեց իր սերունդին միջինին: Իր նորութիւնը չէ անշուշտ քանի որ ուժգին խռովքը, զոր կը կերպաւորեն բառերու կեանքէն մեր խորհրդաւոր intuition-ները, ամէն քերթովի համար հրամայական: Բայց մեր հռետորութիւնը ազատագրելու որոշ արժանիք մը չեմ մերժեր ի-

րեն: Մեր ոռոմանթիքներուն նանրասիրութիւնները, լեզուական խաղարկութիւնները, մանաւանդ զբարարի ափօսով դէպի քերթողական մը բարձրանալու ալիւս անտանկի պատրանքը կը դադրէին իրենց փառքէն: Զայանութեան ուժգնութիւն մը, բարկութիւն մը մեզ չի դարմացներ սերունդի մը մօտ, որուն սիրտը կանչուած էր ամենէն անարդ անկումներուն կսկիծին, իր ժողովուրդին վրայ գործադրուած անորակելի սպանդէն զարգացող: Այդ սերունդը կը հաւատար անշուշտ իր պապերուն, քիչիկ մը մօտիկ հօգիտով զինքը կանխողներուն: Բայց այդ հաւատքը պարզամիտ չեղաւ չփոթելու իր ուսերուն բեռնուած պարտքին կշիռին: Անշուշտ դեռ որոշ մթերք մը կայ խշշորցաւած միճակներու, վաղածանօթ պատգամներու, որոնք մանաւանդ ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸԻՆ հաղորդականութիւն մը կ'ապահովէն, ու ասիկա անշուշտ ի միտս մեծ արուեստին, բայց ունին անոնք գերազանց արժանիքը բառ չըլլալու: 1860ին թող քերթողները ոգեկոչէն մեր մեծ անունները (ԼՈՒՍԵԱՅՆ ԳԵՐԵՅԱՆԱՅ ՀԱՅՈՑ, ՆՈՒԱԳ) մեր պատմութեան: Ներկայացողները այդ կոչին միշտ պաճուճուած մարդեր են, իրենց պատմութեան դրուադները դիզած, իրրեւ պսակ, իրենց միայն փիչ անդամ մեզի պէս սոսկական արարած: Անկէ կէս դար վերջը մեր սերունդը յոգնած է այդ բառական փառքերէն ու չրջած արժէքներու սանդուխտ: Դ. Վարուժան պարզ մարդերու ուսին պիտի միտասի ինչ որ Պէշիկթաշլեանի, Նար-Պէշի հետորութիւնը պիտի խենթեանար զիղելու մեր «անմահ դիւցազանց» անօգուտ կերպով դիւցազնութեան հանուած զլուխներուն: Մեր պատմութեան մէջ չէ որ բան մը կը նորոգէ մեր սերունդը: Ատոր անկարող պիտի ըլլար անիկա. գլխաւորապէս քաղաքական տաղանդներու ետեւէն վազելով: Բայց մեր պատմութեամբ փառաւորելու մեր միամտութիւնը պիտի վարկարեկէ անվերադարձ կերպով մը: Ու հոս մեր փորձանքներուն չափ դեր մը ունին մեր զրականութեան մեծ անունները: Մեր իրապաշտութիւնը սկիզբ մըն էր այդ ուղղութեամբ: Արուեստապէս Սերունդը շարունակեց պայքարը: Ու մեր զրականութեան մէջ, 1900էն վերջ անկարելի են լուսինին ուղղուած պերճ խօսքեր, յիշելու համար օրինակ մը միայն: Այդ թուականէն տասնհինգ տարի առաջ մատաղատի աղջիկ մը դերագոյն հեշտանքով մը պիտի խօսէր «Երկինքի թաղուհին» (ԱՌ ԼՈՒՍԻՆ ՍԻՐԱԿԻ) ու պիտի ըսէր քիչ մը բան իր սիրտին տաղանդներէն յիմար այդ մոլորակի բեկորին, չկասկածելով թէ որքան անտեղի եթէ ոչ ծիծաղելի վիճակ մըն էր ատիկա քսանամենի իր մարմինին համար:

Բայց հսկողություն մէջ զգալի սա ամօքումէն, Դ. Վարուժանի կերպընկալ գեղեցկութեան որոշ զգայարանք մը պարտադրած է մեր սասնակներին: Զեմ բոլոր թէ իրմէ առաջ մեր նկարագրական բանաստեղծութիւնը խոտուած էր արեւելեան չափազանցութեամբ եւ կամ Սիւլիկեան սնտոկքով: Բայց տիրական էր գեղծումը. աւելի ճիշդ գեղծանումը: Մեծ բանաստեղծ մը, Միսաք Մեծարենց իր գործին կէսին մէջ կը նկարագրէ հազիւ ոգևոր (ոգիացած) արտաքին աշխարհ մը: Մեծ արձակաւոր մը, Տիրան Զրաքեան, նոյն այդ մոլորութիւնը պիտի հաւատայ փոխակերպել, երբ պատկերներուն վրայ իմաստիւ ածան վարդէնուր կը սրտիկ: Ու տալիս ճիշդ է առ հասարակ մինչեւ Դ. Վարուժանի տաղանդին լիակատար շողարձակումը: Դ. Վարուժան կը ստնձէ այս անխնայութիւնը զոյնբուս գործածութեան: Ու կը մշակէ զիծերու պիտութեան չափ կական երանգներուն ալ ժուժկայութեան ճաշակը:

Իրմով նուաճուած չէ անշուշտ այն սերունդը որուն զգայնութիւնը կը բացուի ջարդերէն անմիջապէս վերջ մեր վրայ տիրող աղջին մէջ, այն մասնաւոր հոյեփեմակին զոր սերունդին մէկ ուրիշ վարպետը պիտի որակէր այնքան արտայայտիչ բացատրութեամբ մը, իրրեւ ՅԱՅԳԱԼՈՅՍ մը ընդունելով 1895էն մինչեւ 1915 երկարող քառնամակը: Արեւմտահայ գրականութիւնը երբ կը համախմբէ իր տաղանդները որոշ պիտակներու ներքեւ, կ'ընէ տալիս կարգի պէտքէ մը աւելի, թերեւս անպիտակցօրէն թելադրուած մեծ իրողութենէն բոտ որում իր տաղանդները առանձին առանձին երեսները կը խորհրդանշեն հաւաքական հոգեբանութեան մը: Փորձեցէք նման տեսակէտներ հաստատել Արեւելահայ գրականութեան համար: Զեր գտնելիքը առանձին մարդեր են, ժողովուրդի զգայնութեան ընդհանուր միջինի մը վրայ իրարու հանգուստի: Ինչո՞վ կը գատուին իրարմէ Յովիսնեան, Յովիսնեան, Աւետիք Խաչակեան, Դերբնիկ Դերբնիկեան: Փնտռեցէք ու ձեր պատասխանը տարտամ ընդհանրութիւններէ անդին պիտի չանցնի: Եւ սակայն այդ անունները միակ տանիքի մարդերն են այդ քնարերգութեան: Ա՞յն առեն: Յովհ. Թուսմանեանի զո՞րծը: Բայց տալիս սերունդի մը մտահոգութենէն դուրս է բոլորովին. վասնզի իր բնկերներուն Դ. Ալայեանցի եւ Վ. Փափագեանի հեքիաթները վարժապետական միջակութիւններ են, ու առով դուրս գրական լրջութենէ: Երբ տեսակէտը ուղենք արժեքներ առնող վէպին մէջ, պիտի տանք անուններ, որոնց իրադրածած արժեքները իրարու նման են այնքան աւելորդ կերպով: Շիրվանզադէ,

Մուրացան, Նար-Դոս : Անշուշտ : Առանց դժուարութեան այս մարդոց դործերը կրնան իրարու փոխակերպուիլ : Իմա՞ստը այս ամենուն : Բայց շատ սլաղ է : Փորձեցէ՛ք նոյն կերպը արեւմտահայ ռեւէքերթողական խումբի մը համար : Նոյնիսկ խորքի հանգիստութիւններով անհերքելի միութիւն մը — Սիամանթոյի և Վարուժանի աշխարհները — ձեռին մէջ կ'անձնանայ, կ'առանձնանայ : Ու կու գամ կէտին ուրկէ մեկներ էի : Մեր տաղանդները չափաւորութիւններ չեն . անոնք կը զիմաւորեն մեր բազմապատկերները : Դ. Վարուժան չէր կրնար նուաճել սմբողջ սերունդի մը տաղնապանքը : Մեղադրանք մը չէ որ կը բանաձեւեմ :

Ո՛րք փնտռել Դ. Վարուժանի դերին ճշգրիտ տարրողութիւնը մեր քնարերգութեան մէջ : Կամ ո՞ւր է իր տեղը մեր բանաստեղծութեան արժէքներու տախտակին վրայ : Այս հարցումներուն առաջնորդող մասնակի վերլուծումներ կան սեւեռուած կանխող էջերուն մէջ : Վերջացնելէ առաջ իր գէմքին յօրինումը, կը փորձեմ այդ հարցերուն թելադրած կարելի պատասխանները կապել իր կարճ բայց արգիւնաւէտ դործունէութեան :

ա.) — Մեծ բանաստեղծին յատկանիչներէն մէկը առանձնութիւնն է : Դպրոց կազմելու առաքինութիւնը պէտք չէ չիտթել տաղանդի տեսակարար ուժին հետ : Բանաստեղծ յղացքին հետ չի հաշտուիր արդէն հաւաքական դործօնութեան օգտակարութեան (bien-faisance) postulat-ն : Դ. Վարուժան մեր քնարերգութեան մէջ հեռու է ունենալէ այն աւագ բարիքը զոր իրրեւ քերթող այնքան քիչ օժտուած ուրիշ միտք մը, օրինակի մը համար Արշակ Զօպանեան պիտի ընէր այնքան բնական կերպով մը : Զօպանեան ու Սիպիլ մեր մէջ ամենէն աւելի գէմքեր են արժանի երախտադիտութեան, մեր ուսանաւորին վրայ իրենց անհերքելի դերովը : Ուրիշ հարց՝ իրենցմէ մեղի չահուած քերթուածներուն ճիշդ չըսելու համար չափազանց աննշանակ թիւը : Դրական կեանքէ հեռու ապրիլ մը չի բացատրեր Դ. Վարուժանի տփուոյն դերը մեր քնարերգութեան մէջ իրրեւ մերանորոգիչ ու նոր ուղիներու, քերթողականներու խուզարկու : Զեմ գիտեր, պէտք կա՞յ նման պահանջներու : Ստոյգ է որ պատերազմէն ասդին իր ազդեցութիւնը կը նուազի, աճումին արագութեամբը : Նորերը գինքը կը գտնեն երբ տաղանդ չունին ու կաղապարներու կարօտ կը զգան իրենք զիրենք : Տասնով քսանով կը համբուին մեր հան-

դէսներու մէջ այն տղաքը որոնք Դ. Վարուժանի կատարճակիրը ըլլալու փառք մը չեն արհամարհէր, տակաւին այսօր: Ու կը շարունակեն անդիտանալ իրենց անկանդնելի միջակաութիւնը: Դ. Վարուժան ներշնչարան մը չէ արուեստի: Նորերէն անոնք որ տաղանդ ունին, աւելի հաճութեամբ կը մօտենան օրինակի համար Վ. Թէքէ-հանի քերթողութեան ու կ'ընեն ատիկա առանց տուժելու: Այս հաւաստումը դրական նորոյթի փոփոխութեամբ մը չի տկարանար: Թերեւս աւելի թիւ մը տարիներու պիտի կատարէր անհրաժեշտ սրբազրութիւնը ու ազատագրէր քերթողը պարագաներու նպաստէն: Այսօր Պետրոս Դուրեանի տկարութիւնները շատ դիւրաւ կը նետուին իր ժամանակին կոնակին, բայց արժանիքները կը դառնան անկասկածի. իր անունը զատորոշող քերթողական քանքար: Կը խորհիմ թէ քառորդ դար յետոյ Դ. Վարուժան պիտի թօթափէ իր գործէն թարմատար մասեր, որոնք իրական են երեք հատորներուն համար ալ: Առաջինին մէջ չեն պակսիր զուտ բառական (verbal) շնորհներով կառուցուած քերթուածներ որոնք ժամանակի բնթացքին կը պաղին, կը թոռմին, առանց որ անոնց ետին կեցած ճշմարիտ տաղանդը կարենար արդիւնէլ այդ քայքայումը, ԱԽԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՏԻԿԻՆԸ, ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՈՒԳԻՆ, ՆԵՄԵՍԻՍԻՆ մէկ կարեւոր մասը (վերջին) նմոյշներ են այդ կարգէն նուաղումներու: Դժուար կը կարգանք, միշտ այդ գիրքէն ԳԻՒՅԱԶՆԻ ՄԸ ՍՈՒՐԻՆԸ, ԱՌԱՔԵԱԼԸ, ՄԱՏՆԻԶԸ, ՕԶԸ, ԱԼԻՇԱՆԻ ՇԻՐՄԻՆ ԱՌՋԻՆ տակաւին բառական թիւով ուրիշներ: ՀԵԹԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐԷՆ չենք հանդուժեր ԲԵԳԱՍԸ, ՀԱՐՃԸ, ԴԱԴԱՐԸ, ԵՓՐԵՄԸ, ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԸ. անմիջական մերժումով մը ու կը մնանք վերապահ ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐ յորակուած խմբումին զրեթէ ամբողջին դէմ: Կը յիշենք ՀԱՅԻՆ ԵՐԳԸ իբրեւ զեղեցիկ, փողփողուն փոխարկութեանց հանդէս մը բայց դառնօրէն կը դանդատինք վաւերական կեանքի պակասէն: Ամբողջ հատորի մը դէմ սա վերապահումը, ու միւսներուն զրեթէ կէսին վրայ տարածուող մեր անտարբերութիւնը քառորդ դարու շրջափոխութեան մը հետեւանք չեն մեր ճաշակներուն: Բայց մնացածը: Անիկա չահն է մեր քերթողութեան: Ու այս տողերուն զրուելէն քառորդ դար մըն ալ վերջը, կը կարծեմ թէ այդ զործը, այդպէս զոտուած, մաքրուած, կը ստանայ իր ճշմարիտ նկարագիրը: Այն արժանիքները՝ որոնք սերունդի մը պատկանեցնուն չափ, կ'անցնին անկէ անդին ալ ու կ'աւելնան ցեղային հարստութեան: Բիւրեղացման այս աշխատանքը կատարուած է արդէն մեր ռոմանթիքներուն, իրապաշտներուն համար: Ու անոնց վաստակէն ազատուած մասը ա'լ անկորուստ ժա-

ստանդուրթիւնն է հաւաքական(*) հայութեան: Ու այս է պատճառ, որ իր վաստակին մէջ չեմ տառապիր դտնելու եւ յայտարարելու վկայութիւնը այն երիտաւարազութեան որ այս դարուն սկիզբը կրկէս կ'իջնէր արիւնոտ ժողովուրդիւններու, դահանդադին զգացումներու բռնեցումն տակ, դիմելու համար շատ աւելի սեւ, ահաջնոր ճակատադրի մը քան ան որ վիճակուած էր կանխող երկու սերունդներուն, քիչ-չատ արեւոտ օրերու արժանացած: Ըսի թէ իր սերունդին խորքէն ինչ տիրական մաս կը խտանար այդ տղուն աշխարհին մէջ: Կ'աւելցնեմ թէ այդ սերունդին զրական հասկացողութեան քանի մը տախտակները իրմով էր որ ստացան իրենց չքեղ կաղապարները: ԳՐԳԱՆՔԸ հեթանոսական է որքան քրիստոնեայ. սիրային է որքան նկարչական. մարմնական զգայութիւններու արդիական հանդէս մը որքան դասական հովուերգութեանց դեղեցիկ նորոգում: Իրբեւ բառերու հրթիռ ու պատկերներու շարան անիկա կը խտացնէ իր մէջ մեր թէքէկանը, Մեծարեւոյր, Զրաքեանը: ԼՈՅՍԸ քերթուած մըն է, ուր իր սերունդին իմաստի ետեւէն ծարուահիւծ կարօտը կը զգաս, պատկերներու չքեղ ճնշումէն ազատիլ ուղող միտքի մը տապնապը բան մը կորդելու հսկայ առեղծուածէն որ «աստղերուն ծովն» է մեր վրան: Կարելի է երկարաձգել այս թուումը: Բաւ է միայն դիտել տալ որ բոլոր այդ քերթուածները որոնք իրենց վճռական ձեւը գտան Վարուժանի մէջ, փորձեր, ճիւղեր, ձգտումներ չեն, իր սերունդին համար ցանկալի ու տիրական: Վարուժանի մէջ կան մարմնաստեղծիւններ մեր ցեղային խորհուրդէն (թող ներուի այդ լիկուած բառը հոս: Անիկա իրականութիւն մըն է իմ մէջ, շատ աւելի պայծառ որքան չէ խոր աղօտումը իր վրայ դործադրուած հասնողէն ու չհասնողէն): Զուր տեղը չէ որ մեր լեզուն դեղեցկագոյն բխումներէն մէկն է արեւելեան ժողովուրդներուն մէջ, ու չեն մեր երդերը* այնքան սրտառուէ, խոր, բանաստեղծական տնմահ հեղանուտով մը թրթռուն: Զուր տեղը չէ որ մեր զգացումները հազած են կարմիր շղարչը հզօր ալրումներուն, մեղմէ ու դուրսէն: Կան ասոնք Վարու-

(*) Սերունդէ սերունդ կատարուած վերգնահատման փորձեր, միշտ կարելի, չեն գօրծի փշրել գործերու աս անվերծանելի իսկութիւնը: Փարիզեան տղոց բոլոր մերժումները չեն փոխարիներ ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌԵՆԻԿ զբոյլը որ մեծ է ինքն իր մէջ ու մեզի համար ալ, գրականէն դուրս արժանիքներով: Վարուժանի հոնտորութիւնը իր յիշատակին իրբեւ նախատիմք արձակող տղաք գիտե՞մ քէ ինչ կ'ընեն: Թոք մտածեն միայն ու միայն ՄԻԱՄԻՏԻ ՄԸ ԱՐԿԱՆԵՐԸ որակուած ոչնչութեան որ 1900ի շրջանին ամենէն փնտռուած ու փառաբանուած գլուխ-գործոցն էր: Այսօր: Նայն բախտը կրնայ զարնել նաեւ իրենց դռները:

ժանի մէջ իբր ջերմութիւն. ձեւի պաղպաղուն քանդակ, զգայութեան կրակ ու սրացք: Դարձեալ դժուար չէ անոր մէջ հաստատել արդի արուեստին քանի մը մայր ցանկութիւնները. ցեղային երանդէ, դանդաճները հրահրող կիրքերէ. ընկերային բարձր, յայն ակտիվներէ. ձեւին պերճանքէն ու բառին ստեղծանքէն համադրութիւն, համագաշն ու թափանցող յուզումներէ որոնք Պոտյէր մը, Վերլէն մը, Վերհաոն մը կը թելադրեն նոյն ստեղծ: Ու թո՛ւնք գասական արձակութեամբը երեւակայութեան, որմէ վախնայ սորվեցուցեր էին մեզի մեր իրադաշտները: Միայն այդ բարիքը՝ երեւակայութիւնը ծիծաղելիութենէ փրկած ըլլալու, փաստ մը չի՞ կայմեր ինքնին մեծ բանաստեղծի իր ստոյգ տաղանդին: Իր սերունդին լայնամիտ, ազնուական խանդավառութիւնը՝ որով կրակուած անիկա պիտի ստանձնէր արիւննոտ, յուսակորստ գատր իր ժողովուրդին, ընդդէմ աշխարհ մը ամբողջ չկամութեան, թշնամութեան, թուրքէն որքան Եւրոպայէն: Քիչ գործ, մեր մէջ, կը ձգէ մեր վրայ սա բարձրացնող չըսելու համար հպարտացնող տպաւորութիւնը որքան Վարուժանի քերթողական վաստակը: Դարձեալ, անիկա պատմած է մեզմէ զգացումներ, կիրքեր, ձգտումներ որոնք կարմիր կամարի մը պէս կը կենան մեր պատմութեան բոյանդակ մահադաշտին վրայ: Անոր մէջ է, իր ամենէն մաքուր գեղեցիկութեամբը զգեստաւոր, մեր ժողովուրդին աղատաստեղ խոյանքը, ան՝ որ դարէ դար մարմին կը դառնայ մեզի երբեք չպակասող դիւցազներու ձեւին մէջ ու կ'ըլլայ մեզ կորուստէ փրկող դերադոյն սպիակը: Գործմանը: Ուրիշին հասնել, ինքզինքը մոռնալու աստիճան ստատկութիւն մը գնելով այդ սպասին մէջ: Սիրել զժրախտը, զրկուածը: Հաւատալ իրմէ վեր արժէքներու: Սիրել հողը, մարմարը, գոյնը: Չվախնալ: Ու քալել մահուան վրայ, սառն ու մեծ: Փնտռել երկինքը, լոյսին աղբիւրները: Ու թրթռալ ինչպէս լճափի ուռնին, համանուագ լուսնի մէջ տիեզերական խորհուրդին: Ասոնք միայն Վարուժանի քերթուղութեան մոթիֆները չեն, այլ ևս իր սերունդին: Չեմ կրկնիր, ինչ որ ըսեր եմ իմ առաջին էջերուն մէջ: Իրողութիւն է որ բանաստեղծի մը ձեւը պիտի տարբերի իր ժամանակէն. բայց անոր աշխարհը պիտի ըլլայ հաւատարիմ այդ ժամանակին:

բ.) — Իր արուեստին մէջ իրենց լրումը կը գտնեն Արեւմտահայ դրականութեան կարգ մը յատկանիշները: Դուրս է տարակոյսէ որ իրմէ առաջ մեր աշխարհաբարր անձնական քնարերգութեան համար գեղեցիկ գործիք մըն է, կոկիկ, դունապեղ, երբեմն անտեղի

կերպով ներքին ու փափուկ, զրեթէ անկարող՝ յորդ, լայն, ուժգին զգացումներ նուաճելու։ Իրմէ յետոյ այդ աշխարհարարը չկրկնեց անդամ մըն ալ փարքամուքիւնը, ջեյմուքիւնը, հաղորդականութիւնը, վայելչութիւնը, հօգօր-հնչագեղ կշռականութիւնը որոնք Վարուժանի քերթուածները բացառիկ բան մը կ'ընեն մեր ուսանաւորին չրջափոխութեան մէջ, Ալիշանէն մինչեւ Փարիզի տղաքը։ Ու լեզու մը զանցառելի արժանիք մը չէ, մշակույթ մը, զգայնութիւն մը որահելու սահմանուած ազդակներու խումբին մէջ։ Փաստ է որ իր մահէն յետոյ մեր լեզուն չփութի մտաւ եւրոպական մեծ գրականութեանց հետ։ Ամբողջ նորահաս սերունդ մը, Փարիզի մէջ, մեր աշխարհարարը կը դործածէ երանգաւոր, յանդուգն, ճկուն շնորհներու հանդէս մը իրբեւ։ Բայց չյայտնաբերեց այդ լիութիւնը, առնադեղ գտաւականութիւնը, պերճ հարստութիւնը, սրունք Վարուժանի լեզուին յատկանիշները եղան։ Չեմ պիտի թէ ինչ բախտ կը սպասէ արեւմտահայ աշխարհարարին։ Համակերպելով պահ մը ամենէն տիտեր հաւանականութեան, ենթադրելով զայն լռած ընդմիջաւ իր զաւակներու բերնին, չեմ կրնար չմտածել փառքին որ Վարուժանի լեզուն պիտի պատկէր ընդմիջաւ, ազգային արժէքներու դանձարանին մէջ զոր պիտի չուշանայ կազմելու արեւելահայ լսարբաւը, երբ քիչիկ մը զգոտանայ ու հայանայ։

դ․) — Դ․ Վարուժանի բանաստեղծութեան մէջ իր ճամբարիտ գերին կը վերանայ՝ բառերու զիտութեան, ձայներու ըմբռնումին ու դոյներու կարկասումին շատ ուշագիւր արեւմտահայ քերթողական զգայարանքը, լայնցնելով պարունակը արուեստի դործին մէկ կողմէն, միւս կողմէն զայն լեցնող իսկութիւնը ուղելով առատ յորդա-հոռում։ 1900ին մարդիկ փշրանք մը ետը կը պաճուճեն, զայն կը տա-դաւարեն մանր զիտուած տեղաքի մը ծայր, ու հնչեակի մը, փոքրակառոյց գեղորի մը մէջ կը կարծեն յըսած ըլլալ բանաստեղծական խռոյքը։ Ներշնչումը, երեւակայութեան շափ ծիծաղելի բան մըն է Սիպիլներուն, Չօպանեաններուն համար։ ՀԱՐՃԸ (ՀԵՐԱՆՈՍ ԵՐԳԵՐ), հակառակ իրր քերթողական վիպում եւ հոգեբանական տաղնա՛յ իր վրիպանքին, մեղ կը տպաւորէ իրերու ձեռնումին, պատկերներու թաւալումին ու տեսարաններու մեծադառն յարդարումին տիրական ուժովը։ Ծո՛ւնչն է որ կը մտնէ հայ բանաստեղծութեան ներս(․)։

(*) Ծաւալի հարցը չէ Իւլիպիլը սա վարկածին։ Այդ շրջանին (1900—1908)

դ․) — Մեր քնարերգութեան աս նուազման օրերուն, ստիպուած եմ վերջին արտայայտիչը ընդունիլ զգայնութեան մը որ հին էր մեր մէջ, ցեղին տարիքին կէտովը զոնէ: Ատիկա հայ ազգայնականութեան ցեղային ամենէն հարազատ այդ շնորհին վրայ մեր բուրբին դուրդուրտները, հպարտութիւնն էր, զոր ահա դէպքերը, պատերազմէն մեղի կտակուած ահաւոր պատրանքները, ասոնց ասեղին ու կսկիծին տակ մեր նորակերտ իմաստութիւնը կը քանդէն արագ ու դուցէ անվերադարձ: Մեր հայրենիքին մէջ այդ զգայնութիւնը վերածուեր է խաժամուժ աղաղակի, հալածանքի, արհամարհանքի խաչակրութեան մը ընդդէմ ալդ բոլոր արժէքներուն, որոնք տառապահար մեր դոյութիւնը պահպաներ էին ու մեզ բերեր աւելի արդար աշխարհի մը դռներուն: Կէթ կը հաւատայինք ատոր: Հայ բլլալ Հայաստանի մէջ կը նշանակէ բան մը որ անուն չունի դեռ: Գաղութներու ամբողջ տարածքին վրայ մէջտեղն է սերունդը. հետեղհետէ թուլցող, աղակաւնած, լրբացող, իր թշուառութեան մէջ աջ ու ձախ ժանիք փարտող որ իր կերած հացին մէջ զգացած թոյնը — օտարութիւնը ժանդ մըն է հոգիին համար, ամէն ժողովուրդի մէջ — կը հաւատայ որ մատուցուած է իր պարմանութեան, իր մեծերէն, որոնց նահատակութիւնը չ'ամչնար իրբեւ մեղք արձակելու իրենց յիշատակին ետեւէն: Որ չ'ուրանար միայն իր մեծերուն ճիշդ, տառապանքը, իրացուցած զեղեցկութիւնները արարքէ, ձեւէ, այլեւ իր ուրացումը կը վերածէ չարափառ հանդանակի մը, մեր դրականութիւնը քիթին չղնելու իր յիմարութիւնը փառքի հանդէս մը յայտարարելէ յետոյ, այդ դրականութեան յատակը տուող այս ժողովուրդն ալ քանդել ձեռնարկելով, անոր տկարութեանց փառաբանութիւնը վերցնելու աստիճան զիւցաղներգակ վիպումի: Հիմա կ'ամչնայ անկա իր ժողովուրդէն ու չի զգար որ մարդ չի կրնար ծառայել իր արհամարհած դատին: Ու չ'անդրադառնար որ շարունակելով հայերէն գրել, խօսիլ, — երբ կը հաւատայ թէ կրնար օտարներուն լեզուով մեծ դէմք մը դառնալ — ինքնակոչ մէկն է այս ժո-

ւամենէն երկարաշունչ քերթուածը գրուած է միջակ բանաստեղծէ մը (ԾՓԱՆԹՆԵՐ, Թ․ ՈՐՐԵՐԵԱՆ): Այլ՝ տրուած վիճակի մը տիրապետումը, զայն իր բոլոր մասերում մէջ պնդելու, ցանցելու, լուսաւերելու սրբազան ճարտարապետութիւնը որով կ'անգնած են բոլոր ժամանակներու մեծ քերթուածները: Վարուժան Ռոբերտն մէջ ամենէն ուժգին շունչը ունեցող քերթողն է: Երեւ-չորս պոէմա, որոնցմէ մէկ երկուքը ամփառն յաջողութիւն, յայտարար վկայութիւնները կը մնան իր ստեղծագործական ուժին, շունչին:

դոյուրդին մէջ: Աւելի մարդ, աւելի մեծ, աւելի կատարեալ: Բայց թուղթի վրայ: Ամէն ուրացող անկարող մըն է, չատ մը բաներ ըլլալէ առաջ:

ե.) — Ամբողջականութեան, մեր մէջ ներքի կատարելութեան հաստատ պատկեր մըն է Դ. Վարուժանի քերթողական վաստակը որմէ յաջողած մասեր, կը հաւատամ, կը կազմեն մեր ցեղային հաւատութեան ամենէն արժէքաւոր վկայութիւնները: Այդ դործը, ըսի կանխող էջերու ընթացքին, ամենէն հաւաքական նկարագիրը տնի մեր քերթողութեան մէջ, ըլլալով նոյն ատեն շեշտօրէն անձնական: Այս պարագան անոր ստեղծագործութեանց համար կը շահի ծանրութիւն մը, ընդարձակութիւն մը, խորհրդանշութիւն մը, թանկութիւն մը, որոնք քիչ անդամ կ'ունենան իրենց հետ բանաստեղծական աշխատէս մեծ, տարբեր երակէ արժանիքներ, — ինքնատուրութիւն, նորութիւն, անվերածելի անձնականութիւն: Զատ զատ մտապատկերներ են այսօր Մ. Պէշիկթաշեան եւ Պետրոս Դուրեան, երբ կը կարդանք դանոնք: Վարուժանի մէջ այդ երկու մտապատկերները իրարու կը խառնուին ու կը խօսին մեզի հայրենաշունչ որքան սիրային քերթուածներէ, այնքան դեղակառոյց՝ Յեղի ՍԻՐՏԻՆ եւ Հեթում ՆՈՍԵՐԿԻՐՈՒՆ մէջ: Սիւսանիթօ եւ Վահան Թէքէեան, իւրաքանչիւրը տաղանդին հիմնանիւթովը (աղղայնական դետինէն) հաշտ դաշնութեան մը պէս կը մտերմանան մեզի իրենց քերթուածներուն մէջ, որոնք մեր վերջին ողբերգութիւնը ունին իրբեւ մթնոլորտ: Մէկուն յայտնութեանական երեւակայութիւնը, միւսին աղնուազգած թախիծը չէ՞ր հաստատուեր ՀԱՅՐԵՆԻ ԼԵՌՆԵՐ (ՅԵՂԻՆ ՍԻՐՏԸ) ողբերգութեան մէջ որ պայքարի ճիշ մըն է նոյն ատեն, դարաւոր սուգի մը ջայլը ըլլալով հանդերձ: Ու Մեծարենցը, այսինքն մեր երկրին նկարագրի քաղցրութիւնները, մեր հոգիին ընդոծին դալկութիւնները, մեր շնորհն ու տրտմանուշ հրապանքները, որոնք սքանչելի ծաղիկներու նման կը բուսնին անոր արնաշաղախ էջերուն:

... Դ. Վարուժան պսակը եղաւ մեր հայրենանուէր քերթողութեան: Սիւսանիթ, բայց համակրանքին անկեղծութեամբ մեծ ու արդար նկարիչը մեր օրերու ընկերային տառապանքին: Երգեց մեր դիւղը, մեր կարօտները, երբեմն դալու աստիճան հոգերուն ընդերքին մէջ խորհրդաքաղ ուժերը մեզ պաշտպանող ու լսեց մեր երկինքին խոր, դժուարահաս ձայները, շողակնափայլ անձրեւի մը մէջէն պատկերներու, փոխաբերութեանց, գիւտերու որոնք միւս միւսակնին կը փրկեն ունէ բանաստեղծի անուն:

դ.) — Անիկա աւարտած, կատարելատիպ, նմուշագեղ դէմքն է սերունդի մը, որուն վերջին ներկայացուցիչները մատույլ կը համբուին մեր օրերուն: Ռումանքիզմ, հռետորութիւն, գրականութիւն անշուշտ մեղքեր են, ամէն ժամանակ. բայց քաւելի՝ ամէն անգամ որ կ'ընկերանան ճշմարիտ խառնուածքի մը որ միւս միեակը կը հակադէմք մեր բոլոր ժխտականութիւնները: Արուեստի ազահով ճաշակ մը, չըսելու համար զգայարանք մը երբեմն բաւեց որպէսզի այդ մեղքերուն վրայ մեր նայուածքը բլրայ քաղցր, քանի որ զեղեցիկութիւնը վերջնական նպատակն է արուեստի բոլոր գործերուն: Եղաւ անիկա, տեղ-տեղ, անբաւական, իրմէ վեր պատճառներու ենթակայ անշուշտ: Եղաւ երբեմն իրազանց ու պարապին մէջ նաւարկու: Բայց աւելի յաճախ անիկա հետն էր մեր ամենուն: Հաղորդակցութիւն, քնիշխմ, փարքամ երեւակայութիւն, մեծութիւն, յուզումի քանգրգոյ, քառերուն փոխանցուած արեան քանակ ու գոյն, ուժ ու զաւարում, ամբողջ հիւսիսայց մը փոխաբերութեանց, զիւտերու, զգայնութեանց ու զգացումներու, համակրելու տրամադրութիւն, արդար գայրոյթ, աննուաղ յոյս ու անձանձիր հաւատք, երբեմն իմաստութիւն, միշտ ստեղծագործ աւիշ, միշտ ներշնչում, միշտ բարձրութիւն: — այս վերադրումները, իր տաղանդին հիմնական կողմերը վերծանելու սահմանուած, տարածելի են, իր վրայով, ամբողջ ժողովուրդի մը: Անոնք բառեր են որոնցմէ իւրաքանչիւրին տակը մեր ժողովուրդին հողեկան շնորհներէն մէկն է որ կը բարախէ:

Դիմանալ իր սերունդին — փոքր արժանիք: Դիմանալ յաջորդին — փաստ արուեստագէտ խառնուածքի մը: Դ. Վարուժանի համար երկու վարկածները ստուգուած իրողութիւններ են: Դիմանալ երրորդ սերունդի մը: Հոս է մեծ զրադէտին սահմանը: Իմ մասիս, կը հաւատամ թէ Դ. Վարուժանի գործը արդէն դառած է իր ներքին հաւասարակշռութիւնը: Չայն ուրանալ, ինչպէս է հիմա իրողութիւնը նորագոյն սերունդին համար, հերքումը չէ անոր գործին: Ըսի թէ ուրկէ կու գար այդ տրամադրութիւնը: Յիսուն տարին կ'աւելէ հեղեղին փրփուրները, ու կը ձգէ միեակ գործը՝ իր փառքին կամ ցեխին մէջ: Ու ատոր կէսը ունի տակաւին Վարուժանի վաստակը:

Չեմ վախնար դրելու, — Դանիէլ Վարուժան մեծագոյն փառքերէն մէկն է մեր քնարերգութեան, եթէ ոչ մեծագոյնը:

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Արեւմտահայ գրականութեան մէջ, կին գրողներու համեմատարար ճոխ խումբէն տիկին Զապէլ Եսայեանի անունը կը զատուի, դառնալու համար բացառիկ ու արժէքաւոր վկայութիւն մը, իր ինչպէս մեր գրականութեան շնորհներէն: Նոյն ատեն, այդ անունը կը կապուի բացառիկ ալ յաջողութեան մը, յիշելին կալուածէն, իրաւ որքան բացարձակ: Իր տաղանդը բնորոշելու կանչուած վերագրելու, հոգեբան վիպող՝ մեր մէջ ոչ ոքի համար արդար է այնքան որքան իրեն: Իրեն չէ անշուշտ պատիւը զայն սկսելու(*) արեւմտահայ գրական արդիւնքին մէջ: Բայց այդ ձեւ ըմբռնուած վիպելու արուեստ մը իրմով կը ստանայ քաղաքացիական իրաւունք: Այս յաջողութեան համար չեմ զանցեր բաժինը բնատուր տաղանդին ոչ ալ կը «նոխսցնեմ»: Բայց կ'աւելցնեմ թէ իր ապրումները, կեանքէն դուրս իր գլխաւորութիւնները (հէշտ թէ դառն, չեն փոխեր արդիւնքը), իր միտքին ու զգայարաններուն կազմաւորումը, զարգացումը, շրջափոխութիւնը քիչ անդամ նոյնքան հաստատ կերպով նպաստ մը կը բերեն որպէսզի գործն ու գործողը իրերախառնուին, միանան սա հարադատութեամբ ինչպէս է պարագան Տիկին Եսայեանի մեղի ձգած գրական ժառանգութեան ուրիշ կը յառնէ կեանք մը, ամէն բանէ առաջ, կնոջ մը կեանքը, սա երկու դարերու միախառնումին վրայ, քանի մը քաղաքակրթութեանց ազդմունքներուն ընդմէջէն: Տիկին Տիւսաբի գրականութիւնը պատմութիւնը կը շահագորդուէ ոչ թէ գրականութեան այլ բանի մը, որ յստակ անուն մը չունի այսօր:

(*) Մեր գրականութեան մէջ շատ մը սկիզբներ կապուած են Արշակ Զօպանեանի անունին: Մեր առաջին փորձը, հոգեբանական վէպին կամ վիպակին, ստորագրուած է Զօպանեանէն (ԹՈՒՂԹԻ ՓԱՌՔ): Բայց սկիզբ մը սկիզբ ԸՍՍԻՅԷ չի դադրիր: Նկատի ունենալ որ 1892էն մինչեւ այսօր կէս դար է անցեր: Զօպանեան գիրքերու բարձր մը կատարէն կրնայ իր պարծումքը պարծիլ: Բայց ԹՈՒՂԹԻ ՓԱՌՔը միակ մնաց:

կնոջ աղատադրութեան պայքարը պաշտօնական, ընկերային արարք մըն է ամէն բանէ առաջ: Վէպի ձեւով մեղի մատուցելը այն ատեն պիտի հետաքրքրէր մեզ երբ այդ վէպը ըլլար արուեստի դործ: Գիտենք թէ տիկինին երեք վէպերը ճապաղ թեղեր են, թերթօնատիպ ու անկենդան: Ու աւելի տխուրը՝ իր իսկ անձին ձեւապնդումն է այդ աշխարհին մէջ: Ու այդ պործը չի բարձրանար գրական կշիռի: Ուրիշ տաղանդաւոր կ'ըն մը, Տիկին Սիպիլ, քիչ չափով մաս ունի իր դործին կենդանի մասին մէջ: ԱՂՋԱԿԻՆ ՄԸ ՍԻՐՏԸ վկայութիւն մըն է անշուշտ, բայց անբաւարար: Չեմ գրադուիր մեր միւս կին գրողներով, այն պարզ պատճառով որ զրելը անոնց մօտ արդուզարդի, կենցաղապիտութեան, քիչիկ մը փառասիրութեան հանգէս է քան հոգեկան հարկադրանք: Ու Տիկին Նսայեան մինակն է որ հայ երկտասարդ կ'ընը, հայ մտաւորական կ'ընը ու հայ մայրը մոցուցած է մեր արուեստէն ներս: Ու յատկանշական պարադոքս՝ այդ առաքելութիւնը անիկա կատարած է արուեստի կենդանակերպին տակ: Իր օրերուն ամբողջ իմաստը ուրիշ ոչ մէկ ակօս է ունեցեր: Վէպին, հոգեբան վէպին մեծ ու միակ պործաւորն է ան մեր մէջ:

Բացի վէպէն, անիկա իր տաղանդը փորձի պիտի ենթարկէ, հասնելու համար մեծ զուլա-գործոցի մը փառքին, գրական ուրիշ սեռի մը մէջ որ թէեւ անաւաղ, բայց մեր գրականութեան պայմաններուն մէջէն կ'արդարացնէ ինքզինքը: Կ'ականարկեմ քոմիկիին, որուն սպասը պարտադրօքն հասարակաց է մեր դրեթէ բոլոր գրողներուն, կ'ըն ինչպէս այր: Տպաւորութեանց աշխատէս եղերական հանգէս մըն է իր ԱԻՆԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ հատորը, զոր անիկա գրեց իր մարմնովը, եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը: Ու ինչպէս վէպին, տպաւորապաշտ սա գրականութեան մէջ ալ իր անունը կրկին կը զատուի: Բացառիկ է Կիլիկիոյ եղեռնէն վերցուած այդ վիպաութիւնը, մեր հին ու նոր գրական տարեգրութեանց մէջ:

Գրադէտի, տարօրէն գործօն, տինամիք գրադէտի ուրիշ առաքելութիւններ՝ իր ցիրք, կ'ականարկեմ լրագրական իր գործունէութեան, սանկ քառասուն ու աւելի տարիներու վրայ: Իր խօսքը գրքախոտ դատերու հետապնդման ի սպաս, աղղային որքան համամարդկային: Այնքան՝ որ ատեն մը չվարանցաւ դռնել ու փառաբանել իր մէջ Էրիկ մարդը, պատրուած անշուշտ աշխատանքի սա կորովէն ու դատերու սպասին մէջ ապացուցուած հաւատքէն: Տիկին Նսայեան գերազանցապէս կ'իմ գգայնութիւնն է հայ գրականու-

թեան, նոր թէ հին: Իր ցեղը զարնող հզօր տաղանդներուն անիկա հաղորդ է զերսպանց սաստկութեամբ: Ու իբր հետեանք ան պիտի երևայ պայքարի կրկէսին վրայ, հաւատաւոր ու արի: Ճակատի փոփոխութիւնը, իմ կարծիքով, չի զօրեր փոքրել դատողութիւնը սա գործօնութեան, քանի որ էականը ճակատին վրայ ներկայութիւնն է, սանկ քառորդ դար մը ու աւելի: Անիկա գործեց, գրեց, քարոզեց, այրերուն մէջ իր նմանը հազիւ ունեցող ոգիով, հաւատքով, նուիրումով: Ու այս մարդին մէջ ալ անիկա կ'անջատուի մեր կին գրողներուն թոյլ, չպարուն, ծերօնքուն շրջամբէն: Անիկա իր բոյնը, մայրութիւնը, ընտանեկան պարտքերը պիտի տեսնէ լոյսին մէջէն իր աւագ պարտականութեան — իր գրողի դերին հզօր ցուցմունքին: Չեմ կրնար, իր գործի վրայ սա աշխատանքի մուտքին, վերլուծել զսպանակները սա կեցուածքին: Իրողութիւնն ան է, որ այս զհոգութեան գինով անիկա պիտի ճարէ զժուար ազատութիւն մը, զոր պիտի գործածէ մոլեռանդ նախանձախնդրութեամբ մը իր քանի մը զաղափարներուն ի պաշտպանութիւն: Այս այլութիւնը՝ իր անձէն զոր շոտլից դրագէտի, արուեստագէտի թեթեւութեամբ, յիմարութեամբ, իր պարտքերէն որոնք վերածեց մեղքերու, իր ժամանակէն ուր թարթափանքը, անկումները, զըրկանքը, նախատինքը, անթուրութիւնը յաճախ շուրջպարի մտան գինքը փշրելու աստիճան ուժգին անդրադարձումներով, իր մարմինին ինչպէս հոգիին վրայ, զինքը կ'ընէ հարադատ իր տիպարին: Նման է անշուշտ Արփիարեանին իբրեւ գործօնութիւն, տաղանդ ու գուցէ ճակատադիր (Երկու ու աւելի տարիներ անցեր են լուրին վրայէն որ զինքը բանտը ցոյց կու տար, եւ որ չէ հերքուած): Ու չէ անիկա նման Տիկին Տիւսարին, որուն համար պայքարը թուղթերու տաշտ մըն է:

Ա.

ՄԱՐԴԷ ԵՒ ԳՅՐԾԷ

Զապէլ Յովհաննէսեան է անունը այն աղջկան որ 1895ին Զօպանեանէ խմբագրուած ԾԱՂԻԿ հանդէսին մէջ պիտի ստորագրէ տըպաւորապաշտ պատմութի ձեւին տակ այն օրերու ամենէն սիրուած ու մշակուած սեռէն, իր ատաջին էջերը: Դպրոցական աղջիկ մըն էր անիկա այդ շրջանին: Յորը զգայնութեամբ ու զօրեղ աչքերով այդ

յայտնությունը բախտը ունեցաւ տաք խանդի եւ մեծ յոյսերու այդ օրերուն, հետաքրքրելու մեր գրողները ինչպէս մեր միջին ընթերցողները: Լրագրական հանդանակութիւն մը իրեն պիտի հայթայթէ միջոցը հետեւելու լարձրագոյն ուսման: Փարիզ: Ուր պիտի աշակերտէ Սորպոնի գրական բաժինին:

Գիրքի մը մէջ Կեղեք ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ, Տիկին Եսայեան, աւելի յետոյ պիտի պատմէր մեզի այդ ուսանողութեան ամբողջ ողբերգութիւնը: Ձեռք կրնար լայն բանալ սոհմանները այս փորձին, Էրեւան բերելու համար այն վերջալուսային հողերանութիւնը որով մասնաւորուած են այդ մարդերը, կեղծ հանճարներ ըլլալէ առաջ, հալածական հայրենակներ, արեւմտեան ոստաններու ահաւոր անատուգութեան մէջ, իրենց հացը սրտալու պարտքին չափ, իրենց ցեղը փրկագործելու անպատմելի զիւցազնութեամբ մըն ալ պսակաւոր: Տիկին Եսայեան կեանքը քանչցած է այդ սերունդին տուայտումներուն հետ ու մէջէն: Իր զգացական առաջին զժրախտութիւնէն անիկա պիտի ժառանգէ անուն^(*) մը ու դաւակ մը: Ու այն հզօր գորովանքը՝ որ իր արուեստին տիրական աշխարհը տաղաւարեց: Մինչեւ 1900, այդ դռններուն մէջ, ու այդ տրամութիւններով կալանաւոր, անիկա պիտի աճեցնէ իր զգայնութիւնը, պիտի ընդարձակէ իր փորձառութիւնները, պիտի կազմակերպէ մտքին մեծ ընդունակութիւնները: Իր մէջ անիկա որդեգրած է այդ արեւմուտքը մեր գրողներէն ոչ ոքին մօտ հաստատելի տնկեղծութեամբ մը: Ու այդ տարիները, յօրինելէ յետոյ անոր տաղանդը, ջգային գրութիւնը, միտքին մեծ տիտիւնները, պիտի մնան հեռաւոր բայց ապահով աշխարհ մը իրերէ, ուր պիտի գիմէ ամէն անգամ որ հողեկան կամ մարմնական տաղնապներ պաշարեն իր փեշերը: Չորս տեղը չէ որ ազգային առածը կ'ընթերցէր մըն առաջին թշնամին իր փէշերը կ'անուանէ:

Պոլիս: Դարասկիզբի Պոլիսը: Զաւակ մը ծոցին: Իսկիւտարի մօր տունը: Ու ձեզի կը ձգեմ շինել այս Փարիզիւհին ողբերգութիւնը, առանց ամուսնի ու առանց զործի: Պիտի գրէ: Ու 1900ին գրելը ուրիշ ողբերգութիւն էր, նիւթականէն դուրս: Պիտի աշխատի դաս տալ: Ու փարթապետութիւնը՝ ուրիշ թշուառութիւն: Ձէ

(*) Իր մականունը, Եսայեան, կու գայ Տիգրան Եսայեանէն, գիտուն ու հմաքան, մկարիչ ու լուրջ արուեստագետ, վերադիրներ որոնք Փարիզի պայմաններուն մէջ գործածուած, կը քելադրեն դմուար անբախտութիւններ: Բաժանումը չէ ուշացած:

կարելի հետեւիլ կնոջ մը կեանքին երբ ասիկա թաւալի ծիրին մէջը կանոնաւոր, casé, սեպտական բոյնի մը զգայութիւններուն: Տիկին Էսայեանի համար ասոր հակառակն է, որ ճիշդ է: Մինչեւ թուրքերու սահմանադրութեան վերահռչակումը (1908) անոր օրերը լրացրական զժրախտ սպասի մը սիրտ մաշութք ունեցան իրր կարելի հրայք: Իր երիտասարդութեան այս բեղուն շրջանը արգելքին տակն է մեր քաղաքական բացառիկ կացութեան: Անշուշտ իր անունը մեր զրական հրապարակին վրայ վարկէ մը աւելի է: Բայց անոր արուեստը հակառակ իր խոր հարստութեան ու շնորհներուն, կը թուի պարուրուած մնալ նոյն այդ պայմաններուն քիչիկ մը դառնութեամբ, սնտախքովը (էթէ կ'ուզէք): Աւելի յետոյ, 1900—1908ի պոլսական զրականութեան նկարագիրը երբ վերլուծուի իր գործին առթիւ, պիտի տեսնանք թէ ինչ ազդակներ մուտք ունեցան այդ արուեստին ստեղծումին մէջ:

Սահմանադրութենէն յետոյ անիկա կը մասնակցի շրջանին բնդհանուր խոնդին: Պոլիս խուժող կուսակցական սպայակոյտները զայն կը գործածեն իրենց վարչապետութիւններուն իրրեւ զարդանիւ: Կ'երեւի անիկա բնակուել վրայ, խօսելու, պայքարելու տենդը վերածելով թերեւս իր մէջ անարծարծ զգացումներու յագեցումին: Կին գործիչ մը, մինչեւ այսօր գժուար կը հանդուրժենք: Ծանօթ են Զահրայի յարձակումները Տիկին Տիւսարի զրական, զաղափարազրական գործունէութեան դէմ: Իր ուսուցչութիւնը հաղիւ կը պաշտպանէ Տիկին Սիպիլը: Տիկին Եսայեան լայնօրէն խառնուած է 1910ի հոսանքներուն: Այդ հանգամանքով էր որ արդէն կատարեց իր ամենէն զժնդակ առաքելութիւնը, դէպի Եղեռնի նահանգը, Կիլիկիա, ուր իրրեւ պոլսահայ պատրիարքութեան պատուիրակ մը, անիկա ապրեցաւ թերեւս իր կեանքին ամենէն ահաւոր ողբերգութիւնը: Իր լսածները, տեսածները, ջարդուած այդ երկրէն անիկա պիտի կտակէր մեր զրականութեան, անմահ վկայութիւն մը իրրեւ, իր՝ ինչպէս իր ժողովուրդին արժանիքներէն ու զժրախտութենէն:

Պատերազմը սկսած էր: Կը փնտռէին զինքը: Տեսայ բարեկամի մը տունը: Տրտում էր ու յուսահատ: Իր մէջ զրազէտը դադրած էր այդ օրերուն: Գուսառներու տեղահանութիւնը, իրերակից սարսուլի մանրամասնութիւնները, իր մտքի եւ գրչի եղբայրներուն նահատակութիւնը անոր դէմքին վրայ կը դնէին այն անպատմելի այլուրութիւնը զոր ազդովին ապրեցանք 1915ին: Իր ազատումը, ուղղակի հրաշք մը, Պոլսէն, վէպի մը կմախքը պիտի տար: Չորեք ինչ-

պէս չդրեցի ես ինքս, այդ վէպը, որեւէ երեւակայութենէ վեր իրա-
դարձութիւններով :

Պուրկարիս : Յետոյ կովկասեան ճակատ : Կամուարներու շար-
քերուն մէջ : ՆԱՀԱՆՁՈՂ, ՈՒՓԵՐ իր վէպը սր այդ գրալուծիւններուն
չահագործումը պիտի բլլար, պզտոր է վերջատաց իմաստութեան
ցուցմունքներով : Հայաստանի հանրապետութեան կործանումէն յե-
տոյ գինքը վերստին տեսայ Պուրիս : Աւերակ մըն էր : Խօսեցանք, ա-
ռանց արցունքի եւ ոտմանքիդմի : Մեր շուրջը ծիւրեր, մեծ հրդեհէն
անմիջապէս վերջ, անբաւական էին մեր յոյսերուն : Լքումը, ինքնիր
մէջ սպառումը գրալի էին, արտաքին խանդին իսկ մէջէն : Անցաւ
Փարիզ :

Յետ-պատերազմեան պայմաններուն ոգրերգութիւնը աւելորդ
է վերլուծել : Տարեքը, մեր կործանումը, սկսող ընկզմումը դադ-
թահայութեան, սրտերու վրայ ծանրացող տաղնապը որ հաւատա-
րապէս կը զարնէր մեր ցեղը իր բնորանիւն ինչպէս խոնարհագոյն
խաւերուն մէջ, իրարու կ'աւելնան որպէսպէս անոր զժրախտ հոգին
անդամ մը ամէնայ ինքնիրմէ : Զինքը կը տեսնենք իր գործակիցնե-
րուն, ընկերներուն հակադիր ուխտի մը մէջ : Խորհրդային Հայաս-
տանի գործիչ մըն է : Պիտի խօսի, գրէ, թելադրէ, թերթեր վարէ,
պայքարի, մոռցնելու աստիճան իր ղեմքին պայծառ իմաստը, այս
անյարիր, հակասական արգիւնքներու մէջ : Պիտի դառնայ Հայաս-
տան, առանց կասկածելու թէ գրապէտը ամենէն դժբախտ գործիչն
է մեր մէջ : Կրկին Եւրոպա : Կրկին յուսախտութիւն : Կրկին Հա-
յաստան :

Գրեց ինծի այդ գրախտափայլէն : Կը հրաւիրէր Թէքէեանը,
գիւ : Իր նամակը խանդոտ, հակառակ հօր հիւսթախումներուն,
յուզիչ վկայութիւն մըն էր, տեսակ մը խղճմտանքի հանդանակ :
Իր բառերը անկեղծ էին անշուշտ երբ կը նկատէին հոն կատարուող
նորոյման, կառուցման տենդը : Հոյարտ էր այդ փոքր ղեղեցիկու-
թեամբ ու սրտառուէ միամտութեամբ մը կը գուրդուրանք այդ պուտ
մը հմայքին վրայ զոր իր մեծ տաղանդը հետապնդեր էր թերեւս
քառասուն տարի, առանց նուաճելու : Գոյեր էր Մոսկուա, խորհրդա-
յին պրոդներու համապետարին, խօսէր՝ իր ժողովուրդին դրական-
նութեան անունով : Ու յուզիչ էր իր խանդալտութիւնը որքան վա-
րակիչ : Ինծի համար, գրուողին մէջ մեծ էր իր իսկ մանկունակ դո-
հունակութիւնը երբ կը սպամէր ազատութիւնը իր սաղանդիմ, վեր

ըլլալը Լեւոնտիկան մշակութիւնն ամենէն տխուր փոքրութիւններէն, որոնք զրոյններու ճշմարիտ տոամբը կը կազմեն, — շրջապատին խուլ արհամարհանքը հանդէպ ամէն արժէքի որ մարմին չէ, ոսկի չէ, կեղծիք չէ: Այս նամակը վերջինն էր իրմէ:

Երկու տարին անցաւ լուրջն, որ զինքը կը վերցնէր հրապարակէն, առանց ըսելու թէ ուր կը զրկէր: Զարագուշակ բաներ ըսուեցան: Աղէտ մը, նման անոր զոր իր դրէի եղբայրները կրեցին 1915ին Անատոլիոյ ամայքներուն վրայ, բան պիտի չփոխէր մեր ճակատագրէն: Կրնայինք քսանըհինգ տարի առաջ ինկած ըլլալ այդ սուրին ներքեւ: Ու հայոց զրահանութիւնը կ'սարէր: Բայց ինչ որ զիս կը յուզէ սա տողերէն անդին ալ, ատիկա՝ ճակատագիրն իսկ մեր գըրողներուն: Տիկին Եսայեան շեղաւ մարդը հանգարտ ծերութեան: Իր իրաւունքն էր իր աշունը անցընել իսկապէս աշնանագեղ պայմաններու մէջ: Անշուշտ անիկա հրճուեցաւ այդ բացառիկ գեղեցկութեանց իսկ հաշտոյն, որոնք մեծցան իր յիսունէն անցնող աչքերուն առջեւ: Բայց չունեցաւ լիարարմակ դահուանակութիւնը իր ժողովուրդին աւելի ընդարձակ, աւելի արժանաւոր մէկ երջանկութիւնը չափելու, իր հողերուն վրայ, իր մղձաւառնջն զոնէ սղատուած: Ողջ թէ մեռած անոր ստուերը կը տառապի հիմա, վստահ եմ ատոր:

Այսպէս է զրուեր զիրը այս ժողովուրդին իմացական բանաւորներուն:

Կեանքի զիծերու սա տողանցքը հա՛րկ կա՞յ ծանրաբեռներու ուրիշ ալ տարրերով, որոնք զրադէտի մը դէմքը թանձրացնէին, զայն վերածելու համար սովորական տիպարին, որ դրագէտը չէ բայց անկէ աւելի կ'արժէ իրբեւ շէնք: Հանրածանօթ է տիկինին անհուն զգայնութիւնը, մեր աշխարհէն մեր քաղելիք հաճոյքին որքան տառապանքին՝ համար ինքնաբարդար իր առեղծուածը: Բանալ կնոջ մը կեանքին այդ ծալքերը չեմ կարծեր որ զրահանութեան համար բերէ այնքան նպաստ որքան քաղքենիներու շիւ հետաքրքրութիւններուն: Իր զգայնութեան զոհ գրողը նոք չէ աշխարհի երեսին: Զեմ տար հոս անուններ: Կ'անցնիմ, խորհելով թէ զրագէտի իր գործին հասկացողութեանը մէջ այդ անդադրոնապահ մերկացումները կշիռ մը չունին, եթէ չեն վնասեր: Տիկին Եսայեանի դէմքը առաքինութեան տիպար մը իրբեւ պիտի չկտակուի ապաւալին: Բայց զգայ-

նութեան իր սրութիւնը տրի փառս մըն է իր վիպական կառոյցներու զնահատումին մէջ :

Քաղքենի ըմբռնողութեան համեմատ, այդ կեանքին վրիպանքը, ուրիշ, բակ կ'ուզեմ, մեղամօտ արժէքներու կշիռին մէջ, կը վերածուի տարբեր պատկերի մը : Տարակոյս չկայ որ անիկա ամենէն անկեղծն է արեւմտահայ կին զրոգներու նախապաշտօնին մէջ, մեծ մասամբ սուտ կեցութեան հերոսահիներ : Յիշեցի Տիւսարի եւ Սիւլիւի անունները : Կը խնայեմ այս էջերուն աւելի անսուրբ, փղըշտացի փառքերը ան միւսներուն, կատարեալ կապոյտ-դուլպաներ, որոնք մանաւանդ 1900ին մէր զրականութեան մէջ անուններ ըլլալէ դատ հպարտութիւններ էին : Այս խմբակին ամբողջ շինծու ծաղիկները եւ չեմ փոխեր Տիկին Եսայեանի ամենէն մեղաւոր մէկ կոորին հետ : Ու ասիկա միանգամ ընդմիշտ : Արեւմտահայ զրականութեան պատմութիւնը, հակառակ որոշ շրջանի մը կիներէ նուաճուած ըլլալուն, շուտով ազատագրած է ինքզինքը այդ նուաստ վերութեանէն, իրենց ճշմարիտ չափին վերածելով ոսկեզօծ համբաւները այդ մեծատաղանդ զրոգիտահիներուն որոնց պարմանութիւնը ողջուններ էինք, հաւանաբար արեւեստին օտար զգացումներու հպատակ եւ որոնց պառաւտութիւնը կ'անցնի մեր արդար արդահատանքը :

Ո՛ր նոյիրման, խորութեան, յրջութեան, բարձր հասկացողութեան արժէքները, մանաւանդ երբ ուզենք դանոնք տեսնել կեանքին ինչպէս արուեստին գեղանկերուն վրայ, հաշուեյարդար մը կը կադմէն քան աւելի փառատուր՝ քան տանտիկին conformiste համբաւները որոնք արձագանդներ են շատ մը նկատումներու : Տիկին Եսայեան կրնայ յիշեցնել Ժօրժ Սանը, Տիկին տը Սթալը զլացական իր կանոնադանցումներուն (dereglement) հանդէսովը : Բայց չի տկարանար ազգային առջեւ : Մեր մարմիններուն փուտը մեղմէ առաջ կը թափի երբեմն : Մեր հողիներուն հուրքը կրնայ քանի մը սերունդէ անցնիլ : Ոչ մէկ հայ պիտի մոռնայ կսկիծի ու արցունքի անհուն մատեանը որ ԱՆԵՐԱՐՆԵՐՈՒ ՄԷՔ անունը կը կրէ : Ու այդ գիրքը կին մը զրած է :

Տիկին Եսայեանի գործը ընդարձակ է քան ամբողջ արդիւնքը մեր բոլոր կին զրոգներուն : Այս միակ հաւաստումը գեղեցիկ ու ար-

դարձ միայնություն մը կը կազմէր մեկնէն մտաւ միայնական զրադէտի իր խառնուածքին: Ու փաստ՝ նոյն ատեն, ոչ միայն զարտուղութեան իր սեռին շքախումբէն, այլ իր արուեստին ալ բարձր որակին: Գրել, այո՛, հայ թերթերու, անոնց խեղճ աշխատավարձին իսկ պիտի, թերեւս անլուրի պէտքերու հպատակ: Բայց չղբել, հետեւելու համար շուկին, աղմուկին զոր մեր զիրը երբեմն կը ձգէ իր ետեւէն: Ահա Տիկին Եսայեանի մեկնէն սրտառու մէկ արժանիքը: Գրել տակաւին հարցերու շուրջ սրտնք մեր կը մնան կիներու հասողութեան, կենսալ ռազմապատերու կեդրոնին ու մոռնալ իր սեռը: Ատենք՝ ուրիշ: Արուեստը ըմբռնել իրեւ բարձրագոյն իրականութիւնը ու այս ըմբռնումին հաւատարիմ գործադրիչը ըլլալու համար խորտակել ինքզինքը: Ուրիշ բան չէ բրածը այդ տիկինին:

Անոր առաջին գրութիւնները կը մատնեն պոլսեցի ազնկան քաղցրը, թարմ գոյայնութիւնը, իր ցեղը զղրող զգայումներուն տենդին ընդմէջէն, բայց սրուն աչքերը կը տեսնեն թուղթերէն անդին: Ինչ որ Տիկին Եսայեանի գրականութեան մշտադուր մէկ նկարագիրը պիտի կազմէր, գոյայնութեան ու զգայումներուն տիրական առաւելութիւնն էր իր էջերուն մէջ՝ երբ Տիւստով, Սիպիւով համբաւի հոտած կերպերուն համար այդ երկու յատկութիւնները զանցառելի, եթէ ոչ մտանդաւոր դեղումներ էին: Այս է թերեւս պատճառը որ առաջինը իր մէկերուն համար վարդապետութիւններ, երկրորդը իր քերթումներուն համար զոյններու եւ ձեւերու դիւթահանդէս մը պիտի պարտադրեն, ու երկուքն ալ պիտի խնայեն արուեստի դործ մը միշտ փրկող իրենց անփերածելի անձնաւորութիւնը իրենց յօրինումներուն:

Յօդուածներ, նորավէպ, քննիկ, բայց մանաւանդ արձակ քերթումներ, տրուած պոլսահայ եւ արտասահմանեան մամուլին մէջ, օրաթերթ որքան պարբերաթերթ: Քառասուն ու քիչ մըն ալ աւելի տարիներու վրայ երկարաձգուող ու փաստակէն Արեւմտահայ գրականութիւնը կը պահէ անունները մէկէ աւելի անխառն դրութիւն՝ զորոնցներու, մեծկալ թիւ մը միջակէ մեր ուրիշ գործերու: Լրագրական նկարագրով, բազմապարար նուազ քանակ մըն ալ, անխուսափելի տուրքը զոր ամէն հայ գրագէտ պարտաւոր էր վճարել մեր պայմաններուն:

Դիտելի է որ Տիկին Եսայեան իր տաղանդին չըջափոխութիւնը իրագործած է իր մարմինին ճամբովը: Ըսել կ'ուզեմ անիկա չի նմանիր Սիպիւին, որուն պարմանութիւնը փայլ ու կրակ է ամբողջու-

թեամբ, հարմարութիւնը՝ հասունութիւն։ Բայց որ Երեսունէն վեր կը կրէ իր տաղանդին զխաղը, դարգարելով զայն ներելի բոլոր միջոցներով։ Անկէ անկեղծ զիրք մը, ԿնՈՋ ՀՈԳԻՆՆԵՐ, զիմաստեղներու շարք մըն է, քան թէ ճշմարիտ կնոջ մը հրդեհեալ հոգեպատկերը։ Փողփողուն ու փշուն ԱՇՈՒՎԸ (Չ. Եսայեան) այդ աղջկայ հոգեբանութեան կրակը անշուշտ կը փսխանցէ ընթերցողին։ Խոր, երանգաւոր ու երբեմն ալ մտրդկային ԵԱՇՄԱԿԸ (Չ. Եսայեան) սլարդ արձակ քերթուած մը չէ արեւելյան թեքնիքով մը դործադրուած։ Կը յիշեմ այս Երկուքը, ծանրանալու համար այն միւս փաստերուն որոնք կը կոչուին ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼ և Կամ ՎԵՐՁԻՆ ԲԱԺԱԿԸ։ Մէկ ուրբաէն միւսին մէջ փոխաւոր զրկու թեքնիքին կամ ջղերու հեղումներուն չի պատկանիր։ Տարբերութիւնը արդեւնք է զրազէտի բացառիկ ճակատագրի մը։ Տիկին Եսայեանի գրականութիւնը մարդու մը հոգեշրջաւրեան պատմութիւնն է ամէն քանի առաջ։ Ու այս է սրտածառը որ իր դործը այնքան բարձր վիճակութիւն մը կը կազմէ, իր՝ ինչպէս Արեւմտահայ գրականութեան մասին։ Կը հարցնեմ ձեզի. ՅՈՒՔՅԵՐ (Տ. Սիպրի) ո՞ր հայ կնոջ հոգիին պատմութիւնն է։ Պատասխանելէ առաջ մտածեցէք խոր։ Անշուշտ 1890ի մեր քաղքեհներուն սլարահանդէսները, դարդասիրութիւնը, սեթեւեթը, ներկերն ու բոյրի սրուակները շուքեր ունին այդ դործին մէջ։ Բայց ա՞յդ էր հայ կիներ 1890ին, 1900ին, 1910ին։ Փոխարէն, Տիկին Եսայեանի ս'ը վէտը կ'սուգէ բացէք։ Հոն մեզի ներկայացուած կիները իրաւ, մեղմէ աւելի խիտ կիներ են ու մեր ընկերութեան որոշ խաւերուն քանդակները։ Այս կտրիքն է ահա որ կը բարձրացնէ Տիկին Եսայեանի գրական դործը ու անոր կու տայ ներկայացուցչական որոշ կնիք։ Այս մտածումէն մեկնելով է որ անոր գրական դործունեութեան համար անտեղի չեմ նկատեր կատարել որոշ բաժանումներ։

Անոյմէ առաջինը կընամ որակել սկսնակի շրջան։ Կ'աւելցնեմ անմիջապէս որ վաւերական դրապէտի մը համար այս բաժանումը չ'ենթադրեր տկարութիւն, անբուականութիւն։ Անոնք որոնց սա՛մամուտած է օրերու երկար շղթայ մը, անշուշտ չեն սպառիր կեանքի նոյն խոտութեամբ, արադութեամբ, ուժղնութեամբ որքան այն միւսները որոնք սխտի երեւան, հասուննան, այլին ու մարին արշալոյսէն մինչեւ վերջալոյս։ Պետրոս Դուրեան, Մեծարեան, Ջարիֆեան, Այո՛ւ։ Ինչպէս՝ Եղիշէ Դուրեան, Թորգոմ Գուշակեան, Խըրմեան, որոնց առաջին շրջանի վաստակը հեղինակներուն ողջոյն իսկ սուզուած էր

մոռացումին ծոցը: Տիկին Եսայեանի սկզբնական արտադրութիւնները, վէպ, նոթաւէպ, արձակ քերթուած, քրանիկ, իրենք իրենց լատպ գործեր են անտարակոյս: Բայց չեն թելադրեր լիութիւնը այն միւսներուն որոնք անիկա պիտի հրատարակէր իր քսանը հինգէն յետոյ: Այդ շրջանին կը ստատկանին առաւելապէս իր նոթաւէպները, որոնք պարզ պատմութեան են, բայց չեն պաշտպանուած իր տաղանդին հիմնական ուժովը.— հոգեբանութիւն ընկելու իր հզօր տուրքովը: Նորապէս, թատերական փոքր կառոյց մըն է որուն մէջ տիրական է արադութիւնը գործողութեան: Զօհրապ մը, Բաշալեան մը, Սիպիլ մը նոյնիսկ, այդ գեանին վրայ, օժտուած են իրմէ աւելի: Իրեն համար անհրաժեշտը հոգեկան աշխարհին ծաւալն էր: Իր ապրումներուն միայն անձնատուր, անիկա պիտի չդիմանէր օտարներուն կեանքին զիմաց ինքզինքը տրամադրելու, լուրջ ու համբերատար, նօթադրելու համար անոնց կարելի հակադրեցութիւնները: Այս է պատճառը որ իր նորապէսները մեզ կը ձգեն անտարբեր: Մնաց որ անոնք օրը օրին դրուած, ածադարտող գործեր են, թերեւս հացի մզումին ասի աշխարհ զրկուած: Նմանապէս, իրենց համբաւին հակառակ, հինցած գործեր են իր արձակ քերթուածները: Այսօր դժուար է հանդուրժել ԱՅՈՒՂԸ սիրերգութեան հաստ արեւելալեանութիւնը, թանձր յոյսերը, հակառակ անոր որ պատկերներու առատ մթերք մը մեզ կը խոսովէ: Պէտք է այս շրջանին մէջ գետեզել նաեւ գործեր որոնք կը կոչուին ԵՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԴԻԿ, ԿԵՂՄ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ, ԻՒՍԿԻՍԱՐԻ ՎԵՐՁԱԼՈՅՍՆԵՐ, ուր հոգեբանութիւնը կ'ուրուանայ բայց չի դառնար տիրական կերպ, բայց որոնց մէջ վիպողի մեծ առաքինութիւններ, իր ստաղատ հզօր գործերուն մէջ այնքան սոսկալ, անհրաժեշտ, իրենց սկիզբը կ'ընեն: Դժուար է միմիայն: Ինծի կու դայ թէ այդ վէպերը մօտաքը կը կազմեն Տիկին Եսայեանի ծանր, խոր, իրաւ ստեղծումներուն:

Ասանք կը պատկանին բացառաբար երկրորդ շրջանին, որ կ'ընդգրկէ Տիկինին հասունութիւնը: Տարիքին հետ որ մեր միսերուն վրայ դանդաղ իր փոշին կը ձգէ ու մեր հոգին կը բանայ հետեւեալ աւելի լայն, աղփոք, Տիկին Եսայեան պիտի դանէ թախճոտ լրջութիւնը որ ճշմարիտ կեանքին դասն է մեր իմացականութեան: Կ'անցընենք մեր օրերը, ամէն վայրկեան մեր հրաջքին աղիւն, որ միշտ կը վրիպի, կը փախչի, հեքիաթին թռչունին նման, միշտ մեր շուքին քովիկ բայց երբեք մեր ձեռքին: Ու օր մըն ալ կը զգանք որ մեր շուքը մե՛ծ է մեզմէ: Ոմանք պիտի ընդգիցին, պիտի չհաւատան, պիտի յամառին: Ուրիշներ աւելի խոհեմ, պիտի ընեն

զինումներ։ Փոքր թիւ մը միայն պատրանքը պիտի պղտատւորէ, ու ինքզինքը վստահելով իր խաչին, ուրիշներու մէջ ու վրայ պիտի փորձէ փնտտել, գտնելու հաստատ յոյսը ունենալով իրեն առաջնորդ, ինչ որ չէր երբեք գտնել իր վրայ։ Այս գծրախոտ արարածը արուեստագէտն է։ Ու Տիկին Եսայեանի հասունութեան շրջանէն մեզի մատուցած կիները մէկ ու նոյն պատրանքով արարածներ են, բոլորին խորն ալ՝ այն անպարտպելի էակը որ մեր դարնան պատկերն է մեղմէ ներս։ Ըսած են թէ արուեստագէտը ուրիշ բան չ'ըներ եթէ ոչ ինքզինքը մանրել իր գործերուն մէջ։ Տարապր իրաւ՝ բոլոր մեծ ստեղծագործներուն համար, իրաւ է նաեւ կեանքին համար ալ։ Այն վիպողը կ'անցնի միայն ապագային որուն գործին մէջ աշխարհ մը կայ մանրանկար։ Այս բնդհանրացման յոյսով, ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼ, ԱՆՁԱԿՈՒԹԱՆ ԺԱՄԵՐ, ՍՊԱՍՄԱՆ ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ, ՎԵՐՁԻՆ ԲԱԺԱԿԸ ՎԻՍԿԻ-ները բացարձակ վկայութիւններ են ոչ միայն կնոջ մը ապրումներէն, այլեւ ուրիշ տեղի կարեւոր բանէ մը.— տիպարային ալ արժէքէ։ Վասնոր իթէ Մայտան, իբր հերոսուհի Տիկին Տիւսարին ստղին է, իր գծրախոտութեանը մէջ աւելի քան անկանոյնի է ուրիշ պատճառով մը։ Ինք միմակ է բոլորովին։ Տիկին Եսայեանի կիները անշուշտ լեզուն չեն մեր ընկերութեան մէջ, այն տառն ինչպէս հիմա։ Բայց մարդը գտնակարգի մը համար տնոնք կը մնան տիպարային։ Միջին կրթութեամբ ամէն աղջիկ, քսանէն վերջ, կրնայ կանչուիլ այն ամենուն, որուն կը մատուցուին յիշուած գործերով։ Ու հոս է տարբերութիւնը արուեստագէտին ու պիտանին։ Աւելի վերջը, երբ Տիկին Եսայեանի արուեստը իյնայ վերլուծման, ես վեր կը հանեմ նաեւ այդ կիներուն հոգեբանական տարրողութիւնը, տիպարային արժէքները։ Այս շրջանին մէջ անեկա գրած է նաեւ իր գլուխ գործոցը ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ տարօրինակ հատորը։ Իրմէն ուրիշ հատոր մը, պատերազմէն ստաջ, ԵՐԲ ԱՅԼԵԻՍ ՁԵՆ ՍԻՐԵՐ, կը յիշեմ յիշած բլլալու համար։

Յետոյ։ Բայց կայ գծրախոտարար այդ յետոն։ ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՌԻԺԵՐ մեծ վէպը անեկա զրէր պիտի հաշտութեան կնքումէն բուսկտն վերջը։ ՎԵՐՁԻՆ ԲԱԺԱԿԸ, առաջին անգամ լոյս տեսած կովկաս, 1917ին։ ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼ՝ Պերլին. պատերազմին աւարտումէն քանի մը տարի յետոյ։ Ի՞նչը կը միջամտէ սրբէսպի անխառն յաջողութիւնը վերջին ԲԱԺԱԿԸին ու ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼին խառնուած ներկայանայ մեզի այնքան անխառն ձախողութեան հետ որ ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՌԻԺԵՐ անունը կը կրէ։ Տարեթ։ Բայց իր ՍԻԼԻՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸ գրուած ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՌԻԺԵՐէն տասնըհինգ տարի վերջ, մեզ կը յուզէ ԱՇՈՒՂԸԻՆ վայել թար-

մութեամբ մը դգայնութեան: Ու ՊՐՈՄԵԹԷՈՍ ԱՐՁԱԿԵԱԼԸ քրոնիկ մըն է որ տեղ տեղ կը գտնէ անկեղծ նայուածքին բարիքը ու կը հասնի մեր սրտին: Մինչև իր ձերբակալումը եւ գրական հորիզոնէն անհետացումը, Տիկին Եսայեան պիտի խօսի, խմբագրէ, վարդապետէ, քիչ բան աւելցնելով իր երկրորդ շրջանի վաստակին վրայ:

Ահա ամփոփ գիծերով գործը այս կնոջ:

Բ.

Կ Ո Ղ Մ Ե Ր Ը Ի Ր Տ Ա Ղ Ա Ն Գ Ի Ն

Վաւերական է իր տաղանդը, առանց կողմերու բացարձակ դաժնադանութեան մը: Բայց չի նմանիր մեր անխառն փառքերէն ու մանց ալ, որոնք մէկ ու միակ շնորհ մը ունեցան ու անոր լոյսովը անցան մեր մէջէն: Մեր Վարուժանը, Մեծարենցը, Միամանթոն գուք չէք կրնար բաժնել կողմերու: Տիկին Եսայեանին առջեւ քննադատը կը բանայ հազիւ երկու փարակրաֆ:

Անոնցմէ առաջինին մէջ կ'իյնայ վիպողը: Տիկին Եսայեան մեր գրականութեան բերած է հոգեբանական վէպերու յաջողակ մը՝ չափում մը: Ըսի թը ինք չէր դայն սկսողը: Բայց այդ յաւակնութիւնը արդարացնող ուրիշ գործեր չեմ կրնար յիշել, երբ կը գրեմ սա տողերը: Իր վիպակները (կ'ակնարկեմ անոնց որոնք պարզ պատմութի սահմանին մէջ մնացին, պոլսահայ մամուլին տասնըհինգ տարիներուն մէջ տրուած (1900—1915) եւ զորս ինք հատորի չփերածեց, ինչպէս ըրաւ օրինակի համար ՔՕՂԸԻՆ եւ ԵՐԲ ԱՅԼԵՒ ՁԵՆ ՍԻՐԵՐԻՆ համար) կնիքին տակն են Սիպիլեան կերպին: Իր վէպերը, սկսնակի թէ հասունութեան շրջաններէն, զօրաւոր վէպութիւններ են ճշմարտագէտ արուեստագէտ խառնուածքէ մը, ինչպէս գրելու թեքիքը տիրապետող զործաւորի մը: Իրմով արեւմտահայ վէպը կ'ընէ մեծ նուաճումներ: Ծուալի, շունչի հարցերը, իր առիթով, անշուշտ մեղի կը պատճառեն տրամուլիւն, իր շնորհներուն առատութեան ընդդէմ մեղի ձգուած արդիւնքին սակաւութենէն թելադրուած: Բայց գինք մոռնալու պայմանները զոր հարկադրեցինք անոր գրիչին:

Իր երկրորդ կողմը, տպաւորապաշտ գրողի իր մեծ վաստակն է, որ անոր կեանքին ամբողջ արուեստին համար օգտագործելի տարիները ունի իր հետ։ Ու իր տպաւորապաշտութիւնը բնդարձակ է աշխարհն որքան իրապաշտ մեծ գէմքերուն։ Այդ բաժինին մէջ կը գետեղեմ իր լրագրական բոլոր յօդուածները օրուան հարցերու շուրջ, միշտ լուրջ մտածածով մը պաշտպանուած ու գրուած առանց սեթեւեթի՝ մեր կին գրողներէն ըստ ին համար տիրական թերութիւն։ Երբեմն այդ գրութեանց մէջ անոր վիճակուեցաւ արտայայտման կորով, մըտածման խորութիւն ալ յայտնարեւել աշխարհն՝ որ մարդիկ չ'արանեցան անոր մէջ առնական առաքինութիւններ դնել ու փառաբանել։ Բայց ինչ որ իր անունին բնգմիշտ կապուած փառք մը պիտի մնայ, տարիկա՝ քրոնիկին ամբարձումն է գլուխ-գործոցի մը յազթանակին։ Այս ուղղութեամբ, հայ գրականութիւնը ժառանգած է իրմէ թերեւս այն միակ հատորը ուր մեր ցեղային զգայնութիւնը կը խտացուի անմահ էջերու վրայ, հոծութեամբ մը, մարդկայնութեամբ մը, հարադատութեամբ մը որ իր նմանը չունի մեր հին ու նոր գրականութեանց մէջ։ Կ'սկիսարկեմ ԱԽԵՐԱՄԵՆՐՈՒ ՄԷՋ քրոնիկին, որուն զըրւագները կու գտն Կիլիկիոյ Լզիոնէն։ Միւս հատորը, ՊՐՈՄԵԹԷՈՍ ԱՐՁԱԿՈՒԱԾ, առանց առաջինին կրօնայ (pathétique) խորութեան փաստ մըն է իր աչքերուն որքան տրեւմտահայ ընդհանուր զգայնութեան։ Այս չարքէն թերեւս զժուար չըլլոր յիշել ԿԵՂԾ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ վիպացած քրոնիկը։ Ու հոս է որ կը գետեղուին դարձեալ իր այն էջերը, ինչպէս ԱՇՈՒՂԸ, ԵԱՇՄԱԳԸ, ԽՍԿԻԽՏԱՐԻ ՆՈՃԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋը, եւ ուրիշ շատ կտորներ, որոնց մէջ վիպողին եւ նկարողին, կեանք մը սեւեռողին եւ քնարական յայդերու երջանիկ երգիչին չաղապատումը մեզ կը գրուէ։ Իր տպաւորութիւնները, իր հայրենիքին մեծ տպաւորութիւններէն, իր դատումները արեւմտեան ինչպէս արեւելեան գրողներու եւ մտայնութեանց մասին, իր խորհրդածութիւնները մեր ընկերային դաժնադան վէրքերու մասին, երբեմն աւելի ընդարձակ հետաքրքրութիւններ, համամարդկային լայն գրութիւնները դէպի, բայց մանաւանդ Պոլիսէն իր վերակադած պատկերները, յուշերու կախարդական մշուշին ընդմէջէն, Տիկին Եսայեանի տաղանդին այս երեսն ալ կ'ընեն ուշագրաւ ու իր համբաւին պաշտպան որքան ստեղծիչ առաջնակարգ ազգականեր։

Գ.

Պ. Ի Պ Ո Ղ Է

Վէպը բնական կտրուածն է Տիկին Եսայեանի: Ըսել կ'ուզեմ՝ իր տաղանդին հիմնամասը կ'ընտելացնուի այս ձեւին մէջ ուր ժամանակակից կեանքը ինքզինքը կ'արձադանդէ մինչեւ հիմա չփորձուած խորութեամբ մը, յանդիմութեամբ մը, արտայայտման միջոցներէ որքան ձգտումներու ալլաղանութենէ, ընդարձակութենէ: Վիպոյցը, Տիկին Եսայեանին մէջ, ստացական նկարագիրներու հաւաքածոյ մըն ալ չէ, իմացականութեան ուժին մէկ կերպաւորումը, ինչպէս են սլարադաները Զօհրային, Արփիարեանին, Չօպանեանին, որոնք իրենց մտքին առաքելութիւններուն կը պարտին իրենց մեծ գործերուն քով, իրենց հնարաղական (de fiction) շնորհներուն գիջուած իրենց վիպական արդիւնքը: Քիչեր կասկածին թերեւ թէ Զօհրայի վէպը, ստիղծում մը ըլլալէ առաջ, արձագանգ մըն է, իր աստղաներուն հակադրեցութիւնը իր ուղեկին վրայ: Իւրաքանչիւր նորամուտ, իրմէ անպայման անդրադարձ մըն է իրական պարագայի մը, որ անցած է անոր զգայնութեանը բովելն կամ իմացականութիւնը զրազեցուցած է իրմով: Իր կենսագրութիւնը: Այսինքն՝ իր չփութներուն սահմանին մէջ ինկող մարդոց ու կիներու հանդէս մը: Զոր զրելու շնորհ մը առանց գոռարութեան, կը բերեղացնէ երբեմն արազ, երբեմն զանդազ: Ահա թէ ինչու իր տաղանդը կը զատուի անխառն վիպոյցէն որ ամէն բանէ առաջ կեանքը աշխարհէն ազատազրոյ, զայն ինքը իրեն համար ճարտարապետող գիշերաչըրջիկ(*) մըն է զրեթէ:

Ուշադրու է որ արեւմտահայ վէպը, իրր մարդկութիւն, մընայ եթեակայ, իր սկիզբն իսկ օրերէն, կ'ինկու ախրապետութեան մը: Փնտուել պատճառներ՝ դուրս է այս աշխատանքին սահմանէն:

Տաւր շանցիներ թիւր վիպական կառոյցներուն, որոնք մինչեւ

(*) Բոլոր ճշմարիտ վիպասանները իրենց աշխարհին (արուստի) իրականութիւնը շատ աւելի խոր ու իրաւ կը պաշտպանեն որքան ալիտի չընէին ատիկա այն աշխարհին համար որ գիրենք կը կրէ: Անոնք իրենց գործերուն հերոսներուն աշխարհը կը վերածեն իրենց իրականութեան ու կ'անցնին մեր աշխարհէն, գրեթէ միշտ օտարականի մը, տարագրի մը հոգիով: Պալգաք, Տասթոյեւսքի, Թալսթոյ, Ֆլոպէ, Ռաֆֆի, մարդեր են որոնք կ'անգնէն դուրս ապրեցան: Իրենց դժբախտութիւնը՝ ատոր չհաւատալը:

պատերազմ կազմեցին մեր զբաղանդութեան սա ճիւղին կարեւոր, կարելի անունները: Ու ատենցմէ կէսէն աւելին կը պատկանի կենե-րու ստորագրութեան: Տիկիններ՝ Տիւնար, Միսկիլ, Եսայիան: Արժէ-քի հարց մը չեմ յուզեր այս անուններուն հոս յիշատակումովը: Միւս կողմէն, արեւմտահայ վէպիկն(*) պատմութիւնը լայնօրէն շահա-գրգռուած է այդ կեներուն գերովը իր ճակատագրին վրայ: Եթէ այդ կեներէն առաջին երկուքը իրենց համբաւին քառութիւնը կ'ընեն քիչ քիչ (առաջինին համար վճռական րացարձակութիւն մը դուրս է խորձանքէ: Երկրորդը գեռ կը յամառի իր շնորհներէն տմանց վրայ: ԿՆՈՋ ՀՈԳԻՆԵՐԸ, ԱՂՋԿԱՆ ՄԸ ՍԻՐՏԸԻՆ Երկրորդ մասը ունին առնուապն կենցաղական շահեկանութիւն ու իբր այդ կը մնան մեր զբաղանդ-թեան մէջ) դառնալու համար իրենց խակտան արժէքներուն: Տիկին Եսայիան հետզհետէ կը բիւրեղանայ: Մօտ է ժամանակը երբ անոր անունը ընդմիշտ պիտի աղաատարուի իր կեանքին ստուերներէն, անկումներուն որոտներէն ու պիտի վերածուի իր անխորտակելի փառքին: Անշուշտ ԱՄԻՐԱՅԻՆ ԱՂՋԻԿԸ, Ինչպէս ՎԱՐԺԱՊԵՏԻՆ ԱՂՋԻԿԸ ու Զօհրապի ԱՆՆԵՏԱՅԱՍ ՍԵՐՈՒՆԳԸ, Ինչպէս նաեւ Արիիարեանի վի-պակները կարելի գեղեցկութիւններն են արեւմտահայ վէպիկն: Բայց այն դարձը ուր մեկը արուէր հաստատել ճշմարիտ հոգի մը, հոգե-բանութիւն մը, հարազատ զգայնութիւն մը, կեանքի մը տախտակ-

(*) Պատերազմէն վերջ, սփիւռքի գանազան կեդրոններուն մէջ Արեւմտահայ գրականութիւնը ճիշդ բան չէ տեսնել այն չափերով, համազանցներով, որոնք ի-րենց արդարացումը ունին երբ կը գործածուին 1850—1914 ժամանակաշրջանին հա-մար, Պոլիս: Այնպէս որ արեւմտահայ վէպը իր շրջափռութիւնը լրացուցած կը նկատուի արդէն այդ երեք անուններուն եւ նման քանի մը այլերու գործին հետ: Արգարեւ, Փարիզ, Ամերիկա, Նեպոլտոս, կը գործածեն Արեւմտահայ գրականու-թեան գործիքը միայն, բայց կ'ընեն գրականութիւն մը որ ոչինչ ունի պոստական: Լեգուն, առանձին, չի կրնար գրականութիւն մը փոխարինել: Մեր վէպը, քան տարիէ ասդին ըրած է այլապէս մեծ նուաճումներ, որոնք տար շփումներու, մի-ջավայրերու հարկադրանքը ըլլալուն չափ, մեր կեանքին մէջ մուտ գտած նոր ազդակներու, գրական նոր ձգտումներու փաստեր են: Այսպէսով է որ Ամերիկայի մէջ անիկա հետաքննող գլխաւորաբար պահպանողական բարձր նպատակներ, ջա-նալով կորուստէ փրկել ամբողջ զգայնութիւնը անհետանալու սահմանուած սե-րունդի մը ու ըրաւ անգնահատելի ժառանգութիւն մեր հոգեկան գանձարանին: Համաստեղ, Նուրիկեան, Վահէ Հայկ, Արամ Հայկազ, ու տակաւին անոնք որոնք մեր անցեալը սնունդեցին, մեր երախտիքէն անդին կը մնան: Փառիզի մեր տաղանդ-ները իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին իրենց անմիջական շրջապատին ու հոն իրենց պարզուող ժողովրդութիւնը իրենց ցեղին՝ նիւթ առին իրենց գործին: Նրկու կեդրոններն ալ Պոլիսին լեգուն միայն ունեցան, բայց ոչ՝ ոճը: Ասիկա է որ կը ստեղծէ շփոթութիւն դատումներուն մէջ:

ները, իրենց ամբողջ նկարագրերներով, այդ դործը մենք ստիպուած ենք տեսնել Տիկին Եսայեանին մեզի ձգուած վէպին մէջ: Այս վճիռը չ'արժեւորելը միտնելը անշուշտ: Արեւելքի ամենէն զգայուն մէկ ցեղին մէջ, նոր օրերու մուտքին, զրազանութիւն մը էջը կրնար շփոթանալ այդ ցեղին հօրազոյն շնորհներէն անոնց վրայ — խոյսերեան, զորավանդի լիջուրեան, գգացական նրբութեան, տրամուրեան որոնք կը կազմեն անոր հոգիին հիմնական ընդունակութիւնները: Արդ, այս յատկութիւնները այսպէս քով քովի չեն եկած, այն սերտ ընտանութեամբ, ընտանութեամբ, պայծառութեամբ որքան րրած են ատիկա Տիկին Եսայեանի վէպերուն մէջ: Ու ասիկա բացարձակ է հոս:

Տիկին Եսայեանի վէպերուն մէջ սեւեռուած աշխարհը չունի ծաւալային ընդարձակութիւն մը, ինչպէս է պարագան, օրինակի մը համար, արեւելահայ մեծ վիպողներուն մօտ: Ոչ մէկ դասակարգ, որ լայն ատարկայ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան մը, իր բազալընչներուն լիակատար անջատումովը իրարմէ, երեւան բերելու համար հոմ, անմերածելի յատակներ որոնց վրայ կը հանգչին մարդոց մարմնական որքան հոգեկան շէնքերը: Անշուշտ այդ աշխարհը կը պատկանի Տիկինին փորձառութեանցը, այն անխուսափելի տպաւորութեանց, որոնք մեզ կը յօրինեն սկսեալ մեր մանկական զգայութիւններէն մինչեւ մեր շէջումին մեզ վարող խռովքները: Բայց տարբերութեամբ մը: Տիկին Եսայեան մէկն է այն քիչերէն որոնց զգայութիւնը պիտի պահէ իր թարմութիւնը, պաշտօնական շրջանակին կազմումէն շատ աւելի ետքն ալ: Մինչ մարդոց միջինին համար այդ շրջանակը կը լրանայ իր ծիրին վրայ առաւուսին տասնըհինգէն փոսին մէջտեղերը, բացառիկ մարդոց մօտ կը շարունակէ ան ինքզինքը անաւարտ պահել: Ու սխալ չ'ըլլար արուեստագէտը զատորոշող մեծ օրէնքը ընդունիլ այս տարօրինակութեան մէջ: ԱԻՆԵՐԱԿԵՐՈՒ ՄԵՋը դրուած է կեանքի միջինին ու գլուխ դործոց մըն է: Ու ամէն գլուխ դործոց, շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ ջիզերու վկայութիւն մըն է: Այնպէս որ Տիկին Եսայեանի աշխարհը թէեւ սահմանափակ իրր ծաւալ, բայց ունի ներկայացուցչական ընդարձակ տարողութիւն ու մէկ կողմի վրայ ալ՝ վճռական նկարագիր: ՇՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԴԻԿը եւ ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ երբ դնէք դէմ առ դէմ, կը հասկնաք թէ անոնց հեղինակը երկուքին մէջ ալ ինքզինքը կը պատ-

մէ, բայց ի՞նչ իրարմէ հետո իրականութիւններով: Հոս դարձաւ լուռ ոչինչ կայ: Քսանին եւ երեսունին մէջտեղ կին մը աշխարհ տարբեր հրաշք մըն է ան միտին բացկատուած սր նոյն կինն է երեսունին եւ քսանունին մէջտեղ: Ու այդ տարիներէն վեր, այսինքն յիսունին, վաթսունին ջուրերս՞ն վրայ: Դուք պէտք է կարդաք Սիւլիի քերթումները 1900էն յետոյ, համարուելու համար այդ ողբերգութեան:

Հնարողական (de fiction) իր աշխարհը, ուրեմն ունի իր մասերը, սրունք նոյն տաւն Տիկին Եսայեանի կեանքին ալ թատերարեմբ հանդիսացան: Եւա՛, Պոլիսը, սր ոչ միայն իր վէպերէն մեծ մասին կու տայ իր խաբխախները, Փիլիք սքսան հոգեկան, այլ նաեւ կը կապէ այն անկորնչելի ենթահողր ուր արմատ են նետած անոր զգայնութեան բազմահազար լարերը: Երկրորդ՝ Փարիզը, այսինքն արեւմուտքը ուր անոր միտքը ինքզինքը պիտի արդառաւորէր իր ժամանակը յուզող մեծ հորցերուն տաղանգներով: Ու մի մոռնաք որ այդ Փարիզը Արուստակէտ Սերունդին համար հիմնովին չըջըւած իրականութիւն մըն է այն միւսէն որ մեր ռոմանթիքներուն եւ Զարթոնքին մեծ աշխատանքներուն պարմանութիւնն էր ռակեղծներ, անոնց խանդավառ արեւելքը անդամ մըն ալ սրելով անոնց մէջ քանի մը դրքունակ զգացումներուն դրքունակ պաշտամունքը, բայց տալով անոնց միտքին կարելի արբշնարը, խնայելով անոնց այն դուրսողբերգութիւնը որ պիտի բլլար կեանքը յետնորդներուն, անթուրթեան ու հոգեկան տառապանքին կրկնակ սրաքներուն ներքեւ պահելով անոնց զգայարանքները: Տիկին Եսայեան անհաստատ բայց իրաւ գերքի մը մէջ, Կեղծ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ, մեզի ձգած է անջինջ քանդակ մը այդ Փարիզէն: ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋը անոր գործին մէջ տեսակ մը դժոխք է, Տանթէն իսկ ստուերի մէջ ձգող իրաւութեամբ: Կիլիկիոյ ալրուած համապատկերին տոջեւ անիկա անցած է զբողէտի սովորական չափերէն անդին ու պարտպրկած ամբողջական հայրենիքը իրբեւ հոգի ու պատմութիւն: Մեր գրականութիւնը մեր ցեղին ընդերքին այսքան հաղորդ չունի ստեղծում: Ու չորրորդ, արեւելահայաստանը, ՆԱՀԱՆՋԱԳ, ՌԻՓԵՐՈՒՆ եւ ՊՐՈՄԵԹԷՅՍ ԱՐՁԱԿԵԱՒԻՆ:

Ինչպէս կը տեսնուի ստեղծագործուած եւ տպաւորապաշտ թեքներով նուաճուած այս աշխարհը իրը մտկերես այնչափ ալ ամփոփ չի ներկայանար համադրող նայուածքին առջեւ: Արեւմտահայ գրականութեան աւանդութեանց մէջ անիկա արդէն մեծութիւն մըն է: Բայց իմ չափերը նկատի ունին այդ աշխարհը լեցնող արարած-

ները մանաւանդ : Ու դէթ իր յաջողակ հատուածին մէջ մարդկային աշխատարբը կը մնայ որոշ համեմատականութեամբ մը ինքնանման : Մեր խմայական ընտրանին, երկու սեռէ, զլխաւոր անձերը կու տայ աշխատեալսին : Ու Տիկին Եսայեանի վարկը մեր գրականութեան մէջ, մեծ շարժով տրդիւնքն է իր անձնաւորութեանց սա կարգին : Արդարեւ, դէշ կամ աղէկ, արեւմտահայ գրականութիւնը կը սնանի որոշ մշակոյթէ մը պաշտպանուած սակաւաթիւ խումբէ մը ընթերցողներու, մեծ մասով գրողներ գրեթէ : Ու մեր վէպը գրեթէ բացասարար մեկ կը գրողեցնէ հասո, գորշ, հոգեպէս ու մարմնապէս տաճկցած տիպարներով : Աչք մը նետեցէք կարասնին այն մարդոց որոնք Ձօհրապի մը, Արդիարեանի մը, Կամսարականի մը, Սիպիլի մը, Տիւտարի մը վէպերուն եւ վիպականերուն մէջ կը գործեն : Գրեթէ անպոյ է ինքր, մտաւորականը : Ու Տիկին Եսայեանի գրեթէ բոլոր վէպերուն հերոսները կը պատկանին բնութեանցը աշխարհին : Նկարիչ, բանաստեղծ, արուեստագէտ, հոգ չէ թէ երբեմն կեղծ, գոյնաւորուած : Այս ամենէն կը հետեւի թէ անիկա, աշխատեալսին սահմանափակ աշխարհին մէջ, պիտի չունենայ տրամադրելի միջոցները լայն խաւերու պարագրկումին : Ու քիչեր գիտեն թէ արուեստագէտի մը բախտը խորութեան չնորհէ մը կախուած ըլլալուն չափ, պարտական է լայնութեան ալ հարկադրանքին : Երկրպագատէի մը անկանգնելի միջակութիւնը լայնորէն կը ներենք, իր գործին լայնքին բաշխելով իր ծեծեքուն ծանծաղութիւնը, հոգեբանութեան պատրուակին տակ թերթօնական առաքինութիւններու ինկարկելը, ինչպէս, նոյն տրամադրութեամբ, Ռաֆֆին մէջ չենք վրդովուիլ քարոզներուն հեղեղէն ու երազներուն անհեթեթ միամտութենէն :

Տիկին Եսայեանի խոնարհները, Պոլսոյ միջակորեարէն, վարժուհիները, աշխարհները, եազմանիւնը ու վիպայնացած, քերթողական երգ յօրինուած կիները, երգիչները անարժան չեն անոր տաղանդին բայց չեն բարձրացած բնական այն կատարելութեան որով կ'ապրին իր հարազատ հերոսները : Այդ տարբերութիւնը արդիւնքը չէ տարբերին : Մտադաշ աղջնակ, Չօպանեանի ՅԱՂԻԿԻՆ մէջ անիկա որոշ յուզումով մը մօտեցած էր կոյրի մը յիշատակներուն : Ու նոյն յուզումը կը գտնէ 1923ի Թէոդիկի տարեգիրքին մէջ իր մեծ մօրը նըւիրուած սրտաքին տղերքուն տակը : Փա՞ստը այս իրողութեան : Բայց շատ սրարդ է ատիկա : Մենք տարբեր կ'ապրինք բայց ոչ տարբերները : Ու իբր պարմանուհի մեր ապաւորութիւնները մեր շրջապատէն կը պահեն իրենց խորութիւնը : Ու երեսուն տարի վերջը մեր

մեծ մայրը կը տեսնենք այնքան իրաւ որքան տեսեր էինք երեսուն տարի առաջ մեր մանկութեան սոկի գոներուն առջեւ՝ պատկերները կոյրերուն։ Աւելի յետոյ, իր տաղանդին բոլոր լիութեանը մէջ Տիկին Եսայեան պիտի մօտենայ գործողութեան ընդարձակ աշխարհաներու (ՆԱՀԱՆՁՈՂ ՈՒԺԵՐ) ըայց պիտի վրիպի անոնց պարագրիկումին մէջ, երբ մօտ քսան տարի աւելի ուշ, անիկա պիտի նուաճէ իր մանկութիւնը (ՍԻԼԻՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸ) տիրական արուեստով մը։

Գրողի մը աշխարհին վերլուծումը ընդարձակ աշխատանք մըն է։ Գործադրուած՝ միջակ խղճմտութեամբ մը, անիկա կը նշանակէ փոխադրել զիրքերու բախնդակութիւնը մէկ թուղթին միւս թուղթը։ Ատիկա հեշտադին միջակութեամբ մը կ'ընեն արեւելահայ քննադատները։ Կր կենամ այս ծանծաղուտին առջեւ։ Տիկին Եսայեանի գործին մեծ քարտէսները քիչիկ մը հասարակաց են Արուեստագէտ Սերունդի բոլոր տաղանդներուն համար։ Պոլիսը, մեր ողբերգութիւնը, Եւրոպան, պատերազմին հետ կապուած խռովքները։ Ինչ որ իրեն անուշին հետ անանջատ կը ներկայանայ մեզի, եւ միայն իրեն յատուկ, առ ալ Խորհրդային Հայաստանի սպասին մէջ իր զերն է որ չի կրնար ծանրաբեռնել իր զէմքը։ Այդ գործունէութիւնը անիկա պիտի կատարէ թերեւս անկեղծութեամբ մը որ մեզի հասկնալի չի թուիր զժբախտարար։ Չեմ գրադիր հաշտութենէն յետոյ իր Փարիզեան վաստակով(*), խօսքէ, զիրէ, փրփականտէ, ոչ ալ ինքը իրեն հակասելու միայն ծառայող իր մտահոգութեան պարզած նոր կերպարանքէն։ Իրողութիւն էր որ մեծամասնական իր գործունէութիւնը նոր երես մը չէր իր վրայ յանկարծօրէն երեւան եկող։ Պատերազմէն առաջ ալ անիկա գործիչ մըն էր, ազգայնական դադափարաբանութեամբ, սրտուրազմի ընթացքին անիկա Կովկասեան ճակտին վրայ դրեր ու խօսեր էր նոյն խանդով ու հաւատքով որքան պիտի ընէր այդ պաշտօնները, մինչեւ իր Հայաստան (Խորհրդային) մուտք գործելը։ Ու մինչեւ իր բանտարկութիւնը (1937) անիկա պիտի չղաղրի պայքարելէ։

(*) Խմբագրեց խորհրդահայ քերք մը, *ԵՐԵՒԱՆ*։ Ատիկէ առաջ *ԱՐԵԳԻ* մէջ (ուրիշ խորհրդահայ պարբերական մը, Վիեննա եւ Պերլին լոյս տեսած) հրատարակած է մեծ վէպ մը *ՆԱՀԱՆՁՈՂ ՈՒԺԵՐ*, մայիս ոգիէն վարձուած։ Գրական դատումներ, պոլսական ցկարագրով, շեշտօրէն գունաւոր խորհրդահայ ըմբռնումներէ, անշուշտ չելան աղաղակող այն հակասութեան որ երբեմն իսկ պիտի նշանակէր իր արուեստին։ Բայց ոչինչ աւելցուցին իր վարկին։ Մեր քննադատութիւնը իրմով բանավեճին զժբախտութիւնն ալ կը դիմաւորէր, անբաւականութեամբ վերջը։

Իր աշխարհին սա ամփոփ ուրուագիրէն յետոյ, կը դառնամ զայն տալու իր կերպին:

Տիկին Եսայեան կը նկատուի մեր մէջ հոգեբանական վէպին անյիմնելի վարպետը: Որքա՞ն՝ իրականութեան բաժինը, աս վարկածին մէջ: Ասոր հասնելու համար պէտք կը զգամ ճշդումը ընելու տարագին շուրջ մեր կազմած ըմբռնումին:

Զեմ գրադիր անհեթեթ այն պատրանքով զոր տարագը կը պարզէ արեւելահայ վէպին մէջ, ուր, օրինակի մը համար, ԱՐՏԻՍՏԸ (Շիր-վանգատէ) կը նկատուի հոգեբանական վիպակ, ու նույնի բանիւ՝ անոր հեղինակը կը զգենու հոգեբան գրողի պատմութեան մը, ճրի որքան յիմարական: Տիկին Եսայեան կը քերէ աւելի տոկոսն շնորհներ, տարագը եթէ ոչ արդարացնող, գէթ զայն ծիծաղելի չկացուցանող: Թերթօնի կամ բարձրու հանդարտ գրուած մեր ճաշակը (ստեղծութեան սովորութիւնը թարգմանութիւններով եւ իրապաշտ գաղափարաբանութեամբ), կարծեց նորութիւն մը տեսնել կեքալի մը մէջ, ուր յիշուած պայմաններէն տարրեր աղակերպ կը միջամտեն վիպական գործողութիւնը քաշեցնելու եւ զոր անուանեց հոգեբանութիւն: Արդ, ասպարէզէն դատողներ զիտեն թէ ուրիշ բան է հոգեբանութիւնը որ կը փորձուի Աքանտալի, Էրեմի ֆուլպի, միշտ Տաքսոյեւի վէպերուն մէջ: Այն մեծ իրողութիւնը թէ իր յաջողագոյն վիպակներուն մէջ (ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼ, ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ, ՍՊԱՍՄԱՆ ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ, ԱՆՁԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐ) փոքրեկանիստներու թիւը իջած է գոտական սակաւութեան, զրեթէ երկուութեան, թէ անոնց միջին բախումը կ'ընթանայ, կը զարգանայ հոգեկան արահետէ մը, արտաքին անդրադարձներուն կարելի չիլումով մը, թէ վիպակին 60-70 էջերը մէկ ու մեծ տալանակ մը բեկրեկումներով իրարու կը կապուին, յօրինելու համար կսկծաղին ամբողջ մը, բաւարար զսպանակներ են որպէսզի տարագը չհնչէ օտար: Արդ, դարձեալ դադունիք մը չէ որ Տիկին Եսայեանի տոթիով յիշուած հանգամանքները զխաւորարար հաստատելի են մանաւանդ վերլուծական կոչուած վէպերուն մէջ: Այս կարճ նկատողութիւններուն կը հետեւի միւս փորձը սակայն, այս անգամ տիրական, որուն համեմատ Տիկին Եսայեանի քրոնիկներն ալ ներքին աշխարհներու յատուկ նկարագիր մը կը մատնեն միշտ, բոլորովին հակառակէն՝ մեր գրականութեան ընթացիկ կերպին (միշտ արտաքին): Իր անմահ գործը, ԱԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ, որ-

քան զխրաւ ու բնականութեամբ կը գտնէ այս ներքին շէշտը, հոն՝ ուր սուրիշներ պատկեր եւ խոսիք միայն կըցած էին տեսնել ու զնել (Ս. Պալք-Էւեան, Գ. Վալուժան, Սիւմանքո)։ Ու իր յիշատակները, (ՍԻԼԻՃՏԱՐԻ ՊԱՐՏԷՋՆԵՐԸ, տպուած Երևան, 1935) որոնք, հակառակ կարմիր մշուշին, թերևս ակամայ բնագրուած այս հրաշալի-պին վրայ որ Պուլխն էր անոր մանկութեան ու պարմանութեան ետին, կը նպաստուորուն անոր տաղանդին սա հիմնական նկարագրէն, աշխարհը ներքնայնացնելու իր տիրական եղանակէն որ ալ ոնն է անոր հոգիին։

Այսպէս սահմանուած, ու իր ճիշդ եղբերուն վերածուած, հոյակապան վէպը կը լրջանայ, մէկ կողմէն ազատելով ինքզինքը ահաւոր այն հանգեբաժանքէն որով ծանրաբեռն է անիկա, արեւմտեան յիշուած քանի մը մեծ արուեստագէտներուն մօտ, ու այն անխմածութենէն որ կը յիշուորէ անոր յղացքն իսկ Շիրվանդատէի մը, Վրթմանէն Փախապետի մը անորակելի վիպամաներուն մէջ, ու կ'ըլլայ գրեթէ զրական շնորհ մը։ Կ'ըսեմ այսպէս, վառնիկ ԵՐՐ ԱՅԼՆԻՍ ԶԵՆ ՍԻՐԵՐ, ՔՕՂԸ, մանտանդ ԿԵՂՄ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ, ԾՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԳԻԿ վէպը, (զոր չէ ստորադրած բայց հաստիքի ալ չէ վերածած), ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՌԻՓԵՐ (բոլորն ալ վէպեր, զրոյսած 1900—1915 չըջաններուն) գործեր են որոնց ետին պարսկական թեքներ մը, մեր ախորժակներուն համար որոշ յիշումով մը, անկարելի է չհաստատել։ Կ'ընդունիմ տաղանդի չըջափոխման տեսութիւնը, կ'ընդունիմ նայուածքի ալիսցումը, կ'ընդունիմ՝ զգայութիւններուն ալ որոշ զարտուումը։ Բայց զժառուր է վերլուծող միտքէ մը բարձրանալ հոգեբան արուեստագէտին որ հոգիները հնարելու գիտութիւնը ոչ ոքէ կը սորվի եւ չի կրնար ինքզինքը չըլլալ ամէն տեղ ու ամէն առիթով, երբ անգամ մը գտած է իւր փառքան։ ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՌԻՓԵՐ Տիկին Եսայեանի վերջին վիպական ստեղծումն է ու կը կրկնէ ԾՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԳԻԿին ոչ միայն թեքները, այլեւ անյընթեքները։ Հոս ոչ ոք է պատահանատուն, բացի տաղանդէն։ Պարսկերի ցաւազարներու հանդէս մը (ԾՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԳԻԿ) փոքր փոփոխութեամբ մը պիտի բեմադրուի կրկին, ուրիշ տեսարաններու վրայ, որոնք Տիկինին զգայարանքներուն մատուցուած հրաշալի առիթներ էին, որպէսզի անոնց վրայով անգամ մըն ալ գտնէր այս ժողովուրդի զգայնութեան գերազոյն տէմպը, ուժի, արութեան, յաղթութեան պողոտաներէն, ինչպէս գտած էր զայն, այդ տէմպը սուրիշ, նուաստութեան ճամբաներէ (ԱՆԵՐԱՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ), տարիներ ատաջ։ Ու այս հաստատումը վճռական է։

Ի՞նչ կայ հաստատ՝ հոգեբան վիպուղի իր համբաւին տակը : Արդար է հարցումը :

Տարադին ընդարձակ առումները պէտք է պահ մը մէկդի դնել, երբ կը դործածուի Տիկին Եսայեանի կերպին համար : Ու ասոյն աստ՝ բակ մանասանդ .—

Ա) — Տիկին Եսայեանի վէպը կը գատուի արեւմտահայ վէպին ընթացիկ յատկանիշներէն : Այսպէս, անիկա չէ մտադրաւուած հետաքրքրական լուրերով, որ մեր բոլոր վիպողները կ'ենթարկէ իրեն, հաւանաբար արմատ առած մեր մէջ թարգմանութիւններով եւ մեր օրագիրներուն մէջ մատուցուած առօրեայ սնունդով, քերթօններով : Ոչ ոքի համար զաղտնիք է որ մեր մէջ վէպը նախ տպուած թուղթ է, այսինքն թերթօն, յետոյ, մեր բախտէն, Երրեմն ալ արուեստի դարձ : Ո՞րն է մեր մէջ վիպասանը որ սատուութեամբ չըջէր սովորութիւնը ու զրէր նոյն արուեստի դործ մը որ կրնար վէպ մը գառնալ : Կը յիշեմ Ներսիսեանի, նման ցանկութեան մը ծնունդ, ու պէտք չեմ զգար անոր ճակատագիրը ողբալու : Այսօրուան փառքը Ներսիսեանին՝ անխմաստութեան փաստ մըն է ամենէն աստ՝ Զրաքեան պատժուած է իր յանդիմութեան մէջ, չըջուէ՞ր՝ սովորութիւնը : Տիկին Եսայեան հանդէսներու մէջ ստորագրած է իր վիպակները, երբ օրաթերթերը խոտ կը մուրային :

Բ) — Տիկին Եսայեան զէմ է դապած մեր վէպին համար ամենէն յարկելի ուրիշ ալ սովորութեան մը, բարբերու ուսումնասիրութիւն. ճշմարիտ զպրոց կազմող զբաղան այլ հանդանակին՝ որուն հպատակութեան կը պարտինք արեւելահայ վէպը զրեթէ ամբողջովին ու արեւմտահայ կարելի վէպը : Ահլորդ է ընդլայնել վարկածը : Ան կ'ընդգրկէ Ռաֆֆին, Նար-Դոսը, Շիրվանզատէն, Մուրա-ցանը ու Արփիարեանը, Զօհրապը, Սիպիլը, Կամսարականը, Երու-խանը, յիշելու համար վաւերական տաղանդներ : Այն ասե՞ն : Այո՛ : ԵՆՈՐԶԻՍՈՎ, ՄԱՐԳԻԿԸ (Զ. Եսայեան) պոլսական բարքերու յատակի մը կը կոթին անշուշտ. բայց չէ զրուած անոնց սեւեռումին, անոնց ազատումին մտահոգութեամբը : Ո՞ւր է բաժինը բարքին ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱՆԻ, ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԵՐԻՆ նման հոգեկան կեանքով ոտքի վիպակներուն մէջ : ՊՕՂԸ : ԵՐՐ ԱՅԼԵԼԻՍ ԶԵՆ ՍԻՐԵՐԸ : Բայց սառնք բարքերու շուրջ թափառումներ են քան թէ այն կատարները որոնք չըջան մը, մտքի եւ հոգիի որոշ բարեխառնութիւններ կը խտացնեն, ինչպէս են կոթողարար ԱՄԻՐԱՅԻՆ եւ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻՆ ԱՂՋԻՆԵՐԸ : Հա՞յ՝ աիկինը, որ նկարչուհին է ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱՆԻ մէջ : Ու հարցումը արդար այն միւսներուն համար ալ : Եւ սակայն Տիկին Եսայեան պոլսեցի կին

մըն է, ամենահարուստ խառնուածքով, ապրումներու անհամեմատ առատութեամբ որքան ուժղնութեամբ, ու մանաւանդ միջավայրերու ընդարձակ զանազանութեամբ: Անոր յաջողութեան անցնիլ տալու տրութեանց անհուն խաւերէ որոնց մէկ կարելուր մասը բաւ էր Սիւլիլը բարձրացնելու տալ գիրքերու: Հանդարտ, ուշադիր, կեդրոնացած գիտողութիւն մը, իր միջավայրերէն, մեղի պիտի կրնար կտակել ամենէն թանկ, անփոխարինելի վիպութիւնները երկու սերունդներու: Չկան ասոնք իր գործին մէջ: Տիկին Եսայեանի համար վէպը դրօսանք մըն ալ չէ անշուշտ, ինչպէս է գոթախա կերպով մը ԱՂԱԿԱՆ ՄԸ ՍԻՐՏԸ վէպին ստաջին մասը, եւ կամ գաղափարական սընամէջ փրփալակաւոր, որպէս կը հաստատուի պարագան Տիւսարի վէպերուն համար: Չեմ երթար ասաջ արձակ քերթուածներ տխուր սէլու իր այն վիպակները որոնք անոր համարուն ամենէն ամուր կռուանները տուն լայց որոնց մէջ տիրական է Խս մը, բարդ հոգեկանութեամբ ապաւորութեանց եւ յոյզերու խառն հանդէսով մը, կարճ՝ քնարերգական փարթամութեամբ պատմուած ես մը(*) մը: Մեղի պէս զեռ իր դրականութեան մէջ իր բարբերովը չտեղաւորուած ժողովուրդի մը համար, իր արուեստագէտներուն ամենէն օժտուածներէն սա լքումը, սա զանցումը իրենց գերին, կը շեշտեմ ու կ'անցնիմ:

Գ) — Տիկին Եսայեանի վէպը չի կոթնիլ կիրքերու ալ պայքարին, որ ժժ. դարու հոգեկան տաղանդներուն գերագոյն գրոհն է անոր արուեստէն ներս: Ոչ մէկ հերոս, իր մօտ, մեղի բերո՞ղ՝ այն ահաւոր յորձանստ բախումներուն սարսափը որով վարչամակուած կը քալեն արեւմտեան մեծ վէպերուն հերոսները, գիրքին սկիզբէն իսկ, ճակատադէն խորանահար, գէպի իրենց ազէտը անգլիմադրելի որքան յստակ: Ինչո՞ւ ջլախտաւորի մը փստահիլ վէպին տիրական բախտը (ՇՆՈՐՀՔՈՎ, ՄԱՐԴԻԿԻՆ Անիիկը) ու անոր լուծումը փնտռել

(*) Նոյնիսկ անմեծ վիպումը իր մօտ հերակայ եղաւ այս գանցումին: Բացի Կեղծ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐԷՆ, որ բացառիկ է իր գործին մէջ, շատ գորաւոր իր *humeur* իմ, չարութեան մօտեցող իր հեզմութեամբ համար, ԵՐԲ ԱՅԼԻԻՍ ՉԵՆ ՍԻՐԵՐԸ, ՔՕՂԸՆ. ՆԱՀԱՆՁՈՂ ՈՒԺԵՐԸ, ՇՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԴԻԿԸ. այսինքն տիկինն գործին գրեթէ ամբողջութիւնը, իբր ծաւալ, մեզ կը մատնեն շփոթութեան այն մեծ տարօրինակութեամբ որ անձին անուղղակի մուտքն է հեղինակին, վիպական գործողութեան մը մէջ: Տիկին Եսայեան իր հերոսուիկները չի յօրինէր անշուշտ իր կազապարովը, բայց չի յարգէր անոնց անձը ու կու տայ անոնց զգայնութեան երբ անտեղի էր ատիկա: Պոլսական շատ քիփիփ զգայնութեանց կ'ակնարկեմ որոնք իր մօտ արդար (վառագի արեւմուտք ապրողի մը համար Պոլսը գրեթէ *exotique* աշխարհի մը կը վերածուի շուտով) բայց իր պոլսուիկներուն համար, շատ Խն:

լիմարութեան նստալի մը մէջ երբ այնքան ուրիշ կերպեր կը ստանձնէին մեր ձեռքին տակ. ժառանգական վճարումները, մեր արիւններուն պարտքերը հասկնալի ընկլու համար: Ինչո՞ւ պատահական գլխի ստոյտ մը, հետեւանք՝ ճակատն ստացուած բախումի հարուածի մը (ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ) դարանէն, զսպանակ ծառայէր վիպական դործողութեան, երբ զէմ առ զէմ արուին և էգին ճակատումը ինքնին այնքան եղբրական, բաւ էր մեզ առաջնորդելու արդի ընկերութեան ամենէն տհաւոր խորոպները մինչև: Այս հարցումները կըրնանք կրկնել անոր ամէն մէկ վէպին համար: Տիկին Եսայեան կիրքերու հրարաւիւր չ'որհամարհեր անշուշտ, ինչպէս չ'անցկոտանար թէ ինչ հսկայ տինամիդ կայ անոնց ծոցը թաքնուած, յիսկին օգտադործելի, երբ դործողութեան վիպասան մը իր կեցումէն առնէ այդ ուղղութեամբ: Չեմ ընկր անուղիղ շեղում մը, երբ կը փորձուիմ յիշել ռուս վէպին մէջ այնքան յորձանապաստ զարդացող կիրքերուն իրականութիւնը, վասնզի կը մտածեմ թէ ինչ որ հոգեբանութիւն կ'անուանեն, ուրիշ բան չէ յաճախ, եթէ ոչ այդ կիրքերը կառավարելու գիտութիւն մը, փորձառութիւն մը, արուեստագէտին կողմէ: Ուրե՞մն:

Տիկին Եսայեան իր վէպը կը կազմէ դրուագներով, սթանտալեան քրտնիկին հեռուոր հետեւողութեամբ մը: Երբեմն քով քովի դրուած շարքը սա դրուադներուն կը պարզէ որոշ բնագոյ մը յօրինման, (ՍԵՂՄ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ, ԱՆՁԱՌԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐ, ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ) բայց չի հասնիր վիպական ճնշումին, կ'ակնարկեմ դործողութեան ամուր այն մղումին որով մասնակի շարժումները կը հալին ու կը վերածուին մայր հոսանքի մը, մեզ քշող, տանող: Դէպքերու դասաւորման դիտութիւն մը չէ անշուշտ զսպանակը սա արդիւնքին: Հոգեբանութիւնը վէպին մէջ, այս հոսանքը ստեղծելու նախասիրութիւն մըն է, յօրորովին տարրեր վերլուծական եղանակէն որ ինքզինքը կը մանրէ յանձին հերոսներու և մեր իմացականութիւնը կը շահագրգռէ ամենէն առաջ, մեր մէջ սորվելու պտպակը յագեցնող ու մեր ծանօթութիւններու շրջանակը ընդլայնող: Տիկին Եսայեանի դրուագային յօրինումը, մօտ՝ երկու ալ կերպերուն, կը զատուի երկուքէն ալ: Ու այէտք է ճշդէն այդ գիտողութեան տարողութիւնը, քանի որ իմ կարծիքով, ան կու տայ ընդարձակ սահմանի այն արուեստին որով դրուած են ՀՈԳԻՍ ԱՐՍՈՐԵԱԼԸ, ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ:

Այդ դրուագները կեանքին ընդհանուր քառնէն առնուած մասնակի կարկառներ են, անդունդներ եթէ կ'ուզէք, որոնք ճարտար բաշխումով մը պիտի տեղաւորուին հոգեկան նկարի մը համապատ-

կերին մէջ, իր կտրուի միջնորոտուած որոշ տաղնապի մը հեւքովը, գլխաւորաբար իմացական խորքերէ վերահիւսուած, արդի մեծ տաղնադէրուն (արեւմտեան քաղաքակրթութեան) մեր մէջ փոխադրութեամբ անշուշտ տկարացած, բայց մեզի համար նոր անպայման: Այս է թերեւս հրապարակ ալ սա տարօրինակ վիպերուն ուր պատահածը այնքան քիչ բան է, բողոքատուած հսկայ թոհուրոհին որ արեւելահայ վիպին աշխարհը կը կոպէ: Կենսութեւ համար թիփիք օրինակի մը առջեւ, փնտռեցէք թէ ո՞ր տիրական զգացումը կու տայ հոգեկան բարեխառնութիւն վիպին որուն անունն է Շեքսպիր, Մարկ Թոււոյ: Մէքը: Բայց զլիսաւոր հերոսին մօտ (Յսկոք) տնիկա զգայախառնական փնտի մըն է գրեթէ, ազգականութիւն մը գիմաց, ըլլալու համար ինքնիրմէ ամօթահար: Ձարուհին մէջ (սորիչ կին մը նոյն այլ վիպէն) տնիկա միտերու ձայն մըն է, հաստ որքան անարգ, որ չի կրնար անկեղծ luxur-ն իսկ ըլլալ ընթացիկ, գիւրին կրննորուն: Փնտռեցէք նոյն զգացումը բոլոր յաջորդական վիպակներուն մէջ ու ձեր գտնելիքը տարբեր բան մըն է քան ճակատագրական՝ մահուան չափ հզօր: Անձնութեան ժԱՄԵՐ կը կենայ տակաւնական զգացման մը մէջ, գրեթէ ամբողջովին: Հոգիս ԱՅՍՈՐԵԱՆ, նկարչութիւն, անունով ու հակազդեցութիւններով հայ, կը զժուարանայ օտարը ըլլալ ոչ թէ հարապատեցական մը տաղնապէն, այլ չկրնալով ինքզինքն ըլլալ, մնալով տարուրեր ընդմէջ արեւելքին ու արեւմտեանքին: Բայց աղէտը կը սկսի այն բնութիւն երբ կը կարծէք թէ պիտի մարմնանայ տնիկա, հզօր, իրաւ, ամենուս գլխէն անցած հոգեւոր մայրութեամբ մը, իր մէկ զգացումը, հզօր, իրաւ, տիրական կերպով մը կերպարներով: Ու տնիկա աշուպէս՝ այն վիպակներուն համար որոնց միջնորոտը հոգեկան աշխարհ մըն է: Բացառիկ այս անձերուն կապուած սա փոքր շարժականութիւնը ի վերջոյ կը դառնայ եղանակ: Այս եղանակն է որ անուանած են մեր մէջ հոգեբանութիւն:

Ու կ'աւելցնեմ անմիջապէս, որ այս եղանակը կը տարբերի ֆրանսականէն.—

Ա) — Իր ոչ-ցիտական, փորձառական, շատ անճանալի, չըսելու համար զրական նկարագիրներովը: Անիկա մօտ է Սթանտալի քրոնիկներուն մէջ փորձուած կերպին բայց չէ դայն: Նկարագրական, քնարական, զգացական տարրին դերակալութիւնը հոգեկան թափանցումին վրայ պատճառ է որ մեր տաղուրութիւնները բաշխուին ու տկարանան: Անիկա հետեւ է Թէնի դպրոցէն սերած, ապացուցանող, արտարանական ծանօթութիւններ լայնօրէն չահա-

դորձել ջանացող հանդանակներէն որոնք Պուրժէի մը համբաւը յօրինեցին: Չեմ համարձակիր յիշել Chévi-ն (Տ. Գոլէթ) որուն մօտ բնականութիւնը ու նորութիւնը աչնքան չքեզ ու հաշտ կերպով մը տպրեցան քով քովի, բայց որուն զգայութեանը թարմութիւնը ինծի մտածել կու տայ Տիկին Եսայեանի պոլսական զգայութեանց իրական փաստին, արտաքին աշխարհէն մանաւանդ, ստեղծելու չափ նորօրինակ exotisme մը: Ֆրանսական հոգեւրան դպրոցին հետ սա չփոխութիւնը հաւանաբար արդիւնքն է թեքիքին, հերոսներու նըւապոյցն թխի մը վերածումին, դործապութեան ներքին նկարագրին ու երբեմն ալ հոգեկան դեւտերու, մտածումներու ձևին տակ, որոնք կրկնուելով կրկնուելով կը պարտադրեն իրենք զիրենք:

Բ) — Իր սահմանափակ տարողութեամբ: Ոչ մէկ վէպ, Տիկին Եսայեանի համար չի կադէր պարկէշտ, խորացում, իր նպատակը արգարացուցած պրպտումի մը փաստը: Այն միակ վէպը ուր նման ճիշ մը ներուի մեղի ընդշմարել, ԵՆՈՐՀԳՈՎ ՄԱՐԳԻԿ անունը կը կրէ: Եւ սակայն սրբա՞ն է բամբինը սեւեռուածին, ընդմիշտ փրկուածին բարձրու ալ կալըրիներէն որոնք անոր էջերուն վրայ կ'որուանան բայց չեն մարմնանար: Ահաւոր իրողութիւններ (բոլորն ալ հոգեկան) հեռուէ հեռու կը թերադրուին, ամիրաներու հոյակապ cycle-էն բայց չեն նուաճուիր: Տիկին Եսայեան ծանօթ է Ֆրանսական դպրոցին ձգտումներուն (Ռուսոն Մաքսներու փառքի օրերուն կը զուգադիպի Տիկինին տաղանդին անդրանիկ բերեղացումը) բայց այդ ծանօթութիւնը պահած է նախնական: Ու հակառակ Պալլաքը սիրելուն (լեւր եմ իր բերնէն հիացումը) չես զիտեր որ սատանային մղումով զարափերջի փաղոյններուն վրայ կեզրոնացուց իր լուրջ սէրը: Այնպէս որ, ԵՆՈՐՀԳՈՎ ՄԱՐԳԻԿը չզտաւ իմաստը նոյնիսկ ԱՆՀԵՍԱՅԱԾ ՍԵՐՈՒՆԻ ՄԵԼԻՆ (Գ. Զոհրապ) եւ սակայն վիպոյդը անհամեմատ կերպով աւելի ձեռնհաս է Տիկին Եսայեանին մէջ: Այս վրիպանքը կամաւոր ըլլալէ աւելի անդիտակից է հաւանաբար: Կ'ըսեմ այսպէս վասնզի հասարակաց է արեւմտահայ վէպին, որ ենթակայ՝ մեր զրականութեան բացառիկ ճակատադրին, թաթին տակը անողոք բռնութեանցը թուրքին եւ լրացրին, առանց ուղելու, իր խորքէն զիջումով մը, զեղչումով մը ինքզինքը յարմարցուց պայմաններուն(*): Հոն որ ա-

(*) Թերեւս աւելորդ չէ հոս յիշել այն միւս ալ փաստը որուն համեմատ այդ վէպը կը փորձէ վերագտնել իր երբեմնի ուրացածը, բարձրու համադրումը. գէթ ինքզինքը բարձրու ուսումնասիրութեան դաշտ մը նկատելու դիտումը, պատերազմէն վերջ, ամերիկահայ համդէսի մը մէջ («Հայրենիք»), պայծառ կերպով բանաձեւուած: Յիշելու համար երկու զօրաւոր անուններ, Համաստեղ եւ Կոս-

նրկա զերծ էր այդ ճնշումէն, ՆԱՀԱՆՁՈՎ ՈՒԺԵՐ՝ վէպին մէջն է ատիկա, հոն ալ իր հերոսին գերին պիտի մնար, ու պիտի զրէր, ողբերգական պատկեր մը, պատերազմի սկզբնական օրերու հոգեբանութիւնը, մանաւանդ մեր ազգային զոհանքի վերլուծումը սեւեռելու տեղ, մարգերու կոնակին կատարուած փոքր, իրեն չվայլող քաջընդ մը քնարերգիութիւն։ . . Այնպէս որ Արեւմտահայ զբաղանքութեան ամենէն օժտուած վիպողին զործը այսօր մեղի կը ներկայանայ կցկոտուր, խրամատուալ, անամբողջ տարողութեամբ մը։ Ծեփը իր մասերուն մէջ այդ վէպը քանի մը փոքր կիներու մենագրութիւնն է աւելի, քան թէ լրիւ, մնասկան, պատկերը հայ կիսը որ գէթ Պուսոյ մէջ որոշ տեղաւոր մըն էր, հարուստ որքան ազգային, կրկնելով ցեղին քանի մը հիմնական գիծերը իր վրայ։ Ծանծաղ կամ ձգտումնաւոր իր մասերուն վրայ այդ զործը եթէ չխառնուի ՄԱՅՏԱՅԻ գիշերաջան, սանթրիմանթալ, հիւկոյիկ ձարտութեան, չի կրնար ինքզինքը ազատազրել ուշ, ղէշ սորվուած, փոխ առնուած մտահոգութեան մը խորանէն։ Տիկին Եսայեան իրաւունք ունէր պատերազմէն վեր ըլլալու, բայց չունէր իրաւունքը իր ցեղէն, ինքնիրմէն վեր ըլլալու(*) :

տան Զարեան, քաւ են ինծի ասոնց ծրագիրներու խորութիւնն ու լռելիքինը։ Վրիպանքը (երկուքն ալ ձախողած են իրենց մեծ վէպերուն մէջ բայց ունին իրենց համար արդար փառք ճիգին) մտնան չէ Տիկին Եսայեանին, պոսական վէպին, պատերազմէն առաջ, քանի որ արդիւնքն է տաղանդի իսկ մկտագրին։ Առաջինն մէջ *պատմող* մը, որ վիպողը չէ միշտ. երկրորդին մէջ իմացապաշտ, հեզմող (virtuose) *վիրթուօ* մը (բառերու եւ պատկերներու) որ վիճակները պիտի վերակերտէ համաձայն իր ռապեմանին եւ պիտի չնեղէ ուրիշներու իրենք գիրքն ըլլալ։ Բայց այս վերապահումէն անկախաբար, երկուքն համար ալ վէպը լուրջ արարք մըն է, մեր իրապաշտներուն կողմէ ըմբռնուած տարողութեամբ մը։

(*) 1915ին, ամրան, կը յիշեմ իրեն տուած վերջին այցելութիւնս։ Իր ընկերները տարագրութեան մէջ դադրեցուցեր էին իրենց լուրերը։ Սպանող տեղի կ'ունենար զաւանդներու մէջ, անլուր կերպերով։ Խօսեցանք Առանայի եղբունէն, որուն վրայ իր գիրքը նոր էր լայն տեսեր։ Ու կը փնտռուէր հեղինակուիին։ Ձեռնարկած էր Պուլկարիա անցնելու ու տարակոյսը չունէր իր մակտագրին, ձեռքապատմանը պարագային։ Այն ասեմ անիկա քուրքերուն համար երկու կարծիք չունէր։ *ՆԱՀԱՆՁՈՎ ՈՒԺԵՐ*ուն մէջ քուրքը տարտամ բառ մըն է այլեւս պարտուած իր դարաւոր իմաստէն։ Բայց ահա աւելին։ Ու այդ բառին հանդէպ իր ժողովուրդին զգայնութիւնը, նայն այդ վէպին մէջ, կը ձգուի կասկածի տակ։ Հոս կը խորհիմ, թէ կը դադրի ճշմարտութիւնը։ Իրաւ է թէ իր վէպերուն մէջ պատահելի են կիներ, այլոր այդ ժողովուրդէն, տրուած միջին մարդկութեամբ մը։ Բայց 1915էն յետոյ միակտուր յղացք մըն է բոլոր վերապրողներուն հոգիին խորքը, անփակտելի խարանք մը պէս զարնուած հոն։ Ու Տիկին Եսայեան մեր ամենուն չափ գիտէր ասիկա։

Գ) — Խորքին ծանձաղուտովը: Ոչ մէկ վիպակի մէջ անոր յաջողուած է տազնապ մը կառարելապէս առանձնացնել լռեցնելով ոչ-հիմնական հետաքրքրութիւններ, ու մանաւանդ փորել անդունդ մը հոգիի, իրաւ, մարդու ներսիդին սեղմուելու սահմանուած, ու տանթէական հորերուն նման յատկանշական: Անշուշտ, կայ այդ խորքը երբեմն նոյնիսկ մէկ զգացում մը իրբեւ որ պիտի բռնէ իր վրայ 60-70 էջերը ներքին տոամին: Այսպիսի թեքնիքի մը կը հպատակին ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ, ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼԸ, ԱՆՋԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐԸ: Բայց չուտով վերահասու կ'ըլլանք մտանդին որ քիչ զգացումներուն մտանգն է մեզմէ ներս, երբ կը փորձենք զայն դիմաւորել դուրսէն ճարուած նեղուկներով: Զուր տեղը չէ որ հոգեկան վերլուծումը կը կասի մէկէն, այդ վիպակներուն մէջ, ակնյայտ յոգնութեան մը տակ, ու իր տեղը կը զիջի արտաքին պատկերացումին, պոլսեցիներուն շատ սիրական նկարագրումին: Ու զուր տեղը չէր որ, այս նպաստին ալ չամոքուած տաղնապը դարման պիտի փնտռէ խնդրական մտածումներու գիղումի մը ետին: Հոգեբանական այս նուազումները թերեւս արդիւնք են իր իսկ հասարակութեան, monde-ին: Այդ մարդերը, մեր մէջ, ոչ դասակարգ են որպէսզի տարերային պաշտպանութիւնը վայելին դարերուն ու գէթ քարքերու Խոնէն թիկունք դառնան հերոսահիւներուն: Ոչ ալ իրենց շրջավայրէն, շրջանակէն հիմնովին ձերբազատուած տիպարներ, որոնք յանուն չափազանցուած զաղափարներու, սրբազնացուած իտէալներու՝ կեանքը նետեն իրենց արտակերպութեանց: Ոչ մին և ոչ միւսը: ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼԻՆ նկարչուհին թերեւս օր մը բնդնշմարուած ուսանողուհի մըն է, հայկական արիւնէ, բայց որուն դիժերը չեն դտած հաստատ կաղապարը կնոջ մը միսերուն, չեմ ըսեր հոգիին: Պուրոյ մէջ անիկա տեսարաններ կ'ապրի, փոխանակ իր մարմինը ապրելու: ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՌԻԺԵՐԸ Աննան նման յօրինում մը կը թուի ինծի: Զեմ ըսեր թէ անգոյ տիպարներ ըլլան ատոնք: Թերեւս հակառակն է որ ճիշդ է: Վերածեցէջ նկարչուհին զրազէտի, ու կ'ուենեաք տարահոգաբար Տիկին Եսայեանը: Աննան (ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՌԻԺԵՐ) արդէն Շիրվանդատէի ԿՈՐԾԱՆՈՒԱԾԻՆ մէջ տիպարի մօտ շնորհներ պարզելէ վերջ, իրականութեան վրայ ալ հանդիպելի կին մըն է, արեւելահայ ծագումով: Բայց վէպը ուրիշ աշխարհ մըն է: Անիկա ենթակայ է իրականութեան, բայց կ'արժէ անկէ տարբերութեամբ միայն: Ու կ'ուզէ իր հերոսները իր օրէնքներուն համեմատ: Տիկին Եսայեանի հերոսներուն սա տոգունութիւնը խորքի տաղնապ մըն է ամէն բանէ առաջ: Աս է որ բանալին կու տայ մեծ գործերու մէջ անոր վրէպանքին: Յիսուն է՝ որպէսզի

տաղնապը փոխուի, առանձնացուի եւ յետոյ վերբերուի: Այո՛: Ու զիտենք, թէ նոյնիսկ նման ճիշդ մը համար, ո՛ր չափով արտաքին նպաստի պէտք զղացեր էր վրայասանը: Ինչպէ՞ս դիմաւորել երբ մեր տաղնապը պարտաւոր ըլլանք տարածել սանկ միջին խորութեամբ կաղապարի մը վրայ որպիսին է վէպը Փրանսական հոգեբան դպրոցին, երեք հարիւր էջերու հանրածանօթ տարազով: Ու Տիկին Եսայեան չէ փորձած անկարելին: Իր նիւթերը նորալէպ մը կը սնուցանեն բայց չեն բաւեր վէպին: Ու զաղտնիք չէ որ մեր օրերու հոգին անհունութիւնն է: Մարտէլ Փրուստ, վերլուծական վէպին իշխանը, տուաւ փառալը այդ անհունութեան: Այս բոլորէն յետոյ, հարկ կա՞յ դանդաղելու նմանութեան վրայ: Չեմ կարծեր:

Միւս կողմէ, ժամանակակից վէպը (հոգեբանական), դէթ ան որուն ծանօթ էր Տիկին Եսայեան, ունի երկրորդ դպրոց մը, որ սըլալ չըլլար ռուսական որակել: Թոլսթոյի, բայց մասաւանդ Տոսթոյեւսքիի կողմէ այնքան ահաւոր ուժգնութեամբ մը փորձուած վերլուծումն է ասիկա մեր ամբողջական էութեան, այն անտարազելի բանին որ մարդն է իր տունին, քաղաքին, իմացական շրջանակին, ստացուած ու ժառանգուած իր մեղքերուն կամ տաղանդներուն, իր կիրքերուն կամ երպնիւրուն, իր ամէն կարգի տաղնապներուն համախառնուրդ հանդոյցովը: Չեմ լայնեւր վերլուծումը:

Տիկին Եսայեանի կերպը կը դատուի նմանապէս այս դպրոցէն:

Ա) — Հագիւնեքու՛մ անկանգնելի միջակութեամբը: Չենք կըրնար մեղադրանքը հերքել, մեր ժողովուրդին հոգեկան դրութեան վրայ կամայական ընդհանրացումներով: Եթէ մեր քաղքենին հարիւր տարուայ զժրախտ անցեալ մը հազիւ կը վերբերէ վերլուծողին հետազոտութեան, ունինք աւելի պարզ, բայց դարաւոր խաւադրութեամբ մը կարծրացած մեր հղօրապոյն դասակարգը, բո՛ւլ կ'ուզեմ՝ ժողովուրդը որ յաւիտենական խմորն է արուեստի ամէն մեծ գործի: Փաստը՝ թէ այդ դանդուածը հարկադրօրէն ենթակայ է միջակութեան սքիզմաքի մը (քանի որ մեր մէջ ոչ մէկ արուեստի դործ չէ ազատած համեմատական իր միջակութենէն), անյօր կը մնայ ընդհանուր գրականութեան կալուածին վրայ: Նոյն այն դիւղացիներէն որոնցմէ մենք ծիծաղի սահմանուած յիմարներ սիրեցինք միայն կարկառի հանել (սյուսեցիները իբր պրոդ ու իբր ժողովուրդ ուրիշ քիչ բան ըրին քան դրսեցիները ծաղրելը) Թոլսթոյ մը պիտի չվարանի ստեղծել ահաւոր իրականութեամբ ու խորութեամբ մարդեր: ԱՂԱՄՈՒՂՔԻՆ ՈՒԺԸ La Puissance des Ténébres խաղին մէջ, անիկա հասաւ մաքդկութեան մը որ կը դարմացնէ, վասնդի այդ դիւ-

դասցիները կ'ապրին կիսամարդերու վայել հարադատութեամբ, այն հոգեկան սքանալուտով, որով ապրած էին հաւանաբար նախապատմական տարրերը մարդ-անասունին, նոյն ատեն ըլլալով ԺԹ. դարու կենդանիներ, մտքի աղօտ աշխարհով մը որուն խորքը Աստուծոյ մը խաչը կ'ուրուանայ եւ որուն առաջամասին ցարին, քնեազին, չինովնիկին երրորդութիւնը կը տիրապետէ: Տիկին Եսայեանի գործին մէջ կը սլակսի գեղացիին, ոչ անշուշտ գիտումնաւոր զանցումով մը, քանի որ Փաքիւրներ ու աշուղներ անդամ ներշնչած են զինք: Բայց արուեստի զործ մը չի կրնար արտաքին վկայութիւններու, գլխաւորաբար զգայարանական տարրերով հայթայթուած տպաւորութիւններու վրայ բարձրանալ: Տիկինը ըրաւ ատիկա, մէկ անգամ միայն երբ այցելեց կրակէն ու սուրէն անցած երկրամաս մը (Կիլիկիա, 1909), բայց հոս ալ իր պատմութիւնը, իր ցեղը, իր արիւնը դինքը կը սլաշապանէին: Այդ է պատճառը որ ԱԽԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ հատորը հոգիներու կարաւան մըն է, բայց արուեստէն դուրս միջոցներով տպաւորիչ (կու տամ այս վարկածին ապացուցումը երբ կը վերլուծեմ տպաւորապաշտը Տիկին Եսայեանի մէջ): Իր աշխարհին միւս հերոսները, այդ թէ՛ կին, չեն ազատագրուած իրենց հոգեկան միջակութենէն, թերեւս անոր համար որ այդ միջակութիւնը անխորտակելի ստուգութիւնն էր եւ է մեր բոլորին: Իսկ մեծութիւնն՝ որ: Իսկ հսկայ զոհողութիւնն՝ որ մեր երիտասարդութեան, մեր կիներուն, մեր մայրերուն: Տիկին Եսայեան չէ տառապած զանոնք արժեգրելէ իր ՆԱՀԱՆՁՈՂ ՈՒԺԵՐ ապստոյնութեամբ վէպին մէջ: Խոնարհներէն իր սեւեռումները (ԵՐԲ ԱՅԼԵԻՍ ԶԵՆ ՍԻՐԵՐ, ՔՕԳԸ) կարծես անհարապատ դաւաններու կը նմանին, որոնց կու տանք մեր անունը բայց որոնց դէմ մեր վերապահումը մեր ներքին գուրգուրանքը կը կերպարանափոխէ: Այս նկատումները կը տարածուին Տիկ. Եսայեանի վէպին մէջ զործող բոլոր հոգիներուն ալ վրայ: Ու գաղտնիք չէ, որ մեր կատարելութիւններէն ամենէն երկարակեանքները հոգիին պարունակին պատկանողներն են: Ու հոգին այս սողերուն վրայ կը նշանակէ բան մը, որ տարրեր է մեր իմացականութենէն:

Բ) — Տիպարներուն իմացական աղփատութեամբ: Ընթերցողը միշտ պարտաւոր է աչքէ չհեռացնել ռուս վէպը որ ԺԹ. դարու իմացական հարցերուն հրարութիւն եղաւ, դրեթէ երեք սերունդի իմացական տաղանդները հիւրընկալելով իրմէ ներս: Չեմ տարածուիր, տալու համար նոյն իսկ ամփոփ ուրուագիծը գաղափարներու այդ թոհուրոհին: Բաւ է միայն դիտել տալ որ միջնադարը, թերեւս ու-

ւելի վար դարեր ու մեր ժամանակը, թերեւս երկու դար ուշ գալիք ներկան, իբր զաղափարաբանութիւններ, նոյն սերունդին հերձուածներուն մէջ իրար կը հալածեն այն անդթութեամբ որ հասարակաց էր բոլոր իմաստի կռիւներուն մէջ: Կոկոլ, Թուրքիմէֆ, Տոսթոյեւսքի, Թուլսքոյ, Անտրիէֆ, Կուպրիմ, անուններ չեն այլ կատաղութիւններ, զաղափարաբանական, չերթէ հաւատաքնական: Ու այս մարդոց հերոսներուն պարզած, պաշտպանած, հարուածած դրութիւնները (իմաստէ), հերքումները, վերակազմումները շուտով պիտի դուրս գային տեսական մշուշէն, վերածուելու համար ընկերային լայն փորձարկութեանց: Կէս դար յետադիմական նահանջ կը նշանակէ Տոսթոյեւսքին կրօնական մարդին վրայ, երբ կը հաւատայ թէ ռուսներուն ազգային եկեղեցին տիեզերական ուժն է, կանչուած ամբողջ աշխարհը նուաճելու ու մարդկային տառապանքը դահլիճէց ընելու: Այդ նահանջը այդ ժողովուրդին դերը պիտի փոքրէր ու աշխարհը բաց պիտի ձգէր դերմանութեան: Կէս ու աւելի դար մշակաւորոյս ու աղէտաւոր դործունէութիւն կը նշանակէ, հաւանաբար, լեմինիզմը, որ նոյն այդ ժողովուրդին մէկ ուրիշ փորձարկութիւնն է սակայն, ճշմարիտ բախտախաղ, առանց սահմանի: Բոլոր այս հարցերը այդ վիպասաններուն հերոսներուն համար ամենատարրական, անհրաժեշտ սնունդներ են ու կը հասկցուի թէ ռուս վէպը որչափով մաս կը կազմէ իմացական կեանքին այդ ժողովուրդին: Տիկին Եսայեանի հերոսները քիչ անգամ ընկերային հարցեր կը դնեն իրենց վերլուծումին առարկայ: Հոգեբանական վիպակները անյարմար էին կրելու այդ վէճերուն տեսական ճշուումը: Բարքի վէպերը (ԵՐԲ ԱՅԼԵԽՍ ԶԵՆ ՍԻՐԵՐ, ՇՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԴԻԿ) իրեն համար չեն եղած լուրջ ձեռնարկներ: Իմացական մթնոլորտով իր դործերը (ԿԵՂԾ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ, ՆԱՀԱՆՋՈՎ ՈՒԺԵՐ) ծաղրանկարային հոգեբանութեամբ մը գրուած, առնուաղն կը խեղաթիւրեն հարցերը: Անտիպ մէկ խաղը, ՄԱՅՐԵՐ, հակառակ լուրջ, նոյնխակ համակրողին իր մթնոլորտին, չի հասնիր սեւեռելու իրապաշտներուն անմիջապէս յաջորդ սերունդին սրբազան տաղնապը, յեղափոխական զգայնութիւնը: Այն ատե՞ն: Պարտաւոր եմ կանգ առնել դարձեալ իր հոգեբանական փոքր կառոյցներուն իմաստին առջեւ ու արժէքի հանել զայն, զէթ անձնական վկայութիւն մը իբրեւ: Արդարեւ ՄԱՅՏԱՅԻՆ սուտ իմաստութիւնը անհանդուրժելի է մեզի, արուեստէն դուրս սեպհական իսկ կեղծիքովը: ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸՐԻՆ արտում վերլուծողը եթէ խոր բաներ չ'ըսեր միշտ, յաճախ կը դիտէ բաներ որոնք խորութեան ահուհեք մը կը յառնեն: Ինչ որ յստակ է իմ մէջ իբրեւ մե-

ղաղրանք, արդիւնք է ատիկա բաղդատական կշիռներու: Տիկին Եսայեանն Լարոպացի արուեստագէտ մըն էր զրեթէ, որ հայերէն կը գրէր: Ու իբր այդ գիտէր թէ ինչ մեծ գաղափարներ կը յուզէին մեր սերունդը երկու պատերազմներուն մէջտեղը (1878-1914): Ու գիտէր թէ արեւելահայ վէպը, իր բոլոր մեղքերովը, մեծ արժէք մըն էր դարձեալ, երբ համեստութեամբ, ճշգրտութեամբ, կը յաւակնէր, կը քանադէր շրջաններու մտահոգութիւնը փոխադրել իր հերոսներուն գանկին ընդմէջէն: Կրնանք ծագրել Ռաֆֆին, բայց չենք կրնար հերքել թէ զայն ծագրելէ առաջ ծագրած կ'ըլլանք մանաւանդ զմեզ: Կարելի է գատափետել հաստ փղշտացի իմաստութիւնը Շիրվանշատէի վէպին: Բայց չենք կրնար դանոնք պիտակել կեղծ, հնարովի, ինչպէս է զժրախտ պարսպան Տիւսարի վէպերուն: Տիկ. Եսայեանի հերոսներուն իմացական տարողութիւնը դուրս է մեր ժողովուրդին անմիջական, կարելի իրականութենէն: Այս է պատճառը որ մեր ամենէն յաջող վիպասանուհին վրիպած է մեր ընկերութեան իմացական շրջափոխութեան վրայ:

Գ) — Անանդունդ մերժնաշխարհովը: Ամէն հոգեբանական վէպ, գէթ ուսու գպրոցին համար, խորաչափում մըն է անդնդային հոգեվիճակներու, որոնք կը յօրինուին յաճախ մեր տեսողութեան հասողութեան սահմաններէն անդին, երբեմն սերունդով մը կանխուած մեղքերու հպատակ, երբեմն՝ սերունդ մը վերջ իրադրծուելիք ձգտումներու յայտարար: Ռուսական վէպէն Les Possédés (Տոսթոյեւսքի) որակուած տարօրինակ քառսը, 1917էն վերջն էր որ պայծառ պատկեր մը դառնար պիտի, երբ ամենէն հոծ մարդկեղէն զանգուածը պիտի խենքեմար ուղղակի ու պիտի կործանէր ինքզինքը, յանուն նոր գաղափարներու: Ու այդ վէպին հերոսները մշտամած անդունդներ էին, անցեալ դարու կէսերուն կամ քիչ մը աւելի վերջերուն: Վերադառնալով աւելի համեստ շրջանալիներու, հարցը կը դնեմ իր պարզութեամբը: — Դ՞րո՞ն է հոգին, Տիկին Եսայեանի մարդոց շփախումբէն, ուր նայելու համար վախ զգացինք: Մէկիկ մէկիկ անցուցէք ձեր առջեւէն այդ հոգիները: Անոնք խորութեան պատրանք մը միայն կը թելադրեն բայց չեն այդ խորութեան ամանները: Իր այրերը, հարկ չկայ վրդովուելու, դիտումնաւոր խեղճութեան մէջ խարանհար, չեն իսկ ներկայանար մեր մտքին երբ ուզենք վերակոչել զանոնք: Այս թշուառութիւնը որքան ալ կամաւոր, միեւնոյն դրական միամտութեամբ մը հասկնալի, չէ մնացած առանց վրտանդի, վասնզի անդրադարձ ազդումով մը (action reflexe) փոք-

րած է իր կրիներն ալ: Միակ վէպը ուր ծանր հարցեր կը դրուին սեղանի (Շեոբրէժով ՄԱՐԳԻԿ) , և այն միւսը ուր Տիկ. Եսայեան մեծ համագործակցութեամբ կը ձգտի (ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՈՒԺԵՐ) , զուրկ են անդնդային հոգիներէ: Մեղադրանքը՝ անոր համար, վստայի հոգեբանական վէպին մէջ տեղական fact-ը հսկայական կիրք մըն է, զոր ամանելու համար արուեստագէտը հարկին տակն է համեմատական ծաւալով հոգեզէն կառոյց մը կերտելու: Անշուշտ, երեւակայութիւնը զէչ առաջնորդ մըն է վէպին համար, առ հասարակ: Իսկ հոգեկան յօրինումներու համար, ուղղակի աղէտ: Ամենէն այլանդակ հոգիները չեն որ ամենէն խորերը կ'ըլլան: Կեանքը հարուստ է աւելի քան ունէ արուեստագէտի երեւակայութիւնը: Որքան պիտի ուղէի որ մեր ժողովուրդին մէջ այնքան յաճախ արձանագրուած, խոր, անհասկընալի արարքներ քաջութեան կամ վատութեան, զոհողութեան կամ ինքնակեղծոն էսամոլութեան, թռչնի ինչպէս սողոսկումի, մեր վէպերուն մէջ նուաճուած դառնային: Մեր պատմական վէպը սրբապղծ թերթներ միայն հանեց այդ սքանչելի ատաղձէն: Ու ինչպէ՞ս շտապալի միտքի վիճակէ մը որ կը շարունակուի տակաւին այսօր: Թերթերու մէջ լրջութեամբ կը դատեն, կը դատաստանեն մարդեր, օրինակի համար, թէ ՍԱՄՈՒԷԼ (Ռաֆֆի) արգարանալի՞ է իր ծնողասպանութեան ոճիրին համար, ու մտքէ չեն անցըներ հարցընել թէ ինքը, այդ ոճիրը, այսինքն անոր զսպանակ ծառայող հոգին ի՞նչ կ'արժէ: Ամենէն սակաւարան միտքը անգամ առնուազն ծիծաղ պիտի ունենար այդքան յեղակարծ, անհորիզոն, զրեթէ հասարակ թատերական հատուածին առջեւ, որ տեսարանն է այդ սպաննութեան, Ռաֆֆիի վէպին մէջ: Կիրքերուն ամենէն հզօրն է անշուշտ սուր բարձրացնել իւր ամենէն սիրական սրբութեանցը վրայ: Չեմ ըսեր թէ հրէշային է այդ մոլուցքը մեր կուրծքին տակ: Բայց առնուազն ահաւոր կործանում մը գինն է անիկա, մեղմէ ներս, ու երբ արարքի կը վերածուի մեղմէ զուրս, մենք թատերական էակներ կը դառնանք, մեղմէ վեր ուժերու կռուիին տակ, մեղմէ աւելի այդ մեղմէ վերին հրամանները զործադրող ու այդ գինով միայն կ'ազատինք հասարակ ոճրագործին սպասող խարանէն: Կա՞յ Ռաֆֆիի յարգարած տեսարանին մէջ նման բարեխառնութիւն: Ուրիշ խօսքով՝ ոճիրը սանկ հարիւր էջ մը առաջներէն ինքզինքը առկախած է Սամուէլի զլխուն, կարկուտի ամպի մը պէս, ու քալած է անոր հետ, ամէն բոլոր պայթելու սարսափի մը մէջ քշելով ինքզինքը ու դժբախտ աշահարը: Եթէ այո՛, այն ատեն ոչ ոք պիտի զբաղի արարքին հետեանքովը որ լուծում մըն է այլեւս պարզ ու չի շահադրուեր

ընթերցողը որուն տաղնապը իր ամբողջ ուժգնութիւնը արդէն սպրած պէտք է ըլլայ, մինչեւ ոճիրը: Մնացեալը թերթօն է: Պաշտօն, էտկար Ալան ֆօ, Տոթթոյեաքի, Թոլսթոյ գրեթէ միշտ կը գործեն այս թեքնիքով: Տիկին Եսայեանի վէպերուն մէջ ոչ մէկ տեղ կիրքը կը զտնէ սա եղբրական հոծութիւնը, վասնզի իր բոլոր մարդերը յօրինուած են ուրիշ բարեխառնութեան մը մէջէն:

Այս քիչ մը երկար վերլուծումը պատահութիւն կու տայ սակայն վերադառնալու բուն իսկ կերպին որ անոր տաղանդին տիրական շնորհը պիտի կազմէր: Տիկին Եսայեանի հետ գործածուած հոգեբանական վերլուծումը զժուար չէ վերածել իր քանի մը ցայտուն գիծերուն սրոնք մերձաւոր բանաձեւներ ըլլան նոյն ատեն ու զատեն անոր վէպը մեր միւս կիներուն գործէն: Այսպէս առանց անտեղութեան կրնանք ըսել:—

Ա) — Տիկին Եսայեանի մօտ հոգեբանութիւնը որոշ բառեխառնութիւն մըն է, տեսակ մը ոլորտ ուր վէպերէն սիրուած կարգ մը միջոցներ (բարք, հետաքրքրականութիւն, փրփականտ, մթին ու գէշ ախորժակներ, ռոմանթիզմ, զիտականութիւն, մարգարէութիւն եւայլն) վերածուած են իրենց նուազագոյնիմ, փոխարէն՝ իրենց փայլին, չքեղանքին են տարուած ուրիշ ախորժակներ, — հանգարտ թաւալը՝ մեր հոգիին յօրինող պահերուն, մեր մէջ յառնող, սուրուացող զգայութիւններ, երբեմն քիչիկ մը կարմիր իրանը կիրքի մը որ կը սահի իր ահօսին մէջէն, իր գործը անգրադարձելով իր շուրջը: Ու կիրքը հոս խելացնոր բռնկումը չէ անշուշտ մեր մարմինն ու հոգին բաղադրող ուժերուն, ոչ ալ ասոնց իրարմէ տարբադադրումը, աւելի զերագոյն ձգողութեանց բռնութեան տակ: Այլ այն մարդկային իրաւ տաղնապը, զոր ճակատագիրը կը դարձնէ մեզմէ իւրաքանչիւրին համար, միջինի մը բարիքովը անշուշտ, որպէսզի չըլլար իր կարգադրութիւնը վեր մեր ուժերէն, տանկու, կրելու մեր կարողութենէն: Մեր ժողովուրդին ամենէն խորունկ միւս ալ ընդունակութիւնը, տառապանքը զիմաւորելու իր դարաւոր մարդանքը Տիկին Եսայեանի մէջ տուած է իր հզօրագոյն փաստը: ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ հատորը քանի մը տասնեակ հազարներու հասնող անողոք ոճրագործութեան մը արձանագրութիւնը չէ միայն, այլ մանաւանդ այդ ոճիրները կրող բայց չմեռնող մարդոց ալ անորակելի հոգեբանութիւնը: Ու զուր տեղը չէ որ Տիկինին գլուխ-գործոցը ըստիպուած ըլլամ այդ հատորին մէջ տեսնելու: Մեր ցեղին հոգին,

իր պատուած առաջատուի: Իր խորհուրդով: Իր չհասկացուած քաղցրութեամբ: Իր բարութեամբ: Իր փոքրութեան անկանդների փաստերով: Իր աղքատութեամբ: Իր անամբողջ, անյարիր, կեղ-րոնախոյս, չուարուն, հակընդդէմ բաժանականութեամբ: Եթէ ա-սոնք սեւեռելը կերպ մըն է, որ իր անունը ուզէր, սխալ պիտի չըլլար այդ կերպը հոգեբանական որակել:

Բ) — Մեր մէջ իր անունին կապուած կը մնայ կեանք մը պար-գելու այն քաղցր եղանակը, որ քիչ վերը բացատրուած երկու հան-դանակներէն ալ հետո է հաստատապէս: Իբր նմոյշ կ'առնեմ ՎԵՐ-ՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ վրպակը: Դասական կատարելութեամբ այս վրպակը նոյն ատեն Տիկին Եսայեանի վրպոյ տաղանդին գեղեցիկագոյն վիպու-թիւնն է դրեթէ: Անիկա պատմութիւն մըն է դրեթէ, տաղնապէ մը, որ կ'ինկրու կեանքին վրայ կը բացուի երբեմն: Ու ահա տարբերու-թիւնը: Այդ տաղնապը կու գայ կեանքին մէջ պատահածին նման, առանց ինքզինքը յայտարարելու: Հերոսուհին, ամուսնացած եւ զա-ւակներու տէր կ'ին մը, հիւր կ'ունենայ բժիշկ մը: Ու անսպասելին: Տեղի կ'ունենայ սիրտէ սիրտ հոսումը, ամենուն աչքին տակ: Բժիշ-կը, իր կարգին ամուսնացած ու զաւակներու տէր: Պատահական հան-դիպում մը, պոլսական շրջալայրի մը մէջ, տունի ծանօթացումէն վերջ: Յապաղումը Տիկինին իր տունէն: Ամուսնին հետ տեսարան (նախանձ): Յուզումէն հիւանդանալ մը: Բժիշկը: Ու ամուսինին ու-րոշումը զաւակները առած հեռանալու իրենց «անարժան» մօրմէն: ... Ատրինէ պիտի չգիմանայ զաւակներուն կարօտին ու պիտի եր-թայ գտնելու զանոնք, փաստաբան իր ամուսինը ոչ ատելով ոչ սի-րելով: Ահա քանդվան այդ փոքր գլուխ-դործոցին: Բայց զայն կադ-մոդ ինքսուն էջերուն մէջ ոչ մէկ պարապ տող: Ու վէպերէն նախա-սիրուած բուռն պայքարներէն ոչ մէկ հետք: Այդ էջերը, տարօրի-նակ հանդարտութեամբ մը կը թաւային, իրարու ետեւէ, յորինելու համար կեանքը կնոջ մը՝ որ այս դարու սկիզբներուն կ'ապրէր Պու-սոյ մէջ: Անոր ընտանեկան պարապանքը, հոգեկան կաղմութիւնը, զգայնութեան հէնքը մեղի կը մատուցուին յանկուցիչ պարզութեամբ որքան չաճապարող արադութեամբ մը: Ո՞րքան տիպաբային սեւե-ռում սա ուրուազրային ասումին ընդմէջէն: Կայի՞ն այս փաստաբա-նի կ'ինները, այդ օրերուն եթերայնութեամբ ու սա խորութեամբ, ի-րականութեամբ: Արեւմտահայ վէպին համար ընթացիկ կ'իններու կարաւանէն զատուող այս կ'ինը ո՞ր դասակարգին ներկայացուցիչը: Այս հարցումները Տիկ. Եսայեանի վէպերուն մէջ անհրաժեշտ չեն

որքան բանաւոր: Կրնամ՞ զիմքը նետել առաջին գիծի, իբր պատասխան: Կանխող էջերուն մէջ ըսի արդէն թէ անիկա բարձրու պարկէշտ խուզարկու մը չէր: Բայց այդ Ատրինէն օտարական մը չէ, վէսլին համար հնարուած իմացածին արարած մը: Իր մէջ մեղ չփոթեցնողը առատութիւնն է կանայցի յատկանիչներուն, որոնք կ'անցնին մեր, ազգային շրջանակը: Այսպէս, անկեղծութեամբ իր սիրահարին իր հոգին պատմող այդ կինը չի տառապիր փաստէն զոր կը բանայ իր արժէքիմ վրայ երբ սիրոյ երազ մը չի վախնար դնելու անոր աչքերուն առջև, անհերքելի վկայութեամբ մը թուղթի, ու աւելին՝ հայ կնոջ մը հոգին շատ ցանցաւորէն այցելող զղացում մը (թուրք սղայի մը հանդէպ) կը վերլուծէ տարաշխարհիկ սիրոյ մը վայել գրաւչութեամբ: Այն ատե՞ն: Բայց կրնանք պահել մեր հանդարտութիւնը: Եթէ 1880ի սերունդին համար մեր բարձր դասակարգը պէյերու, փաշաներու, էֆենտիներու եւ մեծ վաշխառուներու շրջանակը կը լեցնէր, այրերու շեշտեալ գերազանցութեամբ մը, կիներու նոյնքան շեշտուած աննշանութեանը դիմաց, քսանը հինգ տարի վերջ, կազմուած էր նոր ազնուականութիւնը, բժիշկներու, փաստաբաններու, պանքայի քարտուղարներու (որոնք այդ օրերուն ամենէն փնտռուած փեսացուները եղան) շքախումբով, և ուր առաւելապէս կ'իմ տարրը կը մնար նկարապիւր պարտագրողը: Ու այս փաստարանին կինը, իր բժիշկ սիրահարովը անդիտակից վկայութիւն մըն է այդ շրջանին: Թէ անոր մասնաւորիչ (spécifique) գիծերը տօգոյն են շատ, անդոյ բանի մը վերածուելու աստիճան, թէ անոր ցեղային յատկանիչները չեն իսկ ուրուագրուած, թէ անոր պոլսական գոյնը հագիւ կը զգացուի՝ թէութիւններ են, իրենք իրենց համար իմաստով մը, բայց չեն կշռեր ծանր, վտանգելու աստիճան տիպարին իրականութիւնը: Թարգմանեցէք զայն Փրանսերէնի, պոլսական տեքորը փոխանակելով Նիւի կամ Քամի դաշտանկարներուն հետ, դուք կ'ունենաք մէկ մը դոր Փոյ Պուրթէ պիտի չհերքէր: Ես չեմ խօսիր հոգեկան աշխարհը յօրինող այդ շատ իրաւ, շատ ալ անուշ, մեղմադճոտ, մարդկային ապրումներէն որոնք Տիկին Եսայեանի մը իմացականութեամբ կնոջ մը մէջ այնքան բնական, անվերածելի կը ներկայանան: Կը ծանրանամ միայն կեանքը պարզելու, զայն իր հիմնական կտաններուն, էջերուն վերածելու սա թեքնիքին վրայ, որուն եթէ անուն մը պէտք ըլլար գտնել, սխալ մը պիտի չըլլար հոգեբանական անաջարկել:

Ահա, ամփոփ, Տիկ. Եսայեանի մէկին հոգեբանական նկարագիրը:

Իր արուեստին վերլուծումը զիս պիտի տանի առելի ուշ, այդ հոգեբանությունն տարրագութիւնը ճշգրելու հարցին: Ատկէ առաջ, իր վէպին միւս յատկանիշներուն վրայ աւելորդ չեմ նկատեր քանի մը նշմարներ: Եթէ իրապաշտ չարժումին մեծագոյն վէպը ԱՄԻՐԱՅԻՆ ԱՂՋԻԿԸ կը մնայ, արևմտահայ վէպին մէջ վերլուծական, հոգեբանական, դեղարուեստական լաւագոյն շնորհները պարտաւոր ենք ընդունիլ Տէկին Եսայեանի ամբողջական արդիւնքին մէջ: Ի վերջոյ, ասին է յայտարարելու որ Պոլիսէն մեզի եկած ամենէն կատարեալ գրագէտն է անիկա: Ու Արևմտահայ գրականութեան մէջ իր տեղը ոչ միայն բացառիկ է իրրեւ վերոյդ, այլ իր յայտնաբերած արժէքները կ'ընեն այս տեղը առելի քան յատկանշական: Անիկա մէկն է այն քիչ գրողներէն, որոնց պակասը պակաս մը պիտի ըլլար այդ գրականութեան համար: Կրնաք վերցնել Սիպիլը: Զոհուիկը՝ քանի մը կցկուտը կ'ոչ հոգիները պիտի չանցնէք: Վերցուցէք Տէկին Եսայեանի վէպը ու վերցուցած կ'ըլլաք ամբողջ աշխարհ մը:

Այս տեսակէտէն մեկնելով, կը մօտենամ անոր վէպին ուրիշ կողմերուն: Անոնցմէ կ'արեւորագոյն նկատուածը անշուշտ բարբերու շուրջ անոր սեւեռումը պիտի ըլլար:

Իրապաշտ չարժումին կտակն ու պարտաւորութիւնն է ատիկա մեր գրողներուն վրայ, 1880էն սոցին: Շարժումին մեծ գէմքերուն վաստակը, այդ ուղղութեամբ, ու մեր կարելիութեանց սահմաններուն մէջ, արժանի է ամենախոր յարգանքի(*): Ու այս գիշումը զըլխաւոր իր գոպանակը սենի փաստին մէջը այն իրողութեան, որ մեր ժողովուրդին կեանքն է, գէշ կամ աղէկ, գէթ որոշ շրջանի մը հա-

(*) Զոհուի քիչ քան անարդար ուրացումը, մեր օրերու փաթիլեան տողց կողմէ բանաձեւուած, իսկողայ այդ արդիւնքին, պէտք չէ վրդովէ հանդարտ արձանագրողները: Վասնզի, ինչ որ կը մնայ շահուած, այդ օրերէն, մեր արուեստին ընդհանար գումարին, ատիկա այդ վէպն է գարծալ եւ ոչ քէ Պէրպէրեանի, Նոյալի քերթուածները կամ Սիպիլի ժանակալիւծար սնուիքը: Մեր միշտ արհամարհուած կեանքը այդ մարդիկը բերին մեր գրականութեան: Ինչ փոքր որ չտուին ՄԱՐԴ-ԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆ մը (Պալգաֆ) եւ կամ ՌՈՒԿՈՆ - ՄԱԳԱՆԵՐՈՒ (Զոյա) սէռի մը: Անիկա մեղադրանքէ մը աւելի անարդարութիւն պիտի ըլլար, ճշմ իսկ այդ ժողովուրդին երեսին նետուած, իր անկարողութեան ընդհանուր փաստը աւելորդ անգամ մըն ալ փատարանելով: 1890ին մեր գրականութիւնը աւելի քան լուրջ է քան 1930ին կամ 1940ին: Ու պատերազմէն ասդին քսանամեակը չունի գէթ քուական գերակշռութիւն մը վիպական գործերէ, առանց մօտենալու արժէքի փշոտ եւ դժբախտ հարցին: Եղան գրողներ, միշտ պատերազմէն ասդին, որոնք ի-

մար: Կէս դարու միջոց մը կը զետեղուի այգայէս փրկուած զործերու պարտնականին: Տիկին Եսայեանի բաժնի՞նը, վաստակին մէջ: Ո՛չ յորդ, ո՛չ նիհար:

Իբր հոգեկան յարգարում, (ինք պիտի յաւակնէր՝ հոգեբանական կոտորուցում) տմենէն միջակ իր գործը՝ ԵՐԲ ԱՅԼԵԻՍ ԶԵՆ ՍԻՐԵՐ, բարքի տեսակէտով տմենէն բախտաւորը կը մնայ իր մօտ: Ու հոս ոչինչ կայ զարմանալու: Տիկին Եսայեան շփացուած զրազէտ մըն էր իր փառքի շրջանին: Հրապարակի անոր մէջ դրելու արուեստին ճարտար մէկ virtuose-ը կը փառաբանէր ու անոր տմենէն սանթրիմանթալ, հոնորարաշունչ կտորները (ԱՇՈՒՂԸ, ԵԱՇՄԱԳԸ, յիշելու համար մէկ քանին իրենց անուններով) նիւթ կ'ընէր սքանչացման: Բարքերու վրայ յամառիլ գիտնալը ուրիշ արժէքներ կը թելադրէ: Նման աշխատանքի զիջում մը՝ ուրիշ պարկեշտութիւն: Երկու պայմաններն ալ հարադատ չեն Տիկին Եսայեանի տաղանդին: Եւրոպան, իր փորձառութիւններէն անցած զղայնութիւն մը, Պոլիսը որ մինչեւ 1909 մեր զբոսանութիւնը պիտի վերածէ շատ դժբախտ բանի մը, կանոցի կեանքի մը ալապէս մութ խռովքները Տիկին Եսայեանը կը զատեն մեր զբոսներու բնդհանուր միջինէն: Ու անոր այն վէպերը ուր այս յարաբարումին կշիռը տմենէն աւելի ուժգին կը զգացուի, պիտի բլլան անոր գործին մէջ տմենէն տժգոյն յաջողմունքները: ԵՐԲ ԱՅԼԵԻՍ ԶԵՆ ՍԻՐԵՐ մէկն է անոնցմէ: Խաւիւրտարի միջավայրը նոթուած է հոն բաւարար իողճմտութեամբ, անշուշտ տոյժովը հոգեբանական խորութեան: Նման դատաստան մը միւս վէպին համար, ՇՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԳԻԿ, որ կը բարձրանայ բարքերու յատակէ մը, կը դիմանայ իւր այդ բայց կը յոյնի շուտով, դառնալու համար վերլուծական կերպին: Ամիրաներու օրա՛ն (aura), որ կը թանձրանայ բաւարար պայծառութեամբ, բայց չի վերածուիր կեանքի կտաւի մը շուքին, այն օրերու բառով՝ սիլուէթին: Տիպարներ, որոնք ամիրաներու արիւնը կը կրեն այնքան տրտում անարիւնութեամբ մը (Աննիկ, Շաւեր) ու ինկած են բաւական մշակման, բայց չեն նուաճուած: Վէպը կը կռթնի այս երկու գէմքերուն որոնք մեկ կը շահագրգռեն իրենց հոգեկան անկորութեամբը բժշկական բառով մը ataxie-ով: Անշուշտ 1890ին լեպէոն էին այդ տմուրնները (կին կամ

բնց կարգացուելուն փաստը անծուկ միամտութեամբ ուր վերածեցիմ արժէքի փորձին, առանց կասկածելու որ մեր գրականութեան (արեւմտահայ) ամենէն շատ կարգացումը վէպերը եղան ԹԻԱԳԱՐՏԸ, ԵՐԼՏԸՏԸ ՍԱՍՈՒՆԸ, ու աւելի բարձր պարունակէ մը՝ ՄԻԱՄԻՏԻ ՄԸ ԱՐԿԱՆԵՆԵՐԸ: Այս վերջինը չ'անցնիր այսօր գրականութեան պատմութեանէն ներս իսկ:

տղայ) : Պատերապմէն յետոյ խակ դժուար զտնուող դէմքեր չէին առնոք, իրենց հօրենական, պապենական տուններու բեկորներուն կառչած, Պէօյիւֆ-Տերէ, Եէնի-Մահալէ, Վոսիորեան ամառանոց-գիւղերուն մէջ, իրենց կէս դար առաջուան արդուզարդէն փետուր մը խակ չդիջած, ու իրենց աւերակը պոտոցներով անայլայլ խօթութեամբ մը, կիսապուշ, պիշ պիշ նայուածքներով, բայց որոնց հպարտութիւնը վեր էր մարդկայինին սահմաններէն երբ կը դուրգուրային իրենց օրիպրդի մակդերին վրայ ու կը նախատէին զիրենք տիկիմ կանչողները : 1900ին ասոնք դեռ կը պահէին որոշ կարկառ : Տիկին Եսայեան երկու այդ դէմքերը (Յակոբ, Աննիկ) նուաճած է որոշ կողմերով : Առաջինին մէջ, մեր քաղքենիներուն ամենէն յաջողակ յօրինումը, մաղաղայէն սեռած տիպարը որ օր մը կանչուած է մաղաղայէն՝ տան փեսան դառնալու, բայց ատկէ առաջ, հարկին տակն է չուկան շինելու իր ուղեղին, լեզուին, նոյն խակ հողեկան բաղձանքներուն հետ, մէջէն, որպէսզի տասը տարի ետքը վարէ նոյն այդ մաղաղան, ինչպէս նախարարութիւն մը : Այս գլխաւոր տիպարներուն քովն ի վեր ուրիշ մարդեր, արազ բայց յատկանշական դժաբորւմներով, առաւելապէս կիներու զաստկարդէն : Որոնք եթէ վէպին զօրծողութեան վրայ անկարեւոր ուղեցութիւն, չըսելու համար իրր բեռ կ'իյնան, բայց շերտեր կը պարունակեն 1900ի պոլսական բարբերէն Կեղծ Անճարնի սաթիւրին մէջ բարբի տարրը անկշիռ է, քանի որ այդ հանճարները կը դործեն օտար վայրերու վրայ, ու իրենց ժառանգութեանց, զաստկարակութեան սթիկմաթները միայն կը պարզեն վէպին ընթացքին : Այն իրողութիւնը թէ քանի մը հարիւր տարիներու յարգարումը եղող պոլսահայ ընկերութիւնը պիտի խորհրդանշուի սա մարդոցմով, որոնք մեր արուեստին սպասը ընելու կանչուած ըլլալնին կը վերածեն այդ ծաղրանկարային տեսարանումին, մեղի կը թելադրէ տխուր մտածումներ : Չեմ երթար առաջ 1915ը տեսնելու այդ հաճախեցող հանճարայնութեանը արդիւնք մը : Բայց կրնամ տրտմիլ երիտասարդութեան մը դիմաց, որ ինքզինքը ազատագրելու իր վրիպանքը չի հասկնար ու կը յաւակնի զանդուածը առաջնորդել :

Նոյնքան տփուոյն է բարբերու կտուր միւս մեծ վէպին մէջ, ՆԱՀԱՅՏՈՂ ՈՒԺԵՐ : Տիկին Եսայեան այդ դործին մէջ պաշտպանութիւնը չի վայելիւր միջավայրին, դր իրր տարադիր միայն կրնար ճանչըցած ըլլալ, հսկայ թոհուրոհի մը ընդմէջէն : Անոր Թիֆլիսը նիհար, շատ ընդհանուր, անկնիք քաղաք մըն է ու ատով շատ անյարմար՝ մեծ չարժուածին իրր թատերարեմ ծառայելու իր յաւակնութեան :

ԿԵՂՄ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐՈՒՆ ՓԱՐԻԿՐ ԵՐԵՆԱՍՈՐ, ԻՐԱՎՆ՝ ԵՐԵ ԿՐ ԲԱԴՊԱՏՈՒԼ ԵՐԵԼԵԼԻԱՆԱԳ ՄԶԱԿՈՅԹԻՆ ՄԶՋ ԵՂՆԵԱՆ ՀՊՐ ՊԵՐ ՄՐ ԿԱՏԱՐԱԾ ԶԱԴԱՐԻՆ: ԱՅՊ ԸՆԴԻՐԿՈՒՄԸ ԱՆՀՈՒՆԱԿ ԻՐ ԵՄՈՐ ԱՆՊՐԱԴԱՐՃՐ ԱԼԻՄԻ ՈՆՆԵՆԱՅ ՎԶԱԿԻՆ ՄԻՒՍ CLOISON-ՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ: ՈՒ ԱԼԻՄԻ ԱՊՈՒՆԵԼԻ ԱՆԿԵ ՄԱՆԱԼԱՆՊ ՀՈՊԵԼԻԱՆ ԲԱՐԵԽԱՆՈՒՄԻՆ: ԼԿԱԻ ԱԿԱՏՈՒՄԻ ՄՐ ՄԶՋ, ԲԱԽԱՏԱԽՆՊԻՐ ՄՐ՝ ԵՂԻՆԶ ՉԱՐԵՆՅ ԱՅՊ ԲԱՐԵԽԱՆՈՒՄԻՆՆԸ ՎԵՐԱԾԵՐ ՀՐ ԱՐՊԵՆ ՎԻԱՏ, ԱՊՈՒՆԻԿ ԲԱՐԱՏԱՆԵՐԻՆ (ԵՐԿԻՐ ՆԱՅԻՐԻ ԱՆԱԼԱՐԱՏ ՎԶԱՐ ԵՐԱՐՈՐԵՆ ԿՐ յԵՂԵՅՆԶ ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՈՒԹԵՐՈՒՆ ՀՈՊԵՐԱՆՈՒՄԻՆՆԸ ԱՊՐԱՅԻՆ ՊԵՐԱՅՄԱՆ ՊԵՄ): ՏՐԿԻՆ ԵՆԱՅԵԱՆ ԱԵԼԻՒ ԱՊԱՐԿԵՆԱԿ ԵՆՀՈՒՆԱԿ, ԱԵԼԻՒ ԽՊՃԱՄԻՏ: ԲԱՅՅ ԵՐԵ ՎԶԱՐ ԿՐԱՐԱՐԻ, ՃԵՐ ՄԱՊԻՆ ՄԶՋ ՄԱՐՊՈՒ ԲԵԿՈՐՆԵՐՈՒՆ ԵՄԱԿ ԱՆՆԿԱՐԱՊԻՐ ԵՆՊԵՐ, ԺՈՂՈՒՐՊԻՐՊԻՐ ՎՐԱՐԵՆ ՎՐԱՐ ՄԱՐՊՈՅ ՃԱՄԱՐԱՄԱԿ, ՀԱՆՈՒԱԽՆՊԻՐ ՀԱՐԺՈՒՄՆԵՐ ՄԻԱՅԻՆ ԿՐ ՄՆԱՆ ԱԵԼԵՈՒՄԾ, ԵՐԵՐՔ՝ ԱՅԻ ԱՄՈՒՐ, ՎՐԱՏԱՀՈՒՄԻՆ ՆԵՐԶՆԶՈՂ ՀԱՄԱՊԱՏԱԿԵՐԸ, ՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՆՈՒՆԻՆ ԵՄԵՐ ԱՏՊԵՃՈՒՄՆԵՐՈՒՆ: ՄԱ ՎՐԻԱՆՔԸ ՄԱՆԱԼԱՆՊ ԱՆՈՒ ԿՐ ՃԱՆԲԱՆԱՅ ԽՄ ՄԱՊԻՆ ՄԶՋ, ՈՐ ՊԵՐԱՐԵՐՈՒ ԹԱԼԱՊՈՒՄԸ ԱԵԼԱԾ ԵՐԱՄԾ ԵՄ ԱՅՊ ՄԱՌԱՅԻՆՈՒՄԻՆՆԸ, ԱՅՊ ԲԱՐԵՐԵՐ: ԱՅՈՐ, ԱԲԻԼԱՐԻՆ ՄԶՋ ԻՐԵՆՅ ԿՐԾԱՆՈՒՄԸ ՊԻԱԹԱՊԻ ԱԶՍ ԶԱՐԶ ԵՄԱՊ ՄԱՐՊԵՐ, ԱՅՊ ՕՐԵՐԵՆ ՈՅԻՆԶ ՈՒՆԻՆ ՄԵՊԻ ԸՍԵԼԻՔ, ԱՄԸՆԱՊԻՐՈՒՆ, ԹԵՄԵՐ ԶԿԱՄՈՒՄԵԼԱՐԸ, ՄԱԼԻԿ ԸՆԵԼՈՒ՝ ՄԵՐ ՀԱՅԶՆ, ԾՈՅԻ ԿՆԻԿԶՆ, ԱՊՈՒԼԻ ՀԱՃՈՅՔՆԵՐԶՆ ԵՐԱՐԵՐ յԵՂՈՒՄՆԵՐ: ՈՒ ՄԵՐ ԵՐԿՐԻՆ ՄԶՋ ԱՅՊ ՕՐԵՐՈՒՆ ԵՐԱՐԸ ՄՐ ՆՈՅԻՆԻԿ ՀԱԿԱՊԻՐ ՀԱՆՊԱՆԱԿՆԵՐՈՒ, ԾԱՊՐԵԼՈՒ ԿԱՄ ԽԱՅԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԱՄՐՈՂ ԺՈՂՈՒՐՊԻՐՊԻՐ ՄՐ ԵՐԱՊԻՆ ՊՐԾԱՐՆԵՐԸ, ԿՐ ԱՐԱՏՈՒԼԻ ՄԱՀՈՒՄԸ: ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՈՒԹԵՐ, ՊՐՈՒՄԾ ԵՐՈՒՄ, ԲԱՅՅ ԸՅՅ ԵՆԱՆԵԼՈՒ ԱՄՀԱՆՈՒՄԾ ՃՈՒ ՀԱՆՊԵՐ ՄՐ ՄԶՋ, ՈՐՈՒՆ ՎՐԱՐԻՆ ԻՐ ՊՐԱՄԸ ԿՐ ԱՏԱՆԱՐ ԶԱՊԱՐԱԿԱՆ ՎՐԱՎԱԿԱՆՈՒ ԿԵՊՐՈՆԶՆ, ՊԱԼԱԾ ԵՄ ԿԵՐԻՆ: ԱՆՈՐ ՄԶՋ ՀԱՅ ԺՈՂՈՒՐՊԻՐ ԲԱՐԵՐԸ ԾԻՃԱՊԵԼԻ ԸԼԱՊՈՒ ՀԱՎ ԱՆՈՐ ԵՐՈՒՄԾ ԵՆ: ՀԵՐԱՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ՆԵՒՈՒԼԻՔ ԱՄՐԱՏԱՆՈՒՄԵԱՆ ՊՐԱՄԻՐ ԵՐԻՆ ԱՐԱՏԱՆ՝ ՈՐԱԶՈՒԼ ԽԱՐՊԱԽՈՒՆ ՊՐԱՆԵՐ ԻՆՅԱԿԱ ՀՈՊԻՆԵՐԸ:

ՀԱՊԵՐԱՄԱԿԱՄ ՎԻԱՊԱԿԻՆ ՄԶՋ ԱՅ, (ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԹԱԿ, ԱՆՊԱՌԻԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐ, ՍՊԱՍՄԱՆ ՍՐԱՀԻՆ ՄԵՋ, ՀՈՊԻՍ ԱՐՄՈՐԵԱԿ) ԲԱՐԵՐԵՐՈՒ ՄԹԵՐԸ ԿՐ ՄՆԱՅ ԱՆՐԱԼԱՐԱՐ: ՉԵՄ ԿՐՆԱՐ ԸՆՊՈՒՆԻՐ ՈՐ ԱԵՐԻՆ ԻՍԿ ՆԿԱՐԱՊՐԶՆ ԲԻՐ ԱՅՅ ՎՐԻԱՆՔԸ: ՎԿԱՅ՝ ՈՒՄ ԵԼ ՓՐԱՆՈՒԿԱՆ ՎԶԱՐՈՒՆ (ՀՈՊԵՐԱՆԱԿԱՆ) ՄԶՋ ՎՐԿՈՒՄԾ ԲԱՐԵՐԻ ԱՆՀՈՒՆ ՄԹԵՐԸ: ՀՈՊԻՆ ԱՌԱՆՃԻՆ ՄԻՈՒՄԻՆ ՄՐ ԶԵ՝ ՈՐԱԶՈՒՐ ՊԱՅԻ ՎԵՐՈՒԾԵՐՈՒ ԱՌԱՆ ՊՐԱՆԱՆՔ ԻՐՄՈՒ: ԻՆԶ ՈՐ ԺՈՂՈՒՐՊԻՐ ՄՐ ԲԱՐԵՐԸ ԿՐ ԿԱՊՄԵ, ԱՅԻ ԱՆՈՒՄԱՆԵԼԻ ԲԱՅՅ ԵՐԱՐՈՐԵՆ ԱՌԱՊ ՊԱՆՅՆ ԵՄ ՊՐԱՅԻՄԵԱՆՅ, ՊՐԱՅԻՄՆԵՐՈՒ, ՈՐՈՒՆՔ ԱՅՊ ԺՈՂՈՒՐՊԻՐՊԻՆ ԱՆՀԱՏՆԵՐԶՆ ՃՊԱԾ ԵՆ ԻՐԸ ՀԵՒՐ, ԻՐԸ ԱՐՃԱՐՈՒՆ

դանդ , միջոց-առաժնութիւն յղացքը յարդարող : Ու այսօրուան հոգին տարր չի կրնար շանկնալ երէկներու , անցեալներու , հետունիքու հոգեղբայրութիւններէն : Տիկին Եսայեանի այս կարգէ վէպերուն հոգեկան աշխարհը նախ յայն շաւիւր մը կը զարաւդի իր ժողովուրդի հոգիին միջինէն : Հոն դատած հարցերը չեն հեղինակը այս զարտուգումին : Սէրը , ատեւութիւնը , նախանձը , կիրքերը չեն փառուել շանկնալ երկրէ երկիր եւ կամ սերունդէ սերունդ : Բայց ստոնք լինաւորեալ կերպիւ է , որ զգայնութիւն մը կը դառնայ , երբեմն մէկ երբեմն աւելի սերունդներու մօտ : 1850ին մեր պրոպետերը այդ հարցերը ունէին անշուշտ իրենց շուրջը , կեանքին մէջ : Բայց մաքէ շանկնալ մօտենալ անոնց արտադրումին ու ազգային ելուքի , յուշեր , կրօնական յղումներ կամ գիտական փաստաւորութիւններ ախորժեցան , կարելի արեւոտի մը համեմատ : Երեսուն տարի վերջը այդ հարցերը վերածուեալ էին սանձակոծ , քնարահեւ փղձկումներու , մեր բանաստեղծներուն համար : 1900ին անոնք կը գտնեն բոլորովին տարբեր կերպարանք : Տիկին Եսայեան անձնականացուցած է քանի մը հզօր վիճակներ : Սէրը առանց մէկ ամենէն խոր պնդումն է , այդ վիճակներուն մէջ , բայց արտած առանձնութեամբ մը , ալլամերժութեամբ մը որ կը զարմացնեն : Արդարեւ ԱՆՁԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐՈՇ ԱՐՈՒՆԱԿԸ քիչ մը աւելի «հանդերձուած» քան ՎԵՐՁՈՒՆ ԲԱԺԱԿԸ ԱՐՈՒՆԵՆ , իրբեւ հոգեկանակ ի՞նչ ունի որ ըլլար հասարակաց երեսունէն մօտ կրնարուի , այս դարուն սկիզբը , Պոլիս ապրող : Այս հարցումը անոր համար չէ անշուշտ որովայնի վէպի մը պարտքերը սահմանադրուին այս կամ այն հանդանակներուն ճշումով : Ոչ ալ տաքակոյսի տակ կը ձգեմ այդ կիներուն իրականութիւնը : Իմ դիտողութիւնը կ'երթայ անոնց վերաբերման մէջ կիրարկուած առանձնացման կերպին : Ճիշդ է որ այս կիները իրենց դէմ ալրեր ունին : Արուեստը պարտաւոր է կեսուր մըն ալ հանդուրժելու որ Տիկին Եսայեանի կրնարու կարասանին մէջ բացառաբար յաջող է իր մայր : Բայց այդ ալրերը պարտաւոր են իսկ չեն արուեստի դործ մը պայմանող հակադրութեանց : Ամբողջ միջոցաւ կրնարու հոգեկան խռովքներուն կրկէս մը իրբեւ կը թուի յօրինուած ըլլալ : Անոնք կը քալեն , կը դործեն , կը մտածեն , կը դպան , իրենք իրենց յոյսերուն կամ արտահանումին կամ զայրադնումին ի հաշիւ : Ու վէպը կը դառնայ բաց դաշտ մը այդ զգացական ալիքներու արշալին առջեւ : Այդ կիները կրնան , ամենամեծ վերաբերմամբ ու բնականութեամբ փոխադրուի , որեւէ մշակութիւն մէջ , այնքան անոնց ազգայնութիւնը զանցուած է , դիտումնաւոր ընդհանրացման մը համար , զոհելով

նոյնիսկ անդռնելին: Ու այս զանցումը կը կատարուի զինովը մոռցուած, արժեզրկուած բարեքուստ, սրտնք կը դառնն մարդերը իրարմէ: Ամէն ընդհանրացում կը կարօտի մեծ մասնաւորման մը պաշտպանումին: Իմ ինչո՞ւն պէտք այդ կիներուն այդ մտածումները, զգացողութեան մէջ իրենց հասած նրբացումն ու քաղցրադին խորութիւնները, փափկութիւնները, երբ հազիւ կը հանդուրժեմ անոնց իրականութիւնը քանի որ հեղինակուհին ուզած է այդ տարտամութիւնը ի շահ իր ընդհանրացման փափաքին: Այս վերապահութիւնը չեմ զօրացներ, այդ կիներուն մերժելու համար տոնուալն մարդկային իրականութիւն մը: Բարեքուստ վրայ ամբախարիս ամէն դործ բախար ունի իր հետ, իր կործանումէն վերջն իսկ մեզ շահագորդուելու: Այսօր ոչ ոքի մտքէն կ'անցնի խանդավառուիլ հողերանական չորահանրութիւն... Երբօրեայտէի վէպերուն, որոնք իբր այդ այնքան բարձրարժէք կը նկատուէին սանկ 1910ին: Բսան տարին բաւ եղաւ որպէսզի այդ կեղծ փառքը խորտակուի իր իսկ ծանրութեան տակ: Բայց ոչ ոք մտքէն կ'անցընէ Երբօրեայտէի փտարել մեր արուեստին մեծ սպասարկուններուն կարւումնէն: Ու ատիկա անշուշտ դինն է իր քաբքերուն, այնքան խղճամիտ կերպով մը սրբապաշտած՝ անոր ամէն մէկ վէպին մէջ: Տիկին Եսայեան չէ պաշտպանուած նման բարիքով մը: Ու եթէ երբեք իր զսրծին մէկ մասին կորանքը այսօր վերջնական է, ատիկա ապահովարար արդիւնքն է այս մեղքին:

Բարեքերէն վերջ, վէպի մը համար տիրական արժէքներ են տիպարային որակուած մասնայատկութիւնները, որոնք մեր մարդերը կը դառնն անկնիք զանդուածէն, կ'ընդունին մեր տաղանդին նկարողիւնները մեղմէ իրենցմէ ներս, կ'ըլլան վիպայութիւններ, տրուած հոգեվիճակներէ, երբեմն շատ աւելի կատարեալ հարադատութեամբ, հոծութեամբ որքան ատիկա չի հաստատուի իրական պատմականութեան մը նպատատիլն իսկ: Այսպէս, անցնող դարուն առաջին կիսուն նկարապիւրը Փրանսացիները կը դառնն իրենց Պալլաքին մէջ, ուսերը՝ իրենց Տոթթայեքիին մէջ վաւերականութեամբ մը, զոր քաղաքական դիւանները, արձանապրութիւնները, պաշտօնական պատմութիւնը չեն կարող հայթայթել: Ու կը ծագի հարցը — Ո՞րքան է բաժինը տիպարային ստորոգելիներու՝ անձերու կարաւանին մէջ, որոնք Տիկին Եսայեանի վէպերուն միջոցով ինկած են սեւեռումի: Ուրիշ խօսքով՝ այդ մարդերը ո՞րչափով խաացած յորինումներ են որոնց ետին բիւրեղացած ըլլան մեր հասարակութեան հզօրագոյն ցանկութիւնները, տալնապիւրը: Հոս, պատասխանէն առաջ, ան-

տեղի չէ զանազանություններ մարդուն և տիպարին: Երկրորդը դրա-
դէտի մը ստեղծումն է ուղղակի: Անշուշտ այդ աշխատանքին համար
անկիւա կը շահագործէ, յայն շափով, իր շրջանը: Երբեմն կը զան-
ցէ զայն, ծնունդ տալով կարելի անձնատրուութեանց:— զազափար
ու ձգտումներ ասոնք, կանչուած մարմին առնելու այդ ընկերու-
թեան մէջ (Ռաֆֆիի տիպարները):

Տիկին Եսայեան իր ԱԽԵՐԱՐՆԵՐՈՒՆ Մէջ հատորով անհուն բազ-
մութիւններ ու կսկիծներ սեւեռած է անխորտակելի փաւերականու-
թեամբ մը: Ասոնց մասին մեր համակրանքը, հիացումը տարակոյսէ
վեր են: Բայց գիտենք նոյն ստեղծ որ հում իրականութենէն փրցուած
ու էջերուն բերուած այդ մարդերը հեռու են երկար յղութեամբ մը
դոյաւոր այն էսկիներէն, որոնք դրադէտի մը գործին մէջ իյնալէ ա-
ռաջ կ'ապրին անոր մաքին, երբեմն մարմինին մէջն իսկ: Որոնք կը
նմանին հարստատ գաւազներու և երբեմն կը տառապեցնեն իրենց
ծնողները(*): Տիկին Եսայեանի կիները հարուստ են այն նկարա-
գիրներով որոնք անոր դրականութեան, խառնուածքին ալ ազնուա-
կան մասերը տուին: Բանաստեղծական զգայութեանց առատ մթերք
մը, որոնք Պոյկտէն կու գան բայց չեն թաղիկները (Ճիշդ ԱՋԱՅՄՆ ՄԸ
ՍԻՐՏԸ ին Բուրսլը որ հատորին առաջին մասը կ'ընէ այնքան սուտ ու-
մանթիք ու կեղծօրէն սանթիմանթիւ), քանի որ պաշտպանուած են
ծանր տուրքովը հարստատ ապրումին: Նրբութիւնը այդ զգայու-
թեանց, երբ իրերէն կը դատուին ու միտքէն ծաղում առնող հար-
ցերու շուրջ իրենք զիրենք կը բանաձեւեն: Բայց մանաւանդ մտա-
ծումներու խոր ու առատ սարուած մը, որոնք հոգիին մերկութիւն-
ները կը զարգանկարեն, ու հոգեկան տաղանային շուրջը կը ստեղ-
ծեն տարօրէն քաղցր, բարի, բարձր ոլորտ մը, ժխտական հակում-
ներն իսկ ամոքելով, մեղմելով: Տիկին Եսայեանի տիպարները, մը-
տածողական սա կազմածով իսկ բացառիկ են մեր հին ու նոր դրա-
կանութեանց մէջ: Այդ մտածումներուն տարողութիւնը, արժէքը,
ինքնատարութիւնը դիւ չեն շահադրուեր, ոչ թէ իրը վրիպանք (հա-
կտակն էր որ ճիշդ կրնար ըլլալ), այլ իրենք իրենց ներկայութիւ-
նը, երբ նկատի ունիմ Արեւմտահայ դրականութեան մէկ զարը, ուր
այնքան հազուադէպ է հանգիպիլ միտքին, եւ ուր մտածման արար-
քը կը շփոթենք, այնքան հեշտանքով իր իսկ ծաղրանկարին հետ,

(*) Յիշել ֆուպերը որ Լյուք Պոլարիի քունաւորման պատմումը տալէն յե-
տոյ, երեսն քերտ իր ներսը քունաւորման սխտամիշեր: 'Նմանապէս' Պալպաքը
որ իր վէպերուն մէջ նկարագրած ձիերը մուէր տուած ըլլալուն կը հաւատար:

լրագրական իմաստութեան (ո՛ր հեղնութիւնը տարազին երբ այդ բառին կցենք նաեւ գործնականը) : Թէ այդ միտքի կեանքը իրակա՞ն է այդ ընկերութեան մէջ ուրկէ առնուած են այդ մտածումները կազմաւորող անձերը : Ուրիշ խնդիր է ատիկա : Տիկին Եսայեան Փրանսացի հայ մըն էր : Բայց հայ մը՝ քանի որ կը գրէր իր պապերուն լեզուովը : Տիկին Տիւսաբի վարժուհիները, Կամսարականի վարժապետին աղջիկները անշուշտ շատ աւելի ցած, հաստ կապեր կը պահէն միջավայրին հետ՝ ուրկէ հանուած են : Բայց տիպարը ընդարձակ տարազ է մէկ կողմէն նուաճելի ու հետեւաբար ամբողջ ըլլալու համար : Կամսարականի վէպին Աստղիկը 1880 է : Կ'ընդունիմ : Բայց չի կրնար երկարիլ իր կեանքը նոյնիսկ մինչեւ 1900 : ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼԻՆ պոլսուհին ոչ միայն իր ժամանակն է (1900) այլ քիչ մը 1910ն ալ է քանի որ մէկէ աւելի են իրենպէսները մանաւանդ հիմա :

Պրկէ վերլուծումը, այդ կիներէն ստանալու համար ցեղային, դասակարգային, շրջանային դերեր, քէզիկսնք, քիչիկ մը սոփեստանալ է իմ կարծիքով : Բոնանալ այդ կիներով մեղի մատուցուած վիճակներուն վրայ ու անոնցմէ ուղել ընկերային բլատ-ֆարմնք, ուրիշ անիմաստութիւն : Պարզելու ճիգ մը, որ ձգտէր միութեան բերել այդ կիներուն առանձնական յատկանիշները, ու երեսան հանել տիպարը, հոմանիշ է ծանր եթէ ոչ աւելորդ պահանջկոտութեան մը : Ձանոնք նկատել հեղինակուհիին մարմնաւորութիւնները, դրական եղանակ մըն է, ո՛չ աւելի ոչ պակաս : Անոնք փշրանքներ կը պարունակեն վաւերական մարմիններէ, բայց կ'արժեն իրենց չէնքովը : Անոնք մասնիկներ են մտածումներու, որոնք արթնցան Տիկինին ուղեղին մէջ, իր բազմամեայ փորձառութեանց ընթացքին, մարդերէ, վիճակներէ, թերեւս տաճարներէ : Այն ձեւին մէջ որով անոնք առաքելայացած պահուած քանդակներ են : Ու ասիկա չահն է ազգային հարստութեան :

Տիպարային պահանջները վերածելով իրենց պարկեշտ իմաստին, կ'ունենանք մէկ քանին այդ էապէս սրտառուչ արարածներէն որոնք մեր համակրանքը, երբեմն արցունքը, միշտ մեր շահազրդագութիւնը իրենցը կ'ընեն : Անոնց դժբախտութիւնները, նկարագրին թերացումները, անկումները մեզ կը յուզեն ու կ'ընեն իրենց՝ ինչպէս հանդիտաբար մեղի դէմ մեղմ, ներողողի.— արուեստի դործէ մը սպասելի դերագոյն միախառնութիւնը : Անշուշտ անոնց տեսակարար արժէքը բարձր է չափազանց, որպէսզի զանդուածին ալ ըլլային մատչելի : Բայց նման պահանջ մը նոր է որ կ'ախորժինք բանաձե-

ւելէ : Միջակէն վեր ուղեղ մը միշտ պիտի սիրէ այդ կիները . անոնց մեղքերէն անդին , անոնց լըջութեան , խորութեան , միտքին ճոխ ընդհանրութիւն , մանաւանդ սիրտի անսպառ ջերմութեան համար . — յատկութիւններ որոնք մեր օրերու կիները քիչ կը դնեն : Ձմռանալ որ անոնց յօրինման ատեն դեռ մեր հոգին կանգուն ուժ մըն էր մեղմէ ներս : Ու մեղմէ դուրս՝ արժէք : Այսօր մեր տանտաղոսին խորը չենք կրնար ճշգիւ գնահատել դանոնք , մենք՝ կիներ կամ այլեր , հաւատարապէս տառապող , նոյնիսկ հացին հասարակ տաքնապէն զերծ վիճակի մը մէջ , քանի որ Տիկին Եսայեանի գրականութիւնը կ'ենթադրէ իմացական բարեխառնութիւն , զգացումը՝ կարգ մը արժէքներու , հոգեկան կեանքի հարստութիւն . — բաներ՝ որոնք մանաւանդ հիմա հալածական են մեր հետաքրքրութեան չըջանալէն : Սփիւռքին մէջ անոնք որ , մտքի որոշ պատրաստութեամբ , պիտի ախորժէին իրենց քանի մը ժամերը յատկացնել իմացական վայելքներու , անգլիական կամ Ֆրանսական թեթեւ գործերուն վրայ կը սպառեն դանոնք , ու կը հեռանան իրենք իրենցմէ : Չեմ խօսիր մեր վէպերուն բախտը վճռող զանգուածէն որ կէս դար առաջ կը համախմբէր մեր բոլոր կարգացողները եւ իր համակրանքովը կը պաշտպանէր արուեստագէտին տաքնապը , որ մեր մէջ լուրջ է չափազանց , ըլլալով ենթակայ ահաւոր ճնշումներու : Քառորդ դար առաջ , մեր կիները այսօրուան պէս չէին տառապեր , նախ հոգի մը ճարելու դժուար աշխատանքէն : Կար այդ հոգին իրենց շուրջը , արդիւնք քանի մը դարերու յեղաշրջման : Հայ ըմտանքիք , դէժ այն որ Տիկին Եսայեանի գործին մէջ կը պարզէ որոշ կողմեր , իրականութիւն մըն էր : Այսօր այդ ընտանիքը անորակելի համախմբում մըն է : Սփիւռքի մեծ կեդրոններուն մէջ անոր պարզ գած պատկերը վեր է մեր երեւակայած ձեւերէն : Ու իր բնական փոքրութեանց հետ պարտաւոր է քարչ ածել միջավայրերուն ալ բեռները : Ֆրանսայի մէջ անիկա ուրիշ բան է բոլորովին , քան այն ամուր հանգոյցը որ պայմանաւոր էր առնուազն տասը միաւորով , որոնցմէ 5—6ը քսանէն վար : Տեսայ մեր գեղացիները : Բարեկամներ , աշակերտներ , տարագրութենէն ազատած , բայց սահմանուած մահուան , քաղաքներէն ամենէն ազատին մէջ : Ընտանիքը իջեր էր իր պարզադոյն եզրին . — երեք միաւոր : Ու այդ երեքն ալ իրենց կեդրոնախոյս ուժերուն բոլոր մեղքերովը վիրաւոր : Ընտանիքը հոն չաբաթը մէկ անգամ միայն կ'ամբողջանար , սմեղուկ պտոյտի մը մէջ , քաղքէն փախչելու բնադրական շարժում : Երիտասարդութիւնը՝ իր հաճոյքներուն ետեւէն : Ու ծերերը՝ մեռնելու համար մերժելով հա-

սուղնալ: Այս պատկերը կ'ենթադրեմ թէ քիչ մը նոյնն է ամէն տեղ: Այլիւս արուեստը, նման ընկերութեան մը համար չի կրնար ունենալ այն իմաստը որ իր իրաւունքն էր քառորդ դար առաջ, իր պարտքը՝ հողիներու միօրինակ դրութիւն մը ստեղծելու եւ վարելու: Տիկին Եսայեանի տիպարները չեն խօսիր այդ մարդոց:

Բայց ԱՒԵՐԱՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ հատորին ամբողջը:

Առանց դրական յօրինման մը անխուսափելի չպարին, քաւա-
րանեան սա բաղմութիւնը աղէտէն քառսուն տարի վերջ ալ կը պահէ
անհաւասարելի կենդանութիւնը, իրականութիւնը, մարդկայնութիւ-
նը, որոնք երբեք հանդիպուած ըլլան մեղմէ, մեր որեւէ գիրքին մէջ:
Չեմ վերլուծէր սլայտանները, թէեւ կարիքը կը զգամ ատոր, թաւ-
մացնելու համար ամէն ինչ որ մեր սերունդը(*) ապրեցաւ: Այդ հա-
տորին ամէն մէկ էջին մեր ժողովուրդէն մաս մը կայ. — գինքը կազ-
մող բոլոր միութիւններէն: Մանուկը, աղջիկը, երիտասարդը, ծե-
րը, չափահասը, կոյրը, մուրացիկը: Ու տարօրինակը հոն է որ
զանդուածը, քիչ անզամ ընդունակ արուեստի բիւրեղացման, այդ
հատորը կը գրաւէ, իր միօրինակութիւնը ամէն բոլոր նորոգելով:
Այս է պատճառը թերեւս որ հոն լացող, աղօթող, կախուող, ոռնա-
ցող, խենթեցող, այրող ու հերոսացող բաղմութիւնը անդադար հոսի
մեր առջեւ: Բայց չնմանի կանխողին ինչպէս յաջորդին: Արուեստի
processus մը ըլլալէ աւելի կեանքի մէկ պատրանքը՝ որ թուղթի
վրայ երբ կը փոխադրուի, մեղի կը թուի քիչ մը տարօրինակ, բայց
որ մարդոց ոտքին տակ, հողերուն վրայ, իրականութիւնն իսկ է
անհերքելի: Որեւէ վերլուծում չի կրնար փոխանորդել գիրքին զգալ-
նութիւնը: Ու աս ալ ուրիշ արժանիք: Այդ հատորին մէջ ամբողջ
ժողովուրդ մը կը մնայ ընդմիջտ ազատագրուած ժամանակէն ու
միջոցէն:

(*) Մեր մօր երիտասարդութեան մէջ գրկեցողութիւնը տեղի կու տայ չաղա-
փական հաշուեյարդարին: Մեր դժբախտութեան պատասխանատուները որոնելու
փոքրագութիւնը ազդած է մեր մտածողութեան: Ու պատերազմէն տագնապ մեր գիր-
քերը — Եթէ յիշատակներ չեմ — կը գտածեն այդ հոգեբանութեամբ: Ու ինչ որ
նուաստագոյնն է այս ամենում մէջ, մեր ողբերգութիւնը մեզմով արծեւորելու ա-
նասնութիւնն է: Զարդուեցանք որովհետեւ արժանի էինք ոտք: Այս իմաստու-
թիւնը, երանգի փոփոխութեամբ, յատկը կը կազմէ գաճապահ ժողովական դա-
ւանամբնոր: Ու ասիկա ամօթէն անդին է:

Կա՞յ Տիկին Եսայեանի վէպին մէջ դադափարարանութիւն մը, յատակ ու կարելի եղած չափով լաւ մշակուած, ինչպէս կ'ըլլայ դործին մէջ ամէն մեծ արուեստագէտի: Ի՞նչ է իր կեցուածքը հարցերու հանդէպ որոնք իր ժամանակը կը յուղեն, — սէր, հայրենիք, արուեստի հանդանակներ, բնկերային դաւանանք, յիշելու համար քանի մը բաժանումներ, արուեստագէտի մը դործին մէջ տարտըղնուած:

Հարցումը անոր համար, վասնզի Արեւմտահայ դրականութիւնը շատ քիչ շահագրգռութիւն կ'ընծայէ առ հասարակ մտածողական արարքին դէմ, զայն կամովին շփոթելով տպաւորութիւններու հանդէպին հետ որ ուրիշ բան է: Չեմ մեղադրեր զայն իբր անսիրտ իմաստի, դեռ իմրենացիին, Փարսեցիին իսկ օրերէն բանաձեւուած անոր դէմ: Ստոյգ է որ մեր լրագիրը, խմբագրական ճարելու իր մոլուցքին մէջ, լսփած է մեր մտքին կարելի ընձիւղները իմաստէ: Ու իմաստասիրող միտքը մեզի համար անծանօթ հրաշքն է: Այնպէս որ կը հրաժարիմ հարցը փորձի ենթարկելէ մեր ամենէն մտածող սա զբաղէտին դործին մէջ: Ու կը բաւականանամ հետեւելու իր վէպին համար իմաստի բարեխառնութիւն մը ճարող իր մտածումներուն ուրուագործին: Ատկէ առաջ աւելորդ չէ դիտել տալ որ այդ բարեխառնութիւնը բարիք մըն է իր աշխարհին համար. լայնօրէն փոխարինող վրիպանքները գործողութեան, տիպարային յօրինողութեան:

Իր վէպերուն (հոգեբանական) յատակը, ենթահողը՝ այսպէս ըսելու համար յաւիտենական զգացումն է, արեւմտեան վէպին ամենէն մեծ մեքիֆը, սէրը: Հարկ չկայ, յատակութեան համար, զայն ենթարկել տեղագրական ուսումնասիրութեան: Իրողութիւն է որ Տիկին Եսայեանէն առաջ այդ զգացումը մենք կը հաստատենք առաւելապէս մեր քերթողներուն մէջ. մինչ մեր վէպը կենցաղական ծրագիրներ, երբեմն վարդապետական դերեր, աւելի յաճախ բարքերու շուրջ սեւեռումներ կը հետապնդէր: Տիկին Եսայեանի վէպը ամէն բանէ առաջ սիրային աշխարհ մըն է, ուր մուտք ունին քանի մը դերակատարներ, կանչուած՝ այդ զգացումը զարգացնելու միջակ խտութեամբ ու գոլորիով կեանքի մը դարձուածքներուն ընդմէջէն:

Ի՞նչ է այս կիներուն ուղածը իրենց ընկերներէն (partenaire)՝ Ինչո՞ւ կ'ատեն կամ կը սիրեն զանոնք: Այս հարցումներուն պատասխան ճարելու համար կեանքը յաճախ կը զարնէ մեր բերանը: Վէպին

մէջ այդ հարուածը կ'ուրուանայ բայց չ'իջնէր: Ատ է պատճառը թերեւս որպէսզի Տիկին Եսայեանի հերոսուհիները իրենց զգայնութիւնը այդքան կատաղութեամբ կը ձգտին ազատագրել: Սէրը բերեղացած զգայնութիւն մըն է. անշուշտ ոչ միշտ, քանի որ աւելի յաճախ բիրտ ձայն մըն է մեր միսերէն յառնող: Այդ կիները, իրենց իսկ ստեղծած կրկնեղանցութիւն հաւատալու համար կը դիմեն ուրիշ ալ պատրանքներու: Կ'ատեն նախ քան սիրելը, ու իրենց մէջն է զընպանակը զգացումին զոյգ երեսներուն: Մինչ մեր վէպին հերոսուհիներուն համար այդ զսպանակը միշտ դուրսէն կը գործէ (դրամ, դիրք, փառասիրական հաշիւներ, դէշ դաստիարակութիւն, ռոմանթիզմ եւայլն) Տիկին Եսայեանի հրապարակ դրած կիները չէին կըրնար ուրիշ կերպ ապրիլ: Լուրջ, խտաբարոյ, պատուական, կորոյժի, առնական շնորհներով օժտուած փաստարան Միքայէլեանը (ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԾԱԿԸ) ոչ մէկ կերպով արժանի է այն բախտին զոր իր կինը պիտի բանայ իր գլխուն: Բժիշկի մը հետ ասոր տկարացումը անակնկալն է որքան իրար, այսինքն կեանքին կարգադրածը: Ո՞ր սատանան կը միջամտէ որպէսզի իր զաւակներուն սիրովը առնուազն պաշտպանուած սա կինը գլխիկոր թաւալի իր մտապատկերին ծոցը, ու անցնի անդին, ընկերութեան մեզի սլարտադրած բոլոր սահմաններէն: Չունինք պատասխան թուղթին ինչպէս կեանքին վրայ: Բայց այս երանութիւնը պէտք է ճանչնալ վիպակին հարիւրի մօտեցող էջերէն ներս, որոնք բոլորն ալ մասերը կու տան այդ ոսկեգարին որ կնոջ մը մէջ սիրոյ երազանքին կը յաջորդէ, վաղանցուկ որքան ողբերգական, քանի որ յաճախ կը վերջանայ արեան, ատելութեան, կործանումի, մահուան մէջ: Բայց մինչեւ այս յանդիմար: Ու Տիկին Եսայեան մեր մէջ առաջինն է որ այդ ճամբան յաջողի պատկերել, հոգիի պահերու այնպիսի ներդաշնակ, կարօտահիւծ, արդար տողանցով մը՝ որ կը մոռնանք անդունդը, ուր կը դիմենք ու կը յամենանք: Այս կախարդուած ճամբորդութեան մէջն է միայն իրական հրապոյրը իր վէպին, վասնզի ամէն դարձուածքի, ամէն հորիզոնի նորոգման մենք դէմ դէմի կու գանք ինքիր վրայ յօրինուող զգայնութիւններու, մտածումներու, զգացումներու շամանդաղներուն, արագ, նոր, փոփոխուող ու բոլորական ինչպէս հրթիռն է մեր հոգիին մութին վերեւ բացուող ու մեռնող: Անդամ մը այսպէս տառապելէ յետոյ, սա մայր զգացումը պէտք էնք տեսներ ընդունելի ընելու ուրիշներուն, ենթարկելու իրաւունքի կամ բռնութեան հինցած օրինազիրքին: Տիկին Եսայեան իր սեռին փաստարանը չէ կեղեքող այրերու ընդդէմ: Միծաղելի պիտի ըլլար նման կեցուածք մը: Աւելի՛ն: Իր մարդերը

աւելի դժբախտ են, իրենց հոգեկան տանտաղուսին խորը: Ու ատով աւելի արգահատելի: Փոխադրել վէպէն դէպի կենդանի իրականութիւնը սա ճակատումը՝ ըսելն է պատմութիւնը սիրոյ տռամներուն մեծագոյն մասին: Ու մեր զգացումները յաճախ գերծ են մեր մտածումներուն հակադէմք: Իր մօտ սէրը հիններուն ծովն է, ուր սիրտը նետուած է լողալու: Ու այդքան: Երկու երեք վիպակի մէջ սա ըմբռնումը, գրեթէ նոյն արտայայտութեամբ, մթնոլորտ մը կը դառնայ:

Այդ տողերէն վերջ, կը կարծեմ թէ աւելորդ է բանաձեւերու կառչել, կամ անոնց ստեղծումը հետապնդել: Ճակատագրապաշտ ըմբռնում մը, զոր մեր միտքը կը յղանար սակայն, քանի որ ան մեզի կու գայ արտաքինայարդար: Հեղինակը կ'անտեսէ գրեթէ զգացումին շուրջ թարմատար աշխարհը, ուղղակի նետուելով տռամին իսկ սիրտը, մէկ անգամէն, ու վարելով զայն պայծառ խաղարկութեան մը նման. կարելի եղածին չափ քիչ թատերական, խռովայոյզ, քանի որ նուիրակամ զգացումին ինչպէս սովոր է զայն անուանել, նկարագրին իսկ է մայր ինքը իրեն համար անհիշ, տիրապետել եւ յետոյ իր անդրադարձներուն գինովը դառնալ վտանգաւոր, «մահացու»: Բոլոր սիրողները անցեր են սա ճամբէն:

Տիկին Եսայեանի վէպին մէջ այդ զգացումը տիրական իրողութիւնն է, զրադէտին միւս մտահոգութիւններէն գերակայ: Կըրնաք ԱՂԱԿԱՆ ՄԸ ՍԻՐՏԸ վէպին Բուրուլը հասկնալ, առանց այդ զգացումին, այդքան այդ կնոջ մէջ թեթեւ, արտաքին կողմերը հզօր են քաշուած որպէսզի բաւեն իրենք իրենց: Վէպին պոլսական բաժինին մէջ անիկա հարազատ յիմարն է, թերեւս փոխադրում մը աղջկայ զգայութիւններու: Ու 1885ին աղջիկները փեսացուներու երազը կ'աւարէին, իրենց սէրերը ապրելու չմտածելով անգամ: Վէպին դաւառական մասին վրայ բարձրու հրաշալի յատակի մը մէջ «նուիրական զգացումը» կ'աղօտանայ, կը նահանջէ ու «կը դադրի ինքիմէն»: ՎԱՐԺԱՊԵՏԻՆ ԱՂԱԿԻԸ Աստղիկը իրաւ, սրտայոյզ զոհ մըն է, «զգացումին» գրեթէ օտար ազդակներու: Տիկին Եսայեանի համար այդ զգացումը ամենագօր, գրեթէ աստուածային իրաւունք մըն է, ստորկացնող որքան ազատագրող: Ու Փրանսական ռոմանթիզմին մէջ անոր ճարած բացարձակութիւնը իրմով փոխադրուած է մեզի: Բայց որուն եղբրականութիւնը շօշափելի գոլի մը նման կը փաթթէ մեր մարմինը, արեւելքին յատուկ արեան ու կրակի համերով: Նոյնիսկ հոն ուր էջերը քիչ են տրամադրուած (ԵԱՄԱԳԸ), Տիկին Եսայեանը կերպը կը գտնէ պատկերներու պատի մը վրայով մեզ հաղորդը՝

նեկու այդ անհուն եղերականութեան նախաժայելքին: Համբաւաւոր ուրիշ կտորի մը մէջ (ԱՇՈՒՂԸ) այդ զգացումը երգ մըն է, որ շոգիացած, թափանցող մեր կուրծքը բռնի պատռտող ուժ մը կը դառնայ, իրական համովը, զգայութիւններու հանդէսով մը որ մեզ կը տապալէ: Նոյն է պարագան ՇՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԴԻԿԻՆ մէջ: Հոգեբանական վիպակներուն մէջ անիկա ալլամերժ ամբողջութիւն մըն է, բայց, ինչպէս ըսի, կը նմանի ծովու մը:

Ինքնաբաւ, բռնաւոր, այդ զգացումը կոյր է մեր բոլոր ուժգին հակումներուն նման ու եթէ պիտի յանդի գրեթէ միշտ պատրանքի եթէ ոչ աղէտի, ատիկա անոր համար՝ վասնզի մեր ճակտին գիրն է ըլլալ ոչ թէ մեր ուզածը (արեւելքի մէջ սիրտերը աշապէս են շինուած, ինչպէս ժողովուրդները), այլ յաճախ մեր ատածը: Տիկին Եսայականի իմաստութիւնը՝ այդ դասաւորումը չտանիլ ռոմանթիզմի: Ոչ ոք մեր մէջ իրաւասու էր ժորժ-Սանեան սիրախոր պոլսական զգայութիւններով վարդաջրելու եւ գրելու գիրքեր, որոնց բախտը կիները կ'որոշեն, կ'որոշէին 1870ին: Անիկա չվարանցաւ ճիշդ հակառակը ընել: Իր վէպերը չանցան սահմանափակ ընթերցողներու խումբէ մը անդին, վասնզի կը լռէին ինչ որ զանգուածը վարժուած էր գտնելու թերթօններէն, ու կ'ըսէին խոր, մթին, ծրփուն հեւքեր, դիւրասահ ու փախչող:

Առանց որոշ արտաքինի մը ճնշումին (մեր վէպին կիները նըկարներ են յաճախ, մեծ ախորժակովմը թուղթին նետուած: Զօհրապին մէջ անիկա միշտ քանդակային գիծերու, միսի շերտերու հանգոյց մըն է), առանց իմացական ճոխ շնորհներու բռնի, քիչիկ մը առհաւութեամբ, շատ չափէ մը արեւելքով, ժուժկալ ու ոչ նենգ զգայարաններով բայց լայն, մեծ, արձակ հոգիով կիցն է որ ի վերջոյ միջին մը կը դառնայ անոր վէպերուն ընդմէջէն: Ու կիներ սէրն է գրեթէ, լուծած իր միւս կողմերուն վրայ: Արտաքին աշխարհի զգայութիւնները անշուշտ կը միջամտեն բայց ունին իրենց սեպհական ճամբան, ոճ մը թելադրելու չափ հարազատ: Պոլսական տեսարաններ են ասոնք ու հագիւ կը ճնշեն վէպին գնացքին: Այդ կիներ ազգային որոշ գիծեր կը պարզէ ոչ-յաջող յօրինումներու մէջ (ԵՐԲ ԱՅԼԵՒԵ ԶԵՆ ՍԻՐԵՐ, ՇՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԴԻԿ, ՆԱՀԱՆՋՈՎ ՈՒԺԵՐ ԵՆԱՅԻՆ), բայց ձերբադատուած էակն է, իր իսկ հոգիովը իրական, ատկէ դուրս ոչ մէկ հետաքրքրութեամբ՝ յաջողակ յօրինումներուն մէջ (ՎԵՐՁԻՐ ԲԱԺԱԿԸ, ՀՈԳԻՍ ԱՔՍՈՐԵԱԼ, ԱՆՁԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐ, ՍՊԱՍՄԱՆ ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ): Մօտեցայ, կանխող էջերուն մէջ, այս վերջիններով սեւե-

ռւիլի տիպարի արժէքին: Անոր հաղուողէպ ըլլալը բան չի պակսեցնէր անոր մարդկայնութենէն:

Այդ զգացումը դերժ է սակայն անասնական այն բռնութիւններէն, ախորժանքներէն, որոնք մեր գրականութեան այդ չըջնալին (1900) դահալուրկ բրին դայն ու իրադործեցին փաքառոքսը՝ տան տէր դառնալու: Շրջանն էր թացիկ մարմնեղութեանց, համեմակուռ պոռնկադրութեանց, քնարական պատմութեանն տակ զգուգին մերկութիւններու վաճառանքին: Կ'անցնիմ: Տիկին Նսայեան ա՛մօթխած հեղինակ մը չէ անշուշտ, բայց չըրաւ շահագործումը իր գիտցածներուն, փորձառութիւններուն: Իր կիները, հիւանդ, առողջ, փառասէր, խեղաքար, նոյնիսկ ՇնՈՐՀՔՈՎ, ՄԱՐԻԿԿԻՆ հրէշայնացած Աննիկը, աղնուական, առնուաղն ոչ-դոհհիկ հովի մը մէջէն կը քալեն դէպի իրենց առեւութիւնները: Ու երբեք չեն իյնար անխուսափելի հասարակութեան մէջ, որ քաղքենի կնոջ ճակատագիրն է փոխառիկ քաղաքակրթութեանց մէջ, որպիսին էր մեր Պոլիսը, այս դարու սկիզբին: Զգացումը «մաքրելու», «քարձրացնելու» սա դերը բարեբախտաբար վարդապետութեամբ, ընկերային լարծուն դաղափարաբանութեամբ մըն ալ չէ ստիեստացած: Ի՞նչ անտանելի են ՄԱՅՏԱՅԻՆ անդամուռները, Հիւկոյէն փոխադրուած պոլսեցի կնոջ մը օրագրին: Տիկին Նսայեանի վերլուծումները, դատումները, մարդոց արարքները իրենց զսպանակներուն վերածելու ատեն հանած եզրակացութիւնները կը զգաս որ նիւթէն կը բխին, անձնական հակազդեցութիւններ են, կեանքին աղտէն ու մուրէն իր ջիղերուն վըրայ իրենց դիրտը դրած դառնութիւններուն կերը: Ու բախտ է որ այդ ամենուն հետ անոր հոգեղէն յօրինուածութիւնը յաջողի պահել առողջ, չըսելու համար բարձր բարեխառնութիւնը: Ու բախտ է որ ոչ մէկ վէպի մէջ այդ զգացումը մեղի չենեկայնայ կիրքի մը, թանձր հաճոյքի մը, հաստ գոհացման մը ընթացիկ հանդէսով: Ու ամէնքս ալ գիտենք թէ այն տարիներուն համար որոնք մեր քսանը կը կապեն քառսունին, այդ հանդէսը քիչ անդամ կը պարզէ ուրիշ բան, քառսունէն վերջը հետզհետէ առնելու համար իր եղբերականութիւնը երբ մեր զգայարանները կը խօթանան բայց մեր մանկութիւնը, մեր զգայնութեանց խտութիւնը աւելի կը զօրանան մեզմէ ներս ու տարիքէն փոխուածները կրկին անգամ կը կոխտեն իրենց անկարելի ախորժակներով: Այն ատեն, ե՞րբ են, որ տեղի կ'ունենան մեր տագնապները որոնք գիրքերուն մէջ այնքան բնական կը թուին բայց կեանքին վրայ այնքան դժուար ու տարբեր կ'իրանան: Տան մը ծածքին տակ աճող կեղտ որ պիտի ուտէ փոխն ի փոխ գոյգ

մեծ քնիջները ու պիտի փոշիին մէջը թաղէ իր աղբին՝ քաղցր հոգին կնոջ մը կամ երիտասարդի մը. ե՞րբ կը չարամայ, բառին տալով բժշկական իր առումը: Հարցուցէք բայց մի կենաք: Վասնզի ինչ որ տան մը ծածքին տակ մենք կը դնենք սովորաբար, շատ աւելի թըշուառական բան մըն է, անկանգնելի տափակութիւնը, օրուան սնոտիքին մէջ ծրարուելու ու հեռու նկատուելու արժանի: Այս մտածումները ներկայացան ինծի երբ նորէն աչքէ անցուցի իր վիպակները, անոնց տակը շրջան ընող իմաստութիւնը զատելու համար կեանքէն իմ սորվածներէն:

*
**

Տիկին Եսայեանի ծաւալով ամենէն ընդարձակ վէպը ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՈՒԺԵՐ, կը զբաղի մեր սերունդին համար կենսական հարցով մը. — մեր հայրենիքին աղատագրութեան կսկծազին հարցն է ատիկա: Աւելորդ է ապացուցանել ջանալ թէ մեր նոր գրականութիւնները երեք սերունդի ճիգ ու կորով են վատնած այդ հոգեվիճակը ասեղծելու, հրահրելու, զանդուածներուն հասողութեանը առաջնորդելու համար: Մեր քերթողութեան ու մեր վէպին ամենէն վաւերական աշխատաւորները վկայ են այդ ձգտումին: Տիկին Եսայեան, պատեւրազմէն վերջ, լրագրական դործունէութիւն մը ունի իր անունին արձանագրած: Անով պիտի զբաղիմ աւելի անդին: Վէպի գետին վրայ, ի՞նչ է իր կեցուածքը մեր ազատագրութեան հարցին դէմ:

— Պատասխանը չէ տուած ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՈՒԺԵՐ(*):

Հոն մարդեր կան որոնք ներհակ զաղափարաբանութիւններու փաստաբաններ են: Անոնց իբր վէպի հերոս յօրինուածութիւնը հոս դեր մը չունի: Երուանդ մը կայ հոն որ չի գիտեր թէ ինչո՞ւ կամաւոր կը զրուի, երբ հեղինակէն շատ աւելի պայծառ էին իրեն համար իր շարժառիթները: Ի՞նչ բան է զսպանակը սա անստուգութեան որ հոգեվիճակ մըն է, քիչ մը աւելի ընդարձակ, տարածուելու չափ փաստաբաններու, կուսակցական լիտրներու, վարժապետներու (սա արհամարհական բա՛ռը, ետքէն ճարուած հանրածանօթ գործիչ մը ծաղրելու անվայել դիտումով) մտայնութիւնները մինչեւ: Եղա՞ն,

(*) Վէպիմ վերջիմ գլուխը չէ հրատարակուած, որպէսզի մերուէր իմծի հասնիլ պայծառ բանաձեւներու: Բայց տանաւով մը առաջ ուրիշ գործի մը մէջ (ԱԻՆՐԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ), ամիկա պարզ ըրած էր իր հոգիին ամբողջ տագնապը, ամենզ մարդոց արիւնովը դեռ քաց մոխիրներու վրայ իր կրունկիմ կոտտալը, այրիւր փոխանցելով մեզի:

պատերազմի սկզբնաւորութեան այդ սակարկութիւնները, յիմարութիւնները, իմաստուն զգուշաւորութեան մը կողերը, մանաւանդ հայ գտնող բանալիօտութեանց հարկին ենթարկելու ոճրային գիտումները: Եթէ այո՛, այն ատեն մենք արժանի էինք մեր բախտին: Բայց արուեստի գործ մը աւելի է կուսակցական հակաճառութեան փաստ կամ հակափաստ ծառայելու անփառունակ ճակատագրէն: Ու ՆԱՀԱՅՈՂ ՈՒԺԵՐը արուեստի գործ մըն է հաշուեյարդար մը ըլլալէ առաջ: Հոն գործող հերոսներուն մտայնութեանց վերլուծումը չէ գրտած հանդարտ առարկայականութիւնը որ անոր հոգեբանական վերլուծութեանց տիրական հրապոյրը կաղմեր էր կանխող վէպերուն մէջ: Պատերազմէն վերջ, մեր յուսախարութեանց սեւ լոյսին ընդմէջէն ուրուագող այդ դատումները որո՞ւն են սակայն: Անոր՝ որ ապրեցաւ իր ցեղին վրայ գործադրուած ամենէն անաստուած եղեռնը, երբեմն իր իսկ մորթին վրայ զգալու աստիճան ոճիրին կլափը: Որ Կիլիկիոյ սպանդը ապրեցուց մեր գրականութեան մէջ անհաւասարելի ուժգնութեամբ դրուագումով մը, ու տեսաւ ինչ որ շատ քիչ աչքերու էր վիճակուած տեսնել: Թէ՞ անոր՝ որ մեր կործանումը ուրիշներու ուսին, պատասխանատուութեան նետելու աճապարանքը ներէր իրեն. չգրելու համար աւելի տրտում շարժառիթներէ: Ո՛րն ալ ըլլայ հեղինակը այդ երկութէն ՆԱՀԱՅՈՂ ՈՒԺԵՐուն, Տիկին Եսայեան չ'աղատիր շմտածելու մեղադրանքէն: Անոր հայրենասիրութիւնը ինծի համար դուրս է կասկածէ (հակառակը անմարդկային պիտի ըլլար), բայց անոր վերջաստաց իմաստութիւնը անհաստատ էր բաւական, ոչ միայն վէպին մէջ այլ եւ կեանքին վրայ: Ինծի համար, սա տողերը դրած պահուս, հզօր է ցաւը իր անհետացումին ոչ միայն մեր գրական հրապարակէն, այլ եւ շատ հաւանաբար քաղաքական ալ հրապարակէն: Ու ողբերգականը ան է որ այս ժողովուրդին միտքը կը դաւէ իրեն, իր մարմինէն առաջ:

Արուեստի մասին իր գաղափարները տեսնել աւելի անդին:

Դ.

Տ Պ Ա Ի Ո Ր Ա Պ Ա Շ Տ Ը

Բացի վիպական իր շեշտ նկարագրէն, Տիկին Եսայեանի գործունէութիւնը չգտաւ ուրիշ ալ վճռական կողմեր, որոնք արտօնէին զիս բանալու մասնաւոր դրուիւններ, մօտենալու համար՝ ասոնց մէջ, անոնց չըջափոխութեան: Կին մըն էր ան, որ ռեւէ այրի մը չափ մեղան ու ոչի է սպառած հրապարակագրական հարցերու վրայ, երբեմն միս միւսակը լեցնելով հանդէսներ (Շամտաճեանի «Ծաղիկ»ը), երբեմն գլուխը կենալով օրագրի անդամ (պատերազմէն յետոյ, Փարիզի «Երեւան»ը): Կ'ընդունիմ, որ իր յօդուածները առնուադն հաստատ մտածումներու անդրադարձն էին ու կը հաւասար իր դրածներուն: Բայց դժուար է կենալ, արժեւորելու համար, լրագրողին առջեւ: Դարձեալ, քառասունը անցնող իր տարիներուն սպասին մէջ մեր գիրին, անոր վիճակուեցաւ դատումներ բանաձեւել ոչ միայն գրական գործերու շուրջ, գրողներու կենդանագիրներ սեւեռել, այլեւ եւրոպական մեծ, լայն շարժումներու մասին արտայայտուիլ բացարձակ ձեռնասութեամբ. բայց անոր մէջ քննադատ մը վերլուծել քիչիկ մը ստորօրինակ կու գայ ինծի, այն լրջութեամբ ու խանդով, որոնք բնական են երբ կը զբաղինք իր մէջ վիպողի ստորոգէլիներով: Ու ասիկա այսպէս՝ կովկասեան ճակատին վրայ ու ետին, իր գործունէութեան կշիռին համար:

Անոր համար է, որ այս գլուխը ունի սա շատ ընդհանուր ու տարտամ վերադիրը: Տպաւորապաշտ էջեր են ինծի համար իր այն բոլոր գործերը, մեծ թէ պոտիկ, որոնք վիպական պայծառ նկարագիր մը չունին: Տարբեր հարց թէ Տիկինը այս դեպքին վրայ իբր բարձր, գեղեցկութիւն, արուեստի յաջողմունք, կը մնայ հաւասար եթէ ոչ գերադանց որքան չէր եղած այդ ամէնը, բուն իսկ ստեղծագործական գետինին վրայ: Արդարեւ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ հատորը, տպաւորութեանց հանդէս, եզակի է մեր հին ու նոր գրականութեանց մէջ եւ տպաւորապաշտ թեքիքին գեղեցկագոյն կոթողը, Տիկինին ամբողջ ստեղծումներուն վերեւ ամբարձիկ: ՍԻԼԻՋՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՁՆԵՐԸ ուրիշ հատոր, դարձեալ տպաւորութեանց հանդէս, որուն նման գիրք մը, նոյնիսկ իր վաւերագրական հանգամանքները միայն նկատի առնուած պարագային, Արեւմտահայ գրականութիւնը

զեռ չէ արտադրած : ՊՐՈՒԹԵԼԻՍ ԱՐՁԱԿՈՒԱՆՔԸ եւրոպական ըմբռնումով reportage-ն է , դարաւոր դերութեան չզթաներէն ազատուած ժողովուրդի մը զէպի կեանք բրած առաջին խոյանքը կերպարելու սահմանուած : Ինչ փոյթ որ տկնոցը ըլլայ գունատ որ ու կեցուածքը ապրտպրտած : Գիրքը վկայութիւն մըն է Հայաստանի պատմական մէկ շրջանէն , կործ բայց տարօրէն կենդանի ու անկեղծ : խօսեցայ ձեզի այս էջերուն մէջ իր խանդէն որով կը գեղար իր մէկ նամակը , գըրւած ինծի երեւանէն : Այդ reportage-ը (նկատի ունիմ միայն իրողութիւնները , կասկածելով հանգերձ անոնց բացատրումի կերպերուն եթէ ոչ անձնութեան , պէթ զանոնք դատաւորելու աշխատանքին մէջ սպառուած խանդին) , դերձ է Զարեանի շփացումներէն զէպի լաւն ու վատը , որոնք վկայութեան արժէքը միշտ կը փոխնդեն : Զեմ կրնար ԱՆՅՈՐԴԸ եւ իՐ ՃԱՄԲԱՆ (Կոստան Զարեան) ուրանալ : Մեծ գրադէտ մը կայ այդ ճամբորդին աչքերուն ետեւը , ու մեծ կախարդ մը՝ անոր բառերուն մէջ : Բայց նոյն ատեն մէկը՝ որ կը տեսնէ ե կը մտածէ ոչ թէ համաձայն կանխադէտ որդկորուած տեսակէտներու (ուրիշ բան չէ բրած Տիկին Եսայեան) այլ համաձայն իր իսկ անդրադարձումներուն , իր գրադէտի սեղանին առջեւ իր երեւակայութենէն իրեն թելագորուած քմայքներուն . — պարտպան կը փնտէ արուեստի գործին ունալուութեան , քանի որ reportage-ը եւ վէպը նոյն բաները չեն կրնար ըլլալ : Կարգացէք Փոլ Մարանի ԳԻՇԵՐՆԵՐԸ , Տիւհա-մէյի ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՏՊԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ , համոզուելու համար թէ կարելի է ըլլալ կայծկրուն , թելագրական , գեղեցիկ ու ըլլալ նոյն ատեն իրաւ (*) :

Տպարարապաշտ էջեր են կիներու «Ծաղիկ»ին մէջ ստորապրած բազմաթիւ յօդուածները , կենցաղական որոշ տեսակէտներու մեր մէջ փոխադրումը արմատացումի հետապնդող , եւրոպական մեծ հանգէտներու կողմէ ստորադրուած մասնաւորմամբ մը կանացի հարցերու : Հալուստ , պտոյտ , մանուկներու տածում , մայրութիւն , արգելադրող , յիշիւ համար քանի մը հարցեր , առիթներ են որպէսզի անիկա արտայայտուի այդ ամենուն վրայ , լուրջ , եփուն , ողջմիտ կնոջ մը հաստատ մտածողութիւնը բարեխառնելով առաջամարտիկ իր գաղափարներուն իրական ալ հուրքով : Միայն չստեղծեց անիկա

(*) Այս գործին վերջին հատորին մէջ Կոստան Զարեանի նուիրումը գլուխը լայնօրէն կը գրադի այս հարցով , որ իր ու մեր դժբախտութենէն այս իսկապէս մեծ տաղանդ մը ունեցող գրագէտը ի վերջոյ պիտի գառածէ դէպի reportage ու պիտի տայ գործ մը որ կասկածելի է սոցիալական հոգեկան պարկեշտութեան պակասով մը , վաւերապրակամէն անկախաբար :

մեր հոգեբանական վիճակը, այլևս ազատագրեց կանացի զբաղանու-
թիւնը իր վարդապետամոլ դառանցանքներէն (Տ․ Տիւսաբ) ու պոլ-
սական սեթևեթէն (Տ․ Սիպիլ) : Խօսքո՛վ : Ու գործո՛վ ալ : 1909ին,
Պոլսոյ պատրիարքարանին կողմէն իր պատուիրակութիւնը Կիլիկիոյ
աղէտարեմը, քաջութեան պարզ արարք մը չէ, ոչ ալ ռեփլամի ա-
ռիթ մը, այլ միտքի իր ձեւէն թելադրուած հերոսութիւն մը, մտած-
ման առաքինութիւն մը, որ պիտի դառնայ իր մէջ, ժամանակին
հետ, աւելի տիրական : Պատերազմի ատեն իր գործունէութիւնը,
պատերազմէն յետոյ իր սպասը եկող դացող կառավարութեանց,
Խորհրդային Հայաստանի քաղաքականութեան իր յարումը, բոլորը
տարրեր են իր մէջ հզօր այդ բնազդին : Իր Փեմիհիզմը հոս կը յիշեմ
միայն, վառնդի ամէն վարդապետութիւն իրեն համար վարդապե-
տութիւն էր միայն : Իր ուղածը, ըրածը, բառերէն անդին կը հետա-
պընդէր :

Տպաւորապաշտ էջեր են դարձեալ իր արձակ քերթուածները,
վիպակին եւ պսէմային ընդմէջ տատանող : Վարակիչ ջերմութիւնը,
որ անոր զգայնութեան ծորումն է անձերէն ներս, խոր, թրթռուն
քնարականութիւնը որ անոր հոգիին կշռոյթն է բառերուն վրայ, կը
միջամտեն որպէսդի ԵԱԾՄԱԳԸ, ԱՇՈՒՂԸ չվերածուին ահաւոր բառա-
կոյտին, ինչպէս են Արեւմտահայ զբաղանութեան բոլոր արձակ քեր-
թուածները, զրեթէ սկսելով Արշակ Զօպանեանի ԳեղՕնէն (ի պատիւ
հայ լեզուին) մինչեւ Ռ․ Զարդարեանի ՈՎ ՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԸ ՈՒՆԻ ՀՈ-
ԳԻՒՆ ՄԵՋԸ :

Պը խորհիմ թէ իբրեւ ծաւալ ալ Տիկին Եսայեանի արտադրու-
թիւնները, այս մարդին վրայ, կը գերադանցեն զուտ ստեղծագործա-
կան իր գործը : Փա՞ստը այս ամենուն : Այն՝ թէ մեր զբաղանութեան
արդի մեծագոյն կարելիութիւնները իրմով իրացան շատ աւելի կա-
տարեալ կերպով մը որքան ստիկա չէ տրուած մեզի հաստատել մեր
ոչ մէկ ուրիշ զրադէտին մօտ : Ամենէն շատ մեկան սպառող մեր զրա-
դէտը, Արշակ Զօպանեան, նիհար եղաւ ստեղծագործ արդիւնքին մէջ
իր լոյն վաստակին : Մեր Եղիան հասոր մը կենդանի ժառանգութիւն
չէ կտակած երեսուն տարիներու վրայէն յորդող իր գործունէութեան
ընթացքին : Տիկին Եսայեանի տպաւորապաշտ էջերը ոչ միայն իրենց
ժամանակին իրականութիւններն էին, այլ կը վերարբերին ամէն ժա-
մանակներու ու ասով կը զատուին լրագրական փիրուն փառքէն որով
պատմութեան ու օրինակի մը համար Գրիգոր Օտեանի մը յօդ-
ուածները (ՎՈՍՓՈՐԷՆ ՓԱՐԻՋ ԵՒ ԼՈՆՏՈՆ, յիշելու համար քանի մը յատ-
կանչական կտորներ) կամ Եղիայի ՄԵՐ ՊՈՍԵՈՐԸ : Յետոյ ճշդում մը :

Զրագիտնի ՆԵՐԱՇԽԱՐՀԸ, իմացական reportage մը, Զարեանի ԲԱՆ - ԿԾՊՐԸ ԵՒ ՄԱՄՈՒԹԻ ՈՍԿՈՐՆԵՐԸ (կը կենամ միայն արուեստի գործերու առջև, դանց ընելով այլապէս շահեկան բայց դուռ լրագրական տը-պաւորութիւնները, որոնք մեր յետ-պատերազմեան դրականութեան մէջ որոշ առատութեամբ մատակարարուեցան մեզի) որ աւելի ըն-դարձակ չափի մը վրայ կը կրկնէ Երաշխարհեան Հոգեբանութիւն մը, մտածման, զգայնութեանց, քմայքի փոշիներուն ընդմէջէն խե-ղաթիւրելով ամէն ինչ, դործեր են որոնք իրենց հեղինակներու մը-տադրութիւններուն իրադործումը չեղան: Մէկը կեանքի զգայարան-քէն գրեթէ խօթացած մը, իր էջերուն վրայ մարդը խաղաց, ըսել կ'ուզեմ՝ իմացական, զգացական, փշրանքներուն, point-ներու հիւ-սիսայդ մը պտտցուց, քաշուելով մէկ զգայութենէն միւսը, մէկ մը-տածումէն ուրիշը, ու անոնց մօտեցած ըլլալուն դիտակցութիւնը խոշորցուց, հաւատարմով որ ամբողջ մարդկութիւնը կու տար, երբ իր էջերուն մէջ հաստատ տարրեր քիչ էին այնքան ու իրականութիւ-նը tarabiscoté, ինչպէս պիտի ըսէին գաղիացիք: Միւսը, երկու ժո-ղովուրդի համադրումին հետամուտ, քանի մը երկիր, առնուազն եր-կու մեծ աշխարհ, Ասիան եւ Եւրոպան նուաճելու իր փառասիրու-թեան մէջ կը զգայ թէ ինքիներէ միայն փշրած, մանրած էր, ու չէր տուած նոյն իսկ իր անմիջական շրջանակը: Իր ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱՅ-ՆԵՐ անլուրջ ինքնաբանութիւնը որով կը յօրինէր չեղած բաներ, բայց եղած բաներու վրայ աշխատելու պատրանք մը պտտցնելով, մէկ ու-րիշ կրկնութիւնն էր տպաւորապաշտ ոգիի զեղծանումին: Տիկին Ե-սայեան դերձ մնաց երկուքին ալ վրիպանքներէն: Իր ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ վկայութիւնը վճռական է, ամէն ժամանակներու համար բա-յարձակ:

Տիկին Եսայեանի բոլոր դործերը, յաջողները ինչպէս վրիպած-ները, արժանիքներ ունին միշտ հետաքրքրական ըլլալու: Ամենուն համար ալ անոնց հեղինակը դրած է վճռական բաժին մը իր անձէն, զատուելով այսպէս պոլսական գրողներու հասարակաց հոգեբանու-թենէն, որ սիրողի (amateur) շահագրգռութենէն մին է այնքան յա-ճախ, կազմուած արուեստին համար ոչ անհրաժեշտ վիճակներէ: Առհասարակ լրագրողը, վարժապետը, հոգեւորականը, աւելի քիչ վաճառականը, փատուաբանը, պետական պաշտօնատարը, աս ու ան նկատումներու ներքեւ պիտի խորհին դրելու պէտքին ու պիտի յա-

գուրդ տան անոր, ամենէն առաջ իրենց հանկիւք աղմուկին ուշադիր տրամադրութիւնով մը: Տիկին Եսայեան միշտ դատ մը ունի թուղթին առջեւ անցնելու ատեն: Այդ դատը կրնայ խանդավառել իր սիրտը միայն թերեւս, իր բանաստեղծական զգայնութիւնը թրթռումի հանել, հետեւաբար չդառնալ լայն խաւերու սեպհականութիւն, ի՞նչ փոյթ: Դատը չի դադրիր դայն դնողին համար ունենալէ ծայրագոյն իր խտութիւնն ու շահեկանութիւնը: Իր դործին հանդէպ այսպէս ըզզալու իր կերպն է թերեւս, որ իր դրականութիւնը կ'ընէ այնքան թանկ վկայութիւն մը մեր հոգեբանութենէն, որ երկու սերունդի վերայ կը տարածուի: Չեմ կրնար մէկիկ մէկիկ հոս վերլուծել այն հատորները, որոնք իւր տպաւորապաշտ ամբողջութիւններ, պիտի տային վճռական պատկերներով ինչ որ կազմեր էր զգայնութիւնը այդ երկու սերունդներուն: Բայց կը մօտենամ գէթ այդ երկուքին: Եւ որովհետեւ դրականութեան մէջ ժամանակագրութիւնը անխմաստ ըսուելու չափ քիչ է, գործին ներքին արժէքին նկատմամբ, կը շեղիմ տարիներու թիւէն ու կը խօսիմ ՍԻԼԻՉՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՁՆԵՐԸ հատորին վրայ, հրատարակուած Երեւան (Պետհրատ) 1935ին:

Տիկին Եսայեան այս երկու հարիւր էջերուն մէջ մեզ կը պտըտցընէ գրեթէ կախարդական աշխարհի մը մէջ, որուն զգայնութիւնը քեզի կը դառնայ հետզհետէ հեքիաթային: Շրջանակը հատորին կու տայ Պոլիսը, անշուշտ անամբողջ: Բայց ինչ որ Արեւմտահայ գրականութեան թերեւս կէս հազար հատորները անբաւական պիտի ըլլային իրագործելու, այդ երկու հարիւր էջերը կ'ընեն կախարդական արագութեամբ մը, ու մանրամասնութեանց հանդէսով մը որ կը դարմացնէ: Որքան հեռու ենք, այդ էջերուն վրայ, այն անիրական ու ռոմանթիք հեքիաթէն, կիսաշխարհէն որ Պոլիսն է մեր բանաստեղծներուն եւ վիպողներուն պրիմալիներէն գունազեղծ: Որքան մօտ, այն միւս բանին որ տեղի մը, հողի մը, ժողովուրդի մը սեպհական գոյնն է, իր խիւ հողին, երբ կ'արտաբերուի ներսէն ու դուրսէն: Ու ոչ ոքի մօտ-այս զգայնութիւնը մենք կը հաստատենք սա խորութեամբ որքան կ'ընենք տալիկա ՍԻԼԻՉՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՁՆԵՐԸ կախարդական հատորին մէջ:

Բայց ի՞նչն է որ չկայ հոն, արուեստին համար այնքան թանկ տարրերէն.

ա) — Մարդերը ամենէն առաջ, սկսելով ուսանողութեան մէջ բերեղացած, հեքիաթով խոշորցած դէմքերէն, մեծ հայրեր, մեծ մայրեր, մօրաքոյրեր, հօրաքոյրեր, իւրաքանչիւրը իր մարմնեղէն չէնքին հետ բերելով այդ էջերուն վրայ, մանաւանդ նկարագիրը հո-

դեղէն շէնքին, երկուքն ալ սեւեռուած յճակաւն յոտակութեամբ, իրենց ամէն մէկ գլխին ետեւէն աշխարհ մը զգայութիւն գիզելով տողերուն: Անոնց օրերուն հիւսքը, իրենց ելեւէջներով, իրենց առնամներով, բարութեան ու զրկանքի փոփոխակ շուքերով, Պոլսոյ կեանքին լայն, հիմա հեքիաթ դարձած համապատկերին ընդմէջէն, զիրքին կու տայ անփոխարինելի առաքինութիւն մը, ու մեր դրահանութեան մեծադոշն պակասը գէթ կրցած չափովը կը ձգտի դարմանել. — ապրումովն իրականութեան պակասը, որ աղէտն է եղեր մեր դրական կեանքին, սանկ հապարհինդ հարիւր տարիներէ ի վեր: Ու ինչ որ բարիքը կ'ընէ այլապէս երախտառատ, այդ մարդոց կալըրիին պարկեշտ հարապատութիւնը, հաշտութիւնն են վաւերադրական իրողութեան: Ոչ մէկ հաշիւ, դաւանանք կը միջամտեն այդ յորհնումներուն, այն պարզ պատճառաւ որ մեր աղու հողին դրեթէ միշտ գերծ է անոնցմէ: Ու Տիկին Եսայեան այդ հատորին յանձնած է այն մարդերը միայն որոնք ինկան իր ջիզերու ճառագայթման վառարանին, իր մանկութեան, անդրանիկ պարմանութեան կախարդ դարաշրջանէն: Զեմ կրնար մարդոց այդ կարաւորը նուաճել հոս այնքան անոնցմէ իւրաքանչիւրը հոծ հողերանութիւն մըն է, ինքնիր համար ու յետոյ ամբողջին համար: Զարմանալի մօրաքոյրներու, հօրաքոյրներու սա սոցալակոյտը ի՞նչ սրտառուէ պարզութեամբ մը, բնականութեամբ մը կը գետեղուին ժամանակին ու միջոցին մէջ, դառնարու համար անջինջ քանդակ մը ասոնցմէ ազատազրուած: Ու տրտում բան է խորհիլ թէ յիսուն տարի առաջ, այդ քաղաքին մէջ, մեր ժողովուրդին կեանքը, այնքան իրաւ, այնքան հարուստ, ըլլայ այդքան քիչ չափով շահադուրծուած մեր արուեստէն: Տխուր բան է մտածել մեր քերթողներուն քշուառութեան, երբ փոխանակ իրենց ժողովուրդը, գէթ իրենց անձը տալու, լուսին ու զեփիւռ կը հալածեն, լճակ ու ամպ կը հովոյն: Տիկին Եսայեանի հատորին մէջ տիրական չըրկութեամբ դժուած անձեր են հայրը, զոր միայն փրկած ըլլալը պիտի բուէր անոր տեւական արժէքին: Կը զրկեմ ընթերցողը հատորին, զգալու համար անոր մէջ այն պայծառ զեղեցիկութիւնը, որ մեզ կանխող սերունդինն էր, քիչ մը ամէն ճակատի վրայ: Ուրիշ հրաշալի տիպար մը, Արթիւն ամբան, ինքնատիպ, 1880, պարզ, հայ՝ մինչեւ եղունգներուն ծայրը, նախարարներու յիմար արիւնէն պուտ մը վսեմութեամբ, այլապէս փարթամ. կատարեալ Տուտում, մեծ մայրը, որուն դէմքին մէջ խտացուած զիծերուն զանազանութիւնը, տիպարային շնորհները, կուրծքին տակ զետեղուած զորովին, հրապարտութեան հրաբուխը ինծի յիշեցնել կու տան Փրուստի հրաշալի

կենդանադիրը իր մօրմէն (A la Recherche du Temps Perdu). Խաչիկ մօրեղբայրը, նոյնքան փարթոմ, կատարեալ յօրինում մը 1880/ի մարդոցմէն, որ կ'երթայ իր սիրածին ետեւէն, կանխաձայն յանդդոնութեամբ մը արհամարհելով բարքերուն պարտադրանքը, կը պատժուի իր մօրմէն բայց չի կրնար մոռնալ իր զգացումներուն ամբողջ կշիռը: Բայց ո՛ր մէկը: Ամէն դէմք հոն բիւրեղացած քանդակ մը կը թուի ինծի: Բայց ինչ որ հատորը կ'ընդլայնէ, դայն վերածելու աստիճան դուրի, աղապատանքի, ընդարձակ, բարի համակրանքի վերկայութեան մը, մեր ժողովուրդի հոգեյատակէն, պարզ մարդոց, աղքատներու, վարի քաղերաւ աշխատաւորներուն, ձկնորսներուն, նաւավարներուն հրաշալի չքախումբն է ասիկա՝ որոնց վրձնումը Տիկինը կատարած է սրտայայտ երախտագիտութեամբ մը: Աղքատի եւ հարուստի բախումը ոչ մէկ ժողովուրդի մէջ կը պարզէ սա անկարելի փաթեքի՜քը, որ մերիններունն է եղեր: Նոյն մարդկայնական բարձր համակրանքին ընդմէջէն տրուած են օտարները.— յոյներ, թուրքեր: Վէպէ մը փրցուած հերոսուհիի մը պէս եթերային ու յուզիչ է Ֆալիդէ պարմանի մը, որուն սելուէթը միտքիդ վրայ կը ներկարուի անջինջ դոյներով եւ որուն ողբերգութիւնը 1890/ի հիւժախտաւոր նրբութեանց սխրանքին ու մահուան համախառնուրդ վկայութիւնն է դարձեալ: Ու մայրը, զոր տեսեր եմ Իւսկիւտար, իր տրտում, բարի նայուածքին մէջ չհաւատալով կեանքին, երբ կը խօսէինք իր աղջկանը հետ, աղէտի ամիսներուն, ու կը լսէր գլուխը թօթուելով: Բայց մանաւանդ իմքը, մանկութեան առաջին յիշատակներէն մինչեւ պարմանութեան լիալիր փթթումը: Ինքը, իբր ոսկի ալօս, ուրկէ քալէր կէս դարու պարունակով, աւազանով (bassin) կեանքը հարիւրներուն, հազարներուն: Իր գործին հասկացողութեանը համար այնքան անհրաժեշտ այդ հատորը դրական մեծ յաջողութեամբ մը կ'ըլլայ անոր անձին վրայ իր յայտնութիւններէն աւելի, այն վերլուծական յառաջատու յօրինումով, որ արուեստի գործի մը ճակատագիրը կ'ենթարկէ իրեն: Առաջին էջէն մինչեւ վերջինը մէկ գործ ունինք այդ աղջկան հետ, որ սակայն չի սպառիր, անգաղար նորոգուելով, ինչպէս ըլլալու է մեր հոգիին յօրինումն ալ այդ բախտորոշ շրջաններուն: Տիկին Նսայիանի յուշերէն այլապէս չահեկան են դպրոցականները: Անմոռանալի պատկերներ են Տուր Դպրոցը, անոր ուսուցիչը՝ Կարապետ աղան, կինը՝ Նեկտար հանրմը, թաղային վարժարանի անդրանիկ տպաւորութիւնները, ճաշերը, ձրի տղոց պարտադրուած չարչարանքը...: Բայց ո՛րը յիշել, ո՛րը դանցել: Բոլոր այս մարդերուն դէմքը, ինչպէս հոգին, ինչպէս ցեղը, ինչպէս

Հոդերանական փոքրիւլաները (թող ներուի այս գէշ բառը) տրուած են ամենամեծ բխումով մը, առանց դրականութեան, ու առանց սանքիմանքալ հեշտախտութեանց: Նոյն իսկ, Խորհրդային Հաստատանի մէջ դրուած ըլլալու մեղադրանքն ալ մերժող թեքներով մը:

բ) — Բնութիւնը, որ 1890ի, կամ տասնամեակ մը աւելի կանոնաւորութիւններու կեղծ, զրքունակ, յիմար Պոլիսը չէ, այլ այն բնդարձակ համադրական միջավայրը, ուր մեր ջիղերը կ'արձակուին, առանց մեր գիտնալուն ու կը քաղեն մեր մարկերուն դեղձանը, մեր աչքերուն մօտ կամ խուժ թաւիչը, մեր մորթին սերն ու մեղրը, բայց մանաւանդ մեր հոգիին ձգողական դրութիւնը, մեր բարութիւնը, արցունքներուն ալշիմին, մեր սէրը, անհասանելի որքան իրաւ ուրիշ ճարտարապետութիւնը մեր տղաւորութեանց վերեւ ամբարձիկ, դանոնք տաղաւարող, սճաւորող ու իբր աղջիկ կամ տղայ մեղ արձակելով իրարու դէմ, երբեմն սարդ ու բարի, երբեմն իբրեւ հրդեհ ու արիւն...: Տիկին Եսայեանի գիրքին անունը ինչպէս միջնորդար կու գայ Իսկիլիւտարէն որ նոր սերունդին համար մեղրէն պարպուած խորիսի մը չէ նոյնիսկ: Բայց որուն մէջ զետեղուած յուզմաներուն խորութիւնը անոնք միայն կարող են գնահատել որոնք անդրանիկ պարմանի, այդ մարդերուն վրայ պտտցուցեր են իրենց աչքերը, սիրտը, մորթը ու առեր են առաջին խոսվքները աշխարհին ամենէն խորունկ բաներէն, սէրէն, ցաւէն, կապուտէն, լոյսէն, արիւնէն, թուրքէն, ու մեռած քաղաքակրթութեանց ուրուականներէն: Տիկին Եսայեան կու տայ այս ամէնը, առանց վախճալու, մանաւանդ առանց այցուելու դրական վերոյիշումներէ, այնքան բռնաւոր պատանիներու մատաղ իմացականութեան վրայ: Անոր ԱԼԷՄՏԱՂԻՆ, ՄԱԼԹԵՓԷՆ, ԻԿՍԿԻԻՏԱՐԸ չքեղ քերթուածներ են ու չեն վերածուիր: Նկարագրական չարաշահութեան մը տաղնապին մէջ իր գրիչը շարժել սկսող այդ կինը, իր վերջալոյսին դերժ պիտի մնար անոր չարիքէն:

դ) — Ոգին որ ամենէն խորունկ բարեխառնութիւնն է ու բարիքը հատորին: Արեւմտահայ դրականութիւնը պայմանաւոր է այդ ոգիով: Բայց իրողութիւնը այն է որ մեր դրողէտներուն մէջ քիչ է թիւը անոնց որոնք յաջողած ըլլան նուաճել այդ ոգին: Անշուշտ փըշրանքներ կան, ծուլններ՝ ըսողին ալ մէջը: Բայց դրականութիւն մը հարապատութեան իր ձգտումը կ'արդարացնէ, զինքը արտադրող որ զին երբ կը նուաճէ վճռական գործերու վրայ: Երուխան, Իրա-

սլաշտները, որոշ չափով: Այո՛: Բայց Արուեստադէտ Սերունդին մէջ ոչ ոք՝ որ այդ ողին կողապարած ըլլայ բացի Տիկին Եսայեանէն: Զրաքեան և Մեծարենց չեն տուժեր այս վճիռէն, իւրաքանչիւրը իր կերպով ինքզինքը տուած ըլլալուն, այդ դրականութեան սպասին: Պոլսոյ ոգին, կերպով մը ամբողջ արեւմտահայ հոգին, քանի որ Պոլիսը մանրանկար ամբողջն է անոր, այդ հատորին կու տայ իր իմաստը, մեր ցեղային ընդունակութեանց ու թերութեանց տիրական կշիռով մը: Ըսեր են որ ցեղային հոգեբանական վերլուծումները հիմնաւոր ըլլալէ հետո ևն: Զեմ պնդեր որ այդ ընդհանրացումները ամէն բան են անշուշտ: Բայց բան մը կ'ըսեն ամէն պարագայի: Ու դուք կը զգաք ատիկա երբ հանդարտ պատմումը քիչ քիչ կը դիզուի ձեր ետին, իրերը, մարդերը առնելով իր միգամածին մէջ, մինչեւ որ անոնք ձեւեր դառնան, անշուշտ տարտամ, բայց հասարակաց ոճով մը իրարու մտերմացած: Երբ Տիկին Եսայեան կ'ոգեկոչէ իր մեծ հայրերուն զէմքերը, չէք կրնար չայցուիլ կարաւանեան հոգեբանութենէ մը որ մեր ամենուն մէջ անթեղուած կրակ է արդարեւ բայց երբեք մարած, արկածախնդրական, թափառողական բնազդը մեր ցեղին, որուն դերն է թերեւս մեր դաղթականութեանց բարգաւաճումը մեր հայրենիքին կործանման դիմաց: Ու ինքը հեղինակուհին, զերծ չէ եղած այդ խուլ ձայնէն, պտուղներով աշխարհէ աշխարհ մեծ հօրը նման շատ աւելի սուղ բան մը քան կարաւաններով փոխադրելի հարստութիւններ. — իր տաղանդը: Ու քաջութիւն կայ հատորին մէջ, ժողովրդական մարդոց բնատուր առնութիւնը որ տկարին զէմ ինքնարուխ թեւարկութիւն մը կը դառնայ: Ծեծ ուտող ընկերուհի մը համար ուսուցչուհիին վրայ յարձակող պարմանուհին, Օր. Զապէլ Յովհաննէսեան, ինչպէս կ'անուանուէր անիկա այդ օրերուն, վիպական հերոսուհի մը չէ, այլ խորապէս հայկական բխում մը: Արժանապատուութիւն, որ տոհմին երակներուն մէջ պտտող արեան չափ բնական հեղանուտ մըն է անոր հոգիին: Օրինակները որքան շատ են այս հոգեկան վիճակէն: Ու ատիկա վայելք մըն է մեզի, մանաւանդ հիմա՝ երբ վտարուած ենք մեր զգացումներէն: Արդարութեան դարաւոր պապակ, պարզ մարդոց չէնքէն աւելի խռովիչ. քանի որ ժողովրդական իմաստասիրութեան ձեւ մը կ'առնէ, աշխարհը դատելու մեր աւհաւական բնութիւնը կ'ըլլայ ու մեզ մեր փոքրութեանց զէմ կը պաշտպանէ: Բարութիւն, ու զերազանցապէս հայկական առաքինութիւնը զոր անդթութիւն պիտի ըլլար ածանցել մեր թշուառութեանց զաշտերէն: Յաճախ անհասկնալի — որովհետեւ հակասական: Իր թշնամիներուն խնայելու իսկ զիջող: Որքան

կողմեր ունի հայ հոգին ալսպէս անտարազելի: Ան որ տեսեր է մեր մայրերը, որքին, ցաւահարին, տաղնապետին հասնելու իրենց խանդին մէջ, չի կրնար մոռնալ զինք սա սրբազան առաքինութեան: Քանի քանի հատ երկունքի մահիճին մէջ մեռած մայրերու տղաքը տղերք են թաղին մայրերուն սալնքներէն: Խորուքիւն զիջ մը այն բաներուն մէջ որոնք դուրս չենք փութեր, մեր ներքին հպարտութիւնը, մեր ժողովուրթիւնը, մեր ճակատագրին հատկացողութիւնը, բոլորին ալ տալով ծանր, արտում յըջութիւն մը: Բանակ մը կին կայ հատորին մէջ, այդ սրբոտով սլակաւոր, որոնք կ'աշխատին բայց չեն ցուցադրեր իրենց զփրախտութիւնը: Կը սիրեն բայց կ'ամբնան, նոյն իսկ անոր ամենէն բնական վեղումներէն: Այս դուստլ յաղումի շատ զեղեցիկ զբոսալ մըն է Տուտուն եւ իր տղուն Խաչիկին տեսակցութիւնը, զփտուած իրարմէ աւանդական նախապաշարումներու գինով: Որոնք իրարու կարօտէն կը տառապին, բայց դերեզմանատան մը ներսը իրարու հետ խօսելու քիչ բառ կը գտնեն երբ իրարու գիրիկ նետուելու համար երկունքն ալ կ'այլըին իրենց նստած քարերուն վրայ: Այս տեսակէտով գիրքը հանդիսարան մըն է մէկը միւսէն խօսիլի, խոր տեսիլներու: Նուիրակիւն զգացումը, իր ամենէն աստուածային հրապրոյթին մէջ երբ տակաւին մեր զգայարանները երկնային զաշտերէն բերուած անշամանդաղ դործիքներ են մեզմէ դուրս յոյզերու համար յարուած, ու մեր տարիքը կը կրենք մեր աչքերուն վրայ, մորթին վրայ, ձայնին վրայ, այնքան անիրական գիրի մը նման, ու կ'ըլլանք տասնհինգին ու քսանին մէջտեղ մեր իսկ ծաղիկը: Փայիղէն թրքուհի մըն է որ պիտի մեռնի այդ կրակէն շատ ուղելուն: Ու գիրքին մէջ անոր քերթուածը տարօրէն արտայայտիչ է՝ այդ զգացման խորհուրդը լուսաւորող: 1870ի Պոլիսը, որ մեր երկու մեծ ուսմանթիւններուն Դուրեանին ու Պէշիկթաշլեանին տաղարաններով անմոռնալի հոգեկան դաշտանկար մըն է, կ'ամբողջանայ ՍԻԼՎՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐՈՎ, ուր հիւծախտաւոր տղաք ու աղջիկներ հիւծախտաւոր կողերով նաւակներու մէջ, հիւծախտաւոր լոյսերու, արինով կարմրած ջուրերու վրայ դէպի մահ կ'ընթանան, ափ մը բեհեզի չափ մորթերուն, բայց ծովէ մը աւելի արձակ աչքերուն ու ծուխի մը սլէս նուազուն իրենց մարմնեղէն գիծերը նետելով անձանթին մեծ ափունքին, որ կը սպասէ մեր բոլորին... Էջեր չեն բաւական քանի մը պարզապէս սա զգայութեանց վերահանումին: Նոյն ատեն, այդ հատորը ուրիշ երեսով մը կ'արտայայտէ ուրիշ ալ կարկառուն կողմերը մեր հոգիին, եթէ ոչ ուղղակի ներհակ կարկառներ իրեւ, դէթ առաջիննե-

րուն իրրեւ չուք ընկերացող: Հոն կը հանդիպիք մութ, տխուր եսա-
սիրութեան, որ ամիրայական արիւններուն սառումն է իրենց ապա-
սերած շառաւիղներուն ներսը, երբ տունը մնացած մենազար կիներ
կամ ինքնատիպ ծերուկներ իրենց մարմինները դարչ կու տան ու
կ'ատեն իրենց տեսակներէն դատ ամէն բան: Նանրամուտքեան, որ
հոգեվիճակ մը ըլլալէ առաջ անցեալին մէջ յամառելու յիմարու-
թիւն մըն է, արեւելքի համար ամէնօրեայ իրականութիւն, ուր
բախտին անիւը կը քալէ չափազանց արագ, մակոյկ վարողները
մինչեւ սպարապետութեան աթոռները հանող, օր մը ետքը Ոսկեղ-
ջիւրի տիղմին մէջը նետելու համար: Մեր յաջողած, ձեռքը բերանը
հասնող դասակարգին տիրական սա՛ մեղքը: Հոն կը հանդիպիք
քաւքեան. հասկնալի՝ մեր դարաւոր դերութեան տրամութեանց
ընդմէջէն երբ չենք յաջողած քանի մը ազնիւ զգացումները զարգա-
ցնել ու նահանջած ենք զործան հպարտութեան կրկններէն: Զե-
խութեան, որ հին ծարաւն է թերեւ մեր մէջ ամիրաներէն, նախա-
բարներէն անցած իրենց թոռներուն, ծախսելու, ուտելու, երեւա-
լու, կեանքէն առնելու համար վիճելի բաժին մը, մեր շնորհներուն
հետ այնքան քիչ համեմատական, մեր խելքին, ձեռներէցութեան,
յարմարելու ընդունակութեանց կողմէ մեզի ներշնչուած մեր թա-
քուն վստահութիւնովը պայմանաւոր: Իրարու հանդէպ անհանդուր-
ժողութեան, որ ժողովուրդի մը կործանումը այնքան պարզ կ'ընէ
երբ դիտուի տեսողութեան սանդուխի մը վրայէն: Գեղութեան,
գուրսին ինչպէս ներսին համար: Օտարին ու մեր կիրքերուն...,
յիշելու համար քանի մը ուժղին նուազումները ազգային մեր նկա-
րագրին: ՍԻԼԻՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸ այս համայնապատկերը կը թելադ-
րէ ամէն անոնց որոնք քիչիկ մը բան տեսած են աշխարհէն ու ճանչ-
ցած իրենց ժողովուրդը իր լաւագոյն, լայնագոյն խաւերուն մէջ:
Թէ այդ առանձնացուած կողմերը կը մնան խնդրական, կամայական
երբ տարուին անտեղի գիտակցութեան մը, յաւակնոտ ու փցուն —,
դուրս է կասկածէ:

Ահա ուրուագրային արագութեամբ այն քանի մը հաստա-
տումները որոնք ՍԻԼԻՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸ հատորէն դուրս իրական էին
անշուշտ, բայց որոնք մեր գրողներուն կողմէ այսքան յստակ կեր-
պով չէին տրուած մեր հասողութեան:

Երկրորդ հատորը ուր տպաւորապաշտ թեքները կ'ընէ ուրիշ
չափ աւելի մեծ նուաճում մը, եզակի հայ հին ու նոր մատենագրու-

Թեանց մէջ, կը կոչուի ԱԽԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ: Կ'անցնիմ անոր ծնունդին մանրամասնութիւններէն:

Ան ալ reportage մըն է: Զանց կ'ընեմ անհուն եղեռնին կապուած քաղաքական ըստը փաստերը: Թուրքերը ինչպէս ուժովները նման թուղթէ յիմարութիւններով զբաղելու շնորհը լայն լայն պիտի զիջէին մեզի: Յուրտ, մերկ, ահաւոր իրականութիւնը ան է որ, դարձան առտու մը, դարերով քով քովի ապրած երկու ժողովուրդներէն մէկը, իր գէնքերը կը վերցնէ երկրորդին վրայ ու իր ձեռքին տակ ինկածը, կին, մարդ, տղայ, աղջիկ կը խողխողէ: Դանաւին պակասը կը լրացնէ կրակը: Ու երբ իրիկունը կ'իյնայ այդ տեղերուն, մուխ ու օսկորներ միայն ունէր ծածկելիք: Կը կրկնեմ. ինչո՞ւն մէջ չէ ողբերգութիւնը: Ինչպէ՞սն է որ վրդովեց մեր խղճմը՝ տանքը, ինչպէս իմացականութիւնը: Ինչպէ՞ս մարդոց սիրտը քար դարձաւ, մէկ բոպէէն միւսը, որպէսզի հանդուրժէր այդ ամէնը որոնք այդ հատորին ամէն մէկ էջը կ'ընեն մանրագիր կայան մը, շատ աւելի սարսուղղեցիկ քան Տանթէներունը:

Տիկին Եսայեան մեծ բանաստեղծ մըն էր: Մինչեւ 1909, իր վէպերուն մէջ անհերքելի էր փաստը այդ զգայնութեան: Ու բանաստեղծը անձնական յուզումին գործաւորն է ամենէն առաջ: Ու ահա զինքը կը տեսնենք հաւաքական յուզումներուն աննման արծարծիչը: Հակառակ անոր որ աղէտի բեմին վրայ իր երեւումը տեղի ունեցեր էր բաւական ուշ, անոր սքանչելի ջիղերը ու հզօր երեւակայութիւնը դարմանեցին այդ թերին(*): Անոր գիրքը այն հատորներէն է որոնք չեն վերլուծուիր, ըսել կ'ուզեմ, չեն խտացուիր, այն շատ պարզ օրէնքով որ չեն ուռեցած: Զեղի կը թողում միտքի առջեւ բերել պահ մը, քանի մը դրուագներ: Դրէք դուք ձեզ եկեղեցիի մը բակին: Ու տեսէք հազարներու հասնող մարդոց, մեծ մասը կին, բազմութիւն մը, որ եկեր է իր մերկութիւնը ծածկելու կամ իր փորը

(*) Կիլիկիոյ եղեռնը մեր գրականութեան մէջ ունեցաւ ամենէն խոր անդրադարձը: Անոր քաղաքական հակահարուածը մեր ազգային պատմութեան մէջ ձգեց անցնելի հետքեր: Բայց անոր մարդկայնական գարնարանքը մեզի պիտի տար մէկէ աւելի գրական գործեր: Տիկին Արշակունի Թեոդիկ, Փայլակ, Սուրեն Գարքեւեան, Սիւսմանքօ ուղղակի հատորներ հանցին սնկէ: Վարուժան, Թէքէեան՝ հզօր քերթուածներ: Տիկին Եսայեանի հատորը կը գառաւի բոլորէն ջիղերու ու երեւակայութեան անհաւասարելի սա վկայութեամբը:

լուեցնելու համար ձեռք բանալու նպատակով մարմինի առջև : Բայց աստիճանաբար հաղաթանքներն իրաքանչիւրը վերցուցէ՛ք աստիճան , փոխադրեցէ՛ք զանոնք , ամէն մէկը տուն մը , խրճիթ մը , գործատեղի մը ու կեցուցէ՛ք զանոնք պատկերներու առջև որոնք կը մտածուին միայն , եւ որոնց իրականութիւնը անհատատալի է , անկարելի է այնքան : Ու տուէ՛ք այդ մարդկային արարածներուն անմարոնելի ճակատադիր մը , որպէսզի անոնք ապրին բոնաբարութիւն , այրութիւն , մորքութիւն , աշխատեալ արձակ , աշխատեալ իրաւ որպէսզի թէ՛ արտեր հերկուէին , հունձքեր քաղուէին , աշխատեալ կ'ընէին : Ու ասիկա օրեր ամբողջ : Ու այդ մղձաւանջէն հալածական , այդ եկեղեցիին բակին մէջ , այդ մարդկերը շարունակեն բռնաբարութիւն , այրութիւն , մորթութիւն , աշխատեալ հոգի էր եղած պատկերներուն կնիքը իրենց ուղեղներուն , արիւնիին , ու չհասկնան թէ ի՞նչպէս այդ ամէնը եղան իրենց վրայ : Երեք էջ պիտի առնէ՛ զիրքէն սա իրաւազը ու հաղաթանքներու սա ողբերգութիւնը պիտի խտանայ այդ մատ մը կտաւին վրայ : Բայց աստիճանաբար է հրաշքը : Այդ խեղճ ու պատառ միջոցին վրայ Տիկին Եսայեան փայլակնատիւ արագութեամբ մը պիտի բանայ պահեր , կսկիծներ , վէրքեր ու անդունդներ , որոնք ուրիշ զիրքերու մէջ գլուխներու կարօտ են գէշ աղէկ նուաճուելու համար : Կը մօտենան այդ մարդերը : Ու հոտ են : Ու ձայն են : Ու լուսութիւն են : Ու երազ են : Ու ամօթ են : Ու անփոփոխ կսկիծ են (ամէնն ալ ունին իրենց մեռելները) : Ու այս ամէնը միեւնոյն ատեն : Մէկ ամանակի մէջէն : Ու էն աւելի՛ն ալ : Վասնզի զանոնք մեր առջեւն են անցնող կախարդը մեզի պիտի տայ այնպիսի զգայութիւններ , որոնց առաջին անգամ է որ կը հանդիպինք : Ու երբ կը դոցոյի վարագոյրը տռամին վրայ մենք մեր սարսափին մէջ չենք հաւատար , դահլիճն նման , թէ կրնան ըլլալ այս բոլորը : Կոյրերով տեսնելու սա հրաշքը բացառիկ էջ մը չէ՛ այդ զիրքէն : Հոն ամէն վիճակ տրուած է այս խնդիրներով իրականութեան միտող ճշուամբն ընդմէջէն : Կը քաշուին ձեր մտքէն այդ մարդերը , բայց չեն ջնջուիր : Հետքեր են , ստուերներ են , յամառ , անհաճանջ , որոնք կը դառնան զէպի թու սիրտդ , զձեռքդ կարծես կախարդական հարցականը , Ի՞նչ պէտք : Նորէն ձեզի կը թողում մտքի առջեւ բերել փողոց մը : Տունէ մը դուրս կը հանեն քսանամենի երիտասարդ մը : Փաթթուած են անոր մայրը , ինքը , դահլիճները : Ու գրէ՛ք այդ աղուն աչքերուն մէջ ինչ որ այդ պահուն անիկա կ'ապրի իր հիւլէներուն անայց խորքերէն : Ու գրէ՛ք այդ մօրը բերնին բառեր , որոնք քարերն իսկ կրնային մեղմել , բայց որոնք կը թափին մարդոց սրտերուն վրայ իրենց զոյլութեան , բարիքի , վայելքի անձրեւ : Ու ըրէ՛ք սուրբերը աւելի փայլուն : Ու ըրէ՛ք

սրտերը աւելի երջանիկ, երբ այդ տղան կը թաւալի գետին, կը պլլուի մօրը բազուկներուն մինչեւ որ կարուի ոտքը գետնէն ու տարուի... : Դուք չէք կրնար մտքով իսկ զիմանալ պատկերին : Ու այդ մայրը հոտ պիտի պոռայ, մինչ անդին կը մորթեն իր տղան... :

Ձեմ գիտեր, պէտք կա՞յ շարունակելու այս ահաւոր շարժապատկերը : Վստահ կրնաք ըլլալ որ երեք հարիւրի մօտեցող այդ էջերէն իւրաքանչիւրը այս գիծի ոճիրներու բնածնն է, մէկը միւսէն աւելի աղեկարար, մէկը միւսէն աւելի ընդվզեցուցիչ : Ու տարօրինակը հոն է որ այդ յաճախանքը, կրկնութիւնները, չեն դառնար գրական, բառ, ու չեն վերածուիր գիրքի վկայութեան : Ընդհակառակը : Կը պահեն անհուն իրենց եղերականութիւնը, մեր յոգնած ջիւղերը միշտ սպաննելով : Այսպէսով է որ գիրք ըլլալէ կը դադրի այդ պատկերացումը, դառնալու համար տեսակ մը կեանք, իրականին ամբողջ անձուկովը, հանովը, ամօթովը թրթռուն ու զարհուրագին :

Այսքան ընդարձակ սա ոճրապատումը, գիրքին մինչեւ վերջը կը մնայ իր ուժգնութեան ամբողջ աստիճանովը, առանց տկարացման որեւէ նշանի, առանց ստեղծելու անխուսափելի միօրինակութեան, կրկնումի զգայութիւններ : Տպաւորապաշտ թեքիքը չէ հոս միջամտողը, որպէսզի խնայուին մեզի այս վրիպանքները : Այլ բուն իսկ մեծ արուեստին պաշտպանութիւնը : Վասնզի թշուառութեան դժբախտութիւններէն մէկն ալ մեզ յոգնեցնելն է : Ի՞նչն է այդ պաշտպանութեան տարրը, որով առանց յիճակներու պատրաստութեան, առանց դանոնք շահագործող մեր միջոցները արժեցնելու, մեր պատմումը կը բաւէ մեզի : Ատիկա թերեւս կու գայ միւս իսկ նկարագրէն : Երբ յուզումի հասնելու համար գրագէտը երբեմն քանի մը հարիւր էջ կեանքի խմոր մը կը շաղուէ, մեր համակրանքին, ատելութեան, սարսափին ստեղծները երկար մարզանքներէ վերջը ընտանեցնելոյ իր մատներուն, հոս, ճակատագրին դժնդակ մէկ կարգադրութեամբը, զանցուած են այդ մարդանքները ու մենք բոլորեալս նետուած՝ յուզումին ծովին մէջ : Մարդեր սպաննելը թուրքերը հանած են արուեստի : Ու սա հակադրութիւնն է որ մէկ հարուածով կը գտնէ մեր սիրտը : Տիկին Եսայեան տուած է, հաւասար սրայծառութեամբ, խորութեամբ, ջարդող ժողովուրդն ալ, առանց մեր գրականութեան սքէրէօթիփ կերպերուն մէջ իյնալու, ինչպէս առանց տկար սանթրիմանթալիզմի : Արագ, դահերուն բառերուն ընդմէջէն գողցուած տարրեր են որոնցմով կը յօրին-

ուին այդ մարդերը, իրը արդիւնք կարդ մը բուռն քննողներու՝ քա-
ջածանօթ աշխարհի քանի մը ժողովուրդներուն, բայց իբր բազադրիչ
հոգեկան ազդակ մնալով մեծ առեղծուածներէն մէկը արդի հոգեբա-
նութեան: Ո՛ր տնծանօթ ուժին դիմովը սա երիտասարդը որ իր պար-
տէզին մէջ միջնատները սպաննելու առիթով իսկ զժգոհանք մը, ներ-
քին տնհանդատութիւն մը կը հաստատէր որ մը առաջ, օր մը վերջը,
կոչի մը, նշանի մը, թեկադրութեան մը վրայ, հեշտադին իր դանակը
կը մխէ յղի հարսի մը որովայնին մէջ... Այս է ահա անըմբռնելին:
Թուրքերու հոգեբանութեան սա մութ կողմերը դիւրին է բացատրել
կարծել կարող մը տարադնէր քէլով — մոլեռանդութիւն, ամբոխայիմ
յուզումներ, վայրենութիւն, դեռ չզարգացած խղիմսամբ: Բառե՛ր
ամէնքը: Այն յիսնամեայ կոյրը որ թերեւս քառասուն տարիէ ի վեր
օր մը չէ փախցուցած իր Աստուծուն առջեւ առանց հինգ անգամ ծըն-
րադրելու, պիտի կարծէ իր մեծադոյն յարգանքը ընծայել Անոր,
պարտքերուն ամենէն սրբազանն ալ կատարելու առիթը չահագործե-
լով: Ան պիտի ազաչէ որպէսզի ազջիկ մը բերեն իրեն, իր ձեռքով
իսկ մորթելու համար: Ատանայիներուն պատմումը այդ մասին կաս-
կածէ զուրս կ'ընէ գրուագին ստուգութիւնը:

Գիրքին հետ մեր մէջ յառնող հարցերը, բոլորն ալ սա եղե-
րականութիւնով պարանուած, կը դարնեն դռները մեր բանականու-
թեան, հիմքերը մեր խղճատանքին, կը թօթուեն մեր բոլոր ջիւղերը
ու ընթերցումը կը վերածեն տարօրինակ տաղնապի մը: Այլեւս էջ
չունիք ձեր առջեւ: Ու տեղի կ'ունենայ բառերուն կախարդութիւնը,
այն քիչ անգամ պատահական հոգեւիժնակը որով արուեստի էջ մը
կը մոռցնէ ինքզինքը, ու կը դառնայ կենդանի, տնձնաւորուած,
մասնաւորուած բան մը: Այս կախարդութիւնը արուեստագէտին ա-
մենէն հզօր շնորհն է միշտ: Պիտի արուին անոր տարրերը երբ յօ-
րինուի զրազէտին դէմքը:

Չեմ կրնար զբաղիլ ՊՐՈՄԵԹԵՈՍ ԱՐՁԱԿՈՒԱԾՈՎ այն գլխաւոր
փաստին համար որ այս reportage ը կ'ընէ եթէ ոչ ապսպրուած, գոնէ
ոչ միատարր վիպութիւն մը: Կասկածի տակ չեմ դներ որ այդ տը-
պաւորութիւնները կու դան անկեղծ յուզումներէ, ճշգրիտ պատ-
կերներէ: Բայց կը կրկնեն այն պայմանները որոնք ՆԱՀԱՆՁՈՂ ՈՒԺԵՐ
մեծ վէպին մէջ անգամ մը պարտադրեր էին իրենք զիրենք: Այդ վէ-

պին վրեպանքը փորձեր էի հասկնալ իրը զգայութիւններու անբաւարարութիւն: Տիկինը հոս սեւեռել կը ջանար բան մը, որ ծանօթ էր իրեն ուրիշներու վկայութեամբը, անիկա չէր ապրած այդ ամէնը: Հոս, ապրումը չէ որ պակասած է, այլ ասոր այն աստիճանը որ ապրումը կ'անդալտացնէ, զայն փոխակերպելու համար արուեստի: Երկաթը կը հալի անշուշտ, բայց ջերմութեան ոչ թէ քանի մը հարիւր աստիճաններով: Տիկին Եսայեան այդ երկրին ազատագրութիւնը պատմելու համար խնկած է աճադարանքի, ապսպրանքի վրայ գործելու թերութեանց: Իր ապրումները, այնքան հարազատ ուրիշ միջավայրերէ (*), հոս չեն դոտած բաւարար incubation-ի շրջան մը որմէ վերջ արուեստը կ'ըլլայ կարելի:

*
* *

Տիկին Եսայեանի տպաւորապաշտ մեծ գործերը պէտք չէ մոռցնել տան այն միւսները, որոնք թէեւ ծաւալով պղտիկ, բայց թանկագին վաւերագիր կը դառնան անոր գրական խառնուածքը լուսաւորող: Դուք զիտէք արդէն թէ անոր վէպերուն հիմնատարը կու դայ այդ տպաւորութիւններէն, երբեմն խակ, առանց ենթարկուելու անհրաժեշտ դործողութեանց սրոնք մեր զգայութիւնները կը մեղմեն, կը սրեն, զանոնք ներս մտնելու արժանի կեցնելու համար արուեստէն: Իրեն համար վիպական տարտամ յօրինում մը բաւ է այդ շահագործումը ընելու անձնական ապրումներուն: Կե՛ղծ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ սաթիւը նմոյշ մըն է այդ կերպին: Բայց անոր ՍԿԻՏԱՐԻ ՎԵՐՉԱԼՈՑՍՆԵՐ շարքը, արձակ քերթուածներու կաղապարով ու թեքնիքով պատմումները, ՆԱԽԱԿԸ, ԱՇՈՒՂԸ, ԵԱՇՄԱԳԸ յիշելու համար ամենէն ծա-

(*) Անոր՝ փաթեզը տուած է երկու գիրք, Կե՛ղծ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ, ՍՊԱՍՄԱՆ ՍՐԱՆԻՆ Մէջ: Վերջինը տպաւորութեանց այնքան կենդանի, դիտողութեանց այնքան սուր յեղուժով մը որ դժուար կը դառնայ ըմբռնելի եթէ երբեք տարիքիմ, այսինքն զգայարաններուն քարմուտիւնը չոգեկոչեմք: ՊՐՈՄԵԹԷՆՈՍ ԱՐՁԱԿՈՒՄ-ԵՐԸ ծերութեան գործ մըն է: Ու ծերութեան գործ մը ուղիղ վկայութիւն երբեք չի կրնար ըլլալ: Անիկա կը յաջողի ա) — ամէն անգամ որ յիշատակներու (բաւական, սոսկ քառորդ դար մը հին) վերարտադրութիւն մըն է: Հոգեբանական դասագիրքեր կու տան բանալիմ այս յաջողութեան: ՍԻՆԴՏԱՐԻ ՊԱՐՏԷՉՆԵՐԸ չէ՛ք կրնար մոռնալ: Ինչպէս չէր կրցած մոռնալ հեղինակը: Բ) — երբ զգայութիւններու վրայ աշխատելու տեղ իմացական գեոիքի մը վրայ կը զարգանայ: Մեր մէջ ամենէն ուշ մեռնող մասը մեր իմացականութիւնն է: Ու ՊՐՈՄԵԹԷՆՈՍ ԱՐՁԱԿՈՒՄ-ԵՐԸ միտքի գործ մըն է, այլ զգայարաններու արձանագրութիւնը:

նօթները կարեւոր թիւ մը նորավէպ հիպոթիս յօրինուածքին մէջ չըսեղմուող ուրիշ յօդուածներու, պաշտօնական պատերազմի օրերէն զգայութիւններ, իր վէպերուն մէջ լայն հատուածներ որոնք չեն մարսուած (ըսել կ'ուզեմ՝ որոնք վէպին հերոսներուն բռնի հրամցըւած անձնական զգայութիւններ են, պահելով անձին երանդը, չներդաշնակուելու չափ հերոսներուն հոգեբանութեան, այն մշտական ոգեկոչումն'ըր՝ նկարչական զգայութիւններու այնքան առատ, բայց վէպերուն համար ոչ անհրաժեշտ, նոյն իսկ քիչիկ մը բեռ)։ Բոլորն ալ տպաւորապաշտ խառնուածքի մը զօրաւոր ապացոյցները կը կազմեն ։

Չեմ բաժնէր հիացումը որ այդ կտորներուն առիթով յեղեղուեցաւ իր անունին հետ ։ Անոնց խորը թրթռացող մեծ զգայնականութիւնն էր հաւանաբար դահաւորակը այդ փառքին ։ Տիկին Եսայեան մեծ միտք մը ըլլալէ առաջ, մեծ զգայութիւն մըն է, ու ասիկա՝ վճռաբար ։ Գրական մեր երկու սերունդները այդ ուժգնութեամբ, բացարձակութեամբ զգայնութիւններ չէին յայտնաբերած ։ Ռոմանթիքներուն Դուրեանը անշուշտ չքեղ անուն մըն է, բայց բանաստեղծ մը, որ պատեհութիւնը չունեցաւ իր անձը արձակելու, ընդարձակելու, անկէ ներս առնել կարենալու համար տաղանապանքը իր օրերուն որ ապահովաբար աղջկան մը սեւ աչքերով կամ լճակի մը փրփուրներով, ալեակներով պայմանաւոր բան մը չէր ։ Իրապաշտները, ըստ սահմանին, դէմ պիտի ըլլային արդէն զգայնութեան, անանձն դործին պաշտամունքը պարտադրելով իրենց տաղանդներուն ։ Արուեստագէտ սերունդին մօտ զգայնութեան վերափառքը անշուշտ չահն է մեր նոր քերթողութեան ։ Բայց նոյն ատեն, նիհար տաղանդներուն համար անիկա կարեւոր վտանգ մը ըլլալէ չդադրեցաւ երբեք ։ Այս նկատողութիւնները կու գան մեծ արդիւնքէ մը որ արձակ քերթուած յիմար անուշով մը՝ մեր զրականութեան մէջ յաւակնեցաւ նոր սէր մը ստեղծել ։ Չրաքեան, Պարթեւեան, Թէքէեան, Մեծարենց, յիշելու համար միայն վաւերական տաղանդներ, ունին իրենց մեղքերը այս սեռէն ։ Ռ․ Չարդարեան, Տիկին Եսայեան կը կարծեն վտանգին չըմանը ընել վիպական տարտամ քանի մը գիծ ալ նետելով այդ զգայնութեանց թուլիկ շեքտերուն ներսը ։ Այդպէսով է որ պիտի զրուին ՈՎ Ռ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԸ ՌԵՆԻ ՀՈԳԻՆ ՄԷՋԸ ու ԱՇՈՒՂԸ ։ Տիկին Եսայեան իր տաղանդը պէտք չունէր փորձի ենթարկելու ապացուցանելու համար ընդունուած իրողութիւն մը ։ — Ատիկա արեւմտահայ աշխարհաբարին զաշնութիւնն էր, փափկութիւնն էր, նկարչադեղ շնորհն էր, որոնք չեն պակսած մեր միջակ գրողներուն

խակ պատրելու աստիճանն ատոր ծանօթ չեղող զատույնները^(*) : Ու ԱՇՈՒՂԸ քիչ բան է, այդ շնորհներէն դուրս :

Միւս կողմէն, իրողութիւն է որ խռովիչ, նոր, խակալէս քերթողական մթնոլորտով մը տալորուն պղտիկ զլուխ-զարծոցներ են այդ կտորները, միշտ փրկուած բառակոյտ մը մնալու իրենց ճակատագրէն, հաղորդական, իրաւ այն զգոյնութեամբ որ հարազատ, գտարիւն, թանկ գրադէտ մը կը բնորոշէ : Այս սրբազան տարրին միջամտութիւնն է որ ԱՇՈՒՂԸին քիչ մը մեծ դոյները, յարգարուն պատկերները, կշռաւոր դաշն նախադասութիւնները կը պահէ բնականին սահմաններուն վրայ, ու անոր կու տայ առնուազն մարդկայնական ջերմութիւն, որ գինաթափ կ'ընէ նոյնօրինակ ուսմանթիղմին ճնշումէն մեր տհաճութիւնը : Մինչ այդ ամէնը, առաւել՝ իմաստ, առաւել exotisme, արեւելապաշտութիւնն անբաւական պիտի դան փրկելու ուրիշ համբաւեալ կտոր մը, այս անգամ ուրիշ գրողէ մը (Ռ. Զարդարեան), որուն ՈՎ ՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԸ ՈՒՆԻ ՀՈԳԻՒՆ ՄԷՋԸ արձակ քերթուածին (ուրիշ անունով՝ ՀԵՐԻԱԹԻՆ) զազաթը նկատուեցաւ մեր աճապարոտ, թէթեւհոգի զատումէն :

*
* *

Տիկին Եսայեան օրուան չարժուովն պիտի մասնակցէր յաճախ իր բոլոր միջոցներով : Սահմանադրութենէն առաջ անիկա ամէն տեղ է, օրաթերթ ինչպէս հանդէս : Իր ստեղծագործ ճիւղը իր դերադոյն աստիճանին վրայ է այդ շրջանին : Բայց, նմանելով քիչ մը կանխող սերունդին ընդհանուր տիպարին, պիտի զրէ՛ւամէն բանի վրայ : Եւ—

(*) Իբր հետաքրքրական դէպք հոս կը յիշեմ փառքը զոր Յ. Ճ. Սիրունիի մէկ ոտամառը **ՀԱՅՐԸ** (Գարուն ալմանախ, Մոսկուա, 1910) արթնցուց արեւելահայ դասողներու ակումբին մէջ : Կը հիւսնային այդ ոտամառորին արագութեամ, կենդանութեամ, քաղցրութեամ ու չէին անդրադառնար որ քերթուածի մը մէջ արտայայտութեան աս կարգէ շնորհներ այլեւ բնական դարձեր էին արեւմտահայ գգայնութեան որ զանոնք *չէր հշտարեր*, վարժուած ըլլալուն, ու բանաստեղծութեան համար խորքի, ներշնչման ուրիշ առաքինութիւններ կը պահանջէր, հերքելով **ԺԱՆԵԱԿԵՆԵՐԸ**ին (Սիպիլ) փառքը, ծանրանալով թէ՛ քեանի գգայնութեան, կամ վարժանի գգացողութեան : Թերեւս նոյն այս իրողութեան փաստ կը ծառայէ վնիւ մը որ **ԱՇՈՒՂԸ** միտ միմակը բաւ կը նկատէ Տիկին Եսայեանի անունը անմահացնող (Վ. Փափագեան, **ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒՄՏԱՃԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ**) : Արեւելահայերուն մօտ հասկնալի սա պատրանքը արեւմտահայերուն գրագէտները պիտի վարակէր ու պիտի ստեղծէր **ՍԱՐՔՈՅԻ**, **ԳԱՄԲԻ** նման միջակ, երբեմն աւելի վար փառքեր : Արտաշէս Յարութիւնեանի՝ **ԹԻՖՈՒԿԸ**,

յաջորդ տաղնապնդերուն (պատերազմ մը ըրաւ մարդկութիւնը տաղնապի մը համար ու իրր արդիւնք իր յաղթանակին ունեցաւ տաղնապներու գերաճուն գրոս մը) անիկա պիտի գործէ, գրէ, թերթ խմբագրէ, այս անգամ ընկերային դասակարգային մեծ խնդիրներու սլաքներուն ներքեւ: Տարիներով, հաշտութենէն վերջ, անիկա ի հաշիւ Երեւանի պիտի վարէ «Երեւան» պարբերականը, հոն պաշտպան կենալով չեմ ըսեր վերջաւորաց, բայց իրեն համար ոչ հիմնական կեցութեանքներու: Տիեզերական տառապանքին դէմ իր զինուորապետութիւնը չեմ վերածեր գրական կեղծիքի: ԱԽԵՐԱՎՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ հատորը այդ տառապանքին ամենէն սրբապան գիւցադներգութիւնն էր եղած ու անոր սրտին գերլումներուն անմահ արձագանգը: Իր պարբերականը քաղաքական ուղղութիւն մըն էր, այսինքն անդոյթ եթէ ոչ անդոյ բան մը ժողովուրդի մը մէջ որ անկէ զրկուած էր սանկ հաղար մը տարինեղէ ասդին: Հերքել այս պատմական ճշմարտութիւնը, հաւատալ ասոր ճիշդ հակառակին ու ինքզինքը խորել անշուշտ ակամայ — մեր մէջ նշաններ են քաղաքական հասկացողութեան: Տիկին Եսայեանի նոր արեւելումը ոչ աւելի է ոչ պակաս իր այն արեւելումէն որ պատերազմը կանխող իր գործունէութեան իմաստը պիտի ըլլար:

Ինչպէս կը տեսնուի, այս ընդհանուր ցուցմունքներու շարքը գրականութեան մը պատմութիւնը կը հետաքրքրէ առանց որ անոնցմով բան մը շահի գրապէտի մը գէմքը, եթէ յաճախ տոյժին ալ չառաջնորդէ դայն: Ըսեր ու ըսեր եմ միասէն որ այդ ողիւրն գործը պիտի ըլլար մեր գրականութեան: Տիկին Եսայեանի գրական արդիւնքին կէսը այսպէս կը զոհուի օրուան կարիքներուն: Հիմա որ աւարտած է ան իր գրական ճակատագիրը, հիմա մանաւանդ պիտի անդրադառնայ կարուստին որ իր ժամանակին, զգայնութեան, խելքին ամենէն լայն մասերը ուղեց իրմէ ու կը մնայ իրբեւ փոշի, իր անունը, յիշատակը ծանրաբեռնելու ահաւոր ալ բախտով մը:

Այս ընդհանուր հաշուեկշիռէն վերջը կը ճշգեմ, իր գործունէութեան սա զանազան երեսներուն վրայ, իր գրապէտի խղճմտութեան կարելի արժանիքը:

ա) Անոր գրական դատաստանները արու եւ առողջ իմացականութեան մը ուժովը պայմանաւոր եղան: Եւ ուժը միշտ գումար մըն է: Խօսած է 1910էն առաջ գրական հարցերու վրայ, որքան որ անոնք կրնային մատչելի ըլլալ թրքական գրաքննութեամբ ահաբեկուած ու շղթայապիկ հրապարակի մը համար: Պալպալի գործէն իր ուր-

ուսուցումները, կրներու դէմքեր, Ռընէ Կիլի քերթողութեան (poésie instrumentale) վրայ նշմարներ, օրուան դրական մանրուք խընդիներուն շուրջ իր filet-ները, իր վիպականներուն մէջ, իր հերոսներուն վրայով իր դրական դատումները, մեզի կը թելադրեն առնուազն լիքուրիւն: Անիկա չի նմանիր ընթացիկ դատողին որ քանի մը կարկտան դադափար իրարու կը բերէ ու պատմութեան մը պէս կը փոխ զիրքի մը կամ դէմքի մը վրայ: Ձէ անշուշտ ինքնատիպ, խոր մտածողը որ շրջան կը յօրինէ, առնուազն ակօսներ կը քաշէ: Բայց իր թափանցումը, հասկնալու կերպը միշտ ապահով ճաշակ մը կը նախադրեն ամէն անգամ որ իր դատումները գեղանան, մասնաւորութիւն: Ամբողջ վէպ մը, համարառ տիտղոսով մը Վէպը, նիւթ ունի արուեստագէտի, արուեստի տաղնապ մը: Ուրիշ մը, Կեղծ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐ, հակառակ երզնիական ոլորտի մը, շրջանակը կ'առնէ վաւերական արուեստին սպասարկուններէն: Ու ի՞նչ փաստ՝ այն գեղեցկութիւնը որ Պալլաքի մը Illusions Perdus վէպերունը մնաց: Այսօր ալ կը կարգանք այդ էջերուն հմարուած տաղնապները, երբ այնքան հեշտակին մոռացման մը մէջ կը պահենք 1830 – 1840ի շրջաններուն թերեւ քանի մը հարիւրը անցնող իրական անունները ֆրանսական դրականութեան սպասարկուններուն: Վէպըն աւագ դերակատար Հրապարկ 1900ի հայ դրականութեան համար աւելի յատկանշական, աւելի իրաւ անձնաւորութիւն մըն է քան խումբը մարդոց որոնք մինչեւ 1908 Պոլսոյ մէջ վէպ, քերթուած հրատարակեցին, թերթ, պարբերաթերթ վարեցին, եւ որոնց անունը չեմ կարծեր որ լուրջ դրական պատմութենէ մը ներս անցը ունենայ: Արեւմտահայ դրականութեան ընդհանուր ըմբռնողութիւնը շատ աւելի պայծառ է իրեն համար քան դայն ի պաշտօնէ դատելու սահմանուած ինքնակոչներուն մէջ: Դուրեանը ոչ միայն զգայնութիւն մըն է իրեն համար, այլ եւ արուեստ մը: ՍԽԷՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՁՆԵՐՈՒՆ մէջ Տիկին Տիւսաբի այցելութիւն մը պատմած պահուն անիկա անդալի կերպով մը պաշտպան կը կանգնի նորոյթէ ինկած դրագէտ կնոջ, անշուշտ այդ նորոյթին կուռքը եղող ուրիշ մը (Տիկին Սիպիլ) արժեզրկելու անպիտակից հոգեբանութեամբ մը: Բայց իր վէպերուն մէջ անիկա դէմ է թեթեւ, անլուրջ, նոր-նորմանթիք, փրփրայոյզ ու ժանկարագրող բառախաղին, որ 1900ին դրականութեան յղացքը կը փոխարինէ ու կիներու եւ իգացած ալրերու սրտառուչ փաղանք մը կը խանդավառէ: Եւրոպական մեծ շարժումներ անձանթ չեն իրեն: Իր նախասիրութիւնը՝ դրականութեան մէջ բարձր դեր մը տեսնելու, աւելի յաւակնոտ տարադով մը՝ իմաստ դնելու, անպայման ուշագրաւ էր: Կինն

էր ան որուն վէպերուն մէջ արուեստի նուիրուածներ, մտաւորականներ, երկու սեռէ, բարձր գասակարգի իբր ներկայացուցիչներ կը վերլուծուին դերասանաց ախորժակով մը: Հարիւր տարի վերջը արեւմտահայ մտաւորական տիպարներուն ուսումնասիրութիւնը անոր դործին վրայ միայն կտրելի, թանկագին նպաստ մը պիտի կադմէր այդ մշակոյթին հասկացողութեան: Եւրոպական իմաստով դատող մը չէր անիկա: Բայց Արեւմտահայ գրականութեան լրիւ պարզակումին համար ոչ մէկ անբաւականութիւն: Ու եթէ մտածենք որ վէպ, փորձ, վիպակ, ընկերային շարժումներու լուրջ փընտըռութենք, մեծաքանակ օրուայ հարցեր իրացած են նոյն այդ գործունէութեան ընդմէջէն, Տիկ. Եսայեան կը դառնայ եւրոպական դրողի միջին տիպարին: Պատերազմէն վերջ անիկա իրեն պիտի տայ դերը պայքարող դրազէտին ու պիտի ճարտարութիւն հայթայթելու համար նման դերի մը հարկադրած իմացական պատրաստութիւնը: Թէ ո՛ր աստիճան պիտի արդարացնէր իր յաւակնութիւնները, այդ չէ կականը: Բաներ կան որոնք չենք կրնար սորվել որոշ տարիքէ մը վերջ, ինչպէս Փիղիք աշխարհին մէջ կան fonction-ներ, որոնք արտօնուած չեն մեր մարմինն, միշտ որոշ տարիքէ մը առաջ կամ վերջ: Էականը պայքարը ընդառաջելու իր կոտորն էր, մտածման արարքը նիւթական կիրքի մը պէս զգալու իր երկտասարդութիւնը: Ու այդ իսկ հաստատումով մենք չենք տառապիր զինքը տեսնելով մտածման այդ դրութեանց մէջ որոնք չեն հերքեր իր խառնուածքին հիմնական վկայութիւնները: Ազնուասկետական գրազէտ մը չէր եղած անիկա: Չէր եղած նմանապէս պոլսատիպ փետրուի մը: Ու այս է թերեւս այն թաքուն պատճառը որ պիտի պաշտպանէր զինքը երբ խորհրդային կարգերու փրփականտին տրամադրեց իր դրիքը: Անշուշտ իր դէմքը չունի շահելիք այդ գործունէութեան որեւէ պսակ: Բայց չի ալ կորսնցներ^(*): Զի կորսնցներ, վասնզի Տիկին Եսայեան չի նմանիր հաւատափոխ այն փերեզակին որ զրականութեան մէջ զդուելի է ամենէն աւելի: Պատերազմէն ասդին, խորհրդային փրփականտը պառակտեց մեր մտաւորականութիւնը, քիչ մը ամէն տեղ, կեդրոն

(*) Կէտի մը մէջ միայն այդ կորուստը կը քուի յստակ: Ատիկա ազգային հարցին դէմ խորհրդային քննադատութեան որդեգրած գաղափարաբանութեանց բնորոշումն է իր կողմէ: Հոս ժամարտութեան, իրաւացիութեան հարց մը չկայ, այլ իր իսկ մտածումին բռնադրուած գեղծում մը: Տիկին Եսայեան մեր բոլորին չափ, եթէ ոչ աւելի, կը մանջնար քուրքը: Ու մեր կործանումին ազգակը դուրս էր մեզմէ: Այդ ազգակը մեր իմաստութեան կամ յիմարութեան մէջ տեսնել գիշամիլը կեցուածք մըն է որ չներեցիմք իրեն:

ունենալով փարիզը: Անուններ չեմ տար, այդ թշուառութիւններուն հոս յիշուելու փառք մը խնայած չըլլալուս համար ոչ անշուշտ: Իրողութիւն է որ կարեւոր թիւ մը մեր երկրասարդ տաղանդներէն, ուղեկորոյս, գլխակորոյս, մեծ քաղաքին մէջ անօթութեան ու հեշտանքին հետ զէմ զէմ, հսկելան հանդիտութեամբ մը հակեցաւ զազափարնեբուս որոնց կրնար գիմողրել, եթէ երբեք ուրիշ պայմաններ տրամադրուին այդ տղոց առնուապն ախառներուն...: Տիկին Եսայեան շարժումին կեղբոնական անձնաւորութիւնն էր: Մարդկային տառապանքը, որ քանի մը տասնեակ միլիոն մահերու դուրս մըն էր, հոգիներու վրայ բեռցուած պատերազմական անլուր տուգանք մը, անոր ջիգերը պիտի սարսէր շատ աւելի խոր, պատըռտող յուզումներով, քանի որ Տիկինը տուած էր արդէն փաստը այդ զգայնութեան: Անիկա անցաւ բանակին մէջ այն մարդոց, որոնք մեր քաղաքակրթութեան այդ մեծադոյն աղէտը վճռեւ էին, դէթ այդ օրերուն, միանգամ ընդ միշտ հալածելու մեր կրկէսներէն: Ու այդ արդիւնքին հասնելու համար լծուեցան աշխատանքի: Ծանօթ է պատերազմի գրականութիւնը զինուորներու յուշերով, կողոպտներու յիշատիւթիւններով մայրան իրական ու ահաւոր: Եսայեանէն չեմ տեսած յաջող էջ մը: Իր ՄՈՒՐԱՍԻ ԿԵԱՆՔԸ կենսագրութիւնը անարժան է իր, ինչպէս հերոսին անունին(*): Ծանօթ է միւս ալ գրականութիւնը,

(*) Արեւմտահայ գրականութիւնը մեծ անփութեամբ մը մտադրամ մէջ կը քողու մեր պայքարին մեծ դէմքերուն փրկութեան գործը: Մուրատը մէկն էր ատոնցմէ: Ո՛չ Տիկին Եսայեանի, ո՛չ ալ վարանդեանի գործերը, զայն սեւեռնու իրենց փառասիրութեան մէջ, չեն հասած նոյն իսկ միջին փառքի մը: Այդ մարդը, նմանները, պատրաստ հերոսներ էին վիպական գործողութեան մէջ: Տիկին Եսայեանի վրիպամբը ըմբռնելի է ի վերջոյ: Լեռները չեն պատմուիր այլ կ'ապրուին: Ու Մուրատի հոգին ըմբռնելը ականջի, երեսակայութեան գործ մը չէ, այլ ջիգերու, մորթի, մեր բառով՝ ապրումի: Անգին տարողութեամբ դէպքեր անցան այս ժողովուրդին գլխէն, վերջին յիմամեակին: Տասնեակ հազարով կը հաշուուին դէմքերը որոնք գնմ առնել գիտէին ու մեռան ատկա ձեռքերին: Ի՞նչ է անդադարձը այս հսկայ տագնապամէին, մեր արուեստին վրայ: Գրեթէ ոչինչ: Ինչ որ իբրեւ յուշ, օրագրութիւն, *արշիւի տարր* իջած է հանրային սեպկանութեան պատմական վաստակ մըն է, գրեթէ բոլորովին օտար՝ արուեստին: Ամերիկայի «Հայրենիք»ը այդ ուղղութեամբ դարձեւ է կազմած: Եւ սակայն այդ ճօթերը գրեթէ կը խաթարեն իսկ իրողութեան այլապէս ահաւոր, մեծ, սրտառու գեղեցկութիւնը: Ի վերջոյ արուեստը ունայն քան մը չէ: Առանց ամոր՝ պատմութիւնը արձանագրութիւն է եւ ոչ ուրիշ բան: Կարդացէ՛ք Անդրանիկ յուշերը, այդ հանդէսի հաւաքածոներուն մէջ, ու պիտի տառապիք աղքատութեան այդ աստիճանէն: Կը հասկնամ որ անոնց հեղինակը արուեստագէտ մը կրնար չըլլալ: Բայց այդ յուշերուն քեղարմոք՝ անոնց վրայ որոնք արուեստագէտ ծնած էին: Տիկին Եսայեանի

պատերազմին ընդդէմ, որ միջազգային մէծ գէմքեր զբնդան հզօր հարցեր, ամբողջ արդի քաղաքակրթութիւնը, մտածող մարդկութեան արհեստագործի խաւերը շահագրգիռող: Տիկին Եսայեանի մասնակցութիւնը այդ շարժումին անշուշտ աւելի կ'արժէ քան ուրիշ հաւատարմի մը բարբառները Արեգ Հանդէսին մէջ (1922 — 1923, Վիեննա, Պերլին), յատկապէս պաշտպանուած է անուանուող գրական արարքին (acte) փաստերովը, քանի որ ԵՐԵՎԱՆէն առաջ Տիկին Եսայեան զբաժնէր ինքի, մտածում, գաղափարներ, որոնք կը բխէին նոյն ազդեցութենէ, — մարդկային մէծ տառապանքէն: Զեմ կրնար բանալ հոս ուրիշ ալ փարակրաֆ, գնելու համար հարցը արուեստին, ամէն ձգտումնաւոր գրականութեան մէջ: Տիկին Եսայեան ամենէն քիչ մեղաւոր գէմքն է բոլոր անոնցմէ որոնք նոր թէ՛ հին, բայց մանաւանդ նոր՝ իրենց անասելի հաշիւներուն ի հաշիւ հակեցան գէպի այդ աղտոյրուած, ծախու հանուած գրականութիւնը: Անոր ուսումնասիրութիւնները այն արուեստագէտներու մասին որոնք եւրոպական գրականութեանց մէջ ընկերային բարի պաշտպանութեան համար կը պաշտպանէին, արժանի են իրենց անկեղծութեան: Թէ՛ անոնք մեր գրականութեան ընդհանուր չըջափոխութեան մէջ կըլու մը չունին, չունեցան, անիկա չի փոքրեր անոնց իմաստը: 1920էն առդին մենք, Սփիւռքի մէջ գտարած էինք ժողովուրդ մը ըլլալէ: Հոն երեւան ելած գրողները, իրենց չըջանալը տալու հարկադրուած, կը վերածուէին, այդ իսկ ճշունմով, անհատական վիպութեանց: Զունէինք գրականութիւն մը արդարացնող պայմանները այդ մարդոց ետին, վրան, սարին: Անոնք որ յուշեր գրեցին (Համաստեղ, Օհան Կարո) կը ծառայէին մեր բարքերուն բայց ոչ մեր գրականութեան: Անոնք որ պիտի կրնային գրականութեան գիտագիտ մը տալ, Շահան Շահնուր, Հ. Զարգարեան, Ե. Նարեկեան, այսինքն Փարիզի վաւերական տաղանդները, իրենց գիտականութիւններէն, օրուան

վրիպամբը անշուշտ չի մամնի վարանդեանի վրիպամբին որ անբաւականութիւն մըն է անխառն ու քացարձակ: Յետոյ, պատմութիւն ընելու մեր նոր կիւրպը՝ ուրիշ վտարուած է արուեստին զգայարամբը: Եւ սակայն կեանքը կը փրկուի միայն ու միայն արուեստին հրաշքովը: Տիկին Եսայեանի անձը շատոնց դադրած է ապրել: Բայց իր վէպերուն կիները, որոնք կերպով մը մարմնաւորութիւններն են հեղինակին, կ'ապրին անսահման ժամանակով: Իր *Մարտի* տոգոնութիւնը չի փաքթեր մատի, վնիւններու հասնելու համար իր վիպոյի ընդունակութեանց մասին: Իրականութեան հաւատարմի մնալ գիտցեր էր անիկա *ԱԵՐԱՆԿԵՐՈՒՆ ԻԷՋ*: Բայց ի՞նչպէս դատել այդ հեքիասպատումները որոնք գրուեցան, պիտի գրուին ալ տակաւին, առանց ազդեցելու այս տրտում փաստէն: Պատմութիւն: Այո՛: Բայց գործն ինչն ատեն արուեստի. այս պիտի ըլլար մեր ուզածը:

կարիքներէն նուաճուած հետզհետէ պիտի սպառէին: Փարիզէն Երեւանի փոխադրուիլ մը Տիկինն Եսայեանը փրկեց այս ճակատագրէն: ՍԻԼՒՃՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸ չա՜ մըն է հայ դրականութեան:

Բ) — Անոր փեմինիզմը պարկեշտ, հաստատ վկայութիւն մըն է ամենէն տառջ հանդէպ սեռին: 1900ին կիները մեր դրականութեան մէջ ձեռք են ձգած մեծ կարեւորութիւն եթէ ոչ զերազահութիւն: Ունին իրենց հանդէպը: Ու մեծ է թիւը այդ կապոյտ-դուլպայ թըշուառութիւններուն: Եւրոպական ու ամերիկեան հանդէսներու ճաղպանտէն արձագանդ մըն է այդ կիներուն տուածը: Ու հասկնալի՝ քանի որ ընկերային շարժումներու համար այնքան դէժ ու քիչ պատրաստուած են մեր կիները: Ունինք անոր տիպեր փաստը յանձին Տիկին Տիւսարի: Տիկին Եսայեանի կեցութեանը պարկեշտ է. առնչուողն ապրող կնոջ մը բերած նպաստովը այդ դատին: Անիկա Եւրոպայի մէջ հետաքրքրուած է շարժումով ու կը ճանչնայ անոր տարողութիւնը: Ու պիտի չընէ բառակուտային աշխատանքը ՄԱՅՏԱՅԻՆ: Ինչ որ կ'ուզէ՝ մարդկային ըլլալ կրնալու իրաւունքն է, իր սեռին համար: Ու տանկա յատկանշական է պոլսեցի տիպարին մօտ, որ Տիկին Եսայեանի վէպերուն մէջ ամենէն կատարեալ համադրութիւնն է արեւմտահայ կնոջ վէթ իմացական շնորհներուն: Իր լրագրական յօդուածները յօդուածներ են, բայց կեանքէն փրթած: Անիկա զգոյշ պիտի ըլլար ընկերաբանական յաւակնութիւններէ, շատախօսութենէ, հիւկոյակն շանքաժէ, ու այն աժան դրականութենէն որ 1830ին Ժորժ — Սանտիան երազանքներուն երկարաձգումն էր մինչեւ 1890, պոլսական մամուլին մէջ, ուր լրջութեամբ կը պաշտպանէին անգոյ դատեր: Գործնական, ողջամիտ իր յօդուածները, երբեմն գրուած որոշ կորովով, միշտ՝ իրականութեան հատու ըմբռնումով մը, տեսակ մը հակադդեցութիւն կը թուին այսօր Սիպիլեան անտի մտածողութեան որ միշտ բառ է, քիչ անգամ ապրում: Մնաց որ իր վէպերուն մէջ անիկա միշտ արուին ու էզին պայքարը ունի իրեն յենակէտ: Ինչ փոյթ որ դործողութեան բուն մղումներուն ընդմէջէն կիներու մասին անոր մտածումները չհասնին բաւարար պայծառութեան, կարկառի, եթէ կը ներուի այս բառը: Իր հերոսուհիները իրենք զիրենք անդամահատած ստեն իրական կիներ չեն միայն, այլ որոշ իմացական ջրդեղումով յատկանշուած խորհուրդներ: Կինը, այդ ամբողջ գործին մէջ, զգայնութեան համար յարգարուած էակ մըն է: Ասոր մէջ միայն կը դանէ իր իմաստը ինչպէս ինքնութիւնը: Ընկերութեան օրէնքները, կարգն ու սարքը երբեմն կը միջամտեն այդ

զգայնութեան ճամբաները encombrer ընելու տառիձան : Ատոնց ընդդէմ վճռական կեցուածք՝ կ'առաջնարդէ զէպի տառման : Ու եթէ երբեք միշտ չեն մեռնիր կամ մեռցնէր անոնք, սախկա անոր համար է որ կեանքին մէջ այ նոյնն է պարտպան : Որքա՛ն լաց, որքա՛ն համակերպական կործանում տանիքներուն ներքեւ ուր մեր միամտութիւնը կ'ախորժէր խաղաղութիւն միայն հաստատել : Ի՞նչ կ'ուզեն անոր կիները սա աշխարհէն : Բոլոր վէպերուն մէջ անոնք կ'ուզեն ինչ որ ունին ու հոս է սղբերգութիւնը՝ վատնող կ'անդիտանան թէ ունին : Ընտանիք մը կեղծիք մը չէ : Անխիա որոշ հաւաստարկաւորութիւն մըն է : Զայն խանդարելու ծառայող աղաղկները, ուրիշ վէպերու մէջ, բաւական որոշ յորինուածք մը կը պարզեն : Ախորժակներ, միտի պապակ, թանձր կիրքեր, երբեմն ճակատագիր : Տիկին Եսայեանի բոլոր կիները կրնային դերձ մնալ դիւրնք զանցող զրգարաւթիւններէն, եթէ երբեք ուզէին ատիկա : Ու հոս է իր վէպին իմաստը : Իր կիները, բացառիկ տիպարներ, իմացական ճոխ շնորհներով, իրենց զգայնութիւնը կը վատնուեն երբ կը դուրսն անոնց զառիթափին : Անոնք չեն կրնար ընտանիքի հաւաստարկաւորութեան ծանր գիտութիւնը արժեցնել, առանց աղէտի : Այնպէս որ երբ միտքի առջեւ կը կանչէք զանոնք հարցնելու համար իրենցմէ թէ ինչո՞ւ աշխարհը, մանաւանդ իրենց ընկերները (partenaire) կը տեսնեն այնքան տարբեր հասարակաց հանդամանքներէն, ոչինչ ունին մեզի ըսելիք որ ըլլար արդար, առնուազն դոհացուցիչ : Կը ճանչնաք դուք Վերձին ԲԱՅԻՆԻՆ ՀԵՐՈՍՈՒՆԻՆ : Զեմ առարկեր թէ զժուար են նման կիներ մեր մէջ, վատնող կեանքը վեր է մեր առարկութիւններէն : Ու գիտնալու ենք թէ մեր զժրախտութիւնները զգացական բախման կրկնին վերայ, մշուշով կը վարագործուին շատ յաճախ, այն մշուշով զոր այնքան ճարտարութեամբ կը հնարենք, հազար ու մէկ նրբութիւններով, աղմուռներով, իրաւունքի պատգամներով համախառնուող զրոհով մը չքաղարդելու համար խորքին մէջ մէկ ու նոյն թշուառ բանը, մեր միտին պապակը իրարմէ : Կանխող էջերու մէջ այս վերլուծումը կատարուած է : Հոս կ'ախնարկեմ անոր, ըսելու համար թէ ոչ մէկ կանխադրուած մտածում, կանացի գերերու վարդապետական ջատագովանք, սեռերու տեսութիւններ չեն մթաղներ : Տիկին Եսայեանի տեսակէտը որ կ'արտօնէ այդ կնոջ վերջին բաժակը խմել, զայն զըրկելով թէյի հրաւիրուած պատահական բժիշկի մը ետեւէն, աս ալ տէր քանի մը դաւակներու եւ կնոջ : Այս բացարձակութիւնը տիրական է գրեթէ բոլոր իր յաջողած վիպակներու համար : Բոլորին մէջ ալ Փեմիլիաք տիպարին փշրանքն իսկ չի գործեր . այլ հիմնական յի-

մարտիկները որով վաթիսուսած կը քնանան մեր կիրքերը մեղմէ ներս : Բոլոր այդ կիներուն տաղնապին դէմ միշտ կրնաք բացադանչել . — Ինչո՞ւ : Տրամարանութիւնը սնամէջ դատող մըն է այդ Ինչո՞ւն բացատրելու համար : Այս տղերէն յետոյ, Տիկին Եսայեանի կեցուածքը, կիներու հարցին մէջ, կը մօտենայ կանխող վերջադարուն (fin de siècle) զրտկան մայր քեմային, որուն զանազան երեսները մշակուեցան առաւելապէս թատերական զրահանութեան մէջ (Իպսէն, Հ. Պաթայլ, Պերնշթայն) : Մաւմնֆոլիպրին, Նոյամ, Սաւառնին կրասը եթէ քոյրերը չեն Տիկին Եսայեանի հերոսուհիներուն, չեն ստիկա ոչ թէ խորքին, միսին պատգամովը (որ նոյնն է անմիջեպ), այլ հանդամանքներու հանդոյցովը : Տիկին Եսայեան կինը տուած է զպտական էակ մը իրրեւ, քիչ անդամ ենթակայ իր միտքին, ու զերի իր զդոյնութեան : Ոչ ոքի համար կասկածելի է թէ հակառակն էր որ կը յաւակնէր սրտրտադրել Փեմինիսթ վարդապետութիւնը :

Ե.

Գ Բ Ա Գ Ի Տ Ո Ի Հ Ի Ն

Արեւմտահայ զրահանութեան ամենէն կատարեալ զրադէտներէն մէկն է այս կինը, եթէ ոչ ամենէն կատարեալը : Վերադիրը չունի յաւակնութիւն բազդատուական կշիռներու : Գրելու թեքնիքը այնքան թուրքէն տիրապետող, օրէնքներէն, զրական ծաղիկներէն այնքան խորշանք զղացող այս կինը իր մէջ կը համախմբէ այն քանի մը հիմնական նկարագիրները, որոնք զրադէտի յղացքին որոշ իմաստ մը կու տան մեր օրերուն : Այդ իմաստը ընդարձակ է բաւական ու վեր է պոյծառ վերջադիրներուն կշիռէն : Ոչ ոք մտքէն պիտի անցընէ կասկածի ենթարկել Պետրոս Դուրեանին հաշտարը իբր քանաստեղծ, բայց պիտի տարուի նոյն տտեն անոր դործին մէջ ընդունիլ գրագէտ մը : Այս պարզ օրինակը կը բացատրէ շատ մը բաներ, մէկ անգամէն : Դրադէտը հաւաքական յատկանշում մըն է, աւելի քան անհատական relief : Այդ է պատճառը որ տաղանդը . — նախապայման ամէն արուեստադէտի համար — զրադէտը կերպագրելու արարքին

մէջ չհանուել իր Փէթիշական առումէն, երբ կ'ուսումնասիրենք մարդեր որոնք Ալիշան, Պարսեկան, Միսաքեան, Պէրպէրեան, Տէմիրճիպաշեան, Ռ. Զարդարեան կ'անուանուին: Այս մարդոց իւրաքանչիւրը սա ընդհանուր առումին մէջ իր արդարացումը ունի քանի որ իր ձգտող գրական ժառանգութիւն մըն է: Ու թերեւս այս յղացքը կը պաշտպանէր, առանց զիտնալու, հասարակաց ղեռահատանքը, երբ մեծ գրողէտ մը կը տեսնէր Մատթէոս Մամուրեանի ետին:

Տիկին Եսայեան իրրեւ տաղանդ ու իրրեւ գործունէութիւն, մանաւանդ իրր վստասակ լիովին արժանի է գրողէտի իր տիրողոսին: Բայց անոր մէջ այդ յղացքին կատարելութիւնը: — Իմ կարծիքով հոս ալ ղերգնահատում մը չէ կատարուածը: Միտքի եւ զգայնութեան համահաւասար խառնուրդը, որով կը տարբերի անոր մեղի ձգած գործը մեր ջոջ գրողներուն վաստակէն, զինքը արժանի կ'ընէ այդ վառքին: Զի չի բաւեր մարդերը մահու չափ յուզել զիտնալը (Պ. Դուրեան) կամ բառերը ներկի պէս գործածելը (Տ. Զրաքեան), Պէտք է հաղորդ ըլլալ շրջանին հզօրագոյն խոսքներուն, միտքի եւ սիրտի այն տաղնապնդուն որոնք սերունդի մը ճակատագիրը կը յօրինեն, ու առանց հեռ, մէջէն, իր անձը զիտնալ յարգարել այդ ամէնը համադրող տարադներու, վկայութիւններու: Կրնայ պատահիլ որ մեր կարուածը իշնայ միայն մասնակի նուաճման մէջ: Փոյթ չէ: Վէպ մը բաւական ընդարձակ տարազ մըն է որպէսզի գրողէտ մը հոն նետէ իր սերունդին ամբողջ դեմոստոյնը: Նմանապէս քերթուած մը: Երբեմն նամակներու տրցակ մը: Էականը՝ այդ վէպը, նամակները, քերթուածը լեցնող ողիին ընդհանրութիւնն է: Եթէ չըկան մեծ ու պզտիկ գրողէտներ (պզտիկները անբաւականներ են), կան թերի ու ամբողջական գրողէտներ: Տիկին Եսայեան ամբողջական գրողէտ մըն է: Նման հաւաստում մը երբեք հակասութիւն մը չի կազմեր այն միւս ալ ստուգութեան զոր անոր գործը կը պարզէ քննադատին. — տալիս հատուածակառնութիւնն է, անամբողջութիւնն է անոր աշխարհին: Ըսի թէ անոր վէպէն չի յառներ տիրական համապատկեր մը, թէ խրամատներ, բոլորովին լքուած երկրամասեր իր ժողովուրդին ապրումներէն չեն ծածկուելի այսօր: Բայց այս վրիպանքը գործադրութեան վրիպանք մըն է ամէն բանէ առաջ: Ու անխուսափելի ամբողջ Արեւմտահայ գրականութեան համար, որ միշտ ալ պիտի տատապի իրեն յատուկ պայմաններու լուծին ներքեւ: Կատարելութեան յղացքը ձգտումին լիութիւնը կը համադրէ ու այդ ուղղութեամբ մինակն է մեր մէջ:

Հիմա քանի մը ցուցմունքներ :

Ամենէն առաջ՝

Իր զգայնութիւնը, բացառիկ ըստելու հափ բազմասարիք : Թերեւս չէք նշմարած որ արեւմտահայ դրողներուն մէջ անիկա մի-նակն է որ յուզել գիտնար : Ու յուզումը մեր միտքին շնորհներէն չենք ծորեր մեր էջերուն, այլ մեր սիրտն է որ կու տայ մեզի այդ հատուածային քաղցրութիւնը : Մի չփոթէք զայն արցունքին պար-տադրանքին, չուտով զառածող դէպի զգայնոտութիւն, քացիկու-քիւն, առնուաղն կեղծիք ու ռումանթիզմ : Տիկին Եսայեան բաւա-կան Փարիզ ապրած է, վտանգին անծանօթ մնալու համար : Անոր զգայնութիւնը իր կարգին պումար մըն է ուրիշ բաներու, ընդար-ձակ, հեռաւոր կամ մօտիկ աղբիւրներէ հոսած անոր մարմինին ըն-դունարանին :

Մեր դրականութեան մէջ ամենէն կանացի զգայնութիւնն է անիկա(*) : Էսյն ու Թերեւս անուղի տարաղներ չեն կրնար փոխա-րինել այն շատ պարզ իրողութիւնը որ կին տարբն է, մատուցուած մեր զգայնութիւններուն կամ զրուած՝ աշխարհի յոյզերուն գիմաց : Քնքշութիւն, զորով, զուր, սուր ու արագ անդրադարձումներ իրենց փորձառութեանց կարկառունքէն, սէր որ աւելի է այրելուն մօտ այն-քան տիպարային, բնազդական իր շեմայէն, ուժղնութիւն՝ առնելու եւ տալու արարքներուն մէջ երբ ասոնք կը պատկանին հոգեկան ի-

(*) Ինքնատիպ բաներ ըսելու մարմաջէն հազիւ քիչ մը աւելի է Տիկին Ե-սայեանի համար գործածուած միւս տարազը որ անոր մէջ առնական յատկանիշներ կը նշգործէ, կատարեալ լրջութեամբ, հաւանաբար այդպէս ընելու մղուած գա-ղափարներու այն առատութեամբ առջեւ որ Տիկին Եսայեանի գրականութիւնը իրա-ւապէս կը գտնուէ մեր կիներուն աղկաղկ, անլի, ցուցամոլ հստակամեծութիւն : Տի-կին Եսայեան առնական աւեմէն պայծառ շնորհէն իր գրկուած ըլլալը պիտի չկրնայ քաւել, ամէն անգամ որ մեծ վէպերու կը ձեռնարկէ : Անոր երեք մեծ վէպերէն երկուքը (ՇՆՈՐՀՔՈՎ ՄԱՐԴԻԿ, ՆԱՀԱՆՋՈՂ ՈՒԺԵՐ) կը տառապին կառուցման սարքական տուրքի մը իսկ պակասէն : Երբորդը՝ ՍՊԱՍՄԱՆ ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ, հակա-ռակ զգայութեանց, անճանական վկայութեան առատ փաստերուն, յօրինում չունի : Անոր հոգեբանական վիպակները վերլուծումներու յաջողութիւն մըն է որ կ'անցը-նեն մեր առջեւն ու երբեք չեն տիրապետեր կացութիւններ, չեն զարգանար իրր ստան, ու յետադարձ առաջիներութիւններ կը կերպարային : Այս է պատմաբար քերեսու որպէսզի իր վէպերը ըլլան *այնքան քիչ չինուած*, բայց նոյն ատեն պատրանք տան ամուր տիրապետումներուն, քանի որ 50-60 էջերու վրայ երկարագուծած ստամ մը չի կրնար կտրել մեր բազուկները : Այր վիպասաններն են որ կը դիմանան այդ տազնապին :

բողութեանց շրջանակին: Ու ճկունութիւն, վախելչութիւն, ճաշակ, ներքին candeur, սեռին վսեմացմամբը (sublimation par le sexe) յարգարուած՝ պատասպարելու համար մարմիններուն անխուսափելի թանձրութիւնը: Ու թռիչք, թեթևութիւն, թրթռալին ու հեշտայոյզ ինքնարձակումներ, նուազումներ, վարանքներ, անկումներ ու խղճահարութիւն: Անշուշտ այս վիճակները միայն կիներու մենաշնորհը չեն կազմեր: Բայց ատոնց համազումարն է որ կինը կ'ընէ այնքան տարբեր իր հականիշէն: Դժուար է այս վերագրումները գործածել այլ գրադէտի: Փորձեցէք ու պիտի զգաք վերապահումին ուժը: Տիկին Եսայիան իր տպուորատալ չէրը հանած է այս հոգեկառուէն: Չեմ կրկնէր ըսուածները: Կ'աւելցնեմ թէ իր թէ իրմէ դուրսին համար անոր զգայնութիւնը սխալի խռովքներու հոմանիշ է դարձած: Ի՞նչ թարմութիւն, մարդերու կարուստնէ մը, կէս դար յետոյ հանուած տպաւորութեանց հանդէսին վրայ: ՍԻԼԻՆՏԱՐԻ ՊԱՐՏԷՋՆԵՐԸ յիշատակներու մոգական պուրակ մը չէ՝ միայն, այլ հոգեկան դաշտանկարներու հաղուսպիւտ ալպսմ մը՝ ուր նայուածքը կը պոտի, չղիտնալով դատել պարիկը իր պալատին տեսարաններէն, այնքան խաղաղ ու վախելու է խաղը: Նոյնն է պարադան ԱԻՆԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ վկայութեան ուր անոր սիրտը կը զգայ, առաջին ու վերջին անգամ դուցէ, ինչ որ այս ժողովուրդին խորհուրդը, տաճար կը շինէ օտարներու աչքին: Կիներու հոգիներու վերլուծում մը միշտ կարօտ չէ կանաչի զգայնութեանէ մը պաշտպանութիւնը: Վրկայ՝ գրականութեանց մեծ կիները որոնք այլ արուեստագէտներու յօրինումները եզան ու յաջողապէս կ'իյնան կը նկատուին արուեստին: Բայց հոն ուր այրերու տաղանդը անգոր պիտի մնայ, ըսել կ'ուզեմ այն փափուկ, նրբին կիսերանդ ու համակ քաղցրութիւն, ճաշակ վիճակներու սեւեռումին մէջ, կ'ընէ կը տեսնէ աւելի իրաւ, աւելի պարզ, աւելի նեղ: Կարծես տունը, օրրանը, մահիճը, պարտքերը, օճախը կտորած են անոր զգայարաններէն ոմանց սլաքները: Ու Տիկին Եսայիան զործին ամենէն թանկագին մասը այս անսուտ զղացումներուն, տպաւորութեանց, դիտերուն կը մնանք պարտական: Աւելին: Այլ մասը կը բարձրանայ իր արժէքին մէջ, երբ դայն սեւեռող արուեստագէտը իր կարգին բարձրորակ երակէ մը կու դայ: Ո՞րն է կ'ընէ Տիւսարի վէպերուն մէջ: Հարցուցէք ու լուեցէք: Էրիկ մարդու զազախարարանութիւն մը անհանդուրժելի կու դայ մեղի այսօր, երբ կը մօտենանք այդ վէպերու մեծ հերոսահիներուն: Ու փետրակազմ պուպրիկները Սիպիլին, որոնք հազիւ կը թանձրանան ԿՆՈՋ ՀՈԳԻՆԵՐ չարքին մէջ, մինչ ԱՂՋԿԱՆ ՄԸ ՍԻՐՏԸ կը վառնդէին այն-

քան յիմար, ոստոստուն իրենց ախորժակներով: Ինչ ալ ըլլայ կտորը ուր կ'աշխատին Տիկին Եսայեանի տաղանդը, մեծ վէպերէն մինչեւ թուցիկ երկու սիւնակը լրացրին, միշտ պիտի դնէ հոն իր ամբողջ զգայնութիւնը: Ասով է որ իրմէն մեռած տարրերն իսկ փոշի ու անդարձ կորուստ մը չեմ նկատեր: Սիրտ յօրինելու արուեստ մը կայ սպահովարար, որ տարրեր օրէնքներու կը հպատակի (արեւմտահայ վարժամ վէպը այդ շնորհէն զուրկ պիտի ըլլար): Ու Տիկին Եսայեան այդ արուեստին ամենէն ապահով դործաւորն է մեր մէջ: Իր վէպերուն մէջ յուզումի տարրը այս արուեստով է որ կ'ազատի գրականէն, հմարովիէն ու կ'ըլլայ կեանքին իսկ ջերմութիւնը, աղը, արցունքը, թուղթերով ճարտարապետուած աշխարհէն ներս:

Այդ զգայնութեան շատ են ստորուղիները, ինչպէս շատ են դիժերը որոնք մեր մարմինը կը շինեն: Հաճոյքի, ցաւի, վայելքի նուրբ երազներն ու թանձր ախորժակներու հասարակ խառնուրդ մըն է կեանքը: Ասկիւ չէ որ կը հերքեմ, բայց դիտեմ թէ հոգիի ինչպէս մարմինի պարունակներուն մէջ կան անդունդներ, զառիթափեր ուր կը բուսնին հազուադէպ կերպով աղնուադոյն ցայտքերը կարգ մը մարմիններու եւ հոգիներու: Տիկին Եսայեան պոլսեցի կին մըն է: Ու այս վերագիրը հոս կը թելադրէ ինծի ինչ որ մեր ցեղային զգայնութեան վրայ իր փոփոխութիւն կրնայ մուտք դրած ըլլալ վերջին քանի մը դարերու ընթացքին: Ոչ մէկ դրադէտ այսքան յստակ կերպով իր վրայ երեւան կը բերէ այն քանի մը շատ յատկանշական կերպերը զգալու, անդրադարձելու որոնք Արեւմտահայ գրականութեան դատորոշիչ նկարագիրն են նոյն ատեն: Անշուշտ առատ են լուսինը, զեփիւռը, սոխակը, լճակը մեր ռոմանթիքներուն մօտ, եւ զուր տեղը չէ որ Պոլիսը կը հռչակուի իբր ամենէն նկարագրեղ կայքերէն մէկը աշխարհին: Բայց այն մնայուն կերպով կրկնուող տպաւորութեանց հանդէսը որ ի վերջոյ Տիկին Եսայեանի վէպերուն համար ներքին բարեխառնութիւն մը կը դառնայ (երբ դիտենք թէ արտաքին աշխարհը երբեմն զեր մը ունի մեր ներքին աշխարհը ոճաւորելու), կեանքին դէմ կենալու ցեղային կերպը որ մեր պատմութեան մշտնջին ընդմէջէն այսօր սխալ տախտակի մը վերածուած է (մեզ ընելով լալկան, նենդ, աներազ, չահադէտ ու դետնաքարչ ամբոխ մը. ինչպէս կը տպաւորենք երբեմն օտարները երբ դունաւոր ակնոցներով կ'անցնին մեր մօտէն, ի հաշիւ աս ու ան քաղաքական վարդապետութեանց) զմեզ մեզի անճանաչելի ներկայող, մեր պատմութեան մեզի հարկադրած չարափոխումները որոնք ազէտի կը դառնան հոմանիշ, քանի որ արդիւնք են մեր իսկ ընտրանիին վրայ

վայրագորէն զօրծաղըրուած ալլառերումներուն^(*), տաք, խանդոտ, նրբիմաց, զիւրահաղորդ երևաաարգութիւնը, որուն մարմինը դեռ զիւզը չէ սպառած իր պապերուն եւ որուն ջիւղերը կը թաթխուին քանի մը մշակոյթներու խառնարան քաղաքի մը հեղմունքներուն մէջ — բոլորը իրենց լայնազոյն արտայայտութիւնը կը գտնեն մեր քանի մը ազնուական զրազէտներու գործերուն վրայ: Ըսի թէ ոչ ոք այդ արտայայտութիւնը ըրած էր այնքան հարազատ որքան Տիկին Եսայեանը: Ըսել կ'ուզէի թէ այն համաշխարհիկ (չըսելու համար աշխարհաքաղաքացի) տուրքերը որոնք մեր զազութները նըշանաւոր կ'ընեն դեռ տասներորդ դարէն ու կ'ապրեցնեն ափ մը արմատախիլներ, երբեմն տիրական զիրքերու ալ վրայ, օտարներու ծովուն մէջ, այդ տուրքերը, մասնաւորաբար, ատոնց իմացական երակէն, միայն Տիկին Եսայեանի անձին վրայ չէ որ կը ժամադրուին անհուշտ: Բայց մեր ընտրանիին ամենէն հարազատ պատկերը, դործ՝ նոյն այդ տուրքերուն, մեզի կու գայ Տիկին Եսայեանի զիրքերէն: Անոնց ամենէն աւազ հերոսութիւն յաճախ ինքն է: Ու իր ջիւղերով մեզի մատուցուած զգայութիւնները, ամբողջ զրազանութեան մը ամենէն քաղցր սեւեռումները եղան: Անտեղի է թուումը գործի մը առջեւ, որուն մասերը, չըսելու համար մասնիկը, խնամքով ընտրութիւնն են այդ քաղաքին մեր մէջ մթերուած սողաւորութիւններուն: Նոյնիսկ՝ կանաչի նրբամուր, զգայնիկ, քիչիկ մը սեթեւեթին հակող կերպը այն օրերուն իր բոլոր փառքին հակառակ, անյաճող կը դառնայ խաթարելու այդ զգայնութիւններուն վաւերական թարմութիւնը: Այդ Պոլիսը մեզի տուած են մեր վիպասանները, Զօհրապ, Կամսարական, Սիպիլ, Երուխան: Բայց չեն տուած մեզի ինչ որ անոր հոգին իսկ էր եղած: Կրնաք դոյն անուանել հոսհոսութիւն, ժանե-

(*) Մօտ չորս դար մեր ժողովուրդին ամենէն ազնուական տարրերը, մըշտական ընտրութեամբ մը (selection) սրէնորբեան առումով հոն խումբցին պարպելով մեր երկիրը իրենցմէ ու գործածուեցան երեւան քերիւտ համար մանրանկար գործարանաւորութիւն մը: 1900ին այդ համայնքը, ինչպէս կ'արտօնուէինք կոչուիլ, սարսած էր իր ներքին տարաբանութեան օրէնքներուն մէջ: Այլասերումը կեանքին իսկ պարտադրանքն է: Գաւառական գաղբին կատումը տասնամեակի մը մէջ բաւ եղաւ երեւան հանելու ներքին փտութեան փաստերը: Պոլսահայ զրազանութիւն յաջգը իր կարելի ալլալումները պիտի պարգէր երկու ջարդերուն մէջտեղաւելի միջոց՝ միմեծ Սահմանադրութիւն: Մեծարեց, Զրաքեան, Տիկին Եսայեան երեք ամուսներ են որոնք կը գատուին: Բայց որոնց գործին մէջ այդ խաբարումը անծածկելի տկարութիւններ է ստեղծած: Առանց գիտական խոշոր տարագնեքու դիմելու, կրնամք ալլասերումը հասկնալ իբրեւ ներքին սպառում, իր արմատներէն գրկուած մարմինի մը վրայ:

կապաշտութիւն, բառամոլութիւն, կեղծ-դասականութիւն, անսըր-րազրելի ռումանթիզմ: Աղատ էք: Քանի մը զար վերջ այս մեղա-զրանքներն ալ կը զազրին իրենց ժխտական, դատապարտող ուժէն ու կը վերածուն հաւանարար նկարագրի(*):

Գրագէտ մը միայն ջիգերու խուրձ մը չէ: Անիկա նոյնքան ա-ւելի խորութեամբ իմաստի դործարան մըն է: Իր գործին ընդհա-նուր վերլուծումը զիս շփումի բերու Տիկին Եսայեանի մտածման ընդհանուր զրութեան: Առանց չափազանցութեան կրնամ յայտարա-րել որ անիկա Արեւմտահայ գրականութեան մէջ մտածող վերագիրը արդարացնող առաջնակարգ գէմք մըն է: Դժուար է ինծի համար այս վերագիրը զիջել Չեքովի մը, որ կը կարծէր մտածել երբ ճա-ռեր կը զրէր, Եղիայի մը՝ որ միտքին ծամածռութիւնները չէր կըր-նար դանադանել բուն իսկ մտածման արարքէն, Պէրպէրեանի եւ Մա-մուրեանի՝ որոնք քրտնիկը կը վարդեջէին քիչիկ մը ընթացիկ իմաստութեամբ, Չրաքեանի մը՝ որ բառերու կոնակէն կ'որոտար, Յ. Գ. Մամբեանի մը՝ որ բառերը բառերուն քով դնելու ճաշակ մը կը վերածէր իմաստասիրութեան: Այս յաւակնութիւնները այսպէս պի-տակելէ ետք, արդարութիւն՝ իրապաշտներու ճիգին որոնք կեանքին

(*) Հետաքրքրական պիտի ըլլար մեր յունարան որակուած դպրոցին վա-տակը լեզուական իր մեղքերէն ազատագրել, տեսնելու համար ճիշդ որ վստմուած է երեք չորս դարու երկայնիով, մեր մտածումի գէշ առատ արտայայտութիւնը մկելու համար, քանի որ կատարուածը յոյն մտածումին հետ շփում մըն էր, ու իբր այդ՝ ենթակայ նմանութեան օրէնքին: Միայն անբաւականութիւն, քերական-նութեան դէմ հերձուածող տգիտութիւն, օտարապաշտութիւն չէ որ պիտի հաս-տատէինք ոմներուն մէջ այն մարդոց որոնք կը կոչուին Քոթեհաւոր, Գրիգոր Նա-րեկացի, Գրիգոր Մաղխաւորս իրարմէ դարով բաժնուած անուններ, բայց որոնց գործերուն մէկ է նկարագիրը: Խճէ կ'ուզէին այս մարդերը, երբ կը խեղաթիւ-րէին հիմնքերոյ դարու պայծառ շարադրութիւնը: Միամտութիւն պիտի ըլլար վե-րի թուումներուն կապել սա տարօրինակ արդիւնքը: Պատահ մը հասկնալու բա-ւող իմացականութիւն մը չէր կրնար անհրկի իր պապերուն լեզուն ուղի գրե-լու այնքան բնական կարիքին առջեւ: Այնպէս որ լեզուական նուագում մը չէ, իմ կարծիքով, գտնանակը այդ խառնակ արդիւնքին: Նոյնքան անտեղի՝ արարական ազդեցութեամբ իսկնալ ջանալ կուտակումները, համաճշային գեղծումները: Դարեր առաջ, առոնք անշուշտ բնական երեւոյթներ չէին, բայց չէին ալ այսօր անվերա-դարձ դատապարտուած խժուրիւնը գոր ուղիղ քերականութիւնը բանաձեւած է անոնց դէմ: Ու Արեւմտահայ գրականութեան դէմ գործածուած այդ աժամ տա-րագները արդէն իսկ ձրի վերագրումներու կը վերածուին երբ նկատի առնենք ա-հաւոր, ընդարձակ միւս գեղծումները գոր չէ վարանած գործելէ արեւելահայ արդի միաւր, լեզուին իսկ ներքին օրէնքներուն դէմ: Ատեն մը օտար բառերը փո-խադրելով, հիմա՝ նախալմանկերով քառեր կազմելով (լուսժողովոյ):

շերտը *կը* ջանան *փոխակերպել* իմաստի տախտակներու: Զօհրապ, Կամսարական, Բաչալեան, Զօրանեան — կեանքի որսորդներ — իրենց դործին մէջ երբ *կը* մտածեն, չեն կրկներ ռումանթ իֆներուսն անյրջութիւնը: Բայց յօլորին ալ աշխարհը զգայնութիւններու հանդիսարան մըն է, ուր մտածումը պատահական է, չրսելու համար օտարտուի: Հաճոյք մըն է սակայն հաստատել որ Տիկին Եսայեանի դործը յաճախ մեզի պատեհութիւն կու տայ մտածուած, իմաստի բարեխառնութեան մը վերցուած աշխարհի մը մէջ զմեզ զղալու: Ու ասիկա իր բոլոր նշանակութիւնը *կը* ստանայ երբ տեղեակ ըլլանք թէ ո՛րքան զիւրաւ շփոթելի բաներ են ազդածնոյն ու... ազակին, ճշմարիտ իմաստն ու անոր կեդքը: Տիկին Եսայեան, կեանքի որսորդ մը ինքն ալ, *կը* տարբերի իրապաշտներէն անով որ իր տիպարները արդէն իսկ ընտելիներն են իմաստին, ու *կը* դարձեն անոր նշանին ներքեւ (signe): Իմացական սա բարեխառնութիւնն է որ այդ կիներու ինքնավերլուծումը կ'ազատագրէ տխուր բախտէն՝ բառ ու օտարէն առնուած վարդապետութիւն ըլլալու (Տիւսար), կամ Զրաքեանի եւ Կ. Զարեանի մօտ դիտուածին նման՝ ներկուած, խնդրական, առաձիգ, միշտ անորովանդակ վերադրումի մրցանք մը միայն թելադրելու, այնքան զիւրաւ *կը* պատրեն մեզ բառերը, ճարտար արհեստաւորներու մատներէն, երբ *կը* յարգարուին ու *կը* դրուին հրապարակ: Մտքի հսկայ մը որակուեցաւ Կ. Զարեան, համակ ջիւղ ու հազիւ երբեմն ուղեղ, որ հրաշախառն պատկերներու հանդիսապետ, մեծ հեղինակի ահաւոր պարսատիկ, ծիծաղելի խաբերայ մըն է ամէն անգամ որ *կը* յերկրէ ազդեր ու մտածողութիւններ, որոնց մէջ չէ ինկած կայծ մը ուղիղ, լուրջ դիտողութեան: Տիկին Եսայեան *կը* մտածէ, ոչ չլացիկ, չքեղ, ալապուծիկ դրութիւններ, այլ այն ապահով փորձը զոր մեր ու կեանքին բախումը *կը* պայմանէ մեզմէ ներս: Ասկէ՝ իր տուածին հանդէպ մեր ապահովութիւնը: Կրնաս իր մտածումները վերածել անձնական ու ատով խնդրական, այսինքն՝ քնարական երազանքին որ Ֆրանսայի ռումանթ իֆներու մօտ այնքան յաւակնոտ կերպով մը փոխանորդեց հարադատ խորհրդածութիւնը: «Բանաստեղծական խորհրդածութիւններ»ը (Լամարթին) միայն քերթողական տաղարանի մը անունը չէ, ոչ ալ «Գանկիմ մէջ փոքրիկ» (Վ. Հիւկօ, ԹԵՈԴՈՒՆԵՐ) գլուխը հանրահռչակ շատախօսութիւն մը, այլ գրական հասկացողութեան մը փաստերը, վասնզի այն օրերուն մարդիկ ծանր զրացողութիւնը, մահուան ստուերահաճ երազանքը ինչպէս իմաստասէրներուն անուններուն հօլովումը *կը* չըփոթէին մտածման ալապէս բարդ հարցին հետ, ինչպէս մեր օրերուն

ալ կը շարունակենք ընել նոյնը : Տուի տնուհներ երկու նորագոյն զը-
րողներէ : Ձեմ երկարեր վէճը : Զ. Եսայեան միշտ վստահութիւն կը
ներշնչէ . քանի որ մտածումը մեկնակէտ մը չէ իրեն համար , այլ
յանդուամ մը , այլ զգայութիւնները համադրելու կանչուած արագ ,
պայծառ , իրաւ փունջ մը բառերու , քիչ որքան լեցուն ներքին իսկու-
թեամբ : Իր դործին մէջ սփռուած այս անջատ ծաղիկները ծաղիկներ
են միայն : Ոչ մէկ յաւակնութիւն զանոնք ծանրաբեռնելու ուրիշ
տարրերու ենթադրական թելադրանքով : Իր օրերուն այնքան ըն-
թացիկ սեմպոլը պիտի չփորձէր զինքը : Ու պիտի չնկարագրէր անի-
կա , թաքուն փառասիրութեամբը ուրիշ բաներ ըսողի : Անոնք , մտա-
ծումները , կը փակեն խոտիքը , ինչպէս շիրմի մը վրայ տող մը կը
փակէ աշխարհ մը յոյզ ու տառապանք : Անոնց նկարագրին մէջ ներ-
քին աղե՞լս մը : Այո՛ . պայծառաւ որ վարդապետութիւն մը չըլլար
ատիկա : Նոյն միտքէն բխած բաներ էին անոնք . . . առնուազն ար-
դանդին կը պարտէին ձեռն աւելին : Զանոնք համախմբե՞լ : Միշտ կա-
րելի է : Ու նման աշխատանք մը մեղի պիտի բերէր շահեկան պատկեր
մը ամենէն տուա՞յ՝ ազնուական մշակուած ուղեղէ մը , երկրորդաբար՝
այն միջավայրէն ուրիշ թելադրուած էին անոնք : Իր վէպին վերլու-
ծումը նման համադրութիւն մը թելադրեց ինծի : Հոս չեմ կրկներ
այդ տուիթով ըսուածները : Տիկին Եսայեան այն շատ բացառիկ զը-
րողն է մեր մէջ , որուն հարուստ զգայնութիւնը միշտ մնաց ենթակայ
հզօր ալ իմացականութեան մը : Որ զգաց մեր բանաստեղծներուն
սքանչելի ջիւղերով , արեւելքցիի հոգիին փարթամ ջերմութեամբ ,
բայց շարունեցաւ անոնց բռնութենէն (թերեւս կեանքին մէջ անոնց
բրտած զիջումը կը միջամտէ հոս բարեբաւտ կերպով մը) ու զրեց զօ-
րաւոր միտքի մը կորովով , պահելով հաւասարակշռութիւն մը ընդ-
մէջ իմաստին եւ զգացումին : Ու իր փառքին իրական զսպանակը հոս
կը պահուի : Անոր մտածումներուն մէջ ըսի թէ մարդ մը կար : Ըսել
կ'ուզէի որ այդ մտածումները , ասլումները կը պիտակէին , ու ա-
տով՝ զիրքերու մէջ ճարուած չոր , չինծու , բառախաղային մեղքե-
րէն բոլորովին զերծ էին : Յետոյ , դժուար չէ զանոնք վերլուծելով
երեւան հանել մտքի վիճակը , որ մեր ընկերութեան բարձր խաւերը
ունէր այն առեւ իր մէջ : Մենք անշուշտ դժուար կը հաշտուինք ի-
մաստի սա աշխարհին ընդհանրութեան : Դրի այս առարկութիւնը
երբ իր վէպին մէջ ախարները կը դատէի : Բայց չենք կրնար չա-
ւելցնել որ անոնց տիպարներուն մտածողութիւնը փոխ-առնուած ,
բռնի ճարուած վարդապետական կալիմաքիա ալ չէր Տիւսարի վէ-
պերուն , ուր թէ՛ տիպար , թէ՛ քէզ , անտեղի , առնուազն անգոյ էին :

Այդ գործէն քառորդ գտր մեզ կը բաժնէ այսօր (Տիկին Եսայեանի դրական գործունէութեան խառնութիւնը կը տարածուի 10-15 տարիներու վրայ. մինչեւ պատերազմ անիկա բաժնէ է իր ըսելիքը մանաւանդ իրրեւ մտածում : ՍԻՒՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸ զգայութիւններու հանդէս մըն է որ վեր է ժամանակէն, անկէ անկախ ըլլալուն : ՊՐՈՄԵԹԷՆՍ ԱՐՁԱԳՈՒԱԾԸ քաղաքական քրոնիկի մը պէս կը տպաւորէ զիս) ու այդ քառորդ գտրը կը բաժնէ մանաւանդ մեր միտքը ինքը իր մէջ : Անդունդ է շուրջաւոր երկու սերունդներու հասկացողութեան ընդմէջ : Հաշտեցում մը անիմատութիւն պիտի ըլլար : Բայց ինչ որ պատերազմէն առաջ Տիկին Եսայեան մտածած է իր ու իր ժողովուրդի մասին, արժանիքն ունի իրաւ, անկեղծ վկայութիւն մը ըլլալու : Այսպէս դասաւորուած անոր վէպը, քրոնիկը, լրագրական վաստակը կը կազմեն առաջին լուրջ, իրաւ ամփոփոյթը երկու սերունդի մտահոգութեանց, դէթ իմաստի մարդին մէջ : Իրապաշտները չէին ախորժած : Իրենցմէ ամենէն ընդունակը, Արշակ Զօպանեան, դառած էր դէպի զրական դատումը որ ջուրին ջուրն է (յիշելու համար համբաւաւոր պատմութիւն մը արեւելքի առականութէն), քանի որ կեանքին տեղ՝ ասոր թղթացած ստուերներուն, զիրքերուն վրայ կ'աշխատի :

Գրադէտ մը զգայութիւն, դատման տուի, մեքենայ ըլլալուն չափերովը, է նաեւ պատկերներու խորհրդաւոր շտեմարան մը : Գիրքերը այս պարապան կ'անուանեն երեւակայութիւն : Տիկին Եսայեանի գործին մէջ այս շնորհ — առանց ասոր դժուար է գրադէտ յըզացքը ծանրացնել — միջակ տարողութեամբ նպաստ մը կը բերէ : Մեծ վէպերուն մէջ անոր վրիպանքը ամբօրէն ենթակայ կը մնայ այս անբաւականութեան : Պատկերներու յիշողութիւն մը, տեսողական աւելի քան զգացական, անոր օգտակար պիտի ըլլար ու եղաւ երբ իր աշխարհը կը ճարտարապետէր, իր սպրած վայրերուն, coloris-ով եւ կարկանդակով : Իր գործին երեք մեծ կեդրոնները, Փարիզ, Պոլիս, Հայաստան, պարկեշտ գծադրութիւններ են անշուշտ ու անոնց դոյները կը պահեն բնականութիւն ուրքան տեղական հաստատ նկարագիր, բայց երեւակայութիւնը կը միջամտէ դիմէն ու կարկառէն անդին մանաւանդ : Անիկա անհրաժեշտ է կիրքերու, զգայութիւններու ծովը վերլուծելու համար : Ու շինելու համար հոգիները՝ որոնք այդ կիրքերն ու զգայութիւնները պիտի գործածեն նոր աշխարհի մը, արուեստի աշխարհին ճարտարապետման : Անոր բոլոր վէպերը կը տառապին այս տալանտով որ ծնունդի յարգարանք մըն է թերեւս :

Կառուցանող երեւակայութեան այս նիւորութեան ընդդէմ, Տիկին Եսայեան տեսողական ու որոշ չափով մըն ալ կրական (affectif) երեւակայութիւնը հարուստ է ու ամենէն համակրելիներէն մէկը մեր նոր զրականութեան: Իր անձերուն կարիքին համար ոգեկոչած պա-հերը, վայրերը, վիճակները զերծ են հիմնական թերութենէն, որ ոսմանթիզմն է արեւմտահայ վէպին ու քերթողութեան: Անիկա չէ շփացուցած իր Պսիխը, որ հեքիաթային տարտամութեան մը խորը անկներք տարածութիւն մըն է նոյնիսկ մեր մեծ բանաստեղծներուն ամենէն յաջող, կրակի պէս մեղ կակծեցնող պատկերացումներուն մէջ: Կարգացէք ԱՌ ԶԵՓԻԻՐՆ ԱԼԵՄՏԱՂԻ զոհար քերթուածը ու հար-ցուցէք թէ ո՛ւր կը զտնուի այդ դասական ըսուելու չափ անշըջա-դիծ, անկարկառ, աներանդ անտառը զոր ճանչցողները յուսախար կ'ըլլան, Մ. Պէշեկթաշեանի ոտանաւորին մէջ Ժէ. դարու Փասթէլ մը տեսնելու տարաւորութեամբ: Ու հարցուցէք նորէն ո՛ւր է այդ զմայլելի ԼճԱկը որուն կ'ուզողուն մարդկային սիրտէն փրթած այն-քան սխրալի, անվերածելի խտութեամբ կոշեր: Ու նոյն նպատակով կարգացէք ՍԻԼԻՃՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸՆ ՄԱԼԹԵՓԵՆ, ուր պարմանուհիներ ծով կը մտնեն ու նաւակ կը նստին, հիւծախտաւոր երիտասարդնե-րու տփզոյն ստուերներ, կապոյտն ի վար կանչուած: Այն ատեն ձե-ղի համար պարզ կը դառնայ երեւակայութեան տաղնապ մը: Տիկին Եսայեանի զործը, իբր ամբողջութիւն, կը պարզէ անկորնչելի ար-ժանիքներ, իրմով փրկուած բարքի որքան զգացական տախտակնե-րու, նկարներու անփոխարինելի բարիքներով: Բայց չեմ կրնար դի-տել չտալ թէ այդ ամբողջութիւնը մանրանկարչական կողմ մը ունի: Այդ զործը թանկարան մըն է թերեւս, ա'լ չիջած քաղաքակրթութե-նէ մը մեղի կտակուած: Բայց չէ այդ քաղաքակրթութիւնը: Երե-ւակայութիւնը որ զրական բառ մը չէ սա էջերուն վրայ, մէջտեղ նետած է կանխող ու ներկայ դարերուն զրական մեծ կառույցները: La Comédie Humaine-ը (Պալլաք), ԹՈՒԿՈՆ ՄՈԳԱՌՆԵՐՈՒ (Զուլա) չարքը, ԴԱՐԱՄԱՁՈՎ ԵՂՎԱՅՐՆԵՐԸ (Տոթոյեւաքի), A la Recherche du Temps Perdu-ն (Մարսէլ Փրուստ), Les Hommes de Bonne Volonté-ն (Ժիւլ Ռոմէն), այսինքն զործեր որոնք համադրութիւններ են, չէին կրնար յորինուիլ այն շնորհներով որոնք Տիկին Եսայեանի էջերը կը քերտացնեն, բայց չեմ փրկեր անոնց այս ուղղութեամբ ցաւալի վրէ-պը: Երեւակայութեան պակասը շունչի պակաս մը չէ սակայն: Ըսի թէ կառուցանող բնապի նուազում մըն էր անոր մէջ: Ու անտեղի է դուցէ զբաղէտի մը դէմքը յորինել իր վրիպանքներուն զինովը: Ճարտարապետական երեւակայութեան սա նիւորութեան փոխարէն՝

Տիկին Նոայեան անբողոքաբան թարմութիւն մը, երիտասարդութիւն մը, իրաւութիւն մը կը պարզէ կրակաւ մարդերու վրայ: ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ, ՍԻԼԻԶՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸ, ԻՍԿՈՒՏԱՐԻ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍՆԵՐԸ միայն զիրքերու անուններ չեն, այլ զգայութիւններու, անխարդախ, խորունկ, չաղն ու չողը վրան զգայութիւններու հանդիսարան, որ ժամանակին հետ չծերանալու հրաշքովն ալ ըլլար օժտուած: Այս յաջողուածքը, հոս, արդիւնք է իր երեւակայութեան խի խտութեան: Անիկա կը տեսնէ, մտքին մէջ, իրերը, բայց նոյն ատեն անոնց առանձնակի զիծերը, նոյն ատեն անոնց դոյները, նոյն ատեն ձեւին կապուած մանր, հազար ու մէկ ուրիշ ալ զգայութիւններ որոնք մերը կ'ըլլան բարդ միջավայրերէ, երբ մեր հոգին նուազարանի մը պէս լքած են մեղմէ դուրս, որպէսզի իր լարերուն վրայով ներս առնենք մէկ պալի, մէկ տեղի, մէկ գիտակցութեան մէջ համանուագ բոլորէն, ժամանակէն զոգցուած հրթիռ, որ երբ լաւ ամանի մէջ իյնայ՝ ա'լ չի մարիր: Տիկին Նոայեան այն քիչ զբաղէտներէն է, որոնց դործը մեզի հազարը ընէր այս կարգէ զգայութիւններ:

Գրադէտ մը չեմ ըմբռներ զուրկ քանաստեղծական խառնուածքէ, որոշ չափով: Ու քանաստեղծութիւնը ընդարձակ տարազ է հոս, ուր բառերու չափաբերումն ու հնչական առաքինութիւնները հազիւ թէ մուտք ունենային: Անիկա բարեխառնութիւնն է հոգիին: Մեր մտքին, ջիղերուն, երեւակայութեան վերեւ, տակը, ներսը թրթռացող աննիւթ հեղանուտը: Որ մեր միտքերը երբ կը համադրէ, շինելու համար դէմքերը մեր մարմիններուն եւ ոճերը մեր կիրքերուն, անանուն ստեղծագործութիւն մը կը դառնայ: Որ մենէ մէկը կ'ընէ պարզ, բուխ-սիրտ, զգայուն, զոհարեման հրեշտակ. ուրիշը բարդ, կուղս, կարծր, եսակուռ: Քակեցէք այս խիտ տարադները ու դուք կ'ունենաք մարդերու կատարեալ գրութիւններ: Բանաստեղծ է անիկա որ այս տարադները կը կարգայ իր մէջ ինչպէս իրմէ դուրս: Կրնայ Ծիրվանդատէ ճարտար հաւաքիչ մը ըլլալ նկարագիրներու, բարձր տախտակներու, նոյնիսկ կառուցանող մը, չորս ճիւղ հարիւր էջերու վրայ, որոշ հայեցակէտով, որոշ գրութիւններու, բայց որուն ոչ մէկ էջէն մեզի պիտի դալ քաղցրաբան զորութեանը պահի մը, տեսարանի մը որոնց խառնուէր հոգեկան հեղանուտ մը: Իր գործէն անմիջապէս քաղաւայտը չի փրկեր այս վրիպանքը: Ոչ ալ՝ այդ անձով ողորմած բան մը կը փոխէ արդիւնքէն: Տիկին Նոայեան իր ամբողջ գործին համար հոգեկան միջնորդ մը կը ճարէ իր խառնուածքին սա հեղումովը: Ամենէն տաժանաբան վերլուծումները այդ հեղա-

նուսին ընդմէջէն կը թուին մեղմանալ, քողցրանալ: Աւելին, բնութեան ու ներքին բնութեան յուզումներուն հանդէպ սա թրթռազին բնկալութիւնը եղանակ մը կը դառնայ անձերուն ու իրերուն իսկ միայ: Թուշունները զօրսէն զրուած խամաճիկներ շնն իր մօտ երբ կը խօսին նոճիի մը մահկամէւ օրանէն առկախ, եւ կամ վարդիներու կարմրած սիրտերը կը պատմեն, պարնանաղեղ իրիկուններուն, մեղմ, հեշտ, թափանցող խաղերուն ուշուքները թափելով կիսատուերին մէջ թափառող աղջիկներու սիրտը դէպի: Տիկին Եսայեանի ամբողջ գործը յորդ է այս կարգէ գալուսթիւններով: Անշուշտ նկարագրամոլութիւնը (1900ի հօրագոյն մեղքը) իր բաժինը ունի այս արդիւնքին մէջ: Բայց համեստ, երբեմն դանցելի բաժին մը միայն: Մնացեալը, — ու այդ մնացեալը իրերուն կեանքն է՝ խառնուած մարդուն տաղանդներուն, հաճոյքներուն, յոյսերուն եւ յուսաբեկմանց, — հարազատ հոգեբանութիւնն է, հոգեղէն յօրինուածքը ու կը սրաշտպանուի իրապաշտ մեծ տեսութեան մէկ վարկածով որ իրերը անհրաժեշտ տարր մը կը նկատէ հոգիներու թափանցումը հետապնդող աշխատութեան: Թրթռուն, դերդպալուն քաղցրաւէտ ու զաշնաթաւալ հրթիռ մըն է մենէ ամէն մէկը, իր որոշ օրերուն: Ատ է պատճառը որ յաջողած բանաստեղծներու եւ ասոնց գործերէն ու յաջողած քերթուածներու թիւը ըլլայ այնքան սահմանափակ: Յիշեցի անդին, թէ իր արմակ քերթուածները ինչով չէին սուղուեր այն թշուառ մոռացումին ծոցը ուր հետախաղաղ կը պառկին այնքան մեծահուշակ ոշնութիւններ, 1890էն մինչեւ մեր օրերը, նոյնիսկ ականաւոր զրոգներու ստորադրութիւնն ալ վարկաբեկող: Տիկ. Եսայեան միշտ պիտի խնայէ մեղի անտանելի կեղծիքը ռումանթիք գաշտանկարներուն, Եղիայով համբաւի հասած բառախաղային, անլուրջ մայիկներուն կամ իրապաշտներու յաւակնոտ տախտակներուն, որոնք տեղական գոյն ճշգրտութիւն, բայց չորութիւն կը ճարեն, առանց թեւադրելու կեանքին ծփանուտ, հեշտ, աղաւաղ նրբութիւնները: Թող Լեւոն Բաշալեան փարիզեան գիշեր մը յօրինէ, իրաւ, խիտ, յարմար աղուցուած խճանկարներով: Պիտի կարդանք, բայց պիտի չմտնենք անոր խորհուրդէն ներս: Տիկին Եսայեան նոյն բանը պիտի ընէ Պոլսէն: Ու հակառակ անոր որ ոճին զիտութիւնը, քերականական ճշգրտութիւնը, բառերուն ճաշակն ու գոյներուն հարազատութիւնը կը հակեն նժարը դէպի Բաշալեանի consomme արուեստը՝ յուզումը, դրական վայելքը, սղոյւեղելը պիտի դան Տիկին Եսայեանէն: Ու աղ-

զակը այս տարօրինակությամբ՝ բանաստեղծական խառնուածքն է(*) :

Տիկին Եսայականի գրախոսական քանի մը կարեւոր կողմերուն վրայ սա ցուցմանքներէն վերջ, կը պրայիմ իր մէջ տրուեստին զոր-ծաւորովը : Լեզու, ու, յարակից նրբուքիւններ, խծրծանք, յաւակ-նութիւններ ուրիշ կողմեր են, արժանի վերահանման, քանի որ Տի-կին Եսայականի մօտ այս հարցերը պլատ-փորմային ալ նկարագիր մը ունին : Սիպլիի ժանեկահուսու բարբառէն վերջ, Սիյիհատրի արազ, ուղիղ, զրեթէ ժողովրդային պատմութիւնը պրական իրողութիւն մըն է որ կը զրուի իր առիթով, ամենէն յարմար գեանի վրայ :

ա) — Այդ լեզուն կանոնատուր, անդարդ, անծաղիկ գործիքն է արտայայտութեան, դատած իր օտար, եկամտաւ բռնադիր տարբե-րէն : Հակառակ անոր որ Տիկին Եսայականի աշխարհը իմացապաշտ միջնորդութիւն մը պայմանաւոր է զրեթէ միշտ՝ տրամաբանական չոր, անջերմ, անհագորդ, շաղկապահաւ լեզուն (որ 1880-ի սերունդին ձե-ռակերան է ու պիտի անցնի իրապաշտներուն, առանց շատ բան թա-փելու իր հանդերձանքէն) համակրանք պիտի չվայելէ անոր վէպե-րուն մէջ : Տիւարեանի վերացեալ, զբարբառով զրահակուսու բար-բառը, ոչ ալ Սիպլիէս'ն «փողփողիկէջ», պճլտուն ու սնամէջ լեզուն կը ղրմանան, երբ զրուին մօտիկը նոյնիսկ փշուած, քիչիկ մը զուր-սէն ջերմացուած լեզուին, որով զրուած է օրինակի մը համար ԱՇՈՒՂԸ : Իր յօդուածներուն տէր, իր մարմինը պաշտպանող, իր բնե-լիքը միշտ իր հասողութենէն չհեռացնող գործարանաւորութիւն մըն է այդ լեզուն : Արու, ինչպէս ուղեցին տարալեւ 1900էն վերջ, իզա-յած աշխարհաբարին սպասարկունները, երբ նկարագրողներու գըտ-րոցը ածականներու երանեալ կայսրութիւն մը կը կազմակերպէր Թէոդիկէն մինչեւ Ռ. Զարդարեան, ու յանուն նկարչական, գաղա-

(*) Թէ այդ խառնուածքը ու վիպող տաղանդը խոտոր կը համեմատին, զօ-րաւոր օրինակներով պայցուցուած ստուգութիւն մըն է : Հիւկոյի վէպին վրիպա՛մ-քը, Ժորժ Սանի հարիւրաւոր վէպերուն անայց դամբարանը : Ֆլոպեռի գործէն մեռեալ տարրը : Մտէս չ'անցնիր հերքել վարկածը : Միւս կողմէ՝ չեմ կրնար գեր-ման իրապաշտներուն (Հաուքման, Զոտերման) բանաստեղծութեամբ քրքրուն վէպը, սքանտիմաւեան գրողներուն (Սելմա Լանկէրթփ, Կնուք Համսուն) հրա-շայտան իրականութիւնը, Ֆրանսացիներէն Բուլէքն ու Ժիրոտուն չիշել — մար-դիքը որոնց մօտ գիտողութիւն ու բանաստեղծական խառնուածք կը գտնեն քաղցր ներդաշնակութիւն մը, պարզ, իրաւ : Ու կը յիշեմ, իբրեւ անյաջող, Ներսէսեան ՆԵՐՍԵՍԻԱՆԸ, որուն վրայ ծածանող բանաստեղծութեան շղարշը իմաստի տգեղ, հաստ, անտեղի կարկանդակներ կը ծանրաբեռնեն, վիրաւորելով քնքուշ ալիքը գեղարուեստական յու-զումին :

ժողովրդական շարժումները՝ Չարաքեան մեր աշխարհագրորդը կը ձևակերպէր... Թեւեթ : Բայց աւելի պարզ պիտի չըլլա՞ր, տիրական կեղծիքին մէջ (յիշուած անունները փաստ են այդ ուղղութեամբ) ու անկանգնելի տափառապաշտութեան դիմաց (որուն քուրմն էր ՄԻԱՄԻՏԻ ՄԸ ԱՐԿԱՄԵՆԻԸ թերթօնին երջանիկ ասպետը), կենալ այդ ալ փաստին ստիճակ — լսելիք մը ունեցող մարդուն, որ դիտէ թէ ինչպէս պարտաւոր է խոստովիլ ազէտէն, հետեւաւորութեան, լրացրականութեան զոյգ մահացու մեղքերէն : Իր վէպերուն մէջ այդ լեզուն որոշ քաղցրութիւն, նուազանքութիւն մըն ալ կը պահէ միշտ : Ու ինչ որ աւելի կարեւոր է, փաստը՝ թէ այդ փայլատ, լրացրական, միջին մոյնքէն հազիւ ինքզինքը ազատագրող գործիքով Եսայեան պիտի արտայայտէ մեր մէջ կարելի բոլոր խոսքերը, պարզագոյն պատմութեան միջեւ քննարկուն, բարձրաթոյն քերթումները (արձակ) իր օրերուն աշխարհ տիրական, գրողի վարկ մը ստեղծելու, պաշտպանելու : Մեր աշխարհագրորդը անշուշտ իր կիսադարեան կեանքին ընթացքին ձեռք էր ձգած դադափարներու հետ, համար որոշ ընտանութիւն : Գրեթէ անթերի էր անոր կազմը լրացրական, հրապարակագրական, գրական իր գերերուն համար : Ու մեր բանաստեղծութիւնը լեզուական յաղթանակ մըն էր նոյն ատեն, զոյգնութեան վերջութիւնը ըլլալուն շարժ՝ իր մեծ անուններուն մօտ : Բայց չենք կրնար հաստատել ուրիշ ալ տրամաութեանց հետ, որոնք մանաւանդ 1900էն վերջ գրականութեան յաջգրը խաթարելին երբ տափառութիւնն ու զարգացուն արտայայտութիւնը հաւասար հարաբերութեամբ մշակուեցան : Աւելորդ է ծանրանալ : Տիկին Եսայեան իր պարզ, անկնճիւղ, գրեթէ միաբնիլ լեզուովը զրեց իր վէպը, որ յաղթանակ մըն է : Իր հրապարակագրական լայնածաւալ աշխատութիւնը չինկաւ տափառելին ու անամէջ զարգացումին ճնշումներուն : Միշտ ըստ իր ըսելիքը, ուղղակի, մտածումը միայն նուաճող փառափութեամբ, մոռնալով ձեռք որ տալնու մըն էր, օրինակի մը համար Սիւրիլին ու իրմէ սերած կիներուն ու այն երիտասարդութեան որ մինչեւ 1910 պիտի նօթը տայ մեր լեզուին նրբամաղ, սանձարձակ, իր տարօրինակութեամբը ինքզինքը պարտագրող գրեթէ կերպը (այդ օրերուն ամենէն յաճախուած բառը), որուն շքեղ մէկ աշխատաւորը պիտի ըլլար Տիւրան Չարաքեան եւ որմէ պիտի տառապէին անխորք ամէնքը, սկսելով վաւերական ու մեծ քերթող Միսաք Մեծարեանէն մինչեւ ատողը, զեղջուկ, հոգիէն աշխարհ պարզ բայց միաքը արտայայտելու համար աշխարհ մանուածոտ ձեւերու հետամուտ թլիստիկին : Այս շրջաններուն որքան շատ կը հանդիպինք

բառական հոևտորութեան, որ կը կրկնէ մեր ուումանքիզմին անըը-
ջութիւնը, չփաղումները, երբ, օրինակէն մը համար, վաւերական
գրագէտ մը, ինչպիսին է Ռուբէն Զարդարեանը, կը մղէ փրագը մը-
չակելու, դոյալան մը չի թողուր տողին վրայ, առանց օրիորդ ածա-
կանի մը չուքին, ու մասածում մը կը հաղուեցնէ, կը գրէ, անոր
մերկութիւնը պատասպարելու անգիտակից ճիգին մէջ իյնալով կու-
տակման ազգային թերութեան: Տիկին Եսայեանի հետ ոչ մէկ զըթ-
րախտութիւն, այս կարգէ, անկումներու գինը կազմող: Իմ ինչուս
պէտք որ մեր գրական հաւաքածոները իրենց սճի զանազան նմոյշ-
ներուն ցուցահանդէսը երբ կը մատուցանեն մեր աղոց, փոխանակ
մեր ժողովուրդին հոգին հաղորդելու անոնց մատաղ հիացումին,
Տիկին Եսայեան անունին տակ գնելիք էջերը չկրնան որակել սճային
վերագրերնրով — փարթամ, շէնդ, ինքնատիպ, բարձր եւայլն...
բոլորն ալ բառի փշրանքներ, որոնք չեն կրնար տեղը բռնել արդար
յուզումի մը կաթիլին, ինչպէս տառիկա կը զլանք մեր հոգիին խորը,
երբ կը կարգանք ՊԱՆՈՒՍՏԻ ԿԵԱՆՐԷՆ վերնադրուած անպաճոյճ քրո-
նիկները: ...Իմ ինչուս պէտք, տմբուութիւնը իր լեզուին, երբ Տի-
կին Եսայեան կը դատէ իր չըջանի գրական հարցերը. հերիք է որ
իմ միտքս լեցուի այդ հարցերուն իսկութեամբը: Հետաքրքրական
սրահուած մարդոյմէ էջ մը բաղդատել Տիկին Եսայեանի մէկ յօդ-
ուածին հետ, ուր անիկա իմաստի հարցեր չօջափէր: Պիտի տես-
նէինք թէ ի՞նչպէս որակեալ քննադատ Արշակ Զօպանեան, երկու էջի
պէտք ունէր ինքիւնքը լրիւ արտայայտելու համար հոն ուր Տիկին
Եսայեան կէս էջի մէջ սրտի ըսէր շատ աւելին(*):

(*) Կարդացէ՛ք Գրիգոր Նարեկացի (Ա. Զօպանեան) այլապէս շահեկան ու-
սումնաւիճարեան այն գլուխը, ուր մեր քննադատութեան տիտղոսաւոր իշխանը կը
ջանայ Նարեկացիին գործին մէջ ոգիի նոյնութիւնը հաստատել ու ըսել քէ տաս-
ներորդ դարու այդ վաճականը իր քաղմագան գիրքերուն մէջ արտայայտած է
մէկ ու նոյն զգացումը:— Աստուծոյ զգայութիւնը: Ասոր համար երկու էջ: Յե-
տոյ կարդացէ՛ք այն էջը ուր Տիկին Եսայեան Ռընէ Կիլէ քարգամաճոյ յօդուածի
մը իբր մուտք կ'ըսէ այնքան շատ, շահեկան, խոր բաներ, փրանսական բանաս-
տեղծութեան մասին ու արուեստին համար առհասարակ: Ու կարդացէ՛ք Զրաքեանի
ՆԵՐՈՇԵԱՐԶԷ՛ն այն էջերը ուր լոյսին դիմադրութիւնները կը վերլուծուին բաղա-
ճակաբար, կրօնական խորհրդաւորումով մը (Symbolisation) յատուկ
անուններու տարափին ընդմէջէն, որոնք կը շողին, կը մարին, առանց նուաճելու
պաւտ մը իրաւ մտածում: 1900ի ռճին մէջ այս դժբախտութիւնը մեծ կը հաստա-
տենք նոյնիսկ Մեծարեմնի մօտ: ԾԻԱԾԱՆԸ երբ չորրորդով վրիպամք մըն է:

բ) — Եթէ վայրկեան մը մոռոնայինք ոճի մը ուսումնասիրութեան կապուած pédantisme-ը ու փորձուէինք ընդհանուր նկարագիրներ հաստատել Տիկ. Եսայեանի արտայայտութեան եղանակին մէջ, ինչե՞ր պիտի ունենայինք գրելու, որոնք զրազիտութեան դասագիրքի մը ծիծառելի փխշները չկրկնէին, բայց նոյն ատեն մատչելի, հասկնալի տարապններ բլրային Այս թերութիւնը անոր համար՝ վասնզի ո՞ր յղացքը մեր մէջ ենթարկուած է կախարդական ձեւադեղծմանց։ Ոմանք ալ ըստին կու տան արտակարգ տարրոգութիւն։ Հիները չէին հասկնար, թէ ինչ տղայական, ծիծաղելի միամտութիւն կար գրողներու արտայայտութեան կերպերը որակել բազմատեսակ վերագրներով, գտնել մէկուն մօտ շնորհ, միւսին մօտ՝ ճշգրտութիւն, երբորդի մը՝ սերճութիւն, քնականութիւն, ու շարունակելը ձեզմէ։ Մեր զպրօցներուն մէջ, 1880ին, դասադիրքեր կը գործածուէին գրել սորվեցնելու երջանիկ հաւատքով։ Ու չկար մէկը որ ըսէր, թէ ո՞ն մը սին յղացք մըն է, բառ մը որուն տակը մեր գրածը կամայական է գրեթէ միշտ։ Թէ անիկա գիտութիւն(*) մը չի կրնար ըլլալ. — միակ բանը որ կը սորվինք։ Թէ գրականութիւնը զգացում մըն է, կիրք մը, եթէ կը ներսի, ու զայն չեն սորվիր։ Տիկին Եսայեանի արտայայտութեան կերպը իր մեծ գիծերուն մէջ քիչ վերը անցաւ վերլուծումէ։ Այդ ունը, ուրեմն, կախարդական հրապոյր մը չէ, իր գործէն վեր ու անկէ անկախ։ Անիկա, տեսանք, զերծ էր շրջանին մեծ մեղքերէն։ Անիկա, երբ վերածուի մեր մտքին խորը ընդհանուր իմաստի մը, մեր բնթերցումներէն վերջ, ասոնք կերպով մը տաղաւարոյ բարեխառնութեան, գրեթէ Փիղիքական զգայնութիւններ կ'արթնցնէ, անշուշտ ենթակայական, մենէ իւրաքանչիւրին կաղապարովը, ու կ'ըլլայ ինքզինքը։ Մտածող մը Տիկին Եսայեանի ոճէն պիտի տեսնէ արտփելչտութիւն, բան մը րսելու պարտքին հանդէպ հաւատարմութիւն, նպատակը շեշտակի հետապնդող կորով։ Վերապա՛սան մը նոյն այդ ոճին մէջ պիտի ախորժի վերլուծումին դաշն, պայծառ, լայն թաւալումէն, որով երկու աշխարհները սքանչելի զուգահեռութեամբ մը՝ իրարու հետ կը քալեն, միշտ տեսանելի, միշտ միանալի, արուեստին հրաշքով, որուն շնորհիւն է որ մեր միտքը երկու տարրեր բաներ մէկ կը տեսնէ, ինչպէս զուգահեռականութիւն

(*) Ամենուն մատչելի միջոց մըն է ասիկա, երբ գիրք մը գոցելէ յետոյ, մեր միտքին մէջ կը բանաձգ վիճակներ, պարունակութեան խորքեր, ու իրարու կը վերածենք ըսուածն ու կերպը։ Մեր վնիւր միշտ գզգայութիւն մը կը տարացնէ ու ատով ուսանելի չէ։

Նր կը զաղրի ամէն անգամ որ ուղենք տալիս: Բանաստեղծ մը, միշտ այդ ոճէն պիտի տպաւորուի զգացական զգայական տարբերուն հանգէսովը որ ծնունդ կ'առնէ հոգիին զսնկիւ առաջնորդ լարերուն մշտապաշտօն ներկայութեամբը, երբ բառերը կը նմանին բոլորու, ասոնց կապուած առաքինութիւններով, մեր մէջ թեւադրելու համար որ մը տպրուած փշրանքներ, ժամանակէն ու միջոցէն: Այդ է պատճառը թերեւս որ անոր զործին բնութեան նկարագրումը բլրայ հոգեկան յօրինում ու մաս առնէ առամին զարգացումէն: Այսպէս մեր զգայարանները չահազրկուող ամէն ազգում ճամբայ մըն է ղէպի հոգին եւ փառապարճարար: Հոգիին խորը թրթուման կլող ամէն յոյզ կը վերածուի, այդ ճամբուն միտ երեսովը պատկերի մը, միշտ որ մը յօրինուած մեր անխմանայի արուեստարանէն ներս որ մեր ուղեղն է մեզմէ գուրս: Այս թուումը կարելի է շարունակել: Գրեթէ միշտ հոգեբանական վերլուծում է որ պիտի ընենք, Տիկին Եսայեանի ոճին նկարագրները արտահանելու համար:

Երբ ուղենք բնթացիկ իր առումով տեսնել հարցը, այն տալն մեր բսկիքները բնզլայնումները միայն կ'ըլլան իր լեզուն մասին մեր յայտնած դիտողութեանց: Անիկա չէր ախորժեք պոլսական պոռոտութենէն, ուսմանթիզմէն, զարգամբութենէն, նրբախոյզ անտոլփէն, որոնք, բոլորը մէկ, դուք կրնաք հաստատել Սիւլիւեան ամէն քերթուածի մէջ: Ուրկէ՞ կու գայ այս արհամարհանքը իր ժամանակին ամենէն յարգի դրելու կերպին գէթ: Շատ մը պատճառներու մէջէն եւ կը ծանրանամ իր խոկ անձին ձայնին, որ, առեն չունի զարունին ու աշունին հեշտանքներն ու զալկութիւնները մեղեղելու, քանի որ կեանքը ասոնցմէ գուրս է շատ անգամ: ՍԻԼԻՆՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵԶՆԵՐԸ հատորին մէջ անոր պատմած պարմանական մէկ տղայովէսը, սիրոյ դասական աչքիապուկ մը տարեկից ազու մը հետ, բանաստեղծական տեքնոլ, բանաստեղծի մը (Պ. Դուբայն) լուսադրակին ընդմէջէն ոսկեղածուած, անարժան վկայութիւն մը չէ այդ մասին: Հոն, գէպը պատմելէ յետոյ, կ'արտատանէ մճիւղը թէ ատ ալ իր տուրքն էր պոլսական սանքիմանքալիզմին: Սուղ խոստովանութիւն, երբ նայինք անկէ անդին Տիկինին զգացական կեանքին տոմային, որ ապահովարար աւելի խորունկ խոսքներու կարաւաններ կը պտտցնէ իր փէշերուն, երկրէ երկիր: Տիկին Եսայեանի զրականութիւնը դրեթէ միշտ ջիւղերու, աւելի քիչ անգամ ուղեղի վկայութիւն մըն է: Հարուստ զգացական դրութիւն մը մեզի կ'երաշխաւորէ պարզութիւն մը ըսուածքի, անմիջականութեան: Մեր բառերուն վերայ տնտնայու յատկացուելիք չունինք ժամանակ: Մեր ջիւղերը մեղ

կը կանչեն ամէն բոլորէ : Ու մեր գրածները անոնցմէ փրցուած հեշտանքներ են, զօգցուած կրնայինք ըսել : Այս կարգի գրազէտներուն համար գրելը ապրելուն շարունակութիւնն է : Մեր ջիղերուն վրայ մեր մտածութիւնը մեղի կը խնայէ գիրին, գրութիւն տագնապը, իրական միտ տապնապներուն նման ու սպառիչ : Աջանչիկ երիտաւարդութիւն մը՝ կամսարականի երիտաւարդութիւնը, զոհ է այդ տապնապին :

Այս ցուցմունքները նպատակ ունին Տիկին Եսայականին ոճը տեսնելու գործարանական մաս մը՝ անոր ամբողջէն, ոչ անկէ անջատ (մանապէս կայ այս տեղարեւել, իր սճին հակադիր անձնաւորութեան) այլ գոյն յլուեւորող, գործածելու համար յիմար բառ մը, կարեւոր գործողութիւն մը պիտակոյ սակայն : Հանդարտութիւն, խորութիւն, լրջութիւն, յստի, թուիչ, կանացի յորդ զգացողութիւն, — բաւեր որոնք առանց պիտարութեան պիտի գործածէինք զէմք մը յորինելու տեսն, բայց որոնք նոյն պատշաճութեամբ կը պատկերեն Տիկին Եսայականի գրութիւնն ինքնին, զօրք ըսէք՝ ոճը : Անթառամտի սրկաւ : Ինչպէս կը անոր օրը, նոյնիսկ թարմատի կնոջ մը գարունքին : Ու այդ սրկաւոր գարձելով անոր քառասուն տարիներու հասակով գործին երկայնքին^(*) : Պակաս՝ մեր գրականութեան մէծ ախորժակնէն շատ շատերուն, — ժանկապաշտութիւն, լուսնեղբայրութիւն, մայիս բուսման, ու այն թացիկ, գրաբարով հինալուծ զգոյնտաութեան սրով կը դառածին մեր ծանր դուռնի քերթողները նոյնիսկ : Պակաս՝ բոյրի, ներկի, քրտնիքի, — որոնց գոյնութիւնը այնքան պիտար կ'ընէ ընթերցումը Սիպիլին, Զրաքանին, վաւերական տաղանդներ, նոյնիսկ զեղջուած իրենց առասպելական համբաւներուն չարիքէն : Պակաս բառականական տրտում խողերէն (եղիւ, Արատչէս Յարութիւնեան) : Տիկին Եսայական առիթ մըն է արեւմտահայ ամբողջ ոճը քննութեան ենթարկելու :

Անշուշտ արեւմտահայ տրճակը իր անունին կապելիք որոշ նուաճում մը չունի : Չեմ գիտեր, զրոյցաւ մը փոքրէլ չի՞ նշանակեր, անոր արժանիքներուն հանդէսը բանալ սճին վրայ բարձր քերթո-

(*) Հարկ չեմ տեսներ բացառիկ գեղծումները — ԱՇՈՒՂԸ, ԵԱՇՄԱԳԸ, ԻՍԿԻԻՏԱՐԻ ՎԵՐՋԱԼՈՅՄԵՐԷՆ մաս մը, որոնք վայելեաններ միայն կ'արժեն այդ երկար գործունէութեան վրայ բացառիկ ու անհեռ կարողութիւն : Ըսի թէ անմասն չէինք կրնար մնալ մեր ժամանակէն : Արձակ փոքրածին աղէտը նորէն իր մօտ պիտի ունենար նուագազոյն չարիք : Անեքեք գրականութեան պաշտամունքը չզիտքել միւս կողմէն տափախութեան հետ, որ արեւելահայ իմաստասիրութիւն մըն է քննի :

զական կշիռներով: Մեր աշխարհարարը անոր գրիչին տակը չգտաւ բացառիկ գեղեցկութիւններ, այնքան ալ գիւրաթառամ: Կար տեսն մը ուր մեր լեզուն անգուպական պարբերէն ու զայնակը կ'անուանէինք Սիւլիը: Այսօր Տիկինին համբաւը ազարտող չարիքն է այդ գովեստը: Տիկին Նսայեան չստեղծեց անշուշտ վիպական մեր արձակը: Բայց ըրաւ բան մը որ որչափ ուշադրութեան, յարգանքի կանչուի, քիչ է զարձեալ: Ատիկա՝ գրողին ու ըսածներուն պարտադիր փոխադարձ պատասխանատուութիւնն է: Ատիկա՝ իր ըսելիքը ամբօրէն կատարող ու միայն այդ փառքը հետապնդող կոսովն է զրազէտին: Ատիկա՝ հՀաւատարմած բաներ պերճօրէն քէլու խորագիտութեան գէժ իր պայծառ կեցուածքն է: Ատիկա՝ գրականութիւնը ըմբռնելու իւրայատուկ դրութիւն (*) մըն է:

Գրողէտներ կան որոնք կը յորդին գիրենք սահմանել ձգտող էջերէն ու տարազներէն: Մէկ կողմէն՝ իրենցմով շօշափուած հարցերուն ընդարձակութիւնը, միւս կողմէն՝ իրենց իսկ տուրքերուն առատութիւնը: Քիչ անգամ երկու պարագայները կը միանան գէժի մը ուսումնասիրութեան մէջ: Ատոնցմէ մէկն է անկասկած Տիկին Նսայեանը:

Ըսուած է որ մեր օրերու բոլոր սեռերէն վէպն է որ տուած է կին մշակներու ճշմարիտ վարպետներ: Անուններ չառ: Արեւմտահայ վէպը աւելորդ փաստ մը չէ անշուշտ այդ վարկածին: Ու չեմ կրնար հերքել որ իրերէ որակ ու քանակ կ'ընկրուն տուածը մեզի դերագանց է քան յիսունը անցնող մեր այդ գրողներուն գործը, ամբողջը միասին: Եթէ իրերէ որակ կ'ընկրուն վէպին կշիւը կը թուլնայ Տիւարեան վերադանդով ու կը տուժէ, բայց Տիկին Նսայեանի բաժինը առաւելեալ կերպով մը կը զմաւորէ այս տկարացումը:

(*) Արեւմտահայ գրականութիւնը, բացի իրապաշտներէն, չունի իրեն կատարիմ սպասարկու: Նրանք է տաքաղ որուն համեմատ սերողներու (amateur) պաշտօն մըն է անիկա, աւելի քան վնասակամ կեցումով մը միտքէն, արտաքին երեսնայնորդի դէմ: Ոչ ոք պիտի կոսկածի քէ ինչո՞ւ կը գրէին Տիւարեան, Սիւլիը, Եղիան: Նոյն իսկ Զօհրապը: Կեանքի, վայելքի, սնուկութեան տուրք մըն էր անիկա, զիջուած տրուում եսերու: Տիկին Նսայեան կ'ընէ որ ապրեցաւ վաւերական գրագէտի մը ցիգերովն ու միտքովը ու գրեց միշտ բան մը ըսելու առաջադրութեամբ:

Անոր անունին կապուած եղաւ վիպելու կերպ մը որ գէթ մեր մէջ մնաց եպակի։ Այդ վէպին մէջ անիկա շնուածեց անշուշտ իր ժամանակը ինչպէս է իրականութիւնը արեւմտեան եւ ռուս մեծ վիպագնէրուն մօտ, բայց խումբի մը, չեմ ըսեր զատակարգի մը, հոգեկան տաղնապանքը, երբեքն ամբողջ ժողովուրդի մը ամենէն խորունկ առուման, աւելի յաճախ՝ մեր օրերու տանիքներուն տակ, իրարու պէ՛մ, իրար տակը՛ւ խարոյկին զատապարտուած զոյգերուն ողբերգութիւնը կազմեցին իր գործին մեծ խարխալները։ Մեր զոռներէն ոչ ոք այս երկասացութիւնը (duo) կատարեց իր ճշմարտութեամբը, ին խորութեամբը, ին եղերականութեամբը։ Իր զոյգերը, հոգեբանական որակեալ իր վիպականութեան մէջ, մեզմէ, ըսել կ'ուզեմ մեր ընկերային բնդհանուր միջինէն, սրուշապէս բարձր, չեն կարողէր քըմալքին, բնգօրինակուածին, անձնականին տակ խեղդուած հերոսներուն բախտովը։ Ըսի թէ անոնք կրնային ըլլալ։ Այդ զոյգին վերլուծումը, անոնց հաղիններուն տարբադադրումը անիկա կատարած է, դարձեալ, մեր զրականութեան միջին ընդունակութիւնը զանցող արուեստով մը։ Թարգմանեցինք Ռաֆֆին, Շիրվանդատէն ու տեսնեք թէ որքան քիչ էր այդ մարդոց մեղի համար բարձրարժէ վէպերուն կշիւր, երբ կ'երթար նժարին մէջ միջնադարին արժէքներուն։ Թարգմանեցէք ՍՊԱՍԻՍԻՆ ՍՐԱՀԻՆ ՄԵՋը։ Ու միջինէն վեր որեւէ Քրանոսցի գրող պիտի չամէջար անկէ։ Թարգմանեցէք ՇՆՈՐՀԻՍԻՍ ՄԱՐԳԻՆը։ Ու արեւելքով հետաքրքիր մարդեր հաճոյքով պիտի հետեւին դիրքով իրենց մատուցած պէթ բարքերուն ու շրջափայլերուն։ Փորձեցէք նման բան մը Զօհրապի ՆՈՐԱՎԵՊԵՐուն համար։ Զեր արդիւնքը պիտի մօտենայ Շիրվանդատէի ՅԱՆԱԳԱՐԸին բախտին։ Արեւմտահայ վէպը ոչ ոքի այնքան երախտապարտ է որքան իրեն։ Անիկա հոն մտցուց իմացական նկարագիր, հոգիի դերակառութիւն, հարադատ մարդերու խումբեր, ու այս ճիպին հետ Պոլիս մը, իրրեւ իմաստ, զգայնութիւն, բարք ու արտաքին աշխարհ։

Բայց անիկա սպասը ըրաւ իր ժողովուրդին, անմահ զործի մը մէջ, որ արցունքով է գրուած։ Անիկա յաջողեցաւ հակայ ողբերգութիւն մը՝ որուն մէջ դեր առնողներուն թիւը ուղղակի կամ անուղղակի կ'անցնէր քանի մը տասնեակ հազարներ, խոսցնէլ քանի մը հարիւր էջերու վրայ ու տալ ժողովուրդներու հոգիէն անմոռանալի քանդակներ, պէպի սեւը ու գէպի լաւը, հաւասար կատարելութեամբ։ Այդ պիւրքին մէջ, անոր թուրքերը ցարդ զճաղրուած բոյոր պատկերներէն կը մնան վեր, առանց վերագիրի։ Իրրեւ մարդ, անոնց

վրայէն հանուած փաստերը, հակառակ իրենց դաժան, ահաւոր, յուսահատեցնող իմաստին, աշխարհ չուղեց հասկնալ: Զրբինք ճշմարիտ աշխատանքը այլ պատկերները տարածելու ազդերու խղճմտանքին խորերը մինչեւ: Ու մեր հայրենիքը, հակառակ հսկայ զոհողութեանց, այսօր նստաճուած է զարձակ այլ մարդերէն: ԱՆԲՐԱՄԵՆՐՈՒՆ ՄԷՁ հասարկ կ'իրադարձէ սրիչ զժուար ալ յաջողութեամբ մը, — տոնկա պատկերն է մարթաւելու մէջ, վրայ, զանդուածի մը: Արեան փաքիքիք, արցունքին զգայնատու թիւնը, կրակին սարսափը Տիկին Եսայեան պիտի կոտորարէ մեծ արուեստագէտի մը զուտ ճաշակով: Պիտի յուզէ, առանց բռնանալու մեր ջիւղերուն: Պիտի լացնէ, առանց սոխի նստատին, ինչպէս կ'ընեն կարգ մը աժան յուզարկաւորներ: Բայց մանաւանդ պիտի մեծցնէ այլ զանգուածը, անոր գիտններուն վրայէն իսկ հանելով անոնց կենդանութեան սխրանքը, երբ մայր, կին, քոյր, մանուկ, իր աչքերուն տակ հիմա անճանաչելի սրտակաւները բլրալու իրենց ձեւերէն առաջ, տունի մը բարիքն էին, երջանկութիւնը, շնորհը, բախտը, ժողովուրդի մը ամենէն նախնական զգացումներուն պայծառ վկայութիւնները: Ու մեռելրուն, կրակի մէջ եփածներուն, սուրով կտրուածներուն, ողջ ողջ թաղուածներուն կարտանը, որ զիրքին ետեւը կ'ամպանայ, առանց տեսանելի բլրալու: Ու տալնապր որ լման երկու շարաթ կախ եղաւ տմբոյջ երկրամասի մը գլխուն, փարթամ քաղաքներէն մինչեւ լեռնադիր, պարզուկ շէները ու ամէն օր ձեւը առաւ անպատմելի վայրադարձեան մը: Ու այն անբմբայի պաշտօնականութիւնը կոտորարութիւններուն ուրնք կերպը գիտեն բոլոր այս արարքները ոսկեգօծելու ու հսկայական սճրախաղը «ԹԻՐԻՄԱՅՈՒՅԻԱՆ» պատանքով մը թաղելու: Քիչ էջեր կան, ազդերու զրահանութեանց մէջ, որոնք այդքան խոր վրդովին մարդաց խղճմտանքը, որքան ԿԱՍՈՒՈՂՆԵՐԸ, առանց մօրերուն բերանը դուռած անէծքները: Տիկին Եսայեան իր ժողովուրդին ծառայած է անկորուստ, մեծ երակորեքովը իր գիրքին:

Հաւաքական սա բարիքէն դուրս՝ զրոգէ մը անկալելի ուրիշ ալ վայելքներ անիկա տուաւ մեր զրահանութեան: Իրմով այլ զրահանութիւնը կը դանէ առաջին անգամ եւրոպական նկարագիր, առանց ազգայնին հերքումով: Բայց ատկէ աւելի է, իր իսկ պատկերը: Մեր զրահանութիւնը ունի յուզիչ, սիրելի անձով մը լեցուած գիրքեր: Բայց բանաստեղծներու աշխարհէն: Ու մենք գիտենք թէ քերթողները իրենց զժրախտութիւնները կամ բախտը աճեցնող արա-

բաժնեկր ևն : Գլխակեք թէ տառապանքը ժխտական է ի վերջոյ, երբ վերածուի իր տարրերուն : ՍԻԼԻՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԵՋՆԵՐԸ ին մէջ մենք չենք խոկանդրադատնար թէ զբողէտ մը կը կարգանք, այնքան այդ աշխարհին վերաբարտագրութիւն կատարուած է բնականութեամբ : Քանի մը դար յետոյ, սա Պոլիսէն, ուր մեծ քաղաքակրթութիւն մը ստեղծեցինք, մեր չափովը անշուշտ, ո՞ր գիւրքն է որ պիտի վկայէ այն տառապանք, ջերմութեամբ, անմահ կենդանութեամբ (եթէ կը ներուի սա տարապը հոս) որքան այդ մանկական պատանեկան զգայութեանց փունջը :

Թեւազրեցի, բայց չտարի իր ընդարձակ իմաստին այն միւս փաստը որով գրեւոր արարքը կ'ադատադրուի մեր փառասիրութեան, նանրամտութեան, փոքր կիրքերուն սղասարկելէ, վերածուելու համար խոր, արդար, ինք իր մէջ բարեբար տառքելութեան մը : Անիկա հրաշքը իրադարձեց իր զրիչովը աշխատելու. (չեմ ըսեր ապրելու քանի որ մինչեւ իր կործանումը անիկա պիտի մնար սարսափին տակը օրուան հացին, իր ուսերուն հիւանդ ջրախտաւոր մայր մը, և իր ծոցին առանց հօր մեծնալու զատապարտուած աղջնակ մը) ու հասնելու դոնէ ցամաք հացին, երբ նոյն այդ զբաղանութիւնը անօթի մեռած աշխատաւորներու բանակ մը ունէր սղալիք : Ընդդէմ ամէն ախորժակի՝ աշխարհի բարիքներէն, որոնք արդիւրեւ սրտեղներ ալ չէին իր մօտ, անիկա հաւատարիմ մնաց իր զբաղէտի կոչումին, ասոր զործադրութեան մէջ զնելով կարելի փառասիրութիւն, լըջութիւն որոնք կը զարմացնեն : Ո՞րն է անունը մեր զբոցներէն որ ըլլայ ծառայած մեր զիրին այս բացարձակութեամբ, այլամերժ նուիրումով, որքան ասոնք կը հաստատենք Տիկին Եսայեանի վրայ : Պատենչին վրայ մեռնող Արփիարեա՞նը, որուն դործին ու անձին մէջ անդունդ է փորուած : Եղիա՞ն, որ իր հիւանդութիւնը արգարացնելու կը ծառայէ քան թէ իր ժողովուրդին մտաւոր սպառն : Ու այդ դեռիւնին վրայ անիկա ոչ մէկ եզրով համեմատական է իր սեռէն զբոցներու, որոնք բոլորը մէկ իր լըջութիւնն իսկ չեն փոխարիներ :

Թեւազրեցի բայց չտարի իր ընդարձակ իմաստին ուրիշ մէկ փաստ մըն ալ, — իր ատիթով զործածուած տարազը, եւրոպական իմաստով արուեստապէտի իր դէմքը : Բացի Արչակ Զօպանեանէն, որուն երեսներուն բազմակրգմանութիւնը ազդակ մըն է դէպի եւրոպական յղացքը հակող՝ զնահատման նժարը, բայց որուն դործին մէջ ստեղծումին որակն ու քանակը մնացին այնքան նախնական, ոչ

մէկ գրադէտ՝ որ շահագորդէր մեզ Եւրոպան յուզող տրուեստի մեծ տիտիփիլիններէն, իր վերցուցած լայնքովը: Անիկա վիպող է, բանաստեղծ, տպաւորապաշտ օրադրող, հրատարակալիւր, տրուեստի քննադատ, թատերադիր (կարգադէր եւ իր ձեռագիր մէկ խաղը, ՄԱՅՐԸ), ինչպէս եւն առաջին գիծէ մեծ համբաւները եւրոպական երկիրներու: Ու այս կողմերէն իւրաքանչիւրին մէջ՝ սեպհական կնիքով:

Ու վերջացնելու համար:

Անոր մէջ հայ գրականութեան ամենէն սիրալի շնորհները, կոնապի պայծառութեան ամենէն սրտայայտ խոսովքները ու մեր ժողովուրդին հոգիին ամենէն խորունկ սարսուռները իրարու կը միանան: Անիկա խղճմտանք մըն է, սիրտ մըն է, միտք մըն է, հաւասար ամբողջութեամբ ու արդարութեամբ, նոյն ատեն: Անոր կեանքին կորանքը մօտիկը գրուած իրմով շահուած փառքին՝ մեզ կը յուզէ, անոր անձին փրատակէն ալ անդին ու կ'ըլլայ պայծառ հանգէս մը, տեսական պայքարի փաստ մը, պայմաններու ղէմ՝ որոնք մեզմէ աւելնէն կորովներն ալ զգեսնեցին, առնուազն մեզ խնայեցին մեր դործին: Յիշեցէք բոլոր ջոջերը մեր մշակույթին: Ամենուն համար ալ այդ պայմանները ունեցան կործանարար ազդեցութիւն ու ըրին անոնց ժառանգը (մեզի ձգուած) թերի, խրամատեալ: Տիկին Յսոյեանի դործը ամբողջ մըն է: Անոր երկու մեծ բեւեռները, անհատներուն հոգին ու ժողովուրդներուն հաւաքական զգայնութիւնը, ընդմիջաւորապէս կը մնան անխորտակելի դործերու մէջ:

Անիկա արեւմտահայ գրականութեան ամենէն ամբողջ յաջողութիւնն է:

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա

Արովեան, Խաչատուր 201, 222
 Ադոնց, Նիֆալա 70
 Ալիշան, Հայր Ղեւոնդ 9, 28, 41, 46,
 47, 52, 62, 68, 78, 79, 116, 117,
 119, 121, 140, 142, 147, 152, 167,
 170, 171, 172, 175, 180, 181, 182,
 190, 192, 196, 201, 209, 210, 211,
 213, 214, 215, 230, 241, 326
 Ակիմեան, Հայր Ներսէս 61, 65, 114
 Ախարոն 201
 Աղայեանց, Ղազարոս 236
 Անառեան, Հրաչեայ 70
 Անէմեան, Մկրտիչ 22, 37, 118, 144,
 148, 194
 Այտընեան, Հայր Արսէն 46, 80, 178
 Անդրէասեան, Նրուանդ Տէր 177
 Անդրանիկ 321
 Անտոնեան, Արամ 17
 Անտրիէֆ, Լէոնիս 276
 Ասատուր, Հրանտ 12, 17, 35, 148
 Արամ Հայկազ 260
 Արիստոտէլ 28, 41
 Արփիարեան, Արփիար 6, 7, 18, 19,
 21, 25, 30, 35, 36, 37, 247, 259,
 260, 263, 267, 347
 Արփիարեան, Տիգրան 12, 13

Բ

Բազրասունի, Հայր Արսէն 52, 117,
 121, 124, 140, 141, 170, 173, 194,
 209, 213, 215, 221, 230

Բաշալեան, Լեւոն 15, 29, 30, 35, 37,
 186, 255, 332, 337
 Բարսեղեան, Գեղամ 187
 Բիւրաս, Սմբատ 213

Գ

Գազաննեան, Յովհաննէս 14
 Գարազաշ, Մատարիա 113, 114, 178
 Գառիէր, Օկիւստ 80
 Գեղամ (Մուշի) 14
 [Տէր Կարապետեան]
 Գոլաննեան, Նդուարդ 17, 156
 Գուշակեան, Թորգոմ. սրբ. 26, 40,
 41, 42, 65, 70, 115, 148, 168,
 170, 171, 172, 173, 176, 181, 254
 Գուրգէն, Յ. 180
 Գոռնէյլ, Փիէռ 211

Դ

Դէմիրնեան, Դեբեմիկ 236
 Դուրեան, Նդիշէ սրբ. 39-183, 35,
 196, 207, 210, 212, 214, 254
 Դուրեան, Պետրոս 23, 28, 118, 119,
 122, 124, 128, 144, 147, 149, 163,
 164, 168, 184, 188, 196, 201, 210,
 220, 224, 238, 243, 254, 308, 315,
 319, 325, 326, 342

Ե

Եզնիկ 63, 76, 80
 Եղիշէ 61, 70, 205

Եսայեան, Զապիլ 245-348, 12, 13,
17, 18, 21, 26, 33, 35, 36, 38,
169, 245, 247, 307, 330
Եսայեան, Տիգրան 248
Երուսան 6, 267, 330

2

Զարեան, Կոստան 185, 187, 197, 272,
300, 302, 332
Զարդարեան, Հրաչ 322
Զարդարեան, Ռուբէն 5, 11, 14, 17,
21, 22, 35, 37, 38, 155, 185, 191,
200, 202, 224, 301, 315, 316, 326,
338, 340
Զարիֆեան, Մատրէոս 254
Զարսիանէլեան, Հայր Գարեգին 8, 39
Զօլա, Էմիլ 335
Զօրապ, Գրիգոր 7, 11, 12, 15, 17,
18, 21, 23, 26, 28, 33, 35, 37,
249, 255, 259, 260, 263, 267, 271,
295, 330, 332, 344, 345
Զուսերման, Հրաման 338

է

Էկինեան, Հայկ 178, 179

թ

Թերզեան, Թովմաս 9, 18, 22, 37, 52,
118, 124, 141, 144, 148, 164, 190,
194, 208, 210
Թէն, Հիփոլիտ 60, 114, 270
Թէոդիկ 190, 263, 338
Թէոդիկ, Աբշակուհի 310
Թէֆէեան, Վահան 5, 15, 19, 23, 28,
118, 119, 143, 145, 149, 162, 164,
167, 168, 188, 196, 208, 212, 214,
219, 220, 221, 223, 234, 238, 239,
243, 250, 310, 315, 316
Թիերի, Օկիստ 65
Թվատինցի 14, 20, 21, 22, 26, 37,
47, 155, 191, 196, 200, 224, 339
Թոլսթոյ, Լեւ 222, 257, 270, 274,
276, 279

Թովմա Արծրունի 213, 230
Թումանեան, Յովհաննէս 222, 236
Թուրկենեւ, Խան 275

ժ

ժիրտոտ, ժան 338

Ժ

Եզմիրեան. Մատրէոս 30
Խակ, Հէմրիխ 325
Խառակեան, Սահտի 157, 236
Խըրիւնեան, Կարապետ 30

Հ

Համարրին, Ալփօն տը 53, 138, 139,
145, 163, 186, 189, 332
Հանկերլով, Սիւրա 338
Հանսոն, Կիստաւ 42
Հա Պրիւլէր 60
Հաֆորժ, Ժիւլ 143
Հէօ 44
Հիլ, Լը-Քոնք տը 138, 139, 145, 161,
165, 206

Խ

Խալարեան, Գրիգոր 80
Խորենացի, Մովսէս 63, 292
Խրիմեան, Մկրտիչ Կաթ. 14, 21, 22,
42, 43, 114, 121, 122, 152, 167,
172, 174, 200, 254

Կ

Կամարական, Տիգրան 6, 15, 25, 37,
263, 267, 289, 330, 332, 343
Կարօ, Օհան 196, 322
Կէօթէ 189
Կիլ, Ռըմէ 143, 319, 340
Կիկերոն 60
Կիպլըն, Լյուդաք 65
Կիւլէսէրեան, Բ. Կաթ. 171, 172
Կիւլլօ 61

Կլայնցի, Ներսէս 51
Կոկոլ, Նիէոլա 276
Կումիտաս (Վարդապետ) 70
Կոստանդեան, Գալուստ 67
Կուպրին, Ալեքսանտր 276
Կուրման, Ռէմի սը 143, 154

Հայկ, Վահէ 260
Հայնէ, Հայնրիխ 138
Համաստեղ 196, 260, 271, 322
Համսուն, Կնուք 338
Հատրքման, Կերիարտ 338
Հեկէլ 61
Հերետիա, Ժօզէ Մարիա սը 138, 161, 165, 206
Հիւրչման, Հայնրիխ 80
Հիւլօ, Վիֆրոր 53, 61, 137, 138, 139, 145, 150, 153, 186, 189, 206, 296, 332, 338
Հիւրֆիւզ, Հայր 52, 117, 121, 124, 140, 141, 170, 173, 230
Հումբոս 163
Հրանդ 7, 11, 21, 35, 224, 319

Ղ

Ղազիկեան, Հայր Արսէն Տ
Ղեռնդ Պատմիչ 213

Ճ

Ճայս, Ճէյմս 61

Մ

Մազիստրոս, Գրիգոր 66, 67, 331
Մարք, Օրէլ 60
Մալեզեան, Վահան 155
Մամուրեան, Մատրէոս 14, 25, 180, 326, 331
Մանանդեան, Յակոբ 70
Մանդակունի, Յովհան 230
Մաշտոց, Ս. Մեսրոպ 49

Մարգիադէս 145
Մարիէր, Լ. 63
Մեծարեմք, Միսաք 5, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 28, 35, 38, 118, 119, 140, 145, 149, 155, 168, 169, 178, 184, 188, 191, 196, 210, 212, 214, 221, 223, 224, 234, 236, 239, 243, 254, 257, 307, 315, 330, 339, 340
Մենան, Գարիլ 143, 149
Միշլէ, Ժիւլ 60, 79, 80
Միսաքեան, Խաչատուր 170, 215, 326
Միւլլէր, Մաքս 80
Միւտէ, Ալֆրէտ սը 138
Միսիքար, Աբրա Սեբաստացի 230
Մարան, Փոլ 300
Մարկան, Ժագ սը 65, 66
Մոցարդ, Վոլֆկանկ 21
Մուրատ 321
Մուրացան 24, 237, 267
Մրմրեան, Յ. Գ. 20, 331
Մօսսըն, Թէոտոր 60

Յ

Յարութեան, Արտաշէս 14, 21, 22, 26, 155, 156, 161, 316, 343
Յովհաննէսեան, Զապէլ տ. Նսայեան Զապէլ
Յովհաննէսեան, Յովհաննէս 236
Յովհաննէս պատմաբան կաթ. 213, 230

Ն.

Նարդոս 24, 237, 267
Նարդունի, Շաւարշ 322
Նարեկացի, Գրիգոր 28, 162, 175, 224, 331, 340
Նարայէյ, Խորէն 9, 22, 47, 72, 117, 140, 144, 147, 157, 171, 173, 175, 208, 235
Նիցչէ, Ֆրիտրիխ 61, 143, 164
Նուրիկեան, Բենիամին 196, 260
Նովա, Սայաք 157

Շ

Շարօյրիւն, Ռընէ սը 53
 Շահազիզ, որդի 157
 Շահնազարեան, Կարապետ վրդ. 44
 Շահնուր, Շահան 322
 Շամտանեան, Միֆայէլ 31, 178, 299
 Շանր. տես Սեղբոսեան Լեւոն
 Շաֆարեան 14
 Շիրազ, Յովհաննէս 201, 222
 Շիրվանզատէ 24, 157, 206, 222, 236, 263, 265, 266, 267, 273, 277, 287, 336, 345
 Շնորհալի, Ներսէս 49, 50, 139, 146
 Շօփէն, Ֆրեստերիֆ 21

Ո

Որբերեան, Ռուբէն 13, 17, 31, 119, 143, 169, 242
 Ուղուրլեան, Միլիան 156

Չ

Չարեմց, Եղիշէ 207, 285
 Չերազ, Միմաս 22, 52, 113, 118, 148, 182, 194, 210, 331
 Չիլինկիրեան, Գրիգոր 30
 Չրաֆեան, Տիբան 5, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 26, 28, 30, 35, 38, 116, 140, 152, 169, 178, 212, 222, 229, 230, 236, 239, 267, 302, 307, 315, 326, 330, 331, 332, 339, 340, 343
 Չօպանեան, Արշակ 6, 15, 20, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 33, 35, 36, 37, 64, 65, 118, 119, 124, 145, 148, 163, 169, 182, 193, 237, 241, 245, 247, 259, 263, 301, 332, 334, 340, 347

Պ

Պաքայլ, Հանրի 325
 Պալգաֆ, Հոնօրէ սը 259, 271, 279, 287, 288, 318, 319, 335
 Պայրըն, Լօրտ 138

Պարբեան, Սուրէն 5, 15, 20, 22, 35, 36, 47, 68, 266, 310, 315
 Պարոնեան, Յակոբ 326
 Պէշիկըաշեան, Մկրտիչ 28, 117, 118, 119, 122, 139, 144, 147, 163, 166, 170, 190, 194, 196, 198, 201, 210, 220, 221, 235, 243, 308, 335
 Պէրնշըւլլան, Հանրի 325
 Պէրպէրեան, Ռերէոս 11, 13, 18, 20, 22, 25, 37, 52, 113, 118, 124, 141, 144, 148, 164, 182, 190, 194, 208, 210, 282, 326, 331
 Պէշկէօրիբեան, Գարեգին 222
 Պղատոն 28, 41, 197, 331
 Պոտլէո, Շարլ 162, 196, 217, 240
 Պուալօ, Նիֆոլա 42, 145
 Պուրժէ, Փոլ 271, 281
 Պօսիւէ, Ժաֆ 57, 60

Ռ

Ռասին, Ժան 42, 211
 Ռաֆֆի 24, 31, 97, 213, 259, 263, 267, 277, 278, 288, 345
 Ռէմպօ, Արթուր 143
 Ռընան, Բրնէսթը 51, 60, 79, 80, 114
 Ռիշրէն, Ժան 143
 Ռուլան, Ռուֆէն 78
 Ռումէն, Ժիւլ 335
 Ռուսինեան, Նահապետ 42, 170, 215
 Ռօմսար, Փիէր սը 27

Ս

Սամէն, Ալլէո 145
 Սան, Ժորժ 252, 295, 323, 338
 Սեդրոսեան, Լեւոն (Շանր) 23, 26, 31, 149, 191
 Սենեկա 60
 Սեւակ, Ռուբէն 187, 222, 231
 Սէքեան, Յովհաննէս 18, 23, 37, 148, 164, 169, 175, 178, 194, 208, 210, 215
 Սէնր - Պէօլ 60, 114
 Սթալ, տիկին սը 252
 Սթանտալ 265, 270

Սիամանթո 5, 15, 20, 35, 52, 118,
119, 124, 141, 143, 149, 185, 196,
197, 204, 208, 219, 227, 230, 234,
237, 243, 257, 266, 310

Սիպիլ 6, 7, 12, 17, 18, 20, 23, 26,
33, 35, 52, 119, 124, 134, 137,
140, 144, 145, 148, 149, 156, 166,
167, 169, 178, 180, 182, 210, 214,
223, 231, 235, 237, 241, 246, 249,
252, 253, 254, 255, 257, 260, 262,
263, 267, 268, 282, 301, 316, 317,
319, 323, 328, 330, 338, 339, 342,
343, 344

Սիրունի, Յ. ձ. 316

Սուրբ Սահակ 49

Սրուանձտեանց, Գարեգին Եպիսկ. 14,
21, 29, 43, 44, 45, 114, 171, 173,
200

Սփոք, Վսլթըր 138

Վ

Վալերի, Փօլ 139, 143, 164

Վարանդեան, Միքայել 321, 322

Վարդան, Սուրբ 49

Վարուժան, Գանիել 184-244, 5, 20,
23, 35, 118, 119, 143, 149, 157,
167, 168, 230, 257, 266, 310, 316

Վեռլեն, Փօլ 124, 151, 162, 240

Վեռնիարն, Էմիլ 139, 145, 240

Վինյի, Ալֆրեստ սը 137, 139

Վօլթեր 63, 145

Տ

Տաշեան, Յակովբոս 80, 178

Տանդէ 262, 310

Տէմիրնիպաշեան, Եղիա 13, 28, 52,
113, 117, 118, 148, 177, 180, 182,
190, 194, 208, 210, 282, 301, 326,
331, 337, 343, 344, 347

Տեմսթեմէս 60

Տեքուկետ, Փօլ 145

Տէրեան, Վահան 222

Տիւհամէլ, Ժորժ 300

Տիւսար, Սրբուհի 6. 180, 182, 245,
247, 249, 252, 253, 256, 260, 263,
268, 289, 301, 317, 319, 323, 328,
332, 333, 344

Տողրամանեան 14

Տոսթոյեւսի Ֆէօտոր 30, 52, 131,
132, 259, 265, 274, 276, 277, 279,
287, 335

Փ

Փայլակ 15, 310

Փասգալ, Պիէզ 42, 45

Փարպեցի, Ղազար 289

Փրիստով, Վալերի 223

Փրիստով, Սիլվի 149, 164

Փրուստ, Մարսէլ 61, 78, 274, 304,
335

Փօ, Էտկար Ալան 139, 279

Ք

Քարլայլ, Թոմաս 60

Քերթազ, Վրթամէս 67

Քէյզերլիմլի, Հերման 61

Քէշեան, Բիւզանդ 12, 177

Քլոսէլ, Փօլ 162, 164

Քոլէք 271, 338

Քուզնեց, Վիքթոր 61

Քուլամիժ, Ֆիւսթէլ սը 65

Քոփէ, Ֆրանսուա 139, 143, 145, 149

Քոքեմալուր 230, 331

Օ

Օտեան, Երուանդ 26

Օտեան, Գրիգոր 25, 42, 170, 301

Օրմանեան, Մաղաքիա Արքեպ. 44,
47, 48, 75, 171, 172, 180, 182

Ֆ

Ֆլոպէտ, Կիւսթա 259, 265, 287, 338

Ց Ա Ն Կ

Մ Ո Ւ Տ Ք	5
Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ Ա Գ Է Տ Ս Ե Ր Ո Ւ Ն Դ Ը	33
Ե Ղ Ի Շ Է Դ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն	39
Մարդը	41
Իւմանիստը	56
Բանաստեղծը	115
Գրագէտը	170
Դ Ա Ն Ի Է Լ Վ Ա Ր Ո Ւ Ժ Ա Ն	184
Մարդը	188
Գործը	194
Զ Ա Պ Է Լ Ե Ս Ա Յ Ե Ա Ն	245
Մարդը եւ գործը	247
Կողմերը իր տաղանդին	257
Վիպողը	259
Տպաւորապաշտը	299
Գրագիտուհին	325
Յ Ա Տ Ո Ւ Կ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ո Ւ Ց Ա Ն Կ . . .	349

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Յ. Օշականի «ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ» առաջին հինգ հատորները լոյս տեսան 1945—1956ի միջոցին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանէն (Երուսաղէմ), հետեւեալ ձեւով.

Ա. հատոր	ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ	1945
Բ. հատոր	ՌՈՄԱՆԹԻՔՆԵՐ	1953
Գ. հատոր	ԿՐՏՍԵՐ ՌՈՄԱՆԹԻՔՆԵՐ	1954
Դ. հատոր	ԴԷՊԻ ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ	1956
Ե. հատոր	ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ	1952

Սակայն, զանազան պատճառներով, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանը պիտի չկարենայ շարունակել շարքին հրատարակութիւնը:

Ներկայ հատորի հրատարակիչները խորապէս կը գնահատեն ցարդ տարուած աշխատանքը եւ կը յուսան գործը իր լրումին հասցընել մօտաւոր ապագային:

Այս առիւ, տեղին է մասնաւոր շնորհակալութեան խօսք արձանագրել գրագէտի այրիին՝ Տիկին Արաքսի Օշականի, որ վերջին 15 տարիներուն Յակոբ Օշականի անտիպ եւ ծաւալուն բոլոր գործերու ձեռագիրները ընդօրինակեց, զանոնք փրկելով կորուստի վտանգէն, միաժամանակ ղիւրացնելով անոնց տպագրութիւնը:

ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ

LIBRAIRIE HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoun
Beyrouth — LIBAN

Տպարան ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

Պատուէք	297
Տպաքանակ	1200
Պրակ	22,5
Աւարտում	10 Մարտ 1969

21547

18

